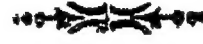
THE

KASHI SANSKRIT SERIES

(*HARIDĀS SANSKRIT GRANTHAMĀLĀ*)

(Karmakānda Section No. 12)

NO. 118.

THE

Gobhilagṛhyasūtra.

Edited with

AN ORIGINAL SANSKRIT COMMENTARY

By

M. M. Pandit Sri Mukunda Jhā Bakshi

PUBLISHED & SOLD BY

JAYA KRISHNADAS—HARIDAS GUPTA,

The Chowkhamba Sanskrit Series Office,

BENARES.

1936.

PUBLISHED BY
JAYA KRISHNA DAS HARIDAS GUPTA
The Chowkhamba Sanskrit Series Office.
BENARES.

हरिदाससंस्कृतग्रन्थमालासमाख्य-
काशीसंस्कृतसीरिज़पुस्तकमालायाः
११८
कर्म्मकाण्डविभागे (१२) द्वादशं पुष्पम्।

* श्रीः *

अथ-

गोभिलगृह्यसूत्रम्-

सामवेदिनाङ्कौथुमीयानां सर्वकर्म्मसाधारणविधिपुरस्सरमग्न्याधा-
नादि-नित्यनैमित्तिक-कर्म्मणां विवाहादिसमावर्त्तनान्तानां-
नित्यकाम्यानां दशकर्म्मणाञ्च विधायकम्।

म. म. श्रीमुकुन्दशर्म्मणा

विरचितया भाष्याद्यनुसारिण्या "मृदुला"ऽऽख्यया व्याख्यया
समलङ्कृतम्।

प्रकाशकः—

जयकृष्णदास हरिदास गुप्तः—
चौखम्बा संस्कृत सीरिज़ आफिस,
बनारस सिटी।

सं० १९९२ वै.

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी।

गोभिलीयगृह्यसूत्रस्यभूमिका

समुपजोषमद्य मुद्रापयित्वा प्रकाश्यतेऽदः कौथुमीयानान्त्रैवर्णिकानां कृते महर्षिणा (पारस्कराऽपरपर्याय-कात्यायन-पित्रा) श्रीमद्गोभिलाचार्येण प्रणीतं गृह्य-(कल्प)सूत्रं, यत्र सर्वकर्मसाधारणविधिमुखेनाग्न्याधानप्रभृति-विवाहादि-दशकर्मान्तोभागः सपरिकरःप्रकाशितोऽस्ति । यद्यप्यत्र (गो० गृ०सूत्रे) अन्येऽपि विधय उपनिबद्धा महर्षिणा किन्तु तेऽस्मिन्नलसप्राये त्रैवर्णिकसमाजे क्रमेण नामशेषतामापादिता इति पुरा महामहत्तकवीरेश्वरादिभिर्दशैव संस्कारविधयः प्रामाणिकगृह्यसूत्रानुसारिणस्सामगानां वाजसनेयिनाञ्च कृते सुस्पष्टम्पद्धतिरूपेण निर्म्माय प्रथिताः सन्ति । एष्वपि नित्या नामकरण-चूड़ाकरणो-पनयन विवाहा-एव यथाकथञ्चिदनुष्ठीयन्ते, नापरे । येषाञ्चातीवावश्यकत्वं स्मृतिशास्त्रेषूपवर्णितमस्ति ।

तथाहि-संस्काराएवात्रखलु सर्वेषां स्वरूपप्रतिपादका भवन्ति । यानन्तरा अचेतनाअपि व्यवहार्या न भवन्ति किमुतचेतनाः । मानुषादिशरीराणि हि शुक्रशोणितसम्बन्धात्पितृमातृतोभवन्ति संस्कारैरेव पूयन्ते । येषामेवहि ते-(संस्कारा) भवन्ति त एव संस्कारोत्कर्षक्रमेण जात्युत्कर्षं भजन्ते । येषाञ्चते न कथञ्चिदपि सन्ति त एवासंस्कृतजातयोऽस्पृश्या अच्छोपाश्चोच्यन्ते ।

तथाचाहस्म भगवान्मनुः—"वैदिकैः कर्म्मभिः पुण्यैर्निषेकादिर्द्विजन्मनाम् ।
कार्य्यः शरीरसंस्कारः पावनः प्रेत्य चेह च ॥"

इति । निषेकादिः गर्भाधानादिः । प्रेत्य—परलोके । इह—अस्मिँल्लोके ।

तथा—"गार्भैर्होमैर्जातकर्म्म—चौल—मौञ्जीनिबन्धनैः ।
वैजिकङ्गार्भिकञ्चैनोद्विजानामपमृज्यते ॥"

इति । गार्भ्भैः—गर्भसंस्कारार्थैः । होमशब्दोऽत्र जहदजहल्लक्षणया कर्मविशेषोपलक्षकः । तेन गर्भाधानादेः परिग्रहः । बैजिकं—शुक्रश्लेषजम् । गार्भिकं—गर्भाशयस्थशोणितसम्बन्धजम् । एनः पापम् । अत्र यद्यपि पापक्षयरूपफलदर्शनात्सर्वेषां संस्काराणां काम्यत्वमेवायाति । तथापि चूड़ाकरणं नित्यम् । आवश्यक(१)शिखाधारणार्थत्वात् । नामकरणमपि नित्यम् आवश्यकाभिवादनादिकर्मार्थत्वात्(२) । अत एव यथोचितकालाननुष्ठिते नामकरण—चूड़ाकरण—कर्म्मणी उपनयनाव्यवहितपूर्वकालेऽनुतिष्ठन्ति शिष्टाः । उपनयनमपि तथा (नित्यम्)

---

(१)"विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्" इति कात्यायनवचनात् ॥

(२) "अभिवादात्परं विप्रो ज्यायांसमभिवादयन् । असौ नामाहमस्मीति स्वंनाम परिकीर्त्तयेत्" इति स्मरणात् । विप्र इत्युपलक्षणम् ।

"अतऊर्ध्वम्पतन्त्येते सर्वकर्मबहिष्कृताः"

इति याज्ञवल्क्येन गौणकालपर्यन्तमप्यनुपनीतेषु पातित्याभिधानात्। विवाहोऽपि नित्यः। आवश्यक-सत्प्रजोत्पादनार्थत्वात्।

"तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कर्त्तव्योदारसंग्रहः"

इति देवलवचनात्। "दारान्सर्वप्रयत्नेन विशुद्धानुद्वहेत्ततः"

इति कश्यपवचनाच्च। गर्भाधानादि तु न तथा। अतएवानावश्यकत्वान्नानुतिष्ठन्ति बहव इति मुरारिमिश्रादयः। अत्र गर्भाधानं क्षेत्रसंस्कारद्वारा-अपत्यसंस्कारकम्। पात्रसंस्कारस्य प्रक्षालनादेस्तत्रस्थजलादिसंस्कारकत्ववत्। पुंसवन-सीमन्तोन्नयने अपि तथा। स च क्षेत्रसंस्कारः प्रथमगर्भएव-संपन्नश्चेन्नैतेषान्त्रयाणां प्रतिगर्भमावृत्तिः। आरम्भणीयान्यायात्।

"सकृच्चसंस्कृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृता।
यंयंगर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतोभवेत्"

इति हरीतवचनाच्च। पत्नीभेदे तु भवत्येव त्रयाणामावृत्तिः। "प्रधानावृत्तौ गुणावृत्तिरि"-तिन्यायात्। जातकर्म्मादिकन्तु न स्त्रीद्वाराऽपत्यसंस्कारकमिति न तत्प्रत्यपत्यमावर्त्तते। अत्र याज्ञवल्क्यः—

"ब्रह्म-क्षत्रिय-विट्-शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयोद्विजाः।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रतः क्रियाः"
मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्।
ब्राह्मण-क्षत्रिय-विशस्तस्मादेते द्विजाः स्मृताः" " इति।

इमे च संस्काराः पुंसामिव स्त्रीणामपि चातुर्वर्ण्येषु नियमिता महर्षिभिः। केवलमेषु विवाह एव समन्त्रकोऽन्येसंस्कारा अमन्त्रका एव भवन्तीति—

"तूष्णीमेताः क्रियाः स्त्रीणां विवाहस्तु समन्त्रकः।

इति स्मृत्योक्तम्। तूष्णीम्-अमन्त्रिकाः। एता-जातकर्म्मादिकाः। यत्त्वत्र "निषेकाद्या" इति मुरारिमिश्रैरुक्तन्तदयुक्तम्। जन्मतः पूर्वं स्त्रीत्वनिर्णयासम्भवात्।

मनुः—"अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालंयथाक्रमम्॥
वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकःस्मृतः।
पतिसेवा गुरौ वासोगृहार्थोऽग्निपरिक्रिया"॥

इति। औपनायनिकः। उपनयनकार्य—(प्रायत्य-) कारी। स्त्रीणामुपनयस्थाने विवाहएवेति यावत्। गुरुशुश्रूषणस्थाने-पतिसेवा। अग्निपरिचरणस्थाने गृहकार्यम्। एतेसंस्काराः शूद्राणाममन्त्रका भवन्ति। तथा च यमः

"शूद्रोऽप्येवं विधः कार्योविनामन्त्रेण संस्कृतः ।
न केन चित्समसृजच्छन्दसा तं प्रजापतिः ॥"

इति । एवंविधोऽदुष्टकर्म्मा । यथोदितकर्मा च । "अशूद्राणामदुष्टकर्म्मणा-मि"-ति आपस्तम्बेनोपनयने शूद्रपर्युदासात्तस्यामन्त्रकमप्युपनयनं निषिद्धम् । अत एव—

"तस्मादस्याधिकारोस्ति न वेदेषु न च स्मृतौ"

इति तस्य वेदाद्यध्ययननिषेधः ।

तथा—"विवाहमात्रस्कारं शूद्रोऽपि लभतां सदा ।"

इत्यत्र मात्रग्रहणाद्विशेषविहितव्यतिरिक्तनिवृत्तिरितिनोक्तवचनविरोधः । इदंवाक्यं विवाहे कन्यादानादिवाक्यसम्बन्धेभवति । संस्कारान्तरेषु च लौकिकवैदिक-सर्वविधवाक्यनिवृत्तिरित्येतत्तात्पर्यकमित्यपरे वदन्ति ।

अथास्य प्रकाशेन निदानम्

एकदा वर्त्तमानमिथिलेश-तातपादा रहस्येतमर्थमस्माभिः सविनयं प्रबोधिता यदेते संस्कारा नाधुना पठनपाठनक्रमेण समाहताइति यथापुस्तकमधीतशास्त्रान्तराअपि पौरोहित्यमनुतिष्ठन्तो "यथालिखितपाठक"-तया

"गीती-शीघ्री-शिरः कम्पी यथालिखितपाठकः ।
अनर्थज्ञोऽल्पकण्ठश्च षडेते पाठकाधमाः ॥"

इति पाणिनिशिक्षया पाठकाधमेषु परिगणिताः सन्तोयथावत्कर्म्मकारयितुमपारयन्तः पुरोहिताअपि पुरोऽहिताः प्रायोवृत्त्या सम्बोभुवति ततएष कर्म्मकाण्डग्रन्थपठनपाठनक्रमोऽभिनवोद्घाटितमुजफ्फरपुरीयधर्म्मसमाजसंस्कृतमहाविद्यालये धर्म्यइति कृत्वा स्थापितश्चेद्भविता तदा महती धर्म्मोन्नतिः (धर्म्यकर्म्मज्ञानेन) सम्पादिता स्यादिति ।

एवमस्मदभ्यर्थनया लुप्तप्रचारस्यास्य (कर्मकाण्डग्रन्थपठनपाठनक्रमस्य) सम्पाठनमुखेनराजकीयपरीक्षायामपिशास्त्रान्तरवदुपयोजयितुमावर्जितस्वान्तैरुक्तास्मत्प्रभुवरैर्म्मिथिलामहीमहेन्द्रैः श्रीमद्रमेश्वरसिंहवीरविक्रान्तैर्विहारोत्कलप्रान्तीयः सम्राड्द्वितीयप्रतिनिधिः सपुरस्कारन्तदर्थमार्थिकसाहायकदानेनानुकूलितः। ततश्चास्य श्रौत-स्मार्त्ता-गमऽऽभेदभिन्नस्य त्रिविधस्यापि कर्म्मकाण्डस्य सर्वाअपि प्रथमादिका उपाध्यन्ताः परीक्षास्तेन तत्र महाविद्यालयेकालेनप्रवर्त्तिताः

अथ तत्रोक्तविषयाध्यापनायोक्तप्रभुवरैर्-हमेव तत्र नियोजयितुमुपश्लोकितोऽथानुमतश्च "गवर्निङ्बडी"-समाख्यसभया समलमकार्षमुक्ताध्यापनस्थानम् । अथ गते बहुतिथे काले विहारोत्कलप्रान्तीय-"संस्कृत-कौन्भोकेसन" सभायाः सभ्येष्वन्यतमः संवृत्तः ।

अथ तत्र (सभायां) सभ्यैरनतिप्रचाराणां दुर्बोधानाञ्च कर्म्मकाण्डे पाठ्यग्रन्थनां ससरलव्याख्यं प्राकाश्यमभिलष्यमाणानां प्राचीनानाम्मध्ये

लाट्यायनीय-श्रौतसूत्रस्य तावज्ज्योतिष्टोमान्तभागस्य तत्प्रास्तुवन्। यत्र च पुरस्कारदानमपि यथानियमं सभायामुद्घोषितमाकर्ण्य प्रावर्त्तिषि तन्निर्माणेऽन्तेवसद्भिरभ्यर्थितः। सुसम्पाद्य च तां यथावकाशमग्रिमे वर्षे तस्यां (पूर्वोक्त-सभायां) समर्पितवान्। अथ यथाकालं सभ्यैः सुपरीक्षितायां तस्यां पादोनशत-मुद्राः पारितोषिकन्ततोलब्ध्वा काश्यां कृतनिवासायै दरभङ्गामहीमहेन्द्रस्य स्व-र्वासि-श्रीमल्लक्ष्मीश्वरसिंहवीरविक्रान्तस्य ज्येष्ठायै धर्म्मपत्न्यै पूर्वं द्वादशवर्षाणि यावत्संसेवितायै संक्षिप्त-तज्जीवनचरित्रवर्णनात्मकखण्डकाव्येन सह सादरं समर्पितवान्। ताञ्च काशिक-चौखम्बासंस्थानस्थित-विद्याविलासयन्त्रालयाध्यक्ष द्वारा मुद्रापयित्वा परारि प्रकाशितवानस्मि। यत्र च सर्वोऽप्यधिकारः पुनर्मुद्रापणे तस्माएव प्रत्तोऽस्ति।

अथापरं सामगानां गृह्य-(कल्प-) सूत्रमप्येतत्प्राधान्येन चन्द्रकान्तभाष्य-नारायणभाष्य-भवदेव-मुरारिमिश्र-तत्त्वकारादीनां व्याख्यानमवलम्ब्य स्वोपज्ञ व्याख्यया "मृदुलया" सह मुद्रापयितुमुपक्रान्तं प्रामाणिकैश्छन्दोगपरि शिष्ट-गृह्यासङ्ग्रहादिभिःकातीयगोभिलीयै-रन्यैरपि वचनजातै-रुपबृंहितं मिथि-लामहीमहेन्द्र-महाराजरुद्रसिंहस्य पौत्रपत्न्यै श्रीमज्जनेश्वरीदेव्यै संक्षिप्त-तज्जी-वनचरित्रवर्णनात्मकखण्डकाव्येन सह सादरं समर्पितवांस्तामथैनां तेभ्यः का-शिक-चौखम्बासंस्थानस्थित-विद्याविलस-यन्त्रालयाध्यक्षेभ्यःससर्वाधिकारं सम-र्पितवानस्मि।

अत्रास्यैव परिशिष्टरूपेण गोभिलीयं श्राद्धकल्पमपि राजकीयोक्तपरीक्षायां सन्निवेशितमिति तदपि महता यत्नेन सुसरलया दिशा भाष्याद्यनुसारिण्योक्त-व्याख्यया संवलित-मनतिविस्तृतमुक्तवैश्यवरेभ्य एव मुद्रापयितुंसमर्पितवानस्मि। यद्यप्यल्पीयसैवकालेनैतत्प्रकाशनानन्तरं मुद्रापयितुं प्रतिश्रुतवन्तः सन्तीति सप्रमोदम्पाठकमहाभागेभ्यआवेदयामः।

अथापरमप्येतदभ्यर्थयामहे।

"मुद्राप्रमादजं दोषं दृष्टिदोषञ्च मामकम्।
संशोध्य धीधनैरेतदुपयोज्यं स्वकर्म्मसु॥ १॥

अथ च—

गच्छतः स्खलनं क्वापि सुपथिष्वपि स्यान्नृणाम्।
हसन्त्यसावस्तत्र समादधति सज्जनाः॥ २॥

इति सहृदयोक्तमनुस्मृत्य विरमामोनिरर्थकाद्विस्तरादिति शम्॥

श्रीगणेशायनमः ।

अथ गोभिलीयगृह्यसूत्राणि-

१ अथातोगृह्याकर्म्माण्युपदेक्ष्यामः ॥

२ यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन च कृत्यम् ॥

३ उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात् ॥

४ यथादेशश्च ॥

५ सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति ॥

६ अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥

७ ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्त्यां समिधमाधास्यन् ॥

८ जायाया वा पाणिञ्जिघृक्षन् ॥

९ अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवणं देशं समं वा परिसमुह्योपलिप्य मध्यतः प्राचीं लेखामुल्लिख्योदीचीश्च संहतां पश्चात् । मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याभ्युक्षेत् ॥

१० लक्षणावृदेषा सर्वत्र ॥

११ भूर्भुवःस्वरित्यभिमुखमग्निं प्रणयन्ति ॥

१२ प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ॥

१३ तथा तिथिनक्षत्रपर्वसमवाये ॥

१४ दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानङ्कुर्वीत ॥

१५ वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् ॥

१६ अपि वा बहुयाजिन एवागाराद्ब्राह्मणस्य वा राजन्यस्य वा वैश्यस्य वा ॥

१७ अपिवाऽन्यं मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥

१८ पुण्यस्त्वेवाऽनर्धुकोभवतीति ॥

१९ यथाकामयेत तथा कुर्यात् ॥

२० स यदेवान्त्यां समिधमादधाति जायाया वा पाणिञ्जिघृक्षन् जुहोति तमभिसंयच्छेत् ॥

२१ स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति ॥

२२ तेन चैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवति ॥

२३ सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते ॥

२४ पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायम्प्रातरनुगुप्ता अप आहरेत्परिचरणीयाः॥

२५ अपि वा सायम् ॥

२६ अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥

२७ पुरास्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिञ्जुहुयात् ॥
२८ पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिञ्जुहुयात् ॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ १ ॥ ॐ ॥

अथ द्वितीया कण्डिका—

१ यज्ञोपवीतं कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जुमेव ॥
२ दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽसे प्रतिष्ठापयति, दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति ॥
३ सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽसे प्रतिष्ठापयति, सव्यङ्क-क्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति ॥
४ पितृयज्ञेत्वेव प्राचीनावीति भवति ॥
५ उदगग्नेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य त्रिराचामेद्विः प्रमृजीत ॥
६ पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥
७ इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् ॥
८ अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥
९ यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदद्भिः संस्पृशेत् ॥
१० तत्रैतदाहुः ॥
११ नोपस्पृशेद्व्रजन् ॥
१२ न तिष्ठन् ॥
१३ न विलोकयन् ॥
१५ नाप्रणतः ॥
१६ नाङ्गुलीभिः ॥
१७ नातीर्थेन ॥
१८ न सशब्दम् ॥
१९ नानवेक्षितम् ॥
२० न वाह्यांसः ॥
२१ नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयवताम् ॥
२२ नोष्णाभिः ॥
२३ न सफेनाभिः ॥
२४ न च सोपानत्कः क्वचित् ॥
२५ कासक्तिकः ॥

२६ गले बद्धः ॥
२७ चरणौ न प्रसार्य्य च ॥
२८ अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥
२९ हृदयस्पृशस्त्वेवाप आचामेत् ॥
३० उच्छिष्टोहैवातोऽन्यथा भवति ॥
३१ अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥
३२ सुप्त्वा-भुक्त्वा-क्षुत्वा-स्नात्वा-पीत्वा-विपरिधाय च-रथ्यामाक्रम्य श्मशानञ्चाचान्तः पुनराचामेत् ॥

इति प्रथम प्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका ॥ १ ॥ २ ॥ ❋ ॥

अथ तृतीया कण्डिका—

१ अग्निमुपसमाधाय परिसमूह्य दक्षिणजान्वक्तो दक्षिणेनाग्निमदितेऽनुमन्यस्वेत्युदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत् ॥
२ अनुमतेऽनुमन्यस्वेति पश्चात् ॥
३ सरस्वत्यनुमन्यस्वेत्युत्तरतः ॥
४ देवसवितः प्रसुवेति प्रदक्षिणमग्निं पर्युक्षेत् सकृद्वा त्रिर्वा ॥
५ पर्युक्षणान्तान्व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन्होमीयम् ॥
६ अथ हविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात् कृतस्य वाऽकृतस्य वा ॥
७ अकृतञ्चेत्प्रक्षाल्य जुहुयात् प्रोदकङ्कृत्वा ॥
८ अथ यदि दधि-पयो-यवागूंवा, कंसेन वा चरुस्थाल्या वा ॥
९ अग्नये स्वाहेति पूर्वां, तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायां दिशीति सायम् ॥
१० अथ प्रातः-सूर्याय स्वाहेति पूर्वां, तूष्णीमेवोत्तरां मध्ये चैवापराजितायान्दिशि ॥
११ समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन्प्रसिञ्चेदन्वमंस्था इति मन्त्रविशेषः ॥
१२ प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्यापां शेषं निनीय पूरयित्वा चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥
१३ एवमत ऊर्ध्वङ्गृह्योऽग्नौ जुहुयाद्वा हावयेद्वाऽऽजीवितावभृथात् ॥
१४ अथाप्युदाहरन्ति ॥
१५ कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायं प्रातर्होमौ गृहाः पत्नी गृह्य एषोऽग्निर्भवतीति ॥

१६ निष्ठिते सायमासप्रातराशे भूतमिति प्रवाचयेत् ॥
१७ ऋतेऽभगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥
१८ प्रतिजपत्योमित्युच्चैस्तस्मै नमस्तन्माद्या इत्युपांशु ॥

इति प्र० प्र० तृतीया कण्डिका ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥

अथ चतुर्थी कण्डिका—

१ अथ वाग्यतोबलीन्हरेत् ॥
२ भाषेतान्नसंसिद्धिमतिथिभिः कामं सम्भाषेत ॥
३ अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात् तूष्णींपाणिनव ॥
४ प्राजापत्या पूर्वाऽऽहुतिर्भवति सौविष्टकृत्युत्तरा ॥
५ अथ बलीन्हरेत् बाह्यतोवाऽन्तर्वा सुभूमिं कृत्वा ॥
६ सकृदपोनिनीय चतुर्धा बलिं निदध्यात् सकृदन्ततः परिषिञ्चेत् ॥
७ एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत् ॥
८ स यत्प्रथमं निदधाति स पार्थिवोबलिर्भवति । अथ यद्द्वितीयं स वायव्यो यत्तृतीयं स वैश्वदेवो यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः ॥
९ अथापरान्बलीन्हरेत् । उदधानस्य, मध्यमस्य द्वारस्याञ्दैवतः प्रथमोबलिर्भवत्योषधिवनस्पतिभ्यो द्वितीय, आकाशाय तृतीयः ॥
१० अथापरं बलिं हरेत्-शयनं वाऽधिवर्च्चो वा स कामाय वा बलिर्भवति मन्यवे वा ॥
११ अथ संस्तूपं स रक्षोजनेभ्यः ।
१२ अथैतद्बलिशेषमद्भिरभ्यासिच्यापसलवि दक्षिणा ाननयेत्तत् पितृभ्यो भवति ॥
१३ आसीन एवाग्नौ जुहुयात् ॥
१४ आसीनः पितृभ्यो दद्यात् यथोपपादमितरान् ॥
१५ स्वयन्त्वेवैतान्यावद्वसेद्बलीन्हरेत् ॥
१६ अपि वाऽन्योब्राह्मणः ॥
१७ दम्पती एव ॥
१८ इति गृहमेधिव्रतम् ॥
१९ स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ॥
२० सर्वस्यत्वेवाऽन्नस्यतान्बलीन्हरेत्-पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वाऽर्थार्थस्य वा ॥
२१ यज्ञादेव निवर्त्तते ॥

२२ यद्येकस्मिन्काले व्रीहियवौ प्रक्रियेयाताम् अन्यतरस्य कृत्वा कृतं मन्येत ॥

२३ यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेवैतद्बलितन्त्रं कुर्वीत ॥

२४ यद्येकस्मिन्कुले बहुधान्नं पच्येत गृहपतिमहानसादेवैतद्बलितन्त्रं कुर्वीत ॥

२५ यस्य त्वेषामग्रतः सिद्ध्येत् । नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत ॥

२६ यस्यो जघन्यं भुञ्जीतैवेति ॥

२७ अथाप्युदाहरन्ति ॥

२८ एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रुवीत भवति हैवास्य ॥

२९ स्वयन्त्वेवास्स्यं बलिं हरेत् । यवेभ्योऽध्याव्रीहिभ्यः, व्रीहिभ्योऽध्या· यवेभ्यः । स त्वासस्योनाम बलिर्भवति ॥

३० दीर्घायुर्हैव भवति ॥

३१ विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति बलिं हरेत् स रौद्रा· भवति स रौद्रोभवति ॥

इति प्रथमप्र० चतुर्थी कण्डिका ॥ १ ॥ ४ ॥ * ॥

अथ पञ्चमी काण्डिका

१ अथ दर्शपौर्णमासयोः ॥

२ सन्ध्यामपौर्णमासीमुपवसेत् ॥

३ उत्तरामित्येके ॥

४ अथ यदहश्चन्द्रमा न दृश्येतताममावास्याम् ॥

५ पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ॥

६ आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते पौर्णमासेनापरपक्षम् ॥

७ यः परमो विप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी, यः परमः सन्नकर्षः सा ममावास्या ॥

८ यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत ताममावास्याङ्कुर्वीत ॥

९ दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवति ॥

१० त्रयः पौर्णमासी काला भवन्ति, सन्ध्यावाऽस्तमितोदया वोच्चैर्वा ॥

११ अथ यदहः पूर्णोभवति ॥

१२ पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति अधीयीत वा, तद्विद्भयोवा प· र्यागमयेत ॥

१३ अथ यदहरुपवसथो भवति तदहः पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वैतदग्नेः स्थण्डिलङ्गोमयेन समन्तं पर्य्युपलिम्पति ॥

१४ अथेध्मानुपकल्पयते, खादिरान्वा पालाशान्वा ॥

१५ खादिरपालाशालाभे-विभीतक-तिल्वक-बाधक-नीप-निम्ब-राजवृक्ष-शाल्मल्य-ऽरलु-दधित्थ-कोविदार-श्लेष्मातक-वर्ज्जं, सर्ववनस्पतीनामिध्मोयथार्थं स्यात् ॥

१६ विशाखानि प्रतिलूनाः कुशा बर्हिः ॥

१७ उपमूललूनाः पितृभ्यः ॥

१८ तेषामलाभे-शूक-तृण-शर-शीर्य्य-बल्वज-मुतव-नल-शुण्ठ-वर्ज्जं,-सर्वतृणानि ॥

१९ आज्यं स्थालीपाकीयान्व्रीहीन् वा यवान्वा चरुस्थालीं मेक्षणं स्रुवमनुगुप्ता अप इति ।

२० यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः ॥

२१ न तदहः प्रसृज्येत् ॥

२२ दूरादपि गृहानभ्येयात् ॥

२३ अबहुवादी स्यात् ।

२४ अन्यतस्तु धनं क्रीणीयान्न विक्रीणीत ॥

२५ सत्यं विवदिषेत् ।

२५ अथापराह्ण एवाप्लुत्यौपवसथिकन्दम्पती भुञ्जीयातां, यदेनयोः काम्यं स्यात् सर्पिर्मिश्रꣳस्यात्कुशलेन ॥

इति प्र-प्र-पञ्चमी कण्डिका ॥ १ ॥ ५ ॥*॥

अथ षष्ठी कण्डिका—

१ मानतन्तव्योहोवाचाहुता वा एतस्य मानुष्याहुतिर्भवति य औपवसथिकन्नाश्नाति ॥

२ अनीश्वरो ह दोधुकोभवत्यकाम्योजनानां, पापवसीयसी हास्य प्रजा भवति ॥

३ य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरोह भवत्यदोधुकः काम्योजनानां वसीयसी हास्य प्रजा भवति ॥

४ तस्माद्यत्कामयेतौपवसथिकं भुञ्जीयाताम् ॥

५ अध एवैताꣳ रात्रिꣳ शयीयाताम् ॥

६ तौ खलु आप्रम्मिश्रावेवैताꣳ रात्रिं विहरेयातामितिहासमिश्रेण वा केन चिद्वा ॥

७ जुगुप्सेयातान्त्वेवाव्रत्येभ्यः कर्म्मभ्यः ॥
८ न प्रवसन्नुपसेदित्याहुः ॥
९ पत्न्या व्रतम्भवतीति ॥
१० यथा कामयेत तथा कुर्य्यात् ॥
११ एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति ॥
१२ यथाम्नायो विदध्यात् ॥
१३ अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिꣳ हुत्वाऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य्य ॥
१४ तेषां पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तृणमभिसङ्गृह्य दक्षिणापरमष्टमन्देशं निरस्यति "निरस्तः परावसुरि"ति ॥
१५ अप उपस्पृश्याथ ब्रह्मासन उपविशत्या"वसोः सद्ने सीदामी"ति ॥
१६ अग्निमभिमुखोवाग्यतः प्राञ्जलिरास्त आकर्म्मणः पर्य्यवसानात् ॥
१७ भाषेत यज्ञसꣳसिद्धिम् ॥
१८ नायज्ञियां वाचं वदेत् ॥
१९ यद्ययज्ञियां वाचं वदेत् वैष्णवीमृचं यजुर्वा जपेत् ॥
२० अपि वा नमोविष्णव इति ब्रूयात् ॥
२१ यद्यु वा उभयञ्चिकीर्षेद्धौत्रञ्चैव ब्रह्मत्वञ्चैवैतेनैव कल्पेन छत्रं वोत्तरासङ्गं वोदकमण्डलं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्याव्रज्याथान्यच्चेष्टेत ॥

इति प्रथमप्र० षष्ठी कण्डिका ॥ १ ॥६॥*॥

अथ सप्तमी कण्डिका —

१ अथोलूखलमुशले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य्योपसादयति ॥
२ अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन् वा यवान् वा कꣳसेन वा चरुस्थाल्या वा ॥
३ "अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामी"ति देवतानामादेशꣳसकृत् द्विस्तूष्णीम् ॥
४ अथ पश्चात्प्राङ्मुखोऽवहन्तुमुपक्रमेत, दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ॥
५ त्रिःफलीकृताꣳस्तण्डुलान् त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुर्द्विर्म्मनुष्येभ्यः, सकृत् पितृभ्य इति ॥
६ पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् ॥
७ कुशलश्शृतमिव स्थालीपाकꣳश्रपयेत् प्रदक्षिणमुदायुवन् ॥

८ शृतमभिघार्य्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥
९ अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात् । पुरस्ताद्दक्षिणत उत्तरतः पश्चादिति ॥
१० सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा ॥
११ बहुलमयुग्मसंहतम् ॥
१२ प्रागग्रैरग्रैर्मूलानिच्छादयन् ॥
१३ पश्चाद्वाऽऽस्तीर्य्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति तथोत्तरेण ॥
१४ दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्यात् ॥
१५ एष परिस्तरणन्यायः सर्वेष्वेवाहुतिमत्सु ॥
१६ परिधीनप्येके कुर्वन्ति–शामीलान्पाणान्वा ॥
१७ उत्तरतोऽपां पूर्णः स्रुवः प्रणीता ॥
१८ भावे न वा स्यादित्येके ॥
१९ बर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येध्मनभ्याधायाज्यꣳसंस्कुरुते ॥
२० सर्पिस्तैलं दधिपयोयवागूं वा ॥
२१ तत एव बर्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ॥
२२ ओषधिमन्तर्धाय च्छिनत्ति, न नखेन "पवित्रे स्थो वैष्णव्यावि"ति ॥
२३ अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि–"विष्णोर्म्मनसा पूतेस्थ" इति ॥
२४ सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ॥
२५ अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकनिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसंगृह्य प्राक्शस्त्रिरुत्पुनाति–"देवस्त्वा सवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोःसूर्य्यस्य रश्मिभिरि"ति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥
२६ अथैने अद्भिरभ्युदयाग्नावप्युत्सृजेत ॥
२७ अथैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥
२८ एवमाज्यस्य संस्करणकल्पो भवतीति ॥

इति प्र०प्र०सप्तमी कण्डिका ॥ १ ॥ ७ ॥

अथ–अष्टमी–कण्डिका—

१ पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ॥
२ पर्युदय स्थालीपाक आज्य आनीय मेक्षणेनोपघातꣳहोतुमेवोपक्रमते ॥
३ स्रुवा उपस्तीर्णाभिघारितञ्जुहुयात् आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्
४ चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु भृगूणाम् । "अग्नये स्वाहे"त्युत्तरतः "सोमाय स्वाहे"ति दक्षिणतः प्राक्शो जुहुयात् ॥

५ अथ हविष उपस्तीर्यावद्यति ॥
६ मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चतुरवत्तीचेद्भवति ॥
७ अभिघारयत्यवदानानि ॥
८ प्रत्यनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामतायै ॥
९ अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् ।
१० सकृद्वा त्रिर्वैतेन कल्पेन ॥
११ अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात्सकृदेव भूयिष्ठमवद्य द्विरभिघारयेत् ॥
१२ यद्यु पञ्चावत्ती स्याद्द्विरुपस्तीर्य्यावदाय द्विरभिघारयेत् ॥
१३ न प्रत्यनक्त्यवदानस्थानम् यातयामतायै ॥
१४ अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धे जुहुयात् ॥
१५ महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात ॥
१६ प्राक् स्विष्टकृत आवापः ॥
१७ गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मोवर्हिः पर्युक्षणमाज्यमाज्यभागौ च ॥
१८ सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोति ॥
१९ हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ॥
२० प्रक्षाल्य वैनेन (उद्धृत्य) भुञ्जीत ॥
२१ न स्रुवमनुप्रहरेदित्येक आहुः ॥
२२ आग्नेय एवानाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपूर्णमासयोः स्थालीपाकः स्यात् ॥
२३ आग्नेयो वाऽग्नीषोमीयोवाऽऽहिताग्नेः पौर्णमास्याम् ॥
२४ ऐन्द्रोवैन्द्राग्नोवा माहेन्द्रोवाऽमावास्यायाम् ॥
२५ अपिवाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपूर्णमासयोराग्नेय एव स्यात् ॥
२६ समिदाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति ॥
२७ तत एव वर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वा हविषि वा त्रिरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानी "त्यक्तं रिहाणा व्यन्तु वय" इति ॥
२८ अथैनमद्भिरभ्युदयाग्नावर्ण्य जपेत् "यः पशूनामधिपतीरुद्रस्तन्तिचरो वृषा पशूनस्माकं माहिंसीरेतदस्तु हुतन्तव स्वाहे"ति ॥
२९ एतद्यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ॥

इति प्र०प्र० अष्टमी कण्डिका ॥ १ ॥ ८ ॥

अथ–नवमी–कण्डिका—

१ अथैतद्धविरुच्छिष्टमुदगुद्वास्योद्धृत्य ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ॥
२ तं तितर्पयिषेत् ॥

३ "ब्राह्मणस्य तृप्तिमनुतृप्यामो"ति ह यज्ञस्य वेदयन्ते ॥
४ अथ यदस्यान्यदन्नमुपसिद्धꣳ स्यात् ॥
५ अथ ब्राह्मणान्भक्तेनोपेप्सेत् ॥
६ पूर्णपात्रोदक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ॥
७ कꣳसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ॥
८ ब्रह्मैवैक ऋत्विक् ॥
९ पाकयज्ञेषु स्वयꣳहोता भवतीति ॥
१० पूर्णपात्रोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा ॥
११ अपरिमितम्पराद्ध्र्यम् ॥
१२ अपि ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्नेन स्थालीपाकेनेष्ट्वा शतं सहस्राणि ददौ ॥
१३ अथ यदि गृह्योऽग्नौ सायं प्रातर्होमयोर्वा दर्शपूर्णमासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति ? ॥
१४ आसायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याऽऽप्रातराहुतेः सायमाहुतिरामावास्यायाः पौर्णमासं नात्येत्यापूर्णमास्या आमावास्यम् ॥
१५ एतेनैवावकाशेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेत् ॥
१६ अपि वा यज्ञियानामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि वा पलाशानि वा श्रपयित्वा जुहुयात् ॥
१७ अप्य एवान्ततो जुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ ऐडो हुतं ह्येव ॥
१८ अहुतस्य प्रायश्चित्तं भवतीति ॥
१९ नाव्रतो ब्राह्मणः स्यादिति ॥
२० अथाप्युदाहरन्ति ॥
२१ यावन्न हूयेताभोजनेनैव तावत्सन्तनुयात् ॥
२२ अथ यदाधिगच्छेत् प्रतिजुहुयात् ॥
२३ एवमस्य व्रतꣳ सन्ततं भवतीति ॥
२४ एषोऽत ऊर्ध्वꣳहविराहुतिषु न्यायः ॥
२५ मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥
२६ आज्याहुतिष्वाज्यमेव सꣳस्कृत्योपघातं जुहुयात् नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ॥
२७ आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिर्होमः ॥
२८ यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकरणे चोपनयने गोदाने च ॥
२९ अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानꣳशान्त्यर्थं शान्त्यर्थम् ॥

इति प्र०प्र०नवमी कण्डिका ॥ १ ॥ ९ ॥

समाप्तश्च प्रथमः प्रपाठकः ॥*॥

अथ द्वितीयप्रपाठके प्रथमा कण्डिका—

१ पुण्ये नक्षत्रे दारान्कुर्वीत ॥
२ लक्षणप्रशस्तान्कुशलेन ॥
३ तदलाभे पिण्डान् ॥
४ वेद्याः सीताया ह्रदाद्गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादादहनादीरिणात् ॥
५ सर्वेभ्यः सम्भार्य्यं नवमम् ॥
६ समान् कृतलक्षणान् ॥
७ पाणावाधाय कुमार्या उपनामये—"ऋतमेवप्रथममृतं नात्येति कश्चनर्तं इयं पृथिवी श्रिता सर्वमिदमसौ भूयादि"ति तस्या नाम गृहीत्वैषामेकं गृहाणेति ब्रूयात् ॥
८ पूर्वेषाञ्चतुर्णाङ्गृह्णन्तीमुपयच्छेत् ॥
९ सम्भार्य्यमपीत्येके ॥
१० क्लीतकैर्यवैर्म्माषैर्वाऽऽप्लुताꣳसुहृत्सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्म्मूर्धन्यभिषिञ्चेत्—"काम वेद ते नाम मदोनामासी"ति समानयामुमिति पतिनामगृह्णीयात्—स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां प्लावयेत् ।
११ ज्ञातिकर्म्मैतत् ।
१२ पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्निरुपसमाहितोभवति ॥
१३ अथ जन्यानामेको ध्रुवाणामपां कलशं पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतो वाग्यतोऽग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥
१४ प्राजनेनान्यः ॥
१५ शमीपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमात्रान् शूर्पेणोपसादयन्ति । पश्चादग्नेः ॥
१६ दृषत्पुत्रञ्च ॥
१७ अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन्भवति सशिरस्का साऽऽप्लुता भवति ॥
१८ अहतेन वसनेन पतिः परिदध्यात् "याअकृन्तन्" एतयर्चा "परिधत्त धत्त वाससे"ति च ॥
१९ प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयन् जपेत् "सोमोऽददद्गन्धर्वायेति" ॥
२० पश्चादग्नेः संवेष्टितङ्कटमेवं जातीयं वान्यत् पदा प्रवर्तयन्तीं वाचयेत्—"प्रमे पतियानः पन्थाः कल्पतामि"ति ॥
२१ स्वयं जपेदजपन्त्यां "प्रास्या" इति ॥
२२ वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ॥
२३ पूर्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति ॥
२४ दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमꣳसमन्वारब्धायाः षडाज्याहुतीर्जुहो-

ति-"अग्निरेतु प्रथम" इत्येतत्प्रभृतिभिः ॥

२५ महाव्याहृतिभिश्च पृथक् ॥

२६ समस्ताभिश्चतुर्थीम् ॥

इति द्वितीयपाठकस्य प्रथमा कण्डिका ॥ २ ॥ १ ॥

अथ द्वितीया कण्डिका—

१ हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥

२ अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षित उदङ्मुखोऽवतिष्ठते । वध्वञ्जलिं गृहीत्वा ॥

३ पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधूमाक्रामयेदश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन ॥

४ पाणिग्राहो जपति "इममश्मानमारोहे"ति ॥

५ सकृत्सङ्गृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जलावावपति ॥

६ तं सोपस्तीर्णाभिघारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिं "इयं नार्युपब्रूत" इति ॥

७ "अर्यमणन्नु देवं" "पूषणमि" त्युत्तरयोः ॥

८ हुते पतिर्यथेतं परिव्रज्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान्वा ब्राह्मणः "कन्यलापितृभ्य" इति ॥

९ परिणीता तथैवावतिष्ठते तथाऽऽक्रामति, तथा जपति तथाऽऽवपति तथा जुहोति ॥

१० एवं त्रिः ॥

११ शूर्पेण शेषमग्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामय"न्त्येकमिष" इति ॥

१२ दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेत् ॥

१३ "मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामे"ति ब्रूयात् ॥

१४ ईक्षकान्प्रतिमन्त्रयेत "सुमङ्गलीरियं वधू" रिति ॥

१५ अपरेणाग्निमौदकोऽनुसंव्रज्य पाणिग्राहं मूर्द्धदेशेऽवसिञ्चति, तथेतरां "समञ्जन्त्वि"त्येतयर्चा ॥

१६ अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽञ्जलिमुपोद्गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठमुत्तानं गृहीत्वैताः षट् पाणिग्रहणीया जपति "गृभ्णामित" इति ॥

१७ समाप्तासूद्वहन्ति ॥ * ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ ३ ॥

अथ तृतीया कण्डिका —

१ प्रागुदीच्यान्दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम् ।
२ तत्राग्निरुपसमाहितो भवति ॥
३ अपरेणाग्निमानडुहं रोहितञ्चर्म्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्णम्भवति ॥
४ तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥
५ सा खल्वास्त एवानक्षत्रदर्शनात् ॥
६ प्रोक्ते नक्षत्रे षडाज्याहुतीर्जुहोति ''लेखासन्धिषुवि''त्येतत्प्रभृतिभिः॥
७ आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्धनि वध्वा अवनयेत् ॥
८ हुत्वोपोत्थायोपनिष्क्रम्य ध्रुवन्दर्शयति ।
९ "ध्रुवमसि ध्रुवाहम्पतिकुले भूयासममुष्यासावि"ति पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च ।
१० अरुन्धतीञ्च ॥
११ "रुद्धाहमस्मी"त्येवमेव ॥
१२ अथैनामनुमन्त्रयते "ध्रुवाद्यौरि"त्येतयर्चा ॥
१३ अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥
१४ सोऽस्या (वाग्) विसर्गः ॥
१५ तावुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ सह शयीयाताम् ॥
१६ अत्रार्घ्यमित्याहुः ॥
१७ आगतेष्वित्येके ॥
१८ हविष्यमन्नं प्रथमं परिजपितं भुञ्जीत ॥
१९ श्वोभूते वा समशनीयꣳस्थालीपाकं कुर्वीत ॥
२० तस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ॥
२१ उद्धृत्यस्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाऽभिमृशेत् "अन्नपाशेन मणिने"ति ॥
२२ भुक्त्वोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थम् ॥ गौर्दक्षिणा ॥

इति द्वि० तृतीया कण्डिका ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥

अथ चतुर्थी कण्डिका—

१ यानमारोहन्त्याꣳ "सुकिꣳसुकं शाल्मꣳलिमि"त्येतामृचं जपेत् ॥
२ अध्वनि चतुष्पथान्प्रतिमन्त्रयते नदीश्च विषमाणि च महावृक्षान् श्मशानञ्च "मा विदन् परिपन्थिन" इति ॥

३ अक्षभङ्गे नद्धविमोक्ते यानविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽन्यद्द्रव्यमाहृत्य "यऋते चिद-भिश्रिषः" इत्याज्यशेषेणाभिव्यञ्जेत् ॥

४ वामदेव्यं गीत्वाऽऽरोहेत् ॥

५ प्राप्तेषु वामदेव्यम् ॥

६ गृहागतायां पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोप्यानडुहे चर्म्मणि उपवेशयन्ति "इहगावः प्रजायद्ध्वमिति ॥

७ तस्याः कुमारमुपस्थ आदध्युः ॥

८ तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः ॥

९ फलानि वा ॥

१० उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोत्यष्टा "विहधृतिरि"ति ॥

११ समाप्तासु समिधमाधाय यथावयसं गुरून्गोत्रेणाभिवाद्य मथार्थम् ॥

इति द्वि० प्र० च० कण्डिका ॥ २ ॥ ४ ॥ ※ ॥

अथ पञ्चमी कण्डिका

१ अथातश्चतुर्थीकर्म्म ॥

२ अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति "अग्ने प्रायश्चित्त" इति चतुः ॥

३ अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्य्याः ॥

४ समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य ॥

५ आहुतेराहुतेस्तु सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् ॥

६ तेनैनाᳬ सकेशनखामभ्यज्य ह्रासयित्वाऽऽप्लावयन्ति ॥

७ ऊर्ध्वन्त्रिरात्रात्सम्भव इत्येके ॥

८ यदर्त्तुमती भवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः ॥

९ दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेद् "विष्णुर्योनिं कल्पयत्वि"त्येतयर्चा "गर्भन्धेहि शिनीवाली" ति च ॥

१० समाप्यर्चौ सम्भवतः ॥

इतिद्वि०पञ्चमी कण्डिका ॥ २ ॥ ५ ॥

अथ षष्ठी कण्डिका—

१ तृतीयस्य गर्भमासस्यादिसदेशे पुंसवनस्य कालः ॥

२ प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु-, पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङ्युपविशति ॥

३ पश्चात्पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमꣳसमन्ववमृश्यान्त-
र्हितं नाभिदेशमभिमृशेत् । "पुमाꣳसौ मित्रावरुणावि"त्येतयर्चा ॥
४ अथ यथार्थम् ॥
५ अथाऽपरम् ॥
६ प्रागुदीच्यान्दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतः फलामस्रामामकृमिपरिसृ-
प्तां त्रिःसप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत् ॥
७ "यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि, यद्यसि वारुणी वरु-
णायत्वा राज्ञे परिक्रीणामि, यद्यसि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि, यद्यसि रुद्रेभ्यो रुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यस्यादित्येभ्य
आदित्येभ्यस्त्वा परिक्रीणामि, यद्यसि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परि-
क्रीणामि, यद्यसि विश्वेभ्यो देवेभ्यो विश्वेभ्योदेवेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि ॥
८ "ओषधयः! सुमनसोभूत्वाऽस्यां वीर्यं समाधत्तेयङ्कर्म्मकरिष्यतीत्यु"
त्थाप्य तृणैः परिधायाऽऽहृत्य वैहायसीं निदधात् ॥
९ दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धूः कुमारी वाऽप्रत्याह-
रन्ती पिनष्टि ॥
१० प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु, पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राक् शिराः संविशति ॥
११ पश्चात्पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या-
ऽभिसङ्गृह्य दक्षिणे नासिकास्रोतस्यवनयेत् । "पुमानग्निः पुमानि-
न्द्र" इत्यतेयर्चा ॥
१२ अथ यथार्थम् ॥

इति द्वि० प्र० षष्ठी काण्डिका ॥ २ ६ ॥

अथ सप्तमी कण्डिका—

१ अथ सीमन्तकरणम्प्रथमगर्भे ॥
२ चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमे वा ॥
३ प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु, पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु
प्राच्युपविशति ॥
४ पश्चात्पतिरवस्थाय युग्मन्तमौदुम्बरं शलाटुग्रप्समाबध्नाति ।
"अयमूर्जावतोवृक्ष" इति ॥
५ अथ सीमन्तमूर्ध्वंनयति "भूरि"ति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमं, "भुव-
रि"ति द्वितीयं, "स्वरि"ति तृतीयम् ॥
६ अथ वीरतरेण "येनादितेरे" तयर्चा ॥

७ अथ पूर्णपात्रेण "राकामहमित्ये" तयर्चा ॥
८ त्रिश्वेतया च शलल्या "यास्ते राके सुमतय" इति ॥
९ कृसरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् ॥
१० "किम्पश्यसी" त्युक्त्वा "प्रजामि"ति वाचयेत् ॥
११ तं सा स्वयम्भुञ्जीत ॥
१२ "वीरसूर्जीवसूर्जीवपत्नी"ति ब्राह्मण्यो माङ्गल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन् ॥
१३ अथ सोष्यन्तीहोमः ॥
१४ प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्य्याग्निमाज्याहुती जुहोति "या तिरश्ची" त्येतयर्चा "विपश्चित्पुच्छमभरदि"ति च ॥
१५ "पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नामे"ति नामधेयं गृह्णाति ॥
१६ यत्तद्गुह्यमेव भवति ॥
१७ यदास्मै कुमारं जातमाचक्षीरन्, ब्रूयात् "काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन च ॥
१८ व्रीहियवौ पेषयत्तथैवाऽऽवृता यथा शुङ्गाम् ॥
१९ दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य कुमारस्य जिह्वायां निर्म्मार्ष्टी-"यमाज्ञे"ति ॥
२० तथैव मेधाजननं सर्पिष्प्राशयेत् ॥
२१ जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति "मेधान्ते मित्रावरुणा-वि"त्येतयर्चा "सदसस्पतिमद्भुतमि"ति च ॥
२२ कृन्तत नाभिमिति ब्रूयात्स्तनञ्च प्रतिधत्तेति ॥
२३ अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमादशरात्रात् ॥

इति द्वितीयप्रपाठके सप्तमी कण्डिका ॥ २ ॥ ७ ॥

अथाष्टमी कण्डिका—

१ जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातः सशिरस्कं कुमार-माप्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिम्न्यञ्जलिकृतः पितोपतिष्ठते ॥
२ अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥
३ अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते ॥
४ अथ जपति-"यत्ते सुसीम" इति । "यथायन्नप्रमीयेत पुत्रोजनित्र्या-अधी"ति ॥
५ उदञ्चं मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥
६ अथ येऽतऊर्ध्वंज्ज्यौत्स्नाः प्रथमोद्दिष्ट एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्ज-

लिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् ॥
७ "यददश्चन्द्रमसी"ति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य यथार्थम् ॥
(अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नेष्वेतत्कर्मासंवत्सरम्)
८ जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सम्वँत्सरे वा नामधेयकरणम् ॥
९ अथयस्तत्करिष्यन्भवति पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङुपविशति ॥
१० अथमाता शुचिना वसनेन कुमामारच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं कर्त्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥
११ अनुपृष्ठं परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥
१२ अथ जुहोति प्रजापतये थितये नक्षत्राय देवताया इति ॥
१३ तस्य मुख्यान्प्राणान्संमृशन् "कोऽसि कतमोऽसी"त्येतं मन्त्रं जपति ।
१४ "आहस्पत्यं मासं प्रविशासावि"त्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तः स्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतं नाम दध्यात् ॥
१५ एतद्तद्धितम् ॥
१६ अयुग् दान्तं स्त्रीणाम् ॥
१७ मात्रे चैव प्रथमं नामधेयमाख्याय यथार्थम् ॥
१८ गौर्दक्षिणा ॥
१९ कुमारस्य मासि मासि सम्वँत्सरे, साम्वँत्सरिकेषु वा पर्वस्वग्नीन्द्रौ द्यावापृथिवी विश्वान्देवाँश्च यजेत ॥
२० दैवतमिष्ट्वा तिथिन्नक्षत्रञ्च यजेत ॥
२१ विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्धानं परिगृह्य जपेत् । यदा वा पिता म इति विद्यात् । उपेतस्य वा"ऽङ्गादङ्गात् सꣳस्रवसी"ति ॥
२२ "पशूनान्त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्रामी"त्यभिजिघ्रय यथार्थम् ॥
२३ एवमेवापरेषाम् ॥
२४ यथा ज्येष्ठम्यँथोपलम्भं वा ॥
२५ स्त्रियास्तूष्णीं मूर्धन्यभिजिघ्रणं मूर्धन्यभिजिघ्रणम् ॥

इति द्वितीयप्रपाठकस्याष्टमी कण्डिका ॥ २ ॥ ८ ॥

अथ–नवमी–कण्डिका—

१ अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् ॥
२ पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितो भवति ॥
३ तत्रैतान्युपक्लृप्तानि भवन्ति ।
४ एकविꣳशतिर्दर्भपिञ्जल्य उष्णोदककꣳस औदुम्बरः क्षुर आदर्शो

धा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः ॥

५ आनडुहगोमयः कृसरः स्थालीपाको वृथापक्व इत्युत्तरतः ॥

६ व्रीहियवैस्तिलमाषैरितिपृथक्पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुपनिदध्युः ॥

६ कृसरेणापिताय सर्वबीजानि चेति ॥

८ अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥

९ अथ यस्तत्करिष्यन्भवति पश्चात्प्राङवतिष्ठते ॥

१० अथ जपत्या–"यमगात्सविता क्षुरेणे"ति सवितारम्मनसाऽऽध्याय-नापितं प्रेक्षमाणः ॥

११ "उष्णेन वाय उदकेनैधी"ति वायुं मनासाध्यायन् उष्णोदककंसं प्रेक्षणमाणः ॥

१२ दक्षिणेन पाणिना अप आदाय दक्षिणाङ्कपुष्णिकामुन्दति "आप उन्दन्तु जीवस" इति ॥

१३ "विष्णोर्दंष्ट्रोऽसी"ति औदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षत आदर्शं वा ॥

१४ "ओषधे त्रायस्वैनमि"ति सप्त दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणायां कपुष्णिका-यामभिशिरोग्रा निदधाति ॥

१५ तां वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन पाणिनौदुम्बरं क्षुरं गृहीत्वा (क्षुरमा)ऽऽदर्शं वा ऽभिनिदधाति "स्वधिते मैनꣳहिꣳसीरि"ति ॥

१६ "येन पूषा बृहस्पतेरि"ति त्रिः प्राञ्चम्प्रोह''त्यप्रच्छिन्दन्सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥

१७ अथाऽऽयसेन प्राच्छिद्यानुडुहे गोमये निदधाति ।

१८ एतयैवाऽऽवृता कपुच्छलम् ॥

१९ एतयोत्तरां कपुष्णिकाम् ॥

२० उन्दनप्रभृत्येवाभिनिर्वर्त्तयेत् ॥

२१ उभाभ्याम्पाणिभ्याम्मूर्द्धानम्परिगृह्य जपेत् ॥

२२ एतयैवावृता स्त्रियाः ॥

२३ तूष्णीम् ॥

२४ मन्त्रेण तु होमः ॥

२५ उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्रकुलकल्पम् ॥

२६ आनडुहे गोमये केशान्कृत्वाऽरण्यꣳहृत्वा निखनन्ति ॥

२७ स्तम्बे हैके निदधति ।

२८ यथार्थम् ।

२९ गौर्दक्षिणा ॥

इति द्वि० प्र० नवमी कण्डिका ॥ ९ ॥

अथदशमी—

१ गर्ब्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥
२ गर्ब्भैकादशेषु राजन्यम् ॥
३ गर्ब्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥
४ आषोड़शाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवत्याद्वाविंशात्क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्य ॥
५ अत ऊर्ध्वम्पतितसावित्रीका भवन्ति ।
६ नैतानुपनयेयु र्नाध्यापयेयुर्न्नैभिर्विवहेयुः ॥
७ यदहरुपैष्यन्माणवकोभवति प्रग एवैनं तदहर्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्लावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन वाससाऽऽच्छादयन्ति ॥
८ क्षौमशाणकार्पासौर्णान्येषां वसनानि ॥
९ ऐणेयरौरवाजान्यजिनानि ॥
१० मुञ्जकाशतामुन्यो रशनाः ।
११ पार्णबैल्वाश्वत्था दण्डाः ॥
१२ क्षौमꣳशाणं वा वसनं ब्राह्मणस्य, कार्पासं क्षत्रियस्याऽऽविकं वैश्यस्य ॥
१३ एतेनैवेतराणि द्रव्याणि व्याख्यातानि ॥
१४ अलाभे वा सर्वाणि सर्वेषाम् ॥
१५ पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितोभवति ॥
१६ "अग्ने व्रतपते" इति हुत्वा पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङाचार्य्योऽवतिष्ठते ।
१७ अन्तरेणाग्न्याचार्य्यौ माणवकोऽञ्जलिकृतोऽभिमुख आचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु ॥
१८ तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान्ब्राह्मणोऽपामञ्जलिम्पूरयति ॥
१९ उपरिष्टाच्चाचार्य्यस्य ।
२० प्रेक्षमाणोजपत्या"गन्त्रा समगन्महो"ति ॥
२१ "ब्रह्मचर्य्यमागामि"ति वाचयति ॥
२२ "कोनामासी"ति नामधेयम्पृच्छति ॥
२३ अभिवादनीयन्नामधेयङ्कल्पयित्वा ॥
२४ देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा ॥
२५ गोत्राश्रयमप्येके ॥
२६ उत्सृज्यापामञ्जलिमाचार्य्योदक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिꣳसाङ्गुष्ठं गृह्णाति "देवस्य ते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णोहस्ताभ्याꣳ-

हस्तं गृभ्णाम्यसावि”ति ॥

२७ अथैनं प्रदक्षिणमावर्त्तयति “सूर्य्यस्यावृतमन्वावर्त्तस्वासावि”ति ॥

२८ दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमꣳसमन्ववमृश्यानन्तर्हितान्नाभिमभिमृशेत् “प्राणानां ग्रन्थिरसी”ति ॥

२९ उत्सृज्य नाभिदेश“मद्धुर” इति ॥

३० उत्सृज्य हृदयदेशं “कृशन” इति ॥

३१ दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमꣳसमन्वालभ्य “प्रजापतये त्वा परिददाम्यसावि”ति ॥

३२ सव्येन सव्यं “देवायत्वा सवित्रे परिददाम्यसावि”ति ॥

३३ अथैनꣳ सम्प्रेष्यति “ब्रह्मचार्य्यस्यसावि-”ति ॥

३४ “समिधमाधेह्यपोऽशान कर्म्म कुरु मा दिवा स्वाप्सीरि”ति ॥

३५ उदगग्नेरुत्सृज्य प्राङाचार्य्य उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥

३६ प्रत्यङ्माणवकोदक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्य्य उदगग्रेष्वेव दर्भेषु ॥

३७ अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलाम्परिहरन् वाचयति “इयं दुरुक्तात् परिबाधमाने”-ति “ऋतस्य गोप्त्री”-ति च ॥

३८ अथोपसीद“त्यधीहि भोः सावित्रीं मे भवाननुब्रवीत्वि-”ति ॥

३९ तस्मा अन्वाह-पच्छो-ऽर्द्धर्चश ऋक्छ इति ॥

४० महाव्याहृतीश्च विहृता ओंकारान्ताः ॥

४१ वार्क्षञ्चास्मै दण्डम्प्रयच्छन्वाचयति “सुश्रवः सुश्रवसं मा कुर्वि”ति ॥

४२ अथ भैक्षञ्चरति ॥

४३ मातरमेवाग्रे, द्वे चान्ये सुहृदौ, यावत्यो वा सन्निहिताः स्युः ॥

४४ आचार्य्याय भैक्षन्निवेदयति ॥

४५ तिष्ठत्यहः शेषं वाग्यतः ॥

४६ अस्तमिते समिधमादधाति “अग्नये समिधमाहार्षमि”-ति ॥

४७ त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति ॥

४८ तस्यान्ते सावित्रश्चरुः ॥

४९ यथार्थम् ॥

५० गौर्द्दक्षिणा ॥

इति द्वि० प्र० दशमी कण्डिका ॥ १० ॥

इति द्वितीयः प्रपाठकः ॥ २ ॥

(अथसमावर्त्तनसूत्राणि)

अथ तृतीयप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका—

१ ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥
२ उपन्याहृत्य गुरवे ॥
३ अनुज्ञातो दारान्कुर्वीत ॥
४ असगोत्रान् ॥
५ मातुरसपिण्डान् ॥
६ नग्निका तु श्रेष्ठा ॥
७ अथाऽऽप्लवनम् ॥
८ उत्तरतः पश्चाद्वाऽऽचार्य्यकुलस्य परिवृतम्भवति ॥
९ तत्र प्रागग्रेषु दर्भेषूदङ्ङाचार्य उपविशति ॥
१० प्राग् ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥
११ शीतोष्णाभिराचार्य्योऽभिषिञ्चेत् ॥
१२ स्वयमिव तु ॥
१३ मन्त्रवर्णो भवति ॥
१४ "येऽअन्तरग्नयः प्रविष्टा" इत्यपामञ्जलिमवसिञ्चति ॥
१५ "यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तमि"ति च ॥
१६ "यो रोचनस्तमिह गृह्णामी"त्यात्मानमभिषिञ्चति ॥
१७ "यशसे तेजस" इति च ॥
१८ "येन स्त्रियमकृणुतमि"-ति च ॥
१९ तूष्णीञ्चतुर्थम् ॥
२० उपोत्थायादित्यमुपतिष्ठते "उद्यन्भ्राजभृष्टिभि"—रित्येतत्प्रभृतिना मन्त्रेण ॥
२१ यथालिङ्गं वा विहरन् ॥
२२ चक्षुरसीत्यनुबध्नीयात् ॥
२३ मेखलामवमुञ्चत "उदुत्तमं वरुणपाशमि"ति ॥
२४ ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयम्भुक्त्वा केशश्मश्रुलोमनखानि वापयीत शिखावर्ज्जम् ॥
२५ स्नात्वाऽलङ्कृत्याऽहते वाससी परिधाय स्रजमाबध्नीत "श्रीरसि मयि रमस्वे"ति ॥
२६ "नेत्र्यौ स्थो नयतम्मामि"-त्युपानहौ ॥
२७ "गन्धर्वोऽसी"ति वैणवदण्डं गृह्णाति ॥

२८ आचार्य्यं सपरिषत्कमभ्येत्याचार्य्यपरिषदमीक्षते ॥ "यक्षमिव च-क्षुषः प्रियो वो भूयासमि-"ति ॥
२९ उपोपविश्य मुख्यान्प्राणान्त्संस्पृशन् "ओष्ठापिधाना नकुली"ति ॥
३० अत्रैनमाचार्य्योऽर्हयेत् ॥
३१ गोयुक्तं रथमुपसंक्रम्य पक्षसी कूबरं बाहू वाऽभिमृशेत् ॥
"वनस्पते वीड्वङ्गो हि भूया" इति ॥
३२ 'आस्थाता ते जयतु जेत्वानी-"त्यातिष्ठति ॥
३३ प्राङ्वोदङ्वाऽभिप्रयाय प्रदक्षिणमावृत्त्योपयाति ॥
३४ उपयातायार्घ्यमिति कौहलीयाः ॥

इति समावर्त्तनम् ॥ * ॥

अथार्हणा सूत्राणि—

चतुर्थप्रपाठके दशमी कण्डिका—

१ उत्तरतोगां बध्वोपोत्तिष्ठेरन् "अर्हणा पुत्रवाससे"ति ॥
२ "इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामी"-ति प्रतितिष्ठमानो जपेत् ॥
३ यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः ॥
४ यदावाऽर्हयेयुः ॥
५ विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिस्त्रिर्वेदयेरन् ॥
६ "या ओषधीरि-"त्युदग्रं विष्टरमास्तीर्य्याध्युपविशेत् ॥
७ द्वौ चेत्पृथग्भ्याम् ॥
८ पादयोरन्यम् ॥
९ "यतोदेवीरि-"त्यपः प्रेक्षते ॥
१० "सव्यं पादमवनेनिज" इति सव्यं पादम्प्रक्षालयेत् । "दक्षिणं पादमवनेनिज" इति दक्षिणं पादम्प्रक्षालयेत् ॥
११ "पूर्वमन्यमपरमन्यमि-"त्युभौ शेषेण ॥
१२ "अन्नस्य राष्ट्रिरसी-"त्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ।
१३ "यशोऽसी"त्याचमनीयमाचामेत् ॥
१४ "यशसोयशोऽसी-"ति मधुपर्कं प्रतिगृह्णीयात् ॥
१५ "यशसोभक्षोऽसि, महसोभक्षोऽसि, श्रीभक्षोऽसि श्रियम्मयि धेही" ति त्रिःपिबेत् ॥
१६ तूष्णीञ्चतुर्थम् ॥
१७ भूय एवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात् ॥

१८ आचान्तोदकाय गौरिति नापितस्त्रिर्ब्रूयात् ॥
१९ "मुञ्च गां वरुणपाशाद्द्विषन्तंम्मेऽभिधेहीति-तञ्जह्यमुष्यचोभयोरु-
त्सृजगामत्तु तृणानि पिबतूदकम्" इति ब्रूयात ॥
२० "माता रुद्राणामि"त्यनुमन्त्रयेत् ॥
२१ अन्यत्र यज्ञात् ॥
२२ कुरुतेत्यधियज्ञम् ॥
२३ षडर्घ्या भवन्ति ॥
२४ आचार्य्य ऋत्विक् स्नातको राजा विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति ॥
२५ परिसंवत्सरानर्हयेयुः ॥
२६ पुनर्यज्ञविवाहयोश्च पुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥

इति च० प्र० दशमी कण्डिका ॥ १० ॥ * ॥

प्रपाठकश्चायं समाप्तश्चतुर्थः ॥ ४ ॥ * ॥

(अथ संस्कारकुशण्डिकापरिशिष्टसूत्राणि)

चतुर्थप्रपाठकेपञ्चमी कण्डिका—

१ काम्येष्वत ऊर्ध्वम् ॥
२ पूर्वेषुचैके ॥
३ पश्चादग्नेर्भूमौन्यञ्चौपाणीप्रतिष्ठाप्ये-"दम्भूमेर्भजामह" इति ॥
४ वस्वन्तंरात्रौ धनमिति दिवा ॥
५ "इमंस्तोममि"ति तृचेनपरिसमूहेत् ॥
६ वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ॥
७ काम्येषु च प्रपदः ॥
८ "तपश्चतेजश्चे"—ति जपित्वा प्राणानायम्यार्थमना वैरूपाक्षमारभ्यो-
च्छ्वसेत् ॥

इति गोभिलगृह्यसूत्रे चतुर्थं प्र०प०मकण्डिकायामादितोवसुसूत्राणि ॥ * ॥

अथाभ्युदयिकश्राद्धसूत्राणि—

चतुर्थी कण्डिका—

अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत्प्रदक्षिणमुपचार ऋजवोदर्भा य-
वस्तिलार्थः । सम्पन्नमिति तृप्ति प्रश्नोदधिवदराक्षतमिश्रान्पिण्डान्नान्दी-
मुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वा चयेदिति पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपिता
महेभ्यो मातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्योवृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वाहोच्यतामि-
त्यस्तुस्वाहेत्युक्ते नस्वधाम्प्रयुञ्जीत ॥ ४-१-१० ॥ इति ॥

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

* श्रीः *

अथ—

गोभिलगृह्यसूत्रे--

श्रीमदाद्यापदाम्भोजद्वन्द्वन्नत्वा सताम्मुदे ।
गोभिलीये गृह्यसूत्रे सद्व्याख्याम्मृदुलाम्ब्रुवे ॥ १ ॥
महाराजाऽधिराजश्रीपरमेश्वरसुपालिता ।
नित्यं विजयते ह्येषा मिथिला कर्म्मठाऽऽवृता ॥ २ ॥
तत्र ग्रामे हरिपुरे ह्याटीतप्पान्तरेऽभवम् ।
श्रीमत्कृष्णपदाम्भोजद्वन्द्वेन्दिन्दिरमानसात् ॥ ३ ॥
नन्दलालाद्योगमायादेव्याङ्करमहान्वये ।
गोभिलः श्रीमुकुन्दोऽहम्प्रार्थितोऽकरवं पुरः ॥ ४ ॥
प्रकाशङ्कर्म्मकाण्डस्य मन्त्रार्थानान्निजैर्म्मुहुः ।
अन्तेवसद्भिः सुमना इमाङ्कुर्वेऽत्र (१)तन्मुदे ॥ ५ ॥
सूत्रोपन्यस्तमन्त्रार्थाश्छायया विवृता मया ।
अत्र, तत्रावशिष्टास्तु(२) कर्म्मकाण्डप्रदीपके ॥ ६ ॥
अस्य पूर्वैः कृता व्याख्या नैकधा याऽस्फुटाशया ।
ततोऽपि प्रामाणिकार्था उद्धृताः पूर्वसम्मताः ॥ ७ ॥

अथ तत्रभवान्भगवान्सामगाचार्य्यः (पारस्करापराभिधानस्य कात्यायनस्य पिता) गोभिलः कृतसमावर्त्तनानाङ्कौथुमशाखिनाङ्कर्म्मकाण्डं यथाश्रुतिस्मृति दर्शयञ्छास्त्रमिदमारेभे । यस्येदमादिमं सूत्रम्—

अथातोगृह्या-कर्म्माण्युपदेक्ष्यामः ॥ १ ॥

इति । अत्राथशब्दोग्रन्थारम्भार्थद्योतकोनिपात इति कश्चित् । आनन्तर्य्यवचनोमङ्गलप्रयोजन(३)कश्चेति राद्धान्तिकाः ॥

---

(१) गोभिलीये गृह्यसूत्रे तेषामन्तेवसतां श्रौतस्मार्त्त-कर्म्मकाण्ड-परीक्षादित्सूनान्तदर्थमधिजिगांसमानानां निरवशेषेण सताञ्चान्येषाङ्कर्म्मकाण्डतत्त्वबुभुत्सूनां मुद इत्युक्तार्थस्यैव विशदीकृतोऽर्थः पुनरुपनिबद्धः ।

(२) मन्त्रा-अर्था-स्तद्विशेषाश्च । तत्र-प्रसिद्धे कर्म्मकाण्डमन्त्रार्थप्रदीपे मयैव विवृता इत्यन्वितोऽर्थः ।

(३) यथा यात्राकाले दधि-मत्स्यादि-दर्शनम्मङ्गलं, यथा वा मृदङ्गादिध्वनिश्रवणम् । तथैतदुच्चारणस्मरणे महतेऽभ्युदयाय ग्रन्थारम्भेऽवकल्पेत इति भावः । अनुपदमुपदर्शयिष्यमाणस्मृतौ माङ्गलिकावित्यस्य मङ्गलप्रयोजनकावित्यर्थे (पा० ५।१।१०९) ठकासाधनात् । एतद्द्योतकत्ववाचकत्वे उभावपि पक्षौ निपातेषु व्यवस्थितावित्येवमवस्थितम् ।

"मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकात्स्न्र्येष्वथो अथ" इत्यमरात् ।

ॐ कारश्चाथशब्दश्च द्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा ।

कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ" ।। इति स्मरणाच्च ।।

अथ—वेदाध्ययन-तदर्थावगमानन्तरम यतोयथावद्विचारशास्त्र(१)मधिगत्य स्थितानां स्नातकानां गार्हस्थ्यानुसरणं शास्त्रार्थः ।

"अतः परं समावृत्तः कुर्याद्दारपरिग्रहम्" इति ।

"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं (२)वापि यथाक्रमम ।

अविप्लुतब्रह्मचर्योगृहस्थाश्रममावसेत्" ।। इति चैवमादिस्मरणात् ।

यतश्च—

"यस्मात्त्रयोऽप्याश्रमिणोज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।

गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माच्छ्रेष्ठोगृहाश्रमी" ।।

इत्यादिस्मृतेस्तस्यो(३)त्तमत्वमवगतम । अतः—एतस्मात्कारणाद्गृह्या कर्म्माणि । गृहे गृहस्थाश्रमे साधूनि (योग्यानि) "तत्र साधुः" (पा० ४।४।९८) इति साध्वर्थे यत्प्रत्ययः । लक्षणया गृह्याग्निसाध्यानि वा कर्म्माणि धर्म्मभूतानि(४) आदित एव । उपदेक्ष्यामः(५) । कथयिष्याम इत्यर्थः । गृह्येति दीर्घश्छान्दसः(६) । (पा० ६।३।१३७) "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती"ति हि पातञ्ज-

---

(१) मीमांसाम् ।

(२) वेदशब्दोऽत्र विभिन्नशाखापरः । स्वशाखाध्ययनपूर्वकं वेदशाखानां त्रयं द्वयमेकां वा शाखां मन्त्रब्राह्मणक्रमेणाधीत्य गृहस्थाश्रमं गृहस्थविहितकर्म्मकलापरूपमावसेदनुतिष्ठेदिति तदर्थः । कृतदारपरिग्रहोगृहस्थः ।

(३) गृहस्थाश्रमस्य ।

(४) कर्माण्येव स्वव्यापारादृष्टरूपेण परिणमन्ति धर्म्मा इत्युच्यन्ते । तदेतद्भूतशब्दप्रयोगेणावेदितम्भवति । तथाचात्र कर्म्मधारयः समासः । गृह्याकर्माणीति ।

(५) उपदेशशब्दार्थमाह-गृह्यभाष्यकारः "उपदेश उपसन्नस्यान्तेवासिनः स्वर्गापवर्गादिसाधकपदार्थसार्थकथनम्" इति । तथाचात्र दिशिरुच्चारणक्रियोभावे घञ् । उपदेशनमुपदेश इति ।

(६) यद्वा गृहे साध्वी गृह्या पत्नी तया सहितस्य यानि कर्माणि तानीत्यर्थः । मध्यमपदलोपी समासः । (पा० २।१।६० वा०) अथवा गृह्या इति प्रस्तुतायाः स्मृतेरभिधानम् । तथा-चाचार्यपुत्रेण कात्यायनेन कृतोऽस्या एव स्मृतेः श्लोकेन सङ्ग्रहोगृह्यासङ्ग्रहपदेनैवाभिधीयत इति । तथाच गृह्यासङ्ग्रह एव—

"पत्न्यः पुत्राश्च कन्याश्च जनिष्याश्चापरे सुताः । गृह्या इति समाख्याता यजमानस्य दायकाः ॥ ३५ ॥ तेषां संस्कारयोगेन शान्तिकर्म्मक्रियासु च । आचार्यविहितः कल्पस्तस्माद्गृह्या इति स्थितिः" ॥३६॥ इति । वस्तुतस्तु—गृह्यः शालाग्निरावसथ्यः । औपासन इत्यनर्थान्तरम् । तस्मिन्स्मार्त्तेऽग्नौ यानि कर्त्तव्यानि कर्म्माणि तानि गृह्याकर्म्माणि "शेश्छन्दसि बहुलम्" (पा० ६।१।७०) इति शेर्जसः स्थाने विहितस्य लोपः । गृह्याणीति ।

लमहाभाष्यम् ॥ तदनेन सूत्रेणाभिधेयादीनि (१)शिष्यप्रवृत्त्युपयोगीनि स्वरसतोदर्शितानि ।

तत्राभिधेयः कर्म्म यथोक्तम् । श्रेयः प्रयोजनम् । सम्बन्धोऽपि यथायथं सुखबोधः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावादिः । अथशब्देनानन्तर्यावगमादधिकार्यपि प्रतिपादितकल्प एवेत्यास्तां विस्तरः ॥ १ ॥

तत्र तावत्साधारणकर्म्माङ्गभूताः केचन धर्म्माः परिभाष्यन्ते—

यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन च कृत्यम् ॥ २ ॥

यज्ञार्थ—(२)मुपवीतं-ब्रह्मसूत्रय्यँथावद्विहितय्यँस्यास्ति स यज्ञोपवीती मत्वर्थे इनिः प्रत्ययः । (पा० ५।२।११५) तेन यज्ञोपवीतिना । आचान्तमाचमनविधिनेष(३)द्भक्षित(स्पीत)मुदकंयेनासावाचान्तोदकस्तेन । चकाराद्बद्धशिखेन । कृत्यम्-कर्म्म "कर्त्तव्यमि"ति सूत्रशेषः । तथाचच्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्" ॥ १ ॥ इति ।

यज्ञोपवीताचमनयोः स्वरूपमुपरिष्टाद्वक्ष्यति—"यज्ञोपवीतङ्कुरुते" (१।२।१) इत्यादिना ।

इदानीङ्कर्म्माङ्गेषु वक्तव्येषु कालमेव तावत्परिभाषते—

उदगयने पूर्वपक्षे पुण्येऽहनि प्रागावर्त्तनादह्नः कालं विद्यात् ॥ ३ ॥

उदगयनं मकरादिषण्मासय्याँवत्सूर्य्यस्योदग्गमनात्प्रसिद्धं ज्यौतिषे । तत्र पूर्वपक्षे "पक्षौ पूर्वापरौ शुक्लकृष्णौ मासस्तु तावुभौ" इत्यमराच्छुक्लपक्षे । पुण्ये-पुनीते (शोभने) विष्ट्यादि-दोषरहिते यथोक्ते । अहनि-दिवसे । तत्रापि अह्नो-वासरस्याऽऽवर्त्तनाच्छायायाः परिवर्त्तनात् । प्राक्-पूर्वम्पूर्वाह्ण इत्येतं कालं विद्यात्-जानीयात् । प्रकृतस्य कृत्यस्य (गृह्यकर्म्मणः) इत्यर्थः । स्मरन्ति च—
"आवर्त्तनन्तु पूर्वाह्णोह्यपराह्णस्ततः परम्" इति ।

अत्र पूर्वाह्ण इत्येव वक्तव्ये प्रागित्याद्यभिधान "पूर्वाह्णोवै देवानाम्मध्य-

---

(१) एतच्चतुष्टयमेवानुबन्धपदप्रतिपाद्यं यद्विना ग्रन्थादौ मङ्गलमुपनिबद्धमपि न शस्यते इत्युक्तमभियुक्तैः । यथा—

"विना विषयसम्बन्धौ तथैवार्थाधिकारिणौ ।
अव्याख्येयोभवेद्ग्रन्थः स्याद्ग्रन्थे तच्चतुष्टयम्" इति ॥

"विनाऽनुबन्धं ग्रन्थादौ मङ्गलं नैव शस्यते" इति चैवमादि । तल्लक्षणञ्च "ग्रन्थाऽध्ययनप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानविषयत्वम्" इति । प्रवृत्तिजनकञ्चेष्टसाधनताज्ञानं, कृतिसाध्यताज्ञानञ्च । तज्जनकञ्चानुबन्धज्ञानम् । विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानं कारणम् । इति ॥

(२) अत्र तादर्थ्यचतुर्थ्या समासः । (३) आ-इतीषदर्थेऽव्ययम् ।

न्दिनं मनुष्याणामपराह्णः पितॄणाम्" इति श्रुत्युक्तदिनप्रथमतृतीयभागात्मकपूर्वाह्णव्यवच्छे(१)दायेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

एवन्तर्ह्युदगयनाद्यभावे शास्त्रबलादप्यनुष्ठीयमानस्य पिण्डपितृयज्ञादेः समयवैगुण्यं स्यादत आह—

यथाऽऽदेशश्च ॥ ४ ॥

कालं विद्यादित्यनुवर्त्तते। आदेश आज्ञा शास्त्रस्य। तमनतिक्रम्येत्यर्थः। आदिशति च शास्त्रं किञ्चित्कर्म्मोदगयनाद्यभावेऽपीति तत्राऽनङ्गतैवामीषा,—मङ्गता च यथोक्तानाम् ॥ ४ ॥

सर्वाण्येवान्वाहार्य्यवन्ति ॥ ५ ॥

अनुपश्चादाह्रियते प्रकृतङ्कर्म्म यस्मादिति, अनुपश्चादाह्रियते यत्प्रस्तुतात्कर्म्मणः। इति चान्वाहार्यं नान्दीमुखश्राद्ध(२)न्दक्षिणा चोच्यते। अत एव गृह्यान्तरम्—

"यच्छ्राद्धङ्कर्म्मणामादौ या चान्ते दक्षिणा भवेत्।
अमावास्यान्द्वितीयय्यँदन्वाहार्य्यन्तदुच्यते" इति ॥

तद्विद्यते येषान्तानि। तदयमर्थः। सर्वाण्येव प्रकृतत्वाद् गृह्यकर्म्माणि। अन्वाहार्यवन्ति तत्पूर्वकाणि। एवकारोऽयोगव्यवच्छे(३)दार्थः। अतोगृह्यानुक्तेष्वपि अन्नप्राशनादिषु शास्त्रान्तराच्छ्राद्धं (नान्दीमुखं) दक्षिणा च न विरुद्ध्यते। क्वचित्तु–निषिध्यतेऽपि यथोक्तं कर्म्मप्रदीपे—

"नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते।
न शोष्यन्ती–जातकर्म्म–प्रोषितागतकर्म्मसु ॥"

इत्यादि। अमावास्यामिति। अमावास्यां प्रकृत्य (प्रतिपदि) मासिकं श्राद्धं (साग्नीनाम्) अन्वाहार्यम्(४)। यथाह मनुः—

---

(१) वस्तुतस्तु-कर्म्मणोवृद्धिश्राद्धपूर्वकत्वाच्छ्राद्धस्य चोदयसन्निधौ—
"रात्रौ श्राद्धन्न कुर्वीत राक्षसी कीर्त्तिता हि सा।
सन्ध्ययोरुभयोश्चैव सूर्ये चैवाचिरोदिते" ॥

इति मनुना प्रतिषिद्धत्वात्। तथाभूत एव कालोऽनायत्या कर्म्मौपयिक इति बोध्यम्। विसमासकरणमेकैकस्य बाहुगुण्यद्योतनार्थम्। समुच्चितोपलब्धौ तु महानभ्युदय इति गृह्यभाष्यकारः।

(२) याज्ञिकप्रसिद्धिरेषा आभ्युदयिकश्राद्धस्य नान्दीमुखस्यनामेदमिति। एतच्च श्राद्धम्मातृकापूजापूर्वकं स्यात्तथा च छन्दोगपरिशिष्टम्। "कर्मादिषु तु सर्वेषु मातरः सगणाधिपाः। पूजितव्याः प्रयत्नेन पूजिताः पूजयन्ति ताः" इति। तद्विधिश्च वक्ष्यते (४।१।१०) ॥

(३) यथा—"शङ्खः पाण्डुर एवे"–त्यत्र पाण्डुरवर्णायोगोव्यवच्छिद्यते।

(४) अनु–पश्चादमावास्याया एतदाह्रियत इति।

"पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्" । इति ।

गोभिलोऽपि–अमावास्यायां पिण्डपितृयज्ञमभिधाय "इतरदन्वाहार्य्यं मासीनम्" (३।५।३) इत्याह । तदेतत्साग्निना प्रतिपदि आह्रियते ॥ ५ ॥

अपवर्गेऽभिरूपभोजनं यथाशक्ति ॥ ६ ॥

क्रियापरिसमाप्तिरपवर्गस्तस्मिन् । अभिरूपोविद्वान् कृतबुद्धिरनुष्ठाता चेत्याहुः(१) । तादृशस्याभिरूपस्याभिरूपयोरभिरूपाणां वा भोजनम् । यथाशक्ति–शक्तिमनतिक्रम्य वित्तशाठ्यमन्तरा "गृह्याकर्म्मसु विद्यादि"ति वाक्यशेषः । तथा च शक्तिसत्त्वेऽन्यथाकरणं निषेधति मनुः—

"प्रभुः प्रथमकल्पस्य योऽनुकल्पेन वर्त्तते ।
न साम्परायिकन्तस्य दुर्मतेर्विद्यते फलम् ॥" इति ।

साम्परायिकं (२)पारलौकिकम् ॥ ६ ॥

इति सर्वकर्म्मसाधारणविधयः ॥ ❀ ॥

(अथाग्न्याधानविधिः)

एवं सर्वकर्म्मसाधारणं परिभाष्य प्रायेणाग्निसाध्यत्वात्कर्मणामग्न्याधानकालन्तावदाह(३)—

ब्रह्मचारी वेदमधीत्यान्तांᳪसमिधमाधास्यन् ॥ ७ ॥

बह्म वेदस्तदध्ययनार्थं व्रतमपि ब्रह्म, तच्चरत्यनुतिष्ठतीति ब्रह्मचारी । तात्छील्ये णिनिः । (पा० ३।२।७८) उपधावृद्धिः । उपकुर्वाण एव न नैष्ठिकः । तस्य ह्यामरणाद्गुरुकुल एवावस्थानानुज्ञानम् ॥ स वेदमिति जात्येकवचनम्—

"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्यो लक्षण्यां स्त्रियमुद्वहेत् ॥"

---

(१) तथाचामरः "प्राग्ररूपसरूपाभिरूपा बुधमनोज्ञयोः" इति । "अभिरूपोबुधे रम्ये" इति मेदिनी च। सर्वञ्चेदमुपनिबद्धं गृह्यासङ्ग्रहे–"यत्र विद्या च वित्तञ्च सत्यं धर्म्मः शमोदमः । अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योव्यवस्थितः" । इति ।

(२) "युद्धायत्योः सम्पराय" इत्यमरादायतिशब्देन परलोकमुच्यते । ततो "विनयादित्वात (पा० ५।४।३४) ठक् । ठस्येकः (पा० ७।३।५) आदिवृद्धिः । (पा० ७। २।११८) इति भानुजिदीक्षिताः । वस्तुतस्तु—"उत्तरः काल आयतिरित्यमरादायतिशब्दउत्तरकालवचन इति कालाट्ठञ्" (पा० ४।३।११) इति ठञेवात्रेति बोध्यम् ।

(३) अन्ये तु व्याचक्षते–उक्तं गृह्याकर्म्माणीति तत्र कोऽसौ गृह्योऽग्निः ? इति प्रथमन्तावत्स एवोपदिश्यते—"ब्रह्मचारी"त्यारभ्य "स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवती"ति (१।१।२१) एतदन्तेन सूत्रसन्दर्भेणेति ।

इति मनुस्मरणात्। यथाशक्ति-अधीत्य अन्त्यामन्ते ब्रह्मचर्यावसाने भवाम्। "भवेच्छन्दसि" (पा० ४।४।११०) इति यत्प्रत्ययः। समिधं यथोक्तलक्षणाम्(१) आधास्यन् आऽऽभिमुख्येन (प्रातराहुतौ) धास्यन्नग्नौ प्रक्षेप्स्यन् "अग्निसमाधानङ्कुर्वीत" (१।२।१४) इति परस्मात् सिंहावलोकितकेन सम्बध्यते। तथा च ब्रह्मचारिणा ब्रह्मचर्य समाप्य गृहस्थाश्रमं प्रविविक्षुणा या पश्चिमा समिदाधेया सा अपामाहरणादिपूर्वकमग्निप्रणयनं कृत्वैव (२)तत्र स्वकीयेऽग्नौ तामन्त्यां समिधमादधीतेति सूत्रकृदभिप्रायः। अत्र च "निराश्रमी न तिष्ठेत क्षणमेकमपि द्विजः" इति दक्षस्मरणात्स एवादधीत यस्मै पूर्वमेव काचित्कन्या केन चिद् वाचा दत्ताऽऽसीदिति स्पष्टयति कात्यायनः—

"यस्य दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केन चित्।
सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥" इति ॥ ७ ॥

अथाधानस्य कालान्तरमाह—

जायाया वा पाणिं जिघृक्षन् ॥ ८ ॥

यदि ब्रह्मचर्यसमापकान्त्यसमिदाधानकाले दैवादग्निग्रहणं न कृतम्भवेत्तदा पूर्वपूर्वदिनवद्गुरोरग्नावेव तामन्त्यां समिधमादधीत ॥ पुनः कोऽग्निग्रहणकालः? इत्याह जायायावेति। वा-अथवा। जायाया जायात्वेनाभि(३)संहिताया पाणिङ्करं जिघृक्षन्-ग्रहीतुमिच्छन् (पाणिग्रहणात् पूर्वमेव) अग्निसमाधानङ्कुर्वीत (१।१।१४)। तदत्र "भार्यादिरग्निः" इति शास्त्रदर्शनाद्भार्यासम्बन्ध एक एव निमित्तमग्न्याधानस्य। तस्य च कालद्वयमुक्तम् "आधास्यन्नि"-ति। "जिघृक्षन्नि"ति च ॥ ८ ॥

---

(१) तथाच वक्ष्यति—"अथेध्मानुपकल्पयते" (१।५।१४-१५) इत्यादि। इध्मः समिदित्यनर्थान्तरम्। यल्लक्षणमाह कर्मप्रदीपः—

"नाङ्गुष्ठादधिका ग्राह्या समित्स्थूलतया क्वचित्।
न वियुक्ता त्वचा चैव न सकीटा न पाटिता ॥
प्रादेशान्नाधिका नोना न तथा स्याद्विशाखिका।
न सपर्णा न निर्वीर्या होमेषु च विजानता" ॥ इति।

अन्त्यालक्षणमाह गृह्यासङ्ग्रहः—

"आचार्येणाभ्यनुज्ञात आचार्याग्नौ विधिर्यथा।
प्रणीतेऽग्नौ समिद्दद्यादन्त्या सा ब्रह्मचारिणाम्" ॥ इति ॥

(२) न तु यथाऽन्वहमाचार्याग्नावेव "न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम्। स्वगर्भसंस्क्रियार्थाश्च यावन्नासौ प्रजायते"। इति कर्मप्रदीपवचनात्समिधमादधातिस्म तथा तदानीमादधीतेति।

(३) भाविनि भूतवदुपचारेणेदम्। तथा च श्रुतिः "पतिर्जायां प्रविशति गर्भो भूत्वेह मातरम्। तस्यां पुनर्नवो भूत्वा दशमे मासि जायते ॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः" इति। एष चोपचारः सूत्रशाटकवत् ॥

अथाग्न्याधानविधिः

अनुगुप्ता अप आहृत्य प्रागुदक्प्रवणन्देशं समं वा परिसमुह्योपलिप्य मध्यतः प्राचीर्ल्लेखामुल्लिख्योदीचीश्च संहतां पश्चात् मध्ये प्राचीस्तिस्र उल्लिख्याऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अनुगुप्ता आच्छादिताः "कुशैरि-"ति शेषः। "कुशैराच्छादिता अप आनयन्ती-"ति गृह्यान्तरसंवादात्। प्रच्छादनञ्च पतितादिभिरुदकदर्शनं मा भूदित्येतदर्थम्। अदृष्टाथ वा। अप उदकम् आहृत्य-अनिषिद्धजलाशयादानी(१)य। प्रागुदक्प्रवणम्-प्राग्वा उदग्वा प्रागुदग्वा(२) प्रवणं क्रमनिम्नम्। "प्रवणं क्रमनिम्नोर्व्याम्" इत्यमरः। देशं-भूमिभागं, समं-अपाङ्नीचादिरहितम्। वाशब्दो विकल्पार्थः। तद्व्यवस्थामाह—गृह्यासङ्ग्रहः

"प्राङ्नीचं ब्रह्मवर्चस्यमुदङ्नीचं यशोन्नतम्।
पित्र्यन्दक्षिणतोनीचं प्रतिष्ठालम्भकं समम्" ॥ इति।

प्रतिष्ठालम्भकम्—प्रतिष्ठाप्रापकम् ॥ परिसमुह्य-परि-सर्वतः। समुह्य—कुशैः पांश्वादिकमपसार्य्य। तथाच भरद्वाजः—

"कुशैः संमार्जयेद्भूमिं शुद्धामादौ, शुचिस्ततः।
हस्तमात्राञ्चतुरस्राङ्गोमयेनोपलेपयेत्" ॥ इति।

यद्वा "परिसमुह्य वितस्तित्रये उत्तरत उत्करं करोती"ति गृह्यान्तरदर्शनादुत्तरस्यान्दिशिवितस्तित्रयोपरिदेशे प्रक्षिप्य। वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः। अत्र-मानकर्त्तारमाह कर्म्मप्रदीपः—

"मानक्रियायामुक्तायामनुक्ते मानकर्त्तरि।
मानकृद्यजमानः स्याद्विदुषामेष निर्णयः" ॥

इति। परिसमूहनकुशानाञ्च परित्यागोविधेयः। अन्यत्र तथादृष्टत्वात्। यथा "सम्मार्जनान्यपास्यती"ति। परित्यागश्चैशान्याम् "द्वारमेव हि द्रव्याणां प्रागुदीच्यान्दिशि स्मृतम्" इति वचनात्। प्रागुदीची-ऐशानी ॥ उपलिप्य-गोमयोद(३)केनेति वाक्यशेषः। "गोमयोदकेन समन्तं (स्तं) पर्य्यु-

---

(१) अत्र "ताभिः प्रक्षालितपाणिपादः" इति भट्टभाष्यन्त"दाचान्तोदकेने"ति (१।१।२) सूत्रेण गतार्थम्।

(२) अत्र "दिङ्नामान्यन्तराले" (पा०२।२।२६) इति बहुव्रीहिणा ऐशानीति तदर्थः।

(३) गोमयमिश्रितोदकेनेति मध्यमपदलोपी समासः (पा०२।१।६० वा०) एतेन गोमयोदकाभ्यामिति वक्तव्ये "सर्वोद्वन्द्वोविभाषैकवद्भवती"ति परिभाषाश्रयणं मुरारिमिश्राणामपार्थकम्बोध्यम्। तथा चोक्तभारद्वाजवचने "गोमयेने"ति सवारिणेत्येतदाक्षिपति। तथा च शौनकः "गोमयेन सवारिणा। उपलिप्य स्थण्डिलन्तु चतुरस्रन्तु सर्वतः" इति।

पलिम्पती-"ति गृह्यान्तरदर्शनात् ॥ देशमिति सम्बध्यते । मध्यतः स्थण्डिलाभ्यन्तरे । दक्षिणांश एव न तु मध्यांशे । हस्तमात्रस्थण्डिलेऽपि उदग्गतैकविंशत्यङ्गुलरेखायास्तन्मूललग्नायाः करणोपदेशात् । अत एव च स्मर्यते—

"अङ्गुष्ठमात्रं भूभागं त्यक्त्वा दक्षिणतः सुधीः ।
उत्तरे द्व्यङ्गुलन्त्यक्त्वा पश्चिमेऽप्यङ्गुलद्वयम्" इति ।

प्राचीं-प्राग्गताम् । लेखां-द्वादशाङ्गुलप्रमाणां पार्थिवीम्पीतवर्णां दक्षिणहस्तेन(१) कुशेन (२)फलपुष्पान्यतरेण वा उल्लिख्य । उदीचीमुदग्गताञ्च लेखामेकविंशत्यङ्गुलप्रमाणामाग्नेयीं लोहितवर्णामुल्लिख्य । चकारोलेखामुल्लिख्येत्यनुषङ्गार्थः । ताभिमा(मुदीचीं लेखां)विशिनष्टि-संहताम्-प्राग्ग-

---

स्थण्डिलं मार्जनादिसंस्कृता समभूमिः । गोमयं च बन्ध्यादीनां न ग्राह्यम् । तथा च शाट्यायनः—

"अमेध्यसेविनी-बन्ध्या-प्रसूतानाञ्च गोमयम् । जीर्णायाश्चोपलेपार्थं नाहर्त्तव्यं कदाचन" ॥ इति । अमेध्यसेविनी—पुरीषादिभक्षिणी । प्रसूता-अनतीतदशरात्रप्रसवा ॥ अत्र भूमावुपलेपनवन्मृदाच्छादनमपि केचिदाचक्षते । तथाच गृह्यासङ्ग्रहः—

"मेदस्युद्ध्रियमाणे तु शेषङ्किञ्चिच्च तिष्ठति । अन्तर्द्धानं मृदा चेदि दीयते वेदनिश्चयः" इति । ननु—"विष्णुपादपरिक्रान्ता वराहेणोद्धृता मही । अतः पृथ्वी सदा पूता किमर्थमुपलिप्यते ?" ॥ इति चेदत्राहाङ्गिराः—"इन्द्रेण वज्राभिहतः पुरा वृत्रोमहासुरः । मेदसा तस्य सङ्कीर्णा तदर्थमुपलिप्यते" इति ।

(१) तथाच कात्यायनः—"कर्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्गं न चोच्यते । दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः करः" इति ।

(२) तथाच कात्यायनः—"लक्षणे प्राग्गतायास्तु प्रमाणं द्वादशाङ्गुलम् । तन्मूललग्ना योदीची तस्या एतन्नवोत्तरम् ॥ उदग्गतायाः संलग्नाः शेषाः प्रादेशमात्रिकाः । सप्तसप्ताङ्गुलांस्त्यक्त्वा (लास्तास्युः) कुशेनैव समुल्लिखेत्" । इति ॥ लक्षणे-अनुपदं (१।१।१०) वक्ष्यमाणलक्षणे । एतद्-द्वादशाङ्गुलम् । नवोत्तरं-नवाधिकम् । कुशेनैवेत्येवकारोविशेषविहितफलाद्यतिरिक्तव्यवच्छेदकः । तथाचाङ्गिराः "न नखेन न काष्ठेन नाश्मना मृन्मयेन वा । प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु योभवेत् ॥ भवेन्नखेन कुनखी काष्ठेन व्याधिमृच्छति । अश्मना धनहानिः स्यान्मृन्मयेन कलिध्रुवम् ॥ फलेन फलमाप्नोति पुष्पेण श्रियमृच्छति । पर्णेन चार्थकामाप्तिर्दीर्घायुस्तु कुशेन वै ॥ तस्मात्फलेन पर्णेन पुष्पेणाथ कुशेन वा । प्रोल्लिखेल्लक्षणं विप्रः सिद्धिकामस्तु योभवेत्" इति ॥ अत्रान्ते "कर्म्मसु" इति पाठान्तरम् । अतएव फलपुष्पकुशानामन्यतमेन लेखाकुर्यादिति महामहत्तकवीरेश्वरादिपद्धतिलेखनमपि सङ्गच्छते । अत्र सप्ताङ्गुलान्तरालात्वं कुशेनैवरेखाकरणमभिप्रेत्य । गृह्यासङ्ग्रहे-"सूक्ष्मास्ता ऋजवः कार्या लेखास्ताः सुसमाहिताः" इत्युपसंहारदर्शनात । तस्योपलक्षणतया फलादिना लेखाकरणे तु तासां स्थूलत्वात्तास्यामङ्गुलित्रयस्थलव्यापनात् षडङ्गुलांस्त्यक्त्वेत्येव युज्यते । अत एव षडङ्गुलान्तरालाः सप्तसप्ताङ्गुलान्तराला वेति श्रीदत्तोपाध्यायाः स्वाह्निके प्राहुः । प्रादेशमात्रिका इत्यत्र तु विशेषोऽनुपदं द्रष्टव्यः ।

तायाः संलग्नां, पश्चात्-पश्चिमे-प्राग्गताया इत्यादिः । मध्ये-अनन्तरोक्तत्वादुदग्गतायाः । संलग्नाः प्राचीः प्राग्गतास्तिस्रोलेखाः । तत्र मध्ये द्वे प्रादेशप्रमाणे । अन्त्या द्वादशाङ्गुला । सर्वाः षड़ङ्गुलान्तराला(१) दक्षिणत उपक्रमदर्शनादुत्तरोत्तरा उल्लिख्य । आसाञ्च तिसृणां लेखानामेका प्राजापत्या कृष्णवर्णा, द्वितीया चैन्द्री नीलवर्णा, तृतीया सौमी शुक्लवर्णेत्यवगन्तव्यम् ॥

तदेतत्सर्वं छन्दोगपरिशिष्टवचनात्स्मृत्यन्तरसंवादाच्चावसीयते । तथाचाङ्गिराः—

"प्राग्गता(२) पार्थिवी ज्ञेया चाग्नेयी चाप्युदग्गता ।
प्राजापत्या तथा चैन्द्री सौमी च प्राकृकृता(३) स्मृता ॥
पार्थिवी पीतवर्णा स्यादाग्नेयी लोहिता भवेत् ।
प्राजापत्या भवेत्कृष्णा नीलामैन्द्रीं विनिर्दिशेत् ॥
श्वेतवर्णा च सौमी स्याद्रेखाणां वर्णलक्षणम् ॥"

इति । रेखाणां-लेखानाम् । "लेखालिपिराजिकयोर्म्मता" इति मेदिन्यां "लेखास्तु राजयः" इत्यमरे च लादित्वस्यैव श्रवणात् । रलयोरैक्याद्रेखामुल्लिख्येति पाठः । आसां वर्णाश्च यथोद्दिष्टा ध्येया एव न तु द्रव्यान्तरेण तद्वर्णकरणम् । "विनिर्द्दिशेदि"ति वचनस्वरसादिति शुभकर्म्मनिर्णये मुरारिमिश्राः । अतएव ध्येयपीतवर्णा लेखा लिखितव्येति पद्धतिकृतः (महामहत्तकवीरेश्वरादयः) पठन्ति । एतच्च लेखोल्लेखनं यावदग्निस्थापनं सव्यहस्तं भूमौ निधाय कर्त्तव्यम् इत्याहाङ्गिराः-

"सव्यं भूमौ प्रतिष्ठाप्य प्रोल्लिखेद्दक्षिणेन तु ।
तावन्नोत्थापयेत्पाणिं यावदग्निं निधापयेत्" ॥

---

(१) तथाचाङ्गिराः—"पार्थिवीं चैव सौमीञ्च लिखेद्द्वे द्वादशाङ्गुले । एकविंशतिराग्नेयी प्रादेशिन्यावुभे स्मृते ॥ षडङ्गुलान्तराः कार्या अग्नेयी संहतास्तु याः । पार्थिव्याश्चैव रेखाया—स्तिस्रस्ता उत्तरोत्तराः" ॥ इति ॥ ननु—"शेषाः प्रादेशमात्रिकाः" इति कात्यायनवचनेन सौम्या अपि प्रादेशप्रमाणकत्वबोधनाद्विरोध इति चेन्मैवम् । तस्य न्यूनसंख्याव्यवच्छेदमात्रपरत्वात् । अन्यथा विरोधस्य परिहर्त्तुमशक्यत्वात् । अत एव "द्वादशाङ्गुलप्रमाणा सोमदेवताका" इति निर्विचिकित्सितं स्वस्वपद्धतौ वीरेश्वरादयो लिखितवन्तः । यद्वा ऐच्छिको विकल्पः । फलभूमा व्यवस्थितेति दिक् । द्वादशाङ्गुलत्वादिकन्तु यजमानाङ्गुष्ठबृहत्पर्वभिः कार्यम् । तथाच कात्यायनः—

"मानक्रियायामुक्तायामि"त्याद्युक्तवचनान्ते "अङ्गुष्ठाङ्गुलिमानन्तु यत्र यत्रोपदिश्यते । तत्र तत्र बृहत्पर्वग्रन्थिभिर्मिनुयात्सदा" ॥ इति॥

(२) (३)अत्र श्रिता इति मुरारिमिश्रसम्मतः पाठः । प्राक् श्रिता-पूर्वाग्रा-इत्येवन्तद्व्याख्यानं शुभकर्मनिर्णये । अत्र (गृह्यासङ्ग्रहवचने) पार्थिवीसौम्योः क्रमेण शुक्लपीतत्वाभिधानं वीरेश्वराद्यननुमतत्वात्पाठभ्रमेणैवेति बोध्यम् ।

इति । एवमुल्लेखनानन्तरमेव ताभ्य(१)उत्कर(म्मृद्)मुद्धृत्य प्रागुदीच्या-न्दिश्यरत्निमात्रे(२) निधाय । अभ्युक्षेत्-"उक्षसेचने" (भ्वा० प०) इति स्मरणादाभिमुख्येन—

"उत्तानेनैव हस्तेन प्रोक्षणं समुदाहृतम् ।
न्यञ्चताऽभ्युक्षणं प्रोक्तं तिरश्चावोक्षणं मतम् ॥"

इति स्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेण सिञ्चेत् । अद्भिरिति सामर्थ्यात् । यथोक्तरेखा इत्यर्थः ॥ ९ ॥

लक्षणाऽऽवृदेषा सर्वत्र ॥ १० ॥

परिसमू(३)हनादि अभ्युक्षणान्तं कर्म्म लक्षणसंज्ञं,तस्य आवृत्-परिपाटी । "आनुपूर्व्या स्त्रियां वाऽऽवृत्परिपाटीअनुक्रमः" इत्यमरः । एषा अनन्तरोक्ता न तु विपरीता । सर्वत्र । यत्र यत्रवचनादर्थयुक्त्या वाऽग्निःप्रणीयते तत्र तत्रेत्यर्थः । इदञ्च 'भूसंस्कारकङ्कर्म्म, अग्निसंस्कारकञ्च' (४)तथा च गृह्यान्तरम् "सम्मृज्योपलिप्योल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षेदेष भूसंस्कारोऽग्नावनुगते भूय"इति । इति भाष्यकारः ॥ १० ॥

"भूर्भुवः स्वरि"त्यभिमुखमग्निम्प्रणयन्ति ॥ ११ ॥

अग्निं—वक्ष्यमाणयोनिं कांस्यपात्रस्थं कृत्वा तथा नीत्वा(५)आवर्त्त्य सम्यग्भ्रामयित्वा च अभिमुखं-यथा भवति (आत्मनः) तथा "भूर्भुवःस्वः" इति—अनेन मन्त्रेण प्रणयन्ति प्रणयेयुः । लिङर्थे लेट् (पा०३।४।७)

---

(१) यच्चा-"व्युद्धृत्याभ्युक्षे"-दिति क्त्वा श्रवणादानन्तर्यमनयोरित्येके प्रवदन्ति । तन्मुधैव । पूर्वोत्तरभावस्यैव "समानकर्तृकयोः पूर्वकाले" (पा० ३।४।२१) इति क्त्वा-विधिस्मृत्या बोधनात् । अतएव "उल्लिख्योद्धृत्याभ्युक्षेदि"-ति कात्यायनसूत्रमनुसन्धाय "उत्करं गृह्य रेखाभ्योऽरत्निमात्रे निधापयेदि"ति गृह्यासङ्ग्रहधृताङ्गिरोवचनमपि सङ्गच्छते ॥

(२) ऐशान्याम् । अरत्निश्चतुर्विंशाङ्गुलः । यथाह कात्यायनः—

"अङ्गुलस्य प्रमाणान्तु षड्यवाः पार्श्वसम्मिताः । चतुर्विंशाङ्गुलोऽरत्निर्वितस्तिर्द्वादशाङ्गुलः ।" इति ।

(३) अबाहरणाद्यभ्युक्षणान्तमिति केषाञ्चिद्व्याख्यानम् ।

(४) यत्र यत्राग्निप्रणयनं क्रियते तत्र तत्र भुवः संस्कारविधानाद्भूसंस्कारकम् । अनुगतेऽग्नौ संस्कृताया अपि भूमेः पुनः संस्कारविधानादग्निसंस्कारकम् ॥

(५) प्राञ्चं नीत्वाऽऽवर्त्त्य स्थापयन्ता"-ति स्मरणात् । गृह्यासङ्ग्रहे तु-"लक्षणन्त-त्प्रवक्ष्यामि प्रमाणन्दैवतञ्च यत् ।" इत्येवमभिधानाद्रेखाकरणमात्रं लक्षणमिति प्रतीयते । किन्तु मुरारिमिश्रादिभिःकर्मठप्रसिद्ध्योभयमेव व्याख्यातम् ॥

लेखोपरिस्थाप(१)येयुरित्यर्थः। एवमग्रेऽपि यथायथमूह्यम्।(२) पात्रविशेषो-

(१) सर्वकर्मसु सर्वैरेवकर्म्मिभिरेवमग्निप्रणयनङ्कार्यमिति सामान्यविधित्वख्यापनार्थैव बहुवचनं, सर्वे प्रणयेयुरिति॥

(२) अत्र "क्रव्यादमग्निम्प्रहिणोमि दूरं यमराज्यङ्गच्छतु रिप्रवाहः" इत्यर्द्धर्चेन क्रव्यादाग्निमितोनिःसार्याग्निप्रणयनमिदङ्कार्य्यम्। "आनीयाग्निं सुपात्रेण क्रव्यादांशं परित्यजेदि"-ति-अग्निपुराणवचनात। मन्त्रलिङ्गाच्च। तथाहि-अद्दे क्रव्यादमाममांसादं "क्रव्ये च" (पा० ३।२।६९) इत्यदेर्विट्प्रत्ययः। आममांसशब्दस्य क्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात् (पा० ६।३।१०) तन्नामकमग्निं दूरं विप्रकृष्टदेशं (लोकान्तरं) प्रहिणोमि प्रस्थापयामि। असौ मानुषानत्तुमभिलष्यतीत्यमङ्गलत्वात यमराज्यं यमाधिकारं गच्छतु। किम्भूतः? रिप्रवाहः रिप्रं पापं वहतीति कर्मण्यण् (पा० ३।३।१) तथाच निरुक्तम् "रिपोरिप्रमिति पापनामनी भवतः" (४।२१) इति। अत्राङ्गिराः—

"सर्वतः पाणिपादश्च सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपो महानग्निः प्रणीतः सर्वकर्म्मसु" इति। इदञ्च ध्यानपरम्। स्वरूपाख्यानस्य प्रयोजनान्तराभावादिति द्रष्टव्यम्॥ यथाहुः "अविदित्वा तु योऽग्निं होमयेदविचक्षणः। न हुतं न च संस्कारोन स कर्म्मफलं लभेत्॥ ज्ञात्वा स्वरूपमाग्नेयं योऽग्नेराराधनञ्चरेत्। ऐहिकामुष्मिकैः कामैः सारथिस्तस्य पावकः॥ आहूयैव तु होतव्यं योयत्र विहितोभवेत्" इति। अत्र "तमिति" शेषः। एवञ्च स्थापनावसरे सर्वत्र विश्वरूप एवाग्निरुक्तरूपोध्यातव्यः। ततोविशेषतोयस्मिन्कर्मणि योऽग्निरुक्तः स चिन्तनीयः। तमाह-गृह्यासङ्ग्रहः—

"लौकिके पावकोह्यग्निः प्रथमः परिकीर्त्तितः।
अग्निस्तु मारुतोनाम गर्भाधानेऽभिधीयते॥
पुंसवने चन्द्रनामा शुङ्गाकर्मणि शोभनः।
सीमन्ते मङ्गलोनाम प्रगल्भोजातकर्म्मणि॥
नाम्नि स्यात्पार्थिवोह्यग्निः प्राशने च शुचिस्तथा।
सत्यनामा च चूडायां व्रतादेशे समुद्भवः॥
गोदाने सूर्यनामा स्यात्केशान्ते ह्यग्निरुच्यते।
वैश्वानरोविसर्गे च विवाहे योजकः स्मृतः॥
चतुर्थ्यान्तु शिखी नाम धृतिरग्निस्तथा परे।
प्रायश्चित्ते विधुश्चैव पाकयज्ञे च साहसः॥
लक्षहोमे च वह्निः स्यात्कोटिहोमे हुताशनः।
पूर्णाहुत्यां मृडोनाम शान्तिके वरदस्तथा॥
पौष्टिके बलदश्चैव क्रोधोऽग्निश्चाभिचारिके।
कोष्ठे तु जाठरोनाम क्रव्यादोमृतभक्षणे॥"

इति। व्रतादेश उपनयनम्। व्रतस्य ब्रह्मचर्यस्य तत्र क्रोडीकारात्॥ ततश्च तन्तमग्निमावाह्य स्थापयित्वा सम्पूज्य च होतव्यमिति सकलवाक्यपर्यवसितार्थ इति ध्येयम्॥ वह्निस्थापनानन्तरञ्च "इहैवायमितरोजातवेदा देवेभ्योहव्यं वहतु प्रजानन्" इति मन्त्रेणाग्नेरुपस्थानं, मन्त्रलिङ्गात्। मन्त्रार्थस्तु-अयमितरः क्रव्यादादन्योमङ्गल्यः। इहैव मदीयगृह एव जातवेदाः जातप्रज्ञः जातधनोवा। वेत्तेर्ज्ञानार्थाल्लाभार्थाद्वा असुन् (उ० ४।१८८) अग्निः। वेद इत्यसुन्नन्तोधननामसु (निघं० २।१०।४) पठ्यते। प्रजानन्-

पादानमाह—गृह्यासङ्ग्रहः—

"कपालैर्भिन्नपात्रैर्वा न त्वामैर्गोमयेन वा ।
अग्निप्रणयनङ्कार्यं यजमानभयावहम् ॥
अल्पः प्रणीतोविच्छिन्नोऽसमिद्धश्चापरिश्रुतः ।
त्वरया पुनरानीतोयजमानभयावहः ॥
तस्माच्छुभेन पात्रेण अविच्छिन्नाक्रुशं बहु ।
अग्निप्रणयनं कुर्याद्यजमानसुखावहम् ॥
शुभं पात्रन्तु कांस्यं स्यात्तेनाग्निं प्रणयेद्बुधः ।
तस्याभावे शरावेण नवेनाभिमुखञ्च तम् ॥" इति ।

यत्तु—"शरावे भिन्नपात्रे वा कपाले वोन्मुकेऽपि वा ।
नाग्निप्रणयनं कुर्याद्व्याधिहानिभयावहम्" ॥

इति स्मृत्यन्तरन्तदुदाहृतवचनविरोधात्कौथुमादिव्यतिरिक्तविषयम् । कांस्यादिपात्रसद्भावे शरावनिषेधकमिति राघवभट्टप्रभृतयः ॥ ११ ॥

एवं लक्षणादिकर्म्माभिधायाथान्यानपि आधानकालानुपदिशति—त्रिभिः सूत्रैः

प्रेते वा गृहपतौ परमेष्ठिकरणम् ॥ १२ ॥

वा-अथवा गृहपतौ गृहस्वामिनि पितरि । अत्र वा शब्दोवैकल्पिकत्वमस्य (आधानकालस्य) दर्शयति(१) । प्रेते-इति प्रपूर्वा "इण्गताविं"-ति (अ० प०) धातोः "गत्यर्थाकर्मके"-(पा० ३।४।७२)-त्यादिना कर्त्तरि क्तः । प्रकर्षेण इते गते अस्माल्लोकाल्लोकान्तरं, मृते इति तदर्थः । भ्रातृमतस्तु ज्येष्ठेन सर्वानुमतेन पैतृकधनविभागकाले(२) परमेष्ठिकरणम् । परमे श्रेष्ठे स्थाने ति-

---

त्वीयमधिकारं प्रकर्षेण जानानः । देवेभ्योऽस्मत्प्रत्तं हव्यं हवनीयं (हविः) वहतु-प्रापयतु । इति ॥

(१) वस्तुतस्त्वनास्थायाम् । अग्रिम-(१।१।२०)—सूत्रदर्शनेन कालद्वयस्यैव मुख्यत्वेन सूत्रकृतोपसंहृतत्वावगमात् ॥

(२) एतच्च गौतममतम् । वस्तुतस्त्वेतज्ज्येष्ठक्रमस्यानुरुन्धे । पृथक् पृथक् धनस्वाम्यात् । यद्येकत्र तिष्ठेत्तदा तत्र—"ज्येष्ठः कुर्यात्तथाधानम्" इति कात्यायनस्वरसः । तथाच गौतमः । "भार्यादिरग्निर्दायादिर्वा" इति । "दायाद्यकाल एकेषाम्" इति च गृह्यान्तरम् । दायः पैतृकन्धनम् । परेते हि गृहस्वामिनि दायसम्बन्धः पुत्राणामिष्यते । "ऊर्ध्वम्पितुश्च मातुश्च समेत्य भ्रातरस्समम् । भजेरन्पैतृकमृक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥ इति "पित्र्युपरते पुत्रा विभजेयुर्धनं पितुः । अस्वाम्यं हि भवेदेषां निर्दोषे पितरि स्थिते" इति चैवमादि । तच्चैकादशेऽहनि स्यात्प्रागनधिकारात् । दोषश्चाऽयथाविनियोक्तृत्वादिः । तथाच याज्ञवल्क्यः "अयथा विनियोक्ता च न विभागे पिता प्रभुः" इति । कर्कोपाध्यायास्त्वाहुः व्यवस्थितोऽयं गौतमाद्युक्तोविकल्पः । अभ्रातृकस्य दारकालः । भ्रातृमतोदायाद्य-

ष्ठतीति परमेष्ठी अग्निस्तस्य करणं यथोक्तेन विधिना स्वीकरणं समाधानं "कर्त्तव्यमि"ति वाक्यशेषः। अन्येत्वाचक्षते—क्रियाविशेषणमेतत्। परमेष्ठितयाग्नेः स्वीकरणं यथा स्यात्तथाऽग्निसमाधानं कुर्वीत (१।१।१४) इति। तन्मते तु परमेष्ठीकरणमिति पाठः। एतच्चैकादशेऽहनि स्यात्प्रागनधिकात्। इति भट्टभाष्यम्॥ कात्यायनस्तु—

"एतद्गृहपतौ प्रेते कुर्यादेकादशेऽहनि।
प्रागेवैकादशाच्छ्राद्धात्सद्योजागरणादिकम्" इत्यभिधाय—
"ज्येष्ठः कुर्यात्तथाधानं कनीयांश्च विवर्जयेत्।
सैकादशेऽह्निकुर्वीत द्वादशे वा विचक्षणः"॥
इत्याह। तदत्र वृद्धिश्राद्धन्न भवति--
"न तत्पूर्वंयतः प्रोक्तः सपिण्डनविधिः क्वचित्।
वृद्धिश्राद्धस्य लोपः स्यादुभयोरपि पक्षयोः"॥
इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात्॥ १२॥

तथा तिथिनक्षत्रपर्वसमवाये॥ १३॥

तथेति। अग्न्याधाने यथाऽन्त्यसमिदाधानादिः (१)कालोऽपेक्षितस्तद्वदित्यर्थः। तिथिनक्षत्रपर्वणान्त्रयाणामेवैषां शुभानां यथोक्तानां समवाये-संयोगे सति अग्निसमाधानङ्कुर्वीते-(१।१।१४)-ति परेणाभिसम्बन्धः। केचित्तु व्याचक्षते-तथेति वैकल्पिकत्वं दर्शयति। नक्षत्रशब्दश्चैकोलुप्तवद्द्रष्टव्यः(२) ति

काल इति। तेषामयमाशयः विभागमन्तरेण साधारणधनस्य परित्यागासम्भवादनधिकार एवाविभक्तानां धनसाध्येष्वाधानादिषु। अतो भ्रातृमतोविभागकाले एवाधिकारः। स एव कालोदायाद्यकाल इत्युच्यते। इति। गोभिलाचार्य्यैस्तु-"प्रेते वा गृहपताव"-ति द्वितीयवाशब्देन त्रिविध एव कालोऽनुमन्यते। तत्राद्यौ मुख्यावन्त्योगौणः। न चाविभक्तधनस्य कथं परित्याग इतिवाच्यम्। स्वस्वत्वस्य तथाप्यविशेषात्। निर्दोषे पितरि स्थिते पुत्राणामस्वाम्यमिति स्मरन्मुनिः प्रेते पितरि स्वाम्यमेषामनुमन्यते। नारदोऽपि स्मरति—

"यद्येकजाता बहवः पृथग्धर्म्माः पृथक्क्रियाः।
पृथक् कर्म्मगुणोपेता न चेत्कार्य्येषु सम्मताः॥
स्वभागादथ दद्युस्ते विक्रीणीयुरथापि वा।
कुर्युर्यथेष्टन्तत्सर्वमीशास्ते स्वधनस्य व॥" इति॥

(१) आदिना जायापरिग्रहेच्छा-पितृमरणे। यत्तु-
"आधानस्य तु चत्वार उक्ताः कालाः पृथक् पृथक्।
अन्त्या समित् १ विवाहश्च २ विभागः ३ परमेष्ठिनः४॥"
इति गृह्यासंग्रहवचनम्। तत्र तृतीयः कालोगौतमीयानाम्।
तदितरे राणायनीयकौथुमानाम्॥

(२) तन्त्रावृत्तिन्यायेन सोऽन्नार्थवशादुन्नेयः। तिथिनक्षत्रपर्वणामेकत्र समवाया-

थिश्च नक्षत्रं च तिथिनक्षत्रे । नक्षत्रञ्च पर्व च नक्षत्रपर्वणी । तयोस्तयोश्च समवायः संयोगस्तस्मिन् । तिथिरत्र पर्वेतरा(१)पर्वेति पुनः करणात् । नक्षत्रं (२)मघामृगशिरोहस्तादि । तयोः समवाये । पर्वाणि तु(३)—

"चतुर्द्दश्यष्टमीचैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च" ॥

इत्यन्यत्रोक्तानि । अत्र रविसङ्क्रान्तिरित्येकम्पदम् । "पञ्च पर्वाणी"ति पृथक् स्मृतेः । ततश्च तिथिनक्षत्रयोः, नक्षत्रपर्वणोश्च समवाये इत्यर्थः । उपलक्षणञ्चेदम्—

"वह्निग्रहं कुज-गुरु-ज्ञ-दिनेश-वारे माघादिषट्सु च मृदुध्रुववाह्नभेषु ।
कुम्भान्तभांशकविलग्नमशुद्धकालं लग्नस्थशीतगुसितौ च विहाय कुर्यात्"

इत्यादे र्ज्योतिः शास्त्रोक्तकालविशेषस्य ॥ १३ ॥

तादृशः समयः शीघ्रं न घटेत चेत्तत्राह—

दर्शे वा पौर्णमासे वाऽग्निसमाधानङ्कुर्वीत ॥१४॥

वा-अथवा दर्शे-अमावास्यायाम् । पौर्णमासे-पूर्णिमायाम् वा अग्नि समाधानम् । अग्नेः सम्यक्(४) (यथाशास्त्रम) आधानम्-आभिमुख्येन स्था-

---

सम्भवात । एवमर्थंकरणं युज्यत एव । भट्टभाष्येतु-"नक्षत्रशब्दः काकाक्षिगोलकन्याया-दुभयत्र संबध्यते" इत्युक्तम् । वाशब्दोलुप्तवद्द्रष्टव्य" इतिच ॥

(१) "पौर्वापर्ये सति पूर्वदौर्बल्यम्" इतिन्यायात् । एषन्यायः "विप्रतिषेधे परं कार्यम्" (१।४।२) इति पाणिनिस्मृतिमूलकः ॥

(२) अत्र नक्षत्रं माससंज्ञानिमित्तं चित्रादिकमितिचन्द्रकान्तभाष्यम् । वसन्तर्त्तो-रेवाग्न्याधानकालत्वेन विप्रेषु प्रसिद्धेश्चित्रायाः स्वोपलक्षितमासस्य वर्षादिव्यापकत्वात् । वस्तुतस्तु न चित्राया एवस्वोपलक्षितमासान्तस्य वर्षादिज्ञापकत्वम् । अतएवाग्रहायणिक इतिसमाख्या कोशेषु वर्षादिमासस्योपपद्यते । मघाद्यानामेवाधानत्वंज्यौतिषे । यथा-चोपरिष्टाद् व्यक्तीभविष्यति ॥

(३) अत्रपर्वं पौर्णमासम् । तयोः समवाये वाऽग्निसमाधानं कुर्वीतेति चन्द्रकान्त-भाष्यम् । यद्वाऽत्र (उत्तरवाक्ये) नक्षत्रपदं श्रुत्युक्तनक्षत्रपरं, तथाच "कृत्तिकासु रोहिण्यां मृगशिरसि फल्गुनीषु विशाखयोरुत्तरयोः प्रौष्ठपदयोरेतेषां कस्मिंश्चित्" इतिश्रौताश्व-लायनयोः "या वैशाखस्यामावास्या रोहिण्या सम्बध्यते तस्यामादधीत" इति श्रुत्यु-क्तयोर्वा समवाये इत्यर्थः । तदिदमाधानकालद्वयं, यश्च तिथिनक्षत्रसमवायः । यश्च नक्ष-त्रपर्वसमवायः । इति ॥ भट्टभाष्येतु तिथिना पौर्णमास्या यानि नक्षत्राणि समाख्या-यन्ते तानि तिथिनक्षत्राणि मघादीनि द्वादश । तेषामन्यतमस्य पर्वणा पौर्णमासेन सम-वायः संयोगस्तिथिनक्षत्रपर्वसमवायस्तस्मिन् इत्युक्तम् । अस्मिंश्च नयेऽनेन सूत्रेणैक एवाधानकालोऽभिहित इत्यवगन्तव्यम् ॥

(४) अन्ये तु व्याचक्षते—समेत्य मिलित्वा आधानं समाधानम् । अन्यथाऽग्न्या-धानं कुर्वीतेत्युक्त्यापि प्रकृतार्थसिद्धिसम्भवात्समिति व्यर्थं स्यादिति । केनेति सहचा-

पनं तदनु पोषणं (रक्षणं) (१) च कुर्वीत । इदञ्चाधानमग्रजे क्लीबत्वादिदोषरहिते तदैव कार्यं, यदासोऽनुमन्यते नान्यथा । तथा चोक्तं शङ्खेन--

अग्रजः स्याद्यदाऽनग्निरधिकार्यनुजः कथम् ? ।
अग्रजानुमतः कुर्यादग्निहोत्रं यथाविधि" ॥

इति पितर्यनग्नावपि पुत्रस्याधानाऽधिकारोन विहन्यते तथाचोक्तं तेनैव (श०)

"पितुर्यस्य न चाधानं कथम्पुत्रस्तु कारयेत् ? ।
अग्निहोत्राधिकारोऽस्ति शङ्खस्य वचनं यथा" ॥

आधानपरिपाटी चाचार्येणानुक्ताऽपि—

"परिधायाऽहतं वासः प्रावृत्य च यथाविधि" इत्येवमादिकर्म्मप्रदीपवचनेभ्य एवावगन्तव्यन्नत्वध्वर्युभ्योगृहीतव्यम् । परोक्त(२)त्वात् । वा शब्दद्वयं तुल्यवद्विकल्पार्थम् । इति भाष्यकृतः । वस्तुतस्तु । कालविलम्बस्य सोढुमयोग्यत्वात् यदा तदा वा झटिति समाधान(३)मग्नेः कुर्वीतेति-अनास्थायामपरोवाशब्दः ॥ १४॥

र्याकाङ्क्षायामाह कर्मप्रदीपः—"नैकयाऽपि विना कार्यमाधानं भार्यया द्विजैः । अकृतन्तद्विजानीयात्सर्वा न स्वारभन्ति यत्" इति । अत्र विशेषमाह-कात्यायनः—

"वर्णज्यैष्ठ्येन बह्वीभिः सवर्णाभिश्च जन्मतः ।
कार्यमग्निच्युते नाभिः साध्वीभिर्म्मथनं पृथक् ।।
नात्र शूद्रां नियुञ्जीत न द्रोहद्वेषकारिणीम् ।
नाशासनस्थां नान्येन पुंसा च सह संगताम् ।।
ततः शक्तिवरा पश्चादासामन्यतमैव या ।
उपेतानाञ्चान्यतमा मन्थेदग्निं निकामतः ।।" इति ॥

(१) दधातेर्द्धारणपोषणोभयार्थत्वस्मरणात् । पोषणमत्र संरक्षणन्दधातेरर्थः ।

(२) परोक्तत्वेनाक्रियात्वात् । तथाचच्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्म्मकारिणाम् ।
अक्रिया च परोक्ता च तृतीया चायथाक्रिया ।।
स्वशाखाश्रयमुत्सृज्य परशाखाश्रयञ्च यः ।
कर्त्तुमिच्छति दुर्मेधा मोघन्तत्तस्य चेष्टितम् ।।" इति ॥

(३) दर्श वा पौर्णमासे वा यस्मिन्कस्मिन्नप्येकस्मिन्न तु नक्षत्रयोगाद्यपेक्षया करणविलम्बी स्यात् । "न श्वःश्वरुपासीत कोहि मनुष्यस्य श्वोवेद" इति श्रुतेः । "श्वः कार्यमद्य कुर्वीत पूर्वाह्णे चापराह्णिकम् । नहि प्रतीक्षते मृत्युः कृतं वाऽस्य न वाकृतम्" इति स्मृतेश्च । कालाऽतिक्रमेऽप्यग्न्याधानस्य प्रायश्चित्तमाहकात्यायनः "यावन्त्यब्दान्यतीतानि निरग्नेर्विप्रजन्मनः । तावन्ति कृच्छ्राणि चरेद्धोम्यन्दद्याद्यथाविधि" ॥ इति । तथा चातिक्रान्तसम्वत्सरसंख्यया प्राजापत्यव्रतरूपं प्रायश्चित्तम्मुख्यविधिना चरित्वा तदशक्तौ प्रतिप्राजापत्यन्धेनुं तन्मूल्यं वा दत्त्वा द्वादशब्राह्मणभोजनमयुतगायत्रीजपं वा गायत्र्या तिलाज्यसहस्रहोमं वा शक्त्यपेक्षयाऽन्यतमं विधाय होम्यं-सायम्प्रातर्होमद्रव्यं प्रत्यहमाहुतिचतुष्टयपर्याप्तमतिक्रान्तदिवसान्गणयित्वा ब्राह्मणेभ्योदद्यात् । अत्र प्रशंसा

अथ कुतोऽग्निरुपादेय इत्यग्नियोनयस्त्रिभिः सूत्रैरभिधीयन्ते—

वैश्यकुलाद्वाऽम्बरीषाद्वाऽग्निमाहृत्याऽभ्यादध्यात् ॥ १५ ॥

वैश्योद्विजेषु तृतीयोवर्णः शुद्ध एवाभिजनतस्तस्य कुलाद्गृहात् "कुलञ्जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्वपि । भवनेऽपि तनौ क्लीबं कण्टकार्यौषधे कुली" इति मेदिनी । वा-अथवा । अम्बरीषात्-भ्राष्ट्रात् । (यवादिभर्जनसाधनात्) "अम्बरीषञ्च भ्राष्ट्रोना"इत्यमरः । अग्निमाहृत्यानीय अभि-आभिमुख्येनादध्यात्स्थापयेत् - वा शब्दौ(१) व्याख्यातौ । स खल्वयमग्निर्हुतोच्छिष्टः संस्कृतोवा गृह्यते । अविशेषादिति कर्कोपाध्यायाः ॥ १५ ॥

अपिवा बहुयाजिन एवागाराद्ब्राह्मणस्य वा राजन्यस्य वा ॥१६॥

अपिवा-अथवा । इत्यम्बरीषात्पक्षान्तरमुपदिशति । बहुभिः (सोमैः) येनेष्टं स बहुयायीत्युच्यते । तस्यैवेत्येवकारस्तदितरं व्यवच्छिनत्ति । (२)अगारात्-गृहात् । "गृहङ्गेहोदवसितं + + + भवनागारमन्दिरम्" इत्यमरः । अग्निमाहृत्याभ्यादध्यादिति गतेनाभिसम्बध्यते । कस्य बहुयाधिन इत्यपेक्षायामाह ब्राह्मणस्य वेत्यादि । तदयमर्थः । बहुयाजिनोऽग्न्याहरणं विधेयम् । स च त्रयाणामन्यतमोयः कश्चन भवेन्नाम । वाशब्दत्रयं तुल्यवद्विकल्पार्थम् । वैश्यकुलादिति सामान्यतोऽभिधाय तस्यैव बहुयाजित्वविशेषणेन पुनरुपादानमपुनरुक्तिरेव । पूर्वत्रानुपादाने बहुयाजिन एव ततोऽग्निराधेयः स्यान्नाबहुयाजिनोपीत्यत उभयत्रोपादानम् ॥ १६ ॥

अपिवाऽन्यं (३)मथित्वाऽभ्यादध्यात् ॥ १७ ॥

अपिवा-अथवा मथित्वा । "अरणिद्वयमि"-ति शेषः । तल्लक्षणन्तु-

"अश्वत्थोयः समीगर्भः प्रशस्तोर्वीसमुद्भवः ।
तस्य या प्राङ्मुखी शाखा वोदीची वोर्ध्वगाऽपिवा ।

वाक्यं तत्र गृह्यकाण्डे—

"नावसथ्यात्परोधर्म्मोनावसथ्यात्परन्तपः ।
नावसथ्यात् परन्दानं नावसथ्यात्परन्धनम् ॥
नावसथ्यात्परं श्रेयोनावसथ्यात्परोयशः ।
नावसथ्यात्परा सिद्धिर्नावसथ्यात्परा गतिः ॥
नावसथ्यात्परं स्थानं नावसथ्यात्परं व्रतम् ।"

इत्यावश्यकत्वान्नित्यम् । श्रुतिरपि—"यावज्जीवमग्निहोत्रञ्जुहुयादि"ति । तस्मात्तदकरणे प्रत्यवाय इति तत्क्षयार्थम्प्रायश्चित्तमुचितम् ॥

(१) अनुपदं १४ सूत्रे ॥

(२) कथंनाम यद्योनिकः प्रथमाधानेऽग्निराहितोऽनुगतोऽपि पुनस्तस्या एव योनेराहार्य इति । तथाच शाखान्तरम् "पूव वाऽनुगतेऽग्नौ योनिः पुनराधेये"-ति ।

(३) परिशिष्टप्रकाशे तु "अपिवाऽरणिम्" इति पाठः ॥

अरणिस्तन्मयी प्रोक्ता तन्मध्येवोत्तरारणिः" इति कर्म्मप्रदीपोक्तम् ॥
अरणिः-अधरारणिः। गृह्यासङ्ग्रहेऽपि-
"देवयोनिः स विज्ञेयस्तत्र मथ्योहुताशनः" इति ।
मथनप्रकारोऽपि—
"बिभृयात्प्राङ्मुखोयन्त्रमावृत्त्या वक्ष्यमाणया"
इत्यादिना कर्म्मप्रदीप एवोक्तः ॥ अन्यम् । अपरम् । नूतनमेवाग्निम् अभ्यादध्यात् । "अरणिप्रदानमेके" इति "आरणेयमुरु(१)पुण्यकोषकाम" इति च गृह्यान्तरदर्शनात् ॥ १७ ॥

पुण्यस्त्वेवानर्द्धुकोभवतीति ॥१८॥ यथाकामयेत तथा कुर्यात् ॥१९॥

ऋद्धिरिति ब्रह्मवर्चसादिकमुच्यते । तां न जनयतीत्यनर्द्धुकः । आर्षः प्रयोगः । प्रकृतत्त्वादयमारणेयोऽग्निरनर्द्धुकः । ऋद्धिजनकोन अपितु पुण्यस्तज्जनकएव भवति । तुश(२)ब्दोवैशेष्यमवगमयत्यारणेयस्य । ब्राह्मणकुलादियोनयः खल्वग्नयोजनयन्ति ब्रह्मवर्चसादिकामृद्धिम्। अयन्तु न तथेत्यनर्द्धुक इत्याह। तथाच गृह्यान्तरम्-"ब्राह्मणकुलाद्ब्रह्मवर्चसकामोऽग्निमाहृत्याभ्यादधीत । राजन्यादो(३)जोवीर्यकामः । वैश्यात्पुत्रपशुकामः । अम्बरीषाद्धनधान्यकामः । आरणेयमुरुपुण्यकोषकाम" इति। इति-एतावत्यएवाग्निजोनयइतिदर्शयति । अन्ये(४)त्वाचक्षते-इतिहेतौ । अतोहेतोः यथाकामयेत तथाकुर्यात् ॥ स यदि ऋद्धिं कामयेत तदा ब्राह्मणादिकुलादेरग्निमाहृत्याभ्यादध्यात् । यदि तु पुण्यमात्रं कामयेत तर्ह्यरणिभ्निर्म्मथ्यैवेति ॥ १८ ॥ १९ ॥

स यदेवान्त्यां समिधमादधाति, जायाया वा पाणिञ्चिघृक्षञ्जुहोति, तमभिसय्यँच्छेत् ॥ २० ॥

---

(१) उरुपुण्यकोषअनयन्नारणेयस्तेनैव ब्रह्मवर्चसमधिकमपि जनयितुमलं भवति तदधीनत्वात्तेषां, तथाच स्मर्यते—"नहि पुण्यकृतः किञ्चिन्निषु लोकेषु दुर्लभम्। दुष्प्रापमपि येनाप्तं ब्राह्मण्यं गाधिसूनुना ॥"इति। स्वाधीनाचेयमन्त्या योनिः पराधीना चान्या। दैवाच्च पुनराधातव्ये पूर्वैव योनिराश्रयितव्या भवति । "पूर्वैव योनिः पूर्वाऽऽवृत्पुनराधानकर्म्मणि" इति कात्यायनस्मरणात् । तत्र च स्वाधीनाऽन्त्यैव योनिः सुलभा । न तथान्येति तदलाभे पुनराधाता प्रत्यवेयादेव । अन्येऽग्नयः कर्मणैवाधानेनार्द्धुकः। अयन्तु आरणेयः स्वनिष्ठर्द्धिसाधनहोमैः शक्नोति प्रणाल्या ऋद्धिं साधयितुमित्यदोषः । अतएवाह कर्म्मप्रदीपः—"पुण्यमेवादधीताग्निं स हि सर्वैः प्रशस्यते । अनर्द्धुकत्वं यत्तस्य काम्यैस्तन्नीयते शमम्" इति ॥

(२) तदेतदनुपदमुक्तं गृह्यान्तरव्याख्यायाम् ।

(३) राजन्यात्तत्कुलादेवमग्रेऽपि व्याख्येयम् ॥

(४) एतच्च चन्द्रकान्तव्याख्यानं, तन्मते उत्तरसूत्रस्य सत्स्वेतेष्वाधानकालेषु सतीषु चैतास्वग्नियोनिषु यथा कामयेतेच्छेताधानकर्त्ता तथा कुर्यादाधानमिति वाक्यशेषः ।

स-यथोक्तः कर्त्ता। यदेव(१) यस्मिन्नेवाग्नौ-अन्त्यां समिधमादधाति। यस्मिन्नेव वा जायायाः पाणिञ्जिघृक्षञ्जुहोति। लाजादिकमित्यर्थवशादुन्नेयम्। तमग्निमभिसर्य्यंच्छेत्-यत्नेनरक्षेत्॥ २०॥

स एवास्य गृह्योऽग्निर्भवति॥ २१॥

स यथोक्त एव न पुनरन्य इत्यन्यस्मिन्नग्नावस्य होमस्य प्रतिषेधोगृह्याग्निसंपाद्यकर्म्मसु, अन्याहिते गृह्येऽपीति विज्ञायते(२)। अस्य-आधातुः गृह्यः गृहाय हितः। गृहकर्मोपयोगी (३)गृह्यनामा वा ऽग्निर्भवति। सोऽयमग्निरस्याधातुरेव गृह्योभवति। न पुनरन्यस्येति वा सूत्रार्थः। तदेतत्सर्वमाह कात्यायनः—

"नह्याहिताग्नेः स्वङ्कर्म्म लौकिकेऽग्नौ विधीयते" इति।

तथा—

"यस्याग्नावन्यहोमः स्यात्स वैश्वानरदैवतम्-
चरुं निरूप्य जुहुयात्प्रायश्चित्तन्तु तस्य तत्॥" इति।
"परेणाग्नौ हुते स्वार्थे परस्याग्नौ हुते स्वयम्"॥

इति चैवमादि। अस्य चापवादः पुरस्तादेवोक्तः(४)॥ २१॥

अपिच—

तेनैवास्य प्रातराहुतिर्हुता भवतीति॥ २२॥

तेनैव अन्त्यसमिदाधानेन लाजहोमेन वा अस्याग्नेराधातुः प्रातराहुतिः हुता दत्ता भवति। तद्दिने अपरा प्रातराहुतिर्नापेक्ष्यते(५) इतिभावः। अयमर्थः। दिवा रात्रौ वा विवाहे तद्दिनेऽपरदिने वा सायमेवाहुतिर्भवति नापरेद्युः प्रातरिति। तथाचोक्तम्—"यदा अह्नि विवाहहोमस्तदा सायं कालेहोमारम्भः। यदा तु रात्रौ विवाहहोमस्तदोत्तरेद्युः सायङ्काल एव होमारम्भः" इति। तथाच स्मृत्यन्तरम्—

"यस्मिन्नह्नि विवाहः स्यात्सायमारभ्य तस्य तु।
परिचर्य्या विवाहाग्नेर्विदधीत स्वयंद्विजः॥

---

(१) चन्द्रकान्तस्तु—एवकारादितिकर्त्तव्यतान्तरं व्यवच्छिनत्ति। तथाच तमेवाग्निमाभिमुख्येन (पूर्णाहुत्या संस्कृतम्) सर्य्यंच्छेद्धारयेत् (रक्षेत्) नान्यामिति कर्त्तव्यतामपेक्षेतेति तदर्थः॥ आधानं प्रत्यविलम्बित्वज्ञापनाय हि पुनर्वचनम्। इति। अत्र यदितियस्मिन्नर्थेऽव्ययम्॥

(२) एवकारस्वरसात्।

(३) गृहपदमत्र गृहस्थपरं तदाश्रमस्थस्य सायम्प्रातराहुत्यादिसकलश्रौतस्मार्त्तकर्म्मात्र गृहकर्म्माभिधीयते। न लौकिकाग्निसाध्यम्पाकादीति बोध्यम्॥

(४) ब्रह्मचारीत्यादिसूत्रे (१।१।७)॥

(५) तत्कार्यस्य तेनैव निष्पत्त्यभ्युपगमात्॥

यदि रात्रौ विवाहाग्निरुत्पन्नः स्यात्तथा सति ।
उत्पन्नस्योत्तरस्याह्नः सायं परिचरेदमुम्" ॥ इति ।
इति शब्द आधानप्रकरणसमाप्तिद्योतकः ॥ २२ ॥

(इत्यग्न्याधानप्रकरणम्)

उक्तमर्थमनुवद-न्नित्यहोमकालारम्भ उच्यते—

सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते ॥ २३ ॥

अतः यथोक्ताग्निपरिग्रहात् । ऊर्ध्वम् अनन्तरम् । प्रातराहुत्युपक्रमः । प्रातराहुत्या य उपक्रम्यत आरभ्यते स तथाविध एव होमो(१)गृह्येऽस्मिन् अग्नौ । विधीयते-उपदिश्यते(२) । आचार्येण । एवकारेणैतद्दर्शयति यत्केषाञ्चिच्छाखिनामग्निहोत्रं यथाप्रातराहुत्याऽऽरभ्यते सायमाहुत्या च सन्तिष्ठते(३) न तथा कौथुमादीनामिति । तदत्र सायमाहुत्युपक्रमं प्रातराहुत्यन्तमेकङ्कर्म्मेति विज्ञायते । यथाह कात्यायनः—

"सायमादिप्रातरन्तमेकङ्कर्म्म प्रचक्षते" इति ॥ २३ ॥

पुरा प्रादुष्करणवेलायाः सायम्प्रातरनुगुप्ता अप आहरेत्परिचरणीयाः ॥ २४ ॥

प्रादुष्करणवेलायाः "पुरस्तादग्निम्प्रादुष्कुर्य्यात्"—(१-१-२२८)-त्यादिसूत्राभ्यां वक्ष्यमाणायाः पुरा पूर्व सायं प्रातश्च(४) अनुगुप्ता अप आहरेत् काः ? परिचरणीयाः परिचर्यन्ते निर्वाह्यन्ते आचमनादीनि याभिरिति बाहुलकात् (पा० ३।३।११३) करणेऽनीयर् ॥ २४ ॥

अपि वा सायम् ॥ २५ ॥

अपि वा-अथवा सायम् । पुनर्वचनात्सायमेव अप आहरेत्परिचरणीया इति सम्बध्यते । सायमाहृताभिरेवाद्भिः सायम्प्रातश्च परिचरेदित्यर्थः ॥ २५ ॥

अपि वा कुम्भाद्वा मणिकाद्वा गृह्णीयात् ॥ २६ ॥

---

(१) देवतोद्देशेन समन्त्रं द्रव्यस्यागोहोमः । स च येनैव हविषा कृतेनाकृतेन वा दध्ना पयसा वा सायं होमः कृतस्तेनैव प्रातर्होमोऽपि समापनीयोऽन्यत्र प्रतिनिधेः । प्रतिनिधिश्च कात्यायनेनोक्तः । "यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यन्तदनुकारियत् । यवानामिव गोधूमाः व्रीहीणामिव शालयः ॥" इति ॥

(२) अत्राऽपवर्गविहितमप्यभिरूपभोजनं प्रातराहुत्यनन्तरमेवेति बोध्यम् ॥ अनुपदं प्रदर्शयिष्यमाणकात्यायनवचनात् । उपदेशश्च तत्प्रकारस्यानन्तरसूत्रैः पञ्चभिः ॥

(३) समाप्तिङ्गच्छति । "संस्थाऽऽधारे स्थितौ मृतौ" इत्यमरः ॥

(४) आदिना राणायनीयपरिग्रहः ॥

(५) विनाऽपि चं समुच्चयो द्योत्यते "गामश्वं पुरुषं पशुम्" इत्यत्र यथा ।

अपिवा-अथवेत्याहरेदित्यपेक्षया विकल्पार्थः । अपिवा गृह्णीयादिति । कुम्भात् घटात् वा मणिरेव माणिकस्तस्मात् अलिञ्जरात् वा "अलिञ्जरः स्यान्मणिक" इत्यमरः । महतोजलकुम्भाद्वा । वाशब्दद्वयन्तुल्यवदनयार्विकल्पार्थम् । गृह्णीयात्-प्रकृतत्वादपः परिचरणीयाः । "निर्णिक्तकरचरणमुखी-पत्नी शिष्योवाऽऽचम्य कुम्भादेरप उद्धृत्याऽऽचमनन्दद्यात्ताभिः परिचरेदि"ति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥

पुरास्तमयादग्निं प्रादुष्कृत्यास्तमिते सायमाहुतिञ्जुहुयात् ॥ २७ ॥

पुरा-प्रथमम् । कस्मात् ? अस्तमयाद् अर्थात्सवितुः । कात्यायनोऽप्याह—

"सूर्येऽस्तशैलमप्राप्ते षट्त्रिंशद्भिरथाङ्गुलैः ।
प्रादुष्करणमग्नीनां पुरा भासाञ्च दर्शनात्" ॥ इति ।

तस्मिन्काले अग्निमाहितं प्रादुष्कृत्य प्रकटीकृत्य प्रज्वाल्य अस्तमिते सवितरि ।

"यावत्सम्यङ् न भाव्यन्ते नभस्यृक्षाणि सर्वतः ।
न च लौहित्यमापैति तावत्सायञ्च हूयते" ॥

इति कर्मप्रदीपपरिदर्शिते काले सायमाहुति-मग्निहोत्रलक्षणा ञ्जुहुयात् २७

पुरोदयात्प्रातः प्रादुष्कृत्योदितेऽनुदिते वा प्रातराहुतिञ्जुहुयात् ॥ २८ ॥

इतिगोभिलीये गृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमाकण्डिका ॥ १ ॥ १ ॥ ❀ ॥

पुरा-पूर्वमुदायात् सवितुः । तमिमं सामान्येनाभिहितं कालं विशिनष्टि प्रातरिति "चतस्रोघटिकाः प्रातररुणोदय उच्यते" इति स्मृत्युक्तक्षणे इत्यर्थः । अत एव कात्यायनोऽपि "प्रातर्भासाञ्च दर्शनात्" इत्याह ।

एतस्मिन्नेव खलु काले प्राचीदिगरुणकिरणारुणीकृता भवति । तदैतस्मिन् काले प्रादुष्कृत्य प्रज्वाल्य प्रकृतत्वादग्निम् । उदिते उद्गते रवौ—

"हस्तादूर्ध्वं रविर्यावद्गिरिं हित्वा न गच्छति ।
तावद्धोमविधिः पुण्यो नान्योऽभ्युदितहोमिनाम्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपस्पष्टीकृते काले अनुदितेऽल्पो(१)दित इति चन्द्रकान्त(२)

(१) नञोल्पार्थत्वमनुदराकन्येत्यादौ दृष्टम् । यथाहुः "तत्साद्दश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदाल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थाः षट् प्रकीर्त्तिताः" इति ॥

(२) तस्यायमाशयः "रेखामात्रन्तु दृश्येत रश्मिभिश्च समन्वितम् । उदयन्तं विजानीयात् होमङ्कुर्याद्विचक्षणः" इति गृह्यपरिशिष्ट-(गृ० सं०)-वचने उदयमित्यल्पोदयपरे "अल्पत्वादसत्त्वमुपचर्यते" इति न्यायस्याल्पधनोऽधन एकपुत्रोऽपुत्र इत्यादौ दर्शनात् । तथाभूत उदयोऽनुदय एव । अत एवोदितहोमिनाङ्कालः कर्म्मप्रदीपेन "हस्तादूर्ध्वं रवि-

भाष्यम्। रात्रेः षोडशमे भागे इति प्रामाणिकाः। तथाच गृह्यासङ्ग्रहे कात्यायनः।

"रात्रेः षोडशमे भागे ग्रहनक्षत्रभूषिते।
अनुदयं विजानीयाद्धोमन्तत्र प्रकल्पयेत्" ॥

इति। तथाचानुदित इत्यस्योदयमप्राप्त इत्येवार्थः। प्रातराहुतिमग्निहोत्रलक्षणाम् जुहुयात्। वाशब्दादुदितानुदितहोमयोर्वैकल्पिकत्वं दर्शयति। यथाह मनुः—

"उदितेऽनुदिते चैव समयाध्युषिते तथा।
सर्वथा वर्त्तते यज्ञ इतीयं वैदिकी श्रुतिः॥"

इति। सम्पूर्णादित्यमण्डलरूपदर्शनोपलक्षितः काल उदितः। उदयात्पूर्वमरुणकिरणवान्प्रविरलतारकोऽनुदितः। सूर्यनक्षत्रवर्जितः कालः सम(१)याध्युषितः। अनयोरनुदित एवान्तर्भावः। तत्र वाजसनेयिनां नियमेनानुदितहोमः। "सूर्योह वा अग्निहोत्रम्" इत्यारभ्य "तस्मादुदितहोमिनां विच्छिन्नमग्निहोत्रं मन्यामहे" इत्यन्तेन (श० थ–) श्रुतिसमाम्नायेनोदितहोमनिन्दापूर्वकमनुदितहोमस्य समर्थितत्वात्। छन्दोगानामुदितानुदितयोर्विकल्पः। आश्वलायनानां पुनरुदितहोमनियमः। तथाच तैत्तिरीयब्राह्मणम्—

"प्रातः प्रातरनृतन्ते वदन्ति पुरोदयाज्जुह्वति येऽग्निहोत्रम्।
दिवा कीर्त्यमदिवा कीर्त्तयन्तः सूर्योज्योतिर्नच ज्योतिस्तदेषाम्" ॥

इति अनुदितनिन्दार्थवादपुरस्सरमुदितहोमस्यैव "उदिते होतव्यम्" इति श्रुत्या बोधनात् ॥

अत्र भट्टभाष्ये—"प्रादुष्करणोपदेशाच्च पृथगग्न्यगारन्दर्शयति पृथक् च महानसम्। अग्न्यगारात्प्रभृति धूमं शातयन्निति च लिङ्गात्। अन्यथा सदैव प्रादुष्कृतत्वात् प्रादुष्करणमेव न स्यात्। यत्रार्थयुक्त्या महानसादावग्न्यवयवाः

र्यावदि" त्यादिना स्पष्टीकृतः। व्याख्यातञ्च परिशिष्टप्रकाशकृता "अभ्युदित" इत्यभिशब्दस्य सर्वतोभावार्थकस्योपादानात्सम्पूर्णसूर्यमण्डलदर्शने उदितहोमो न त्वर्धोदितादावित्यवगन्तव्यमिति। अत एव मन्वर्थमुक्तावल्यां हरिहरभाष्ये च सम्पूर्णसूर्यमण्डलरूपदर्शनोपलक्षितः कालएवोदितपदेनोक्तः। एवमुक्तलक्षणे रेखामात्रोदितरूपानुदिते कुतश्चित्प्रतिबन्धाद्धोतुमशक्नुवतामनुदितहोमिनां लोप एव प्रातराहुतेरापद्येतातस्तत्राशक्तोऽभ्युदिते जुहुयादिति कर्म्मप्रदीपवचनार्थः। श्रुतिश्चास्यामेवाशक्तिदशायामुदितहोमं निन्दति "श्यावोऽस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोती" ति। "यथाऽतिथये प्रव्रतायान्नमाहरेयुस्तादृक् तद्यदुदये जुहोतीति" चैवमादिका ॥ श्यावः श्वानविशेषः। "श्वानौ द्वौश्यावशवलौ वैवस्वतकुलोद्भवौ। ताभ्यां पिण्डं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥ इत्यत्र तथाभिधानात् ॥

(१) तथाच "ततः प्रभातसमये नष्टे नक्षत्रमण्डले। रविबिम्बं न दृश्येत समयाध्युषितं स्मृतम्" इति ॥ मन्वर्थमुक्तावल्यादावप्येवमेव ॥

प्रणीयन्ते । तत्र तदर्थनिर्वृत्तौ पुनस्तत्रैवोल्मुकं नयेत् । यत्र तु वचनात्—यथा "पुरस्ताच्छालाया उपलिप्य शालाग्नेरग्निं प्रणयन्ती"ति तत्र नेति(१) ॥ २८ ॥

इतिश्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां प्रथमप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका ॥ १ ॥ १ ॥ * ॥

अथ द्वितीया कण्डिका ।

(अथोपवीतविधिः)

पूर्वं "यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन च कृत्यम्" इत्यनेन यज्ञोपवीताचमनयोः कर्म्माङ्गतोक्ता । अथेदानीन्तदुभयमपि क्रमेण व्याचिख्यासुः शिष्यानुजिघृक्षया यज्ञोपवीतन्तावदाह—

यज्ञोपवीतङ्कुरुते सूत्रं वस्त्रं वाऽपि वा कुशरज्जुमेव ॥ १ ॥

कुरुत इति विधौ लेट् (पा० ३।४।७) कुर्वीत—धारयेदित्यर्थः । कीदृशन्तदित्याह—सूत्रम्—सूत्रनिर्म्मितम् । तच्च नवभिस्तन्तुभिस्त्रिवृद्भवति ।

तथाच—

"त्रिवृ(२)दूर्ध्ववृतङ्कार्य्यन्तन्तुत्रयमधोवृतम् ।
त्रिवृतश्चोपवीतं स्यात्तस्यैकोग्रन्थिरिष्यते" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणमित्यर्थः । अत्र मनुः—

"कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतं त्रिवृत् ।
शणसूत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौत्रिकम्" ॥

इति चैवमादि स्मृत्यन्तरेभ्योऽवगन्तव्यम् । त्रिवृदिति नवगुणं सूत्रनवकमित्यर्थः । "नवैव त्रिवृदि"ति श्रुतेः । तथाच देवलः "यज्ञोपवीतङ्कुर्वन्ति सूत्रेण नवतन्तुकम्" इति । मुख्यश्चायं पक्षः(३) । इह वाशब्दाभावात् । उत्तरत्र वा-

(१) अत्र पांशुतुषारादिनाऽन्तर्हिते रवौ कर्माह कात्यायनः—
"रजोनीहारधूमाभ्रवृक्षाग्रान्तरिते रवौ । सन्ध्यामुद्दिश्य जुहुयाद्व्रतमस्य न लुप्यते" इति' सन्ध्यामुभयामेव सायं प्रातश्च विधेयाम् । तामुद्दिश्य यथा यदा सा समुपासनीया तथा तदैव जुहुयादपि । उभयोरेक एव काल इत्यर्थः ॥

(२) "ऊर्ध्वन्तु त्रिवृतङ्कार्य्यमि"ति प्रचुरः पाठः । तत्रायमर्थः । वामावर्त्तवलितसूत्रत्रयं त्रिगुणं कृत्वा तदेव त्रिगुणं सकृद् दक्षिणावर्त्तवलितं कार्यन्तदेव त्रिवृतं त्रिसरं सदेकमुपवीतम् । त[स्य] चैकोग्रन्थिरेकमेव कौटिल्यं, अमिस्तु प्रवरानुसारेणेति ॥

(३) अत्र [यम] [प्रच]ारदीपके निगमे—"कार्पास-क्षौम-गोवाल-शण-वल्क-तृणोद्भवम् । सदा सम्भवतोधार्य्यमु[पवी]तं द्विजातिभिः ।"इति । तृणमुलपादि । सम्भवत इत्यभिधानात्पूर्वपूर्वाभावे . उत्तरोत्तरविधिः । अत्र निगमपरिशिष्टम् "वाससा यज्ञोपवीतङ्कुरुते तदभावे त्रिवृता सूत्रेण । कुश-मुञ्ज बाल प्रतिसर-रज्जुभिर्वा" इति । बालोगोबालः । प्रतिसर उल्पादिः ।

शब्दाम्नानात् । वस्त्रं वा । वाशब्दोऽभावविकल्पार्थः । अरण्यादावुपवीतनाशे सूत्रलाभासम्भवात् । तद्यज्ञोपवीतङ्कुरुते । अन्यथा व्युपवीतस्य मेहनादावनर्थः स्यात् । उद्भूतमूत्रपुरीषक्षुत्पिपासादिवेगस्य क्षणमपि स्थातुमशक्यत्वात् ।

"पिबतोमेहतश्चापि भुञ्जतोऽनुपवीतिनः ।
प्राणायामत्रिकं षट्कं नवकञ्च क्रमान्मतम्" ॥

इति स्मरणात् । अपिवा-अथवा (चौरादिभिररण्यादौ वस्त्रस्याप्यपहारे) कुशरज्जुमेव यज्ञोपवीतङ्कुरुते । एवकारो(१)ऽत्र सदोपवीतित्वनियमार्थोऽन्यथा कर्माधिकार एवाम्नानात्कर्माङ्गमेव यज्ञोपवीतमिति मन्यमानः कर्मण्येवोपवीती स्यान्न सदैवेति वदेत् । तच्च नो युज्यते तथाचोक्तम्मनुकात्यायनाभ्याम्–

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च ।
विशिखो व्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम्" ॥ इति ।

अस्य लम्बत्वप्रमाणमाह मनुः—

"पृष्ठवंशे च नाभ्याञ्च धृतय्यँद्विन्दते कटितम् ।
तद्धार्यमुपवीतं स्यान्नातोलम्बं न चोच्छ्रितम्"
इति । इदञ्च वामस्कन्धे धृत्वा परिमेयम । अत्र स्मृत्यर्थसारे-
"विच्छिन्नं वाप्यधोयातं भुक्त्वा निर्म्मितमुत्सजेत् ॥ "

मनुः—

"मेखलामजिनं दण्डमुपवीतं कमण्डलुम् ।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्"

इति । मन्त्रवत्–समन्त्रकम् । मन्त्रश्चात्र उपनयनप्रकरणे प्रदर्शयिष्यते ॥१॥

तस्यैव खल्विदानीं यज्ञोपशीतस्य विन्यासविशेषः परिभाष्यते विनियोग विशेषविवक्षया–द्वाभ्याम्—

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय सव्येंऽशे प्रतिष्ठापयति । दक्षिणं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं यज्ञोपवीती भवति ॥२॥

दक्षिणं बाहुमुद्धृत्य उत्क्षिप्य शिरः मूर्द्धान–मवधाय वेष्टयित्वा सव्ये दक्षिणेतरे वामेंऽशे स्कन्धे इत्यर्थः । प्रति विशिष्टेन प्रकारेण स्थापयति । यज्ञोपवीतम् (तथासति) दक्षिणं कक्षं बाहुमूलकोटरप्रदेशम् अनुअधः अवलम्बं लम्बमानं भवति यज्ञोपवीतमर्थात् । पुरुषस्तु एवमनेन प्रकारेण यज्ञोपवीती भवति ।

अत्र वस्त्राभावे सूत्रविधानं त्रितन्तुकमात्रपरमतोन प्रकृतसूत्रविरोधः । अत्र वाससा यज्ञोपवीतार्थः स्त्रीशूद्राणाङ्कृते देवपितृकर्म्मणोरुपपद्यत इति द्रष्टव्यम् ॥

(१) अत्र संस्कारदीपके मैथिलमहामहोपाध्यायहर्षनाथशर्म्माणस्तु—"एवकारोऽयं वस्त्रकुशरज्ज्वोर्यज्ञोपवीतानुकल्पयोस्त्रिसरत्वादिव्यवच्छेदकः । सूत्रं – सूत्रविशेषः । इत्येवमाहुः ॥

सेयं परिभाषा कर्म्मार्था। "उपवीतं देवानामुपव्ययते" इत्येवमादिशास्त्रशेषभूता च। विध्येकवाक्यतया खल्वर्थवादानां प्रामाण्यमनुमन्यन्ते तान्त्रिकाः "विधिना चैकवाक्यत्वात्स्तुत्यर्थेन विधीनां स्युरि-"ति (जै० सू० १।२।१)॥ २॥

सव्यं बाहुमुद्धृत्य शिरोऽवधाय दक्षिणेंऽशे प्रतिष्ठापयति।
सव्यं कक्षमन्ववलम्बं भवत्येवं प्राचीनावीती भवति॥३॥

सव्यं वामम् "वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यन्तु दक्षिणम्" इत्यमरः। व्याख्यातमन्यत्। यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्येतद्व्याचिख्यासुराचार्य्यः प्राचीनावीतित्वमप्यभिदधानोयज्ञोपवीतमस्यास्तीत्यमुमेवार्थन्तत्रावगमयति भाष्यकल्पाखल्वेषा काण्डिका यज्ञोपवीतिनेति सूत्रस्य॥ ३॥

यदर्थं विन्यासविशेषः परिभाषितः स विनियोगविशेष इदानीमभिधीयते—

पितृयज्ञे त्वेवं प्राचीनावीती भवति॥४॥

पितृभ्यः पितॄणां वा यज्ञः "यजाति चोदनाद्रव्यदेवताक्रियं समुदाये कृतार्थत्वात्" (जै० सू० ४।५।२२) इत्युक्तलक्षणस्तस्मिन् पितृयज्ञे पितृकर्मणि। तु शब्दश्चशब्दार्थोऽन्यदपि सव्यजान्वञ्चनादि समुच्चिनोति। तदाह कात्यायनः—

"दक्षिणं पातयेज्जानु देवान्परिचरन् सदा।
पातयेदितरज्जानु पितॄन्परिचरन्नपि॥" इति।

एवशब्दश्चान्यदैवतकर्ममध्यपातिन्यपि पित्र्ये कर्मणि प्राचीनावीतित्वं नियमयति। स्मरति च भगवान्मनुः—

प्राचीनावीतिना सम्यगपसव्यमतन्द्रिणा।
पित्र्यमा निधनात्कार्यं विधिवद्दर्भपाणिना"॥ इति।

ऋज्वर्थमन्यत्॥ ४॥

(इत्युपवीतविधिः)

(अथाचमनविधिः)

एवं यज्ञोपवीतिना कृत्यमित्यंशं व्याख्यायाचान्तोदकेन कृत्यमित्येतदिदानीं व्याख्यायते—

उदगग्नेरुत्सृप्य प्रक्षाल्य पाणी पादौ चोपविश्य त्रिराचामेद्द्विः परिमृजीत॥ ५॥

अग्निसाध्यस्याग्निहोत्रस्य प्रकृतत्वाद्गृह्यकर्म्मणाञ्च प्रायेणाग्निसाध्यत्वादुदगग्नेरित्याह। उदगुत्तरतः। कस्य? अग्नेः। उत्सृप्य-उत्क्रम्य गत्वेत्यर्थः। सृपिर्गत्यर्थः (भ्वा. प.) पाणी हस्तौ पादौ चरणौ च प्रक्षाल्य प्रकर्षेणाद्भिः शोधयित्वा। "क्षलशौचकर्म्मणि" (चु. प.) तदितिकर्त्तव्यतामाह देवलः!

"प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेच्छनैः ।
उदङ्मुखो वा दैवत्ये पैतृके दक्षिणामुखः" इति ॥

क्रमश्च पादप्रक्षालने "सव्यं पादमवनेनिजे" इति सव्यं पादं प्रक्षालयेत् । "दक्षिणं पादमवनेनिज" इतिदक्षिणम्पादं प्रक्षालयेदि"-(४-१०-१०) ति लिङ्गदर्शनादवगन्तव्यः ।

"सव्यं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयती"ति गृह्यान्तरम् । उपविश्य ।

"अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजोनित्यमुपस्पृशेत् ॥"

इतिस्मृत्यन्तरोक्तप्रकारेणेत्यर्थः । त्रिः त्रिवारम् । क्रियाभ्यावृत्तिगणने "द्वित्रिचतुर्भ्यःसुच्" (पा०५।४।१८) इति सुच्प्रत्यय एवमग्रेऽपि । आचामेत् । "आचान्तोदकेन कृत्यम्" इत्यस्य परिदर्शकतया अप इति वाक्यशेषः । "त्रिः पिबेदम्बुवीक्षितम्" इति च स्मृत्यन्तरम् । अत्र त्रिराचामेदित्यभिदधान आचार्य्यस्त्रिरभ्यक्षणमाचमनमन्यदितिकर्त्तव्यतेति दर्शयति । मन्वर्थमुक्तावल्यामप्येवम् । द्विः द्विवारम् परिमृजीत(१) "संवृत्त्याङ्गुष्ठमूलेन द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम्" इतिदक्षस्मरणात्संवृतं मुखमङ्गुष्ठमूलेन प्रमृज्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

पादावभ्युक्ष्य शिरोऽभ्युक्षेत् ॥ ६ ॥

अद्भिरिति सामर्थ्यात् । ऋज्वन्यत् । विसमासकरणं पादाभ्युक्षणशेषेण शिरोऽभ्युक्षणनिषेधार्थमिति भट्टभाष्यम् ॥ ६ ॥

इन्द्रियाण्यद्भिः संस्पृशेत् ॥ ७ ॥

इन्द्रियाणि । इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात्तदायतनानि । अद्भिः करणभूताभिः उदकार्द्रेण हस्तेन प्रतीन्द्रियमित्यर्थतः । संस्पृशेत् । सम्यक् स्मृत्यन्तरोक्त(२) प्रकारेण स्पृशेत् ॥ ७ ॥

कानि तानीन्द्रियाणीत्याह—

---

(१) "मृजूशौचालङ्कारयोः" (चु०उ०) इत्यस्याघृषीयत्वाण्णिजभावपक्षे विधौ लिङि रूपम् । प्रमृज्यादिति तु "मृजूशुद्धौ" (अ०प०) इत्यस्य । अत्र कात्यायनः "त्रिः प्राश्यापोद्विरुन्मृज्य मुख, मेतानुपस्पृशेत् । आस्यनाशाक्षिकर्णांश्चनाभिवक्षः शिरोंऽसकान्" इति । एतच्चाचान्तोदकेनेति सूत्रांशं स्फुटीकरोति । वारत्रयमपः प्रकर्षेण भक्षयेत् । भक्षणप्रकर्षश्च कर्म्मकरणकर्तृप्रकर्षात् । तत्रकर्म्मप्रकर्षोऽनुष्णत्वाऽफेनत्वाबुद्बुदत्वहृदयगामित्वादिरूपः । कर्तृप्रकर्षश्च कृतपाणिपादशौचत्वासीनत्वप्राङ्मुखत्वादिरूपः । करणप्रकर्षश्चात्र ब्राह्मतीर्थत्वादिः । एवमपोभक्षयित्वा मुखं वारद्वयमूर्ध्वं लोमस्थाने मार्जयेत । नत्वलोमके । पुनराचमनेऽनवस्थाप्रसङ्गात् । तथाच परिशिष्टम् "आचान्तःपुनराचामेत् वासश्चपरिधायोष्ठौ संस्पृश्य यत्रालोमकौ" इति ।

(२) तथाच मनुः "त्रिराचामेदपः पूर्वं द्विःप्रमृज्यात्ततोमुखम् । खानि चैव स्पृशेदद्भिरात्मानं शिर एव च ॥" इति । अस्यार्थः । प्राङ्मुख उदङ्मुख ऐशान्याभिमुखोवाऽनु-

अक्षिणी नासिके कर्णाविति ॥ ८ ॥

संस्पृशेदिति सम्बध्यते । इतिशब्दोऽन्यदपि स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति । आद्यर्थत्वात्तस्य । "ज्वलितिकसन्तेभ्योणः" (पा. ३।१।१४०) इत्यत्र यथा । उपन्यासमात्रमेतत् । क्रमश्च—

"त्रिःप्राश्यापोद्विरुन्मृज्य मुखमेतानुप(१)स्पृशेत् ।
आस्यनासाक्षिकर्णांश्च नाभिवक्षःशिरोंऽसकान्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्त एव भवति । तमेतं स्पष्टमाह दक्षः—

"प्रक्षाल्य पाणी पादौ च त्रिःपिबेदम्बु वीक्षितम् ।
संवृत्त्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ॥
संवृत्य तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपस्पृशेत् ।
अङ्गुष्ठेन प्रदेशिन्या घ्राणं पश्चादनन्तरम् ॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याञ्च चक्षुःश्रोत्रे पुनःपुनः ।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै ॥
सर्वाभिश्च शिरः पश्चाद्बाहू चाग्रेण संस्पृशेत्" ।

इति । तिसृभिरित्यङ्गुलीभिस्तर्जनीमध्यमानामिकाभिः । उपस्पृशेत् । ओष्ठौ । तदेतद्भोक्ष्यमाणविषयम् । तथाचापस्तम्बः–"भोक्ष्यमाणस्तु–प्रयतोऽपि द्विराचामेद्द्विः परिमृजेत्सकृदुपस्पृशेत्" इति । एतच्चाङ्गुलित्रयेणेत्याचारचिन्तामणिः । मुखमिति–संवृतस्यावान्ताधरोष्ठम् । पुनःपुनरिति चक्षुर्द्वयश्रोत्रद्वयाभिप्रायेण । तेनैकं चक्षुः स्पृष्ट्वाऽपरं स्पृशेद्दक्षिणवामक्रमेण । अत्र प्रमार्जनानन्तरं प्रभूतजलेन दक्षिणहस्तं प्रक्षाल्य तत एवम्भूतमेवास्यं मुखमोष्ठौ श्मश्रुतोऽधः स्यावादुपरि द्विरुपस्पृशेत् । ततोदक्षिणपाणिं प्रक्षाल्य वामपाणिं पादौ शिरश्चाभ्युक्ष्या(२)ङ्गुष्ठानामिकाभ्यां सजलाभ्यामक्षिणी स्पृष्ट्वा—तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां सजला-

---

ष्णाभिरफेनाभिरद्भिर्ब्राह्मेण कायत्रैदशिकान्यतरेण वा तार्थेन स्तोकं हृत्कण्ठतालुगाभिरित्यन्यत्राभिधानात् क्रमेण द्विजातिभिस्त्रिरपः प्राश्यानन्तरं संवृत्यौष्ठाधरौ वारद्वयमङ्गुष्ठमूलेन संमृज्यात् । खानीन्द्रियाणि मुखस्थानि।त्रीणि चानाभिं जलेन स्पृशेत् । तत्र तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां दक्षिणवामक्रमेण नासिकापुटे अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां नेत्रे अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां कर्णौ अङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां नाभिं स्पृष्ट्वा पुनर्जलं स्पृशेत् । ततस्तलेन हृदयं स्पृष्ट्वा जलं स्पृष्ट्वा सर्वाङ्गुलीभिः शिरश्चाद्भिरेव स्पृशेत् । पादौ शिरश्च पृथग्जलेन स्पृशेत् । इति ॥ अत्रान्ते चकाराद्बाहुमूले अपीति दक्षस्मृत्याऽनुपदं व्यक्तीभविष्यति ।

(१) एवमादावुपेत्यविवक्षितम् । तेन "उपस्पर्शस्त्वाचमनम्" इत्यामरेयकोशेन समं न विरोधः ॥

(२) तथाचापस्तम्बः "त्रिरोष्ठौ परिमृजेद्द्विरित्येके, सकृदुपस्पृशेत् । दक्षिणेन पाणिना सव्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्च इन्द्रियाण्युपस्पृशेत्" इति । सकृदिति ओष्ठाविस्यनुषङ्गः । उपस्पृशेत—उपसमीपे स्पृशेत् । तेन स्यावोपरि लोमोदयादधःस्पृशेत् । तदेतन्निबन्धेषु व्यक्तम् ।

भ्यां नासापुटद्वयं स्पृष्ट्वाऽङ्गुष्ठकनिष्ठाभ्यां सजलाभ्यां कर्णौ स्पृष्ट्वा कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं स्पृशेत्। प्रकृतसूत्रानुसाराद्द्वोक्तः क्रमोऽत्र कल्पे न विवक्षितः। स हि सर्वशाखिसर्ववर्णसाधारणः कल्प(१)। तत्र तर्जन्यङ्गुष्ठाभ्यां सोदकाभ्यां नासापुटे स्पृष्ट्वाऽङ्गुष्ठानामिकाभ्यां सोदकाभ्यामक्षिणी स्पृष्ट्वा एवमेव(२) श्रोत्रे ततः कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्यां नाभिं स्पृशेदिति।

तथाच शङ्खः—

"तर्जन्यङ्गुष्ठयोगेन स्पृशेन्नासापुटद्वयम्।
अङ्गुष्ठमध्यायोगेन स्पृशेन्नेत्रद्वयं ततः॥
अङ्गुष्ठानामिकायोगे श्रवणौ समुपस्पृशेत्"।

इत्येवं विशेषोदृश्यते। परिगृहीतश्चायमाचारेणापि बहूनाम्—अत्र कर्णस्पर्शे कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगः। "कनिष्ठाङ्गुष्ठाभ्याञ्च कर्णावालभते ततः" इत्याचारविवेकधृतभविष्यपुराणवचनात्। ततः पाणिं प्रक्षाल्य करतलेन हृदयं सर्वाङ्गुलीभिः शिरोऽङ्गुल्यग्रेणांसद्वयं स्पृष्ट्वा शेषं जलङ्किञ्चिद्वामहस्ते दद्यात्। इदमाचमने, द्विरचमने तु पादप्रक्षालनवर्जमखिलमावर्तते। भोजनोपक्रमाचमने सकृदेवोष्ठस्पर्श इति निबन्धारः॥ ८॥

यद्यन्मीमांस्यं स्यात्तत्तदद्भिः संस्पृशेत्॥ ९॥

यद्यत् इन्द्रियमन्यद्वाऽङ्गं मीमांस्यं विचार्य्यं (विचारार्हं) स्यात्तत्तदद्भिरुदकैः संस्पृशेत्। प्रक्षालयेत्। न तु (३)संशयनिरासाय विचारमेव कुर्यादित्यर्थः९

तत्रैतदाहुः॥ १०॥

तत्र तस्मिन्नाचमने एतत्—"नोपस्पृशेद्व्रजन्नि"त्यादि—"उच्छिष्टोहैवातोऽन्यथ भवति" (१।२।३०) इत्येतदन्तं वक्ष्यमाणमाहु"र्ब्राह्मणवाक्यानी"ति वाक्यशेषः१०

नोपस्पृशेद्व्रजन्॥ ११॥

व्रजन्—गच्छन्। नोपस्पृशेत्–नाचामेत्। "उपस्पर्शस्त्वाचमनम्" इत्यमरः॥ ११॥

न तिष्ठन्॥ १२॥

स्थितिरूर्ध्वावस्थानम्। उपस्पृशेदित्यग्रेऽपि यथायथमभिसम्बध्यते॥१२॥

न हसन्॥ १३॥

न हसन्हास्यङ्कुर्वन्स्मयमानोवा। तन्मनाः सुमनाश्चेत्यर्थः॥ १३॥

न विलोकयन्॥ १४॥

---

(१) तत्र घ्राणं पश्चादनन्तरं चक्षुरित्येव तदभिमतमिति कश्चित्॥
(२) अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां सोदकाभ्याम्॥
(३) मीमांसा–विचारः इदमङ्गं शुद्धं जातन्न वेति सन्देहनिरासायेत्यर्थः॥

विलोकयन्—इतस्ततः किञ्चित्पश्यन् । अन्यमनस्क इत्यर्थः ॥ १४ ॥

नाप्रणतः ॥ १५ ॥

उपविष्टोऽपि । अप्रणतः अनवनतशरीरः । उच्छिष्टानामपामङ्गेषु पातसम्भवादितिभावः । अत्यन्तावनतकायस्तुन "तिष्ठन्नाचामेत्प्रह्वोवे" त्यापस्तम्बसम्वादात् ॥ १५ ॥

नाङ्गुलीभिः ॥ १६ ॥

अङ्गुलीभिरूर्ध्वमुदकमुत्क्षिप्य "कायत्रैदशिकाभ्यां वे"ति मनूक्ताचमनतीर्थविकल्पपक्षेऽपि नोत्क्षेपस्तत्र(१) कार्यः किन्तु संहताभिरङ्गुलीभिः सावधानः शनैराचामेत् । नित्यन्तु ब्राह्मतीर्थमेवाचमने विप्राणाम् । "ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत्" इति मनूक्तेः ॥ १६ ॥

नातीर्थेन ॥ १७ ॥

तीर्थादाचमनार्थं विहितादन्येन प्रकारेण । प्रतिषिद्धतीर्थेन(२) पित्र्येण वा । तथाच मनुः—

"ब्राह्मेण विप्रस्तीर्थेन नित्यकालमुपस्पृशेत् ।
कायत्रैदशिकाभ्यां वा न पित्र्येण कदाचन" ॥ इति ।

विप्र इत्याचमनकर्तृमात्रोपलक्षणम् । आचमनोद्देशेन तीर्थविधानात् । कायं–प्राजा(३)पत्यम् । त्रैदशिकन्दैवम् । अत्र सम्भवे ब्राह्मतीर्थनैवाचमनम् । नित्यकालमितिश्रवणात् । व्रणादिना ब्राह्मतीर्थावरोधे कायत्रैदशिकाभ्यांवेति व्यवस्थितोविकल्पः । पित्र्यन्तु सदा निषिद्धं "न पित्र्येण कदाचने"ति निषेधादित्याचारादर्शादयः । पित्र्येण तर्ज्जन्यङ्गुष्ठमध्येन । तान्येतानि तीर्थानि—

'कनिष्ठादेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य तु ।
प्रजापतिपितृब्रह्मदेवतीर्थान्यनुक्रमात् ॥"

इति याज्ञवल्क्योक्तान्यवगन्तव्यानि ॥ १७ ॥

न सशब्दम् ॥ १८ ॥

शब्देन सह यथा भवति तथा नाचामेत् । क्रियाविशेषणमेतत् । "क्रियाविशेषणानाङ्कर्म्मत्वं नपुंसकत्वञ्चे–"त्यनुशासनप्रसिद्धयाऽत्र द्वितीयान्तमेतत्पदम् ॥ १८ ॥

---

(१) पामरास्तु–अङ्गुलीभिर्मृदादिना दन्तान्प्रक्षाल्याचामन्ति तेऽप्यनेन निराकृता वेदितव्याः पृथगपि (दन्तधावनप्रकरणे) निषिद्धं तदन्यत्रेत्यवगन्तव्यम् ।

(२) तथाचात्राप्राशस्त्यार्थे नञ् बोध्यः । "अपशवोऽन्ये गोऽश्वेभ्यः" इत्यत्र यथा ।

(३) को ब्रह्मा देवताऽस्येत्यर्थेऽण् । "कस्येत्" (पा० ४।२।२५) इति—अस्येत्वे वृद्धिरायादेशश्च ॥

नानवेक्षितम् ॥ १६ ॥

अनवेक्षितं—दृष्ट्या अपूतम्। हस्तगृहीतमुदकमनवेक्ष्यैव यथालब्धं दृश्य-केशकीटादिसहितं नोपस्पृशेत्। "रात्राववीक्षितेनापि शुद्धिरुक्ता मनीषिभिः।" इति स्मरणाद्रात्रावेष नियमोन। किन्तु तत्र (रात्रौ) वस्त्रपूतन्तदपेक्षितमिति द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

न बाह्यांसः ॥ २० ॥

बाह्यौ जानुभ्यां बहिष्कृतावंसौ स्कन्धौ (१)यस्य तथाभूतः सन् नोपस्पृशेत्। "अन्तरूर्वोररत्नी कृत्वा त्रिरपोहार्दीः(२) पिबेदि"ति हारीतस्मृतिदर्शनात् ॥२०॥

नान्तरीयैकदेशस्य कल्पयित्वोत्तरीयताम् ॥ २१ ॥

अधः परिधानवस्त्रमन्तरीयमुच्यते तदेकदेशस्य तदवयवस्य। उत्तरीयता-ङ्कल्पयित्वा। एकवासा इत्यर्थः। याजुषान्तु तद्विधीयते। (पा०गृ० २।६।२२) २१

नोष्णाभिः ॥ २२ ॥

उष्णाभिर्वह्नितप्ताभिरद्भिर्न्न पुनर्धर्म्मतप्ताभिरपीत्यर्थः। भट्टभाष्येतु—अ-स्यापवादकवचनमुपन्यस्तम् "उदकेनातुराणाञ्च तथोष्णेनोष्णपायिनाम्" इति२२

न सफेनाभिः ॥ २३ ॥

अद्भिरेव ॥ २३ ॥

न च सोपानत्कः क्वचित् ॥ २४ ॥

चशब्दोऽप्यर्थोभिन्नक्रमश्च। उपानहौ प्रसिद्धे ताभ्यां सहितः सोपानत्कः। क्वचिच्च क्वचिदपि कस्याञ्चिदप्यवस्थायान्नोपस्पृशेत्। देवलः—

"सोपानत्कोजलस्थोवा मुक्तकेशोऽपि वा द्विजः।
उष्णीषी वापि नाचामेद्वस्त्रेणाऽऽवेष्ट्य वा शिरः ॥" इति।

अत्र विशेषोगोभिलीये—

"जानुभ्यामूर्ध्वमाचम्य जले तिष्ठन्न दुष्यती"त्युक्तम्।

सोपानत्क इत्युपलक्षणम्। पादुकास्थोऽपि नाचामेत्। तथाच मरीचिः—

"न बहिर्जानु न त्वरया नासनस्थोन चोत्थितः।
न पादुकास्थोनान्यचित्तः शुचिः प्रयतमानसः ॥
उपस्पृशेद्द्विजोनित्यं शुद्धः पूतोभवेन्नरः।
भुक्त्वाऽऽसनस्थोऽप्याचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥" इति ॥ २४ ॥

कासक्तिकः ॥ २५ ॥

नोपस्पृशेदित्यनुवर्त्तते। के शिरसि–आसक्तिका–आवेष्टिका (वस्त्रबन्धनं)

---

(१) तत्प्रधानौ बाहू इति तदर्थः।

(२) हृद्गाः। एतच्च विप्रविषयम्। "हृद्गाभिः पूयते विप्रः" इत्याद्युपदं (२९ सूत्रे) व्यक्तो भविष्यति ॥

कृता येन सोऽयं कासक्तिकः । कृतशिरोवेष्टनः । उपलक्षणमेतत् । बद्धपरिकरः कञ्चुकीचैवमुच्यत इत्यन्ये ॥ २५ ॥

एवम्—

गले बद्धः ॥ २६ ॥

गलावलम्बितवासाः । प्रावृतोत्तरासङ्गः । नोपस्पृशेत् ॥ २६ ॥

चरणौ न प्रसार्य च ॥ २७ ॥

उपस्पृशेदित्यनुवर्त्तते । चरणौ–पादौ । प्रसार्य–वितत्य । चशब्दः—"आसनारूढचरणोनाचामेन्न जपेत्कचित्" इति स्मृत्यन्तरोक्तं समुच्चिनोति ॥ २७ ॥

अन्ततः प्रत्युपस्पृश्य शुचिर्भवति ॥ २८ ॥

अन्ततः । अन्ते । सार्वविभक्तिकस्तसिः । (पा० ५।४।४४ वा०) आरब्धवैधकर्म्मणाम् अनुपदवक्ष्यमाणशयनादीनाञ्चान्तेऽवसाने प्रत्युपस्पृश्य—पुनराचम्य शुचिः शुद्धोभवति । अत्र "सावधारणं सर्वं वाक्यमब्भक्षोवायुभक्ष" इति वदुपस्पृश्यैव शुचिर्भवति नान्यथेत्यर्थः । अत्र प्रत्युपस्पृश्येत्यस्य स्पृष्टवोदकम्पाणिनेति भट्टभाष्यसम्मतोऽर्थः । सचायं जलस्पर्शः पूर्व[८]सूत्रव्याख्याने स्पष्टमभिहितः । अन्येत्वाहुः—अन्ततोमध्यत इन्द्रियायतनानि उपस्पृश्य(१) शुचिर्भवति न पार्श्वत इति ॥ २८ ॥

हृदयस्पृशस्त्वेवापआचामेत् ॥ २९ ॥

हृदयस्य स्पृशः(२) । क्विबन्तमेतत्पदम् । अपः । ब्राह्मणविषयमेतत्(३) ।

---

(१) उपस्पर्शयित्वा । "जलेने"ति शेषः । अत्राचमनविध्यनन्तरं देवलः—

"रेतोमूत्रशकृन्मोक्षे भोजनेऽध्वपरिश्रमे ।
शौचमेवं विधम्प्रोक्तमीषच्चान्यत्र वर्त्तते ॥" इति ।

एवं विधं—यथोक्तसकलाङ्गसम्पन्नम् । ईषत्—आचमनमात्रमपि । इन्द्रियस्पर्शादिरहितम् । त्वरादिवशादन्यत्र शुद्धये भवतीत्यर्थं इत्याचारचिन्तामणौ वाचस्पतिमिश्राः प्राहुः । अन्यत्रेत्युक्तिर्वैधकर्म्मव्यतिरिक्तविषया । तत्र विशिष्य तद्विधानात् । अत्र (आचमने) प्रौढपादत्वं निषेधति कात्यायनः—"स्नानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् । प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥ तल्लक्षणं यथा—

"आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।
कृतावसक्थिकोयस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥" इति ।

आसनारूढपाद आसनारूढपादतलः । जानुनोर्जङ्घयोः कृतावसक्थिकः, कृतजानुजङ्घाबन्धः । तुद्वयेन भेदप्रतीतेः । अत्रचा—"नेकोद्वाप्ये दारुशिले भूमिसमे । इष्टकाश्च सङ्कीर्णीभूता" इति बौधायनवचनात्तथाविधपादोऽपि तत्र कुर्यात् । इति बोध्यम् ॥

(२) षष्ठी समासः । यत्तु हृदयं स्पृशन्तीति विजमाह कश्चित्तन्न तथासति "कर्म्मण्यण्" (पा० ३।२१) इत्यणोपधागुणे हृदयस्पर्शीरिति प्रसज्येत ॥

(३) भट्टभाष्ये तु हृदयस्पृश एव यथा भवन्ति तथाचामेन्नान्यथेति । तथा च त्रिः

यद्वा चार्थेतु शब्दो—

"हृद्गाभिः पूयते विप्रः कण्ठगाभिस्तु भूमिपः।
वैश्योऽद्भिः प्राशिताभिस्तु शूद्रः स्पृष्टाभिरन्ततः" ॥

इति मनूक्तं समुच्चिनोति। प्राशिताभिरन्तरास्यप्रविष्टाभिः कण्ठमप्राप्ताभिरपि। शूद्रस्तु जिह्वोष्ठान्तेनापि स्पृष्टाभिरद्भिः पूतोभवति। अन्तत इति तृतीयान्तात्तसिः। (पा० ५।४।४४ वा०) ॥ २९ ॥

उच्छिष्टोहैवातोऽन्यथा भवति ॥ ३० ॥

हेत्यैतिह्याख्यापकमव्ययम्। अतोऽस्माद्यथोक्ताचमनादन्यथाऽन्येन प्रकारेण कृताचमनोऽपि उच्छिष्टएवभवतीतिवृद्धैराम्नायते। इतिर्ब्राह्मणवाक्यसमाप्तिं द्योतयति ॥ ३० ॥

अथ प्रत्युपस्पर्शनानि ॥ ३१ ॥

अथ-उपस्पर्शनकथनानन्तरं प्रति-पुनरुपस्पृश्यन्ते येषु (निमित्तेषु) तानि प्रत्युपस्पर्शनानि। द्विराचमाननिमित्तानि "वक्ष्यन्ते" इति शेषः(१) ॥ ३१ ॥

सुप्त्वा, भुक्त्वा, क्षुत्वा, स्नात्वा, पीत्वा विपरिधायच, रथ्यामाक्रम्य, श्मशानञ्चान्ततः पुनराचामेत् ॥ ३२ ॥

इति गोभिलीये गृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका ॥ १ ॥ २ ॥*

सुप्त्वा-निद्रामासेव्य। भुक्त्वा-अन्नादि भक्षयित्वा। क्षुत्वा-क्षुतं कृत्वा। स्नात्वा-आप्लुत्य। पीत्वा-पेयमुदकादि। विपरिधाय वासः। चः समुच्चये—

"होमे भोजनकाले च सन्ध्ययोरुभयोरपि।
आचान्तः पुनराचामेद्वासोविपरिधाय च ॥"

इत्येवमादि स्मृत्यन्तरोक्तनिमित्तान्तरं समुच्चिनोति। रथ्या-प्रतोली-विशिखेति समानाऽभिधानम्। तामाक्रम्य श्मशानं (२)चकारादाक्रम्येत्यनुषज्यते।

प्राशिता आपोयदि हृदयङ्गमा न भवन्ति तदा चतुः प्राशयेत्। तथाच गौतमः—"त्रिश्चतुर्वाऽपआचामेदि"ति। तुशब्दात्क्षत्रियस्तु कण्ठगाभिरेव शुद्ध्येत। वैश्योभक्षितमात्राभिरेव। शूद्रोमुखप्रविष्टाभिरेवेत्युक्तम् ॥

(१) एतान्येव प्रत्युपस्पर्शनपदाऽभिधेयानि पुनराचमननिमित्तान्यष्टौ सांख्यातानीति सत्यव्रतसामश्रमिणः ॥

(२) शवानां शयनम्। इति चन्द्रकान्तः। निरुक्ते तु श्मशयनं श्मशानम्। श्मशरीरम्" (३।५।३) इति। तच्चशवस्यैव। तथाचोक्तं स्कान्दे काशीखण्डे--"श्मशब्देनशवः प्रोक्तः शानं शयनमुच्यते। निर्वचन्ति श्मशानार्थं मुने शब्दार्थकोविदाः" इति। (अ० ३० श्लो० १०३)।

आचान्तः कृताचमनोऽपि पुनराचामेत्। तथाच (१)द्विराचमनेषु निमित्तेषु कर्त्तव्यमन्यत्र कर्म्मकालात्। तथाच पराशरः—

"क्षुते निष्ठीविते सुप्ते परिधानेऽस्रुपातने।
कर्म्मस्थ एपुनाचामेद्दक्षिणं श्रवणं स्पृशेत्( )" ॥ इति।

निष्ठीविते-मुखेन कठिनश्लेष्मत्यागे। नासानिस्सृते कठिनश्लेष्मणि च। पतितानाञ्चसम्भाषेऽधोवायुसमुत्सर्गेऽनृतभाषणे। एवमन्येष्वपि निमित्तेषु सत्सु कर्म्मस्थोऽसमर्थः समर्थोऽपि नाचामेत् किन्तु-दक्षिणं कर्णमेव स्पृशेत्। इति स्मृतिदीपिकायां महामहो० वामदेवोपाध्यायाः। तथा च वृद्धशातातपः—

"वातकर्म्मणि निष्ठीव्य दन्तश्लिष्टे तथाऽनृते।
क्षुते पतितसम्भाषे दक्षिणं श्रवणं स्पशेत् ॥" इति ॥ ३२ ॥

(इति सर्ववर्णसाधारणप्रकरणम्)

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायाम्प्रथमप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका ॥ १ ॥ २ ॥ * ॥

---

(१) द्विराचमनानन्तरं—विष्णुस्मरणमाह—आचारचिन्तामणिधृतं ब्रह्मपुराणम्—"द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्" इति।

(२) एतच्च विप्रस्यैव। "विप्रस्य दक्षिणे कर्णे सर्वास्तिष्ठन्ति देवताः" इति पराशरवचनात्। विप्रान्यस्तु—भूपृष्ठादिस्पर्शनमनुकल्पान्तरं कुर्यात्। तथा च वामदेवोपाध्यायकृतस्मृतिदीपिकाधृत-मार्कण्डेयपुराणम्।

"कुर्यादाचमनं स्पर्शं गोपृष्ठस्यार्कदर्शनम्।
कुर्वीताऽऽलम्भनञ्चापि दक्षिणश्रवणस्य च ॥
यथाविभवतोह्येतत्पूर्वाभावे ततःपरम्।
न विद्यमाने पूर्वस्मिन्नुत्तरप्राप्तिरिष्यते ॥" इति ॥

गोपृष्ठस्य-भूतलस्य। "गौरिला कुम्भिनी क्षमा" इति भूमिपर्यायेऽमराभिधानात्। उपक्रान्तवचने पृष्विस्युक्त्या एकदेशानुमत्या तुल्ययुक्त्या चान्यत्राप्येतत्कर्म्मस्थस्यानुजानाति। भूतलमार्द्रमित्याचारदीपिकाकाराः। "आर्द्रन्तृणम्भूमिङ्गोमयञ्चोपस्पृशेत्" इति बौधायनस्मरणाद्। आचमननिमित्तानि विशेषतोनित्यकृत्यार्णवे द्रष्टव्यानि। तत्र कर्म्मस्थस्य रौद्रादिमन्त्रजपादौ-आचमनमाह-योगियाज्ञवल्क्यः—

"रौद्रपैत्रासुरान्मन्त्रांस्तथा चैवाऽभिचारिकान्।
व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपःस्पृष्ट्वाऽन्यदाचरेत् ॥"

आत्मानमालभ्य-हृदयं स्पृष्ट्वा। स्वं स्तुत्वा वा। अपःस्पृष्ट्वा-आचम्येत्याचारचिन्तामण्यादयः। एतेनात्मस्तुतिरात्मवधतुल्येति महाभारतोक्तं समर्थितम्भवति। अप्राप्त्यस्मरणात् ॥

(अथनित्यहोमप्रकरणम्)

उक्तौ सायम्प्रातर्होमकालौ। उक्ता च सर्वकर्म्मसाधारणी परिभाषा। साम्प्रतं पूर्वप्रकृतस्य होमकर्म्मण इतिकर्तव्यतामभिधत्ते—

अग्निमुपसमाधाय परिसमुह्य दक्षिणजान्वक्तोदक्षिणेनाग्नि "मदितेऽअनुमन्यस्वे"त्युदकाञ्जलिम्प्रसिञ्चेत् ॥ १ ॥

प्रादुष्कृतमग्निमुपसमीपे होमकालस्य। यद्वाऽऽत्मनः। समाधाय इन्धनेन सम्यगाधाय। यद्वा सम्मुखमाधाय स्थापयित्वा(१) परि-सर्वतोभावेन-समुह्य-निषिद्धेतरशुष्केन्धनानि अमन्त्रमग्नौ(२) प्रक्षिप्य(३)दक्षिणजान्वक्तः-दक्षिणं जा-

---

(१) अत्रार्थे प्रज्वालनं, स्थापनकार्यस्य तद्विनाऽनिष्पत्त्याऽर्थायातमेव। यथा घटमानय जलमाहरिष्य इत्युक्तौ निश्छिद्रत्वादिगुणयोगोऽनुक्तोऽपि जलाहरणाऽन्यथाऽनुपपत्त्याऽभ्यूह्यते तद्वत्।

(२) एतेन "इमंस्तोममि"-त्यादिमन्त्रकरणकमुपसमूहनमत्र नास्तीत्यावेद्यते। क्षिप्रहोमत्वादस्य। यथाह कर्म्मप्रदीपे कात्यायनः—

"न कुर्यात्क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम्।
वैरूपाक्षं न च जपेत्प्रपदञ्च विवर्जयेत्" ॥ इति।
समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता।
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्था समिद्भवेत्" ॥ इति च।

क्षिप्रं हूयन्ते ये ते क्षिप्रहोमाः। सायं प्रातर्होमादय उच्यन्ते। वैरूपाक्षं—विरूपाक्षशब्दोयस्मिन्नस्ति तम्। मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्तात्स्वार्थेऽण् (पा० ५।४।३८) "भूर्भुवःस्वरोंमहान्तमात्मानम्प्रपद्ये" इत्यादिकम्। प्रपदन्तु—"तपश्च तेजश्चे"त्यादि-"मामवन्त्वि"त्यन्तन्। तदेतदुपरिष्टाद्व्यक्तीभविष्यति। (४।५।६) एवं स्तरणमप्यत्र न कर्त्तव्यम्। इतःपरं स्तरणाम्नानात्। तदप्याह कर्म्मप्र०कात्यायनः—

"यान्यधःस्तरणाम्नानान्न तेषु स्तरणं भवेत्।
एककार्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत्" ॥ इति।

ब्रह्मस्थापनमपि नास्त्येव। क्षिप्रहोमत्वादेव। अतएवगृह्यान्तरम्।

"एकसाध्येष्ववर्हिष्षुनस्यात्परिसमूहनम्।
नोदगासादनञ्चैव क्षिप्रहोमा हि ते स्मृताः" ॥ इति।

न्यञ्चकरणन्तु—"इदम्भूमेर्भजामहे" इति कर्त्तुमुचितम्। "पूर्वेषु चैके" (४।५।२) इति तस्य पक्षप्राप्तत्वात्। तत्स्वरूपन्तु—

"दक्षिणं वामतोबाह्यमात्माभिमुखमेव च।
करं करस्य कुर्वीत करणे न्यञ्चकर्म्मणः" ॥

इति कर्मप्रदीप उक्तम्। नखल्वेतत्प्रतिषिध्यतेऽपि। तथाच पक्षप्राप्तस्यानिषिद्धस्यास्य करणेऽभ्युदयोऽकरणे दोषाभाव इत्यवगन्तव्यम्। भट्टभाष्येऽप्येवमेवाऽमन्त्रकं परिसमूहनमुक्तम्।

(३) तथाचाहुः स्वपद्धतौ महामहत्तक बीरेश्वरादयः—"परिसमुहनं च शुष्कनिषिद्धेतरेन्धनस्याग्नौ प्रक्षेप इति। समिदाधानञ्चेदं सम्प्रोक्ष्य कार्यमित्याहापस्तम्बः-, 'तत्प्रोक्षितमिन्धनमग्नावादध्यादि'"ति।

नु-अक्तं भूमिगतं यस्य सः। "अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु" (रु० प०) इत्यस्माद् "गत्यर्थाकर्म्मके"—(पा० ३।४।७२) त्यादिना कर्त्तरि क्तः। कुत्वं, भूगतदक्षिणजानुः। दक्षिणेनाग्निम्। दक्षिणस्यामदूरवर्त्तिन्यां दिश्यग्नेः। अत्र "एनबन्यतरस्यामदूरेऽपञ्चम्या" (पा० ५।३।३५) इति विहितेनबन्तयोगे "एनपा द्वितीया" (पा० २।३।३१) इति द्वितीया षष्ठ्यर्थे। "उपपदविभक्तित्वात्। "उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वात्। "उत्सर्गसमानदेशा ह्यपवादा भवन्ती"ति महाभाष्योक्तेः। एवमग्रेऽपि यथायथमूह्यम्। "अदिते अनुमन्यस्व" इति अनेन मन्त्रेण करणभूतेन। तेन मन्त्रं पठित्वेत्यर्थः। "मन्त्रान्ते कर्म्मादीन्सन्निपातयेत्" (जै०सू० १२।३।१२) इत्यधिकरणसिद्धान्तात्। मन्त्रार्थस्तु—हे अदिते ! देवि ! मामनुमन्यस्व अनुजानीहि। त्वयाऽनुमतः कर्म्मफलं लब्धास्मीति। एवमग्रेतनयोरपि। एताभिस्तिसृभिरनुमतः कर्म्म कुर्वाणस्तत्फलभाग्भवतीति आम्नायते। उदकाञ्जलिम्-उदकपूरितमञ्जलिम्। वस्तुतस्तु—अञ्जलावुदकमिति सप्तमीसमासे "राजदन्तादित्वात्" (पा० २।२।३१) उदकस्य पूर्वनिपातः। अवच्छेदकत्वरूपविषयता सप्तम्यर्थः। "गृहीत्वाचाऽऽस्यकेशेष्वि"तिवत्। अञ्जल्यवच्छिन्नमुदकमिति तदर्थः। प्रसिञ्चेत्-प्रा(१)गग्रं सिञ्चेत् ॥ १ ॥

"अनुमतेऽअनुमन्यस्वे"तिपश्चात् ॥ २ ॥

पश्चात्—पश्चिमायां दिशि अग्नेः। उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत्। इत्यनुवर्त्तते। उदगग्रमित्यर्थः ॥ २ ॥

"सरस्वत्यनुमन्यस्वे"त्युत्तरतः ॥ ३ ॥

उत्तरतः। उत्तरस्यान्दिशि। अग्नेः। उदकाञ्जलिं प्रसिञ्चेत्पूर्वाग्रम् ॥ ३ ॥

"देवसवितः प्रसुवे"ति प्रदक्षिणमग्निम्पर्युक्षेत्सकृद्वा त्रिर्वा ॥ ४ ॥

"देवसवितःप्रसुवे"त्येवमादिना मन्त्रेण करणभूतेन। तथाच मन्त्रः "देवसवितःप्रसुव यज्ञं प्रसुव यज्ञपतिं भगाय। दिव्योगन्धर्वः केतपूः केतन्नः पुनातु वाचस्पतिर्वाचं नःस्वदतु।" इति। अस्यार्थः—हेदेव ! सवितः ! यज्ञंप्रसुव, कर्त्तव्यतयाऽनुजानीहि। यज्ञपतिं-यजमानंमाञ्च भगाय भजनीयाय कर्म्मफलाय प्रसुव कर्म्मभागिनं कुर्वित्यर्थः। दिव्यो-दिविभवोगन्धर्वः रसानां धारयिता। केतपूः प्रज्ञाप्रदः। (निघं० ३।९।१) स केतं प्रज्ञां नः पुनातु। (२)निर्म्मलाङ्क-

---

(१) अग्नेःखलु दक्षिणस्यामदूरवर्त्तिन्यां दिशि अयं प्रसेकः। पूर्वाभिमुखश्च कर्त्ता भवति। "प्राञ्च्युदञ्चि वा कर्म्माण्यनुतिष्ठेरन्नि"ति च ब्राह्मणम्।

(२) अत्रैक एवादित्योगन्धर्वरूपेण प्राणरूपेण च स्तूयते। तत्र प्रथमं प्रत्यक्षकृतः। पश्चात्परोक्षकृत इत्येवं निगमवाक्यशैली बहुत्रोपलभ्यत इतिद्रष्टव्यम्।

रोतु । वाचस्पतिः(१)प्राणः । नोऽस्माकं वाचं स्तुतिरूपां स्वदतु स्वादयतु । देवताप्रीतिकरीङ्करोतु । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्र स्वदतिः । व्यत्ययेन पदस्यात्रोपन्यस्तः । (पा० ३।१।८५) इति । प्रदक्षिणं यथा भवति तथा अग्निं पर्युक्षेत् । परित उक्षेत् सिञ्चेत् । "उक्षसेचने" (भ्वा० प०) विधौलिङ् । उदकाञ्जलिधारया प्रदक्षिणमग्निं वेष्टयेत् । इत्यर्थः । सकृद्वा त्रिर्वेति क्रियाविशेषणम् । वाशब्दद्वयेन तुल्यवद्विकल्पेऽपि त्रिरावृत्तिपक्षे तद्विधेरननुष्ठानलक्षणाऽप्रामाण्यभिया फलभूमा कल्पनीयः । अतएवाह कात्यायनः—

"यत्र स्यात्कृच्छ्र भूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः ।
भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयोह्यवाप्यते" इति ॥ ४ ॥

पर्युक्षणप्रकारमाह—

पर्युक्षणान्तान्व्यतिहरन्नभिपर्युक्षन् होमीयम् ॥ ५ ॥

अन्त—शब्दोऽत्राद्यर्थः । अग्निष्टोमे द्वितीयायां धुरि "तस्यान्तेऽक्षरेसललँमे" इत्यत्र तदर्थकत्वदर्शनादिति शुभकर्म्मनिर्णये मुरारिमिश्राः प्राहुः । भाष्यान्तरेऽप्येवमेव । व्यतिहरन्–व्यतिषजन्प्रतिलोमीकुर्वन् । बहुवचनश्रुतिस्त्रिवतिपक्षाभिप्राया । तदयमर्थः । पर्युक्षणानाम्पर्युक्षणोदकधाराणा(२)मन्तान् आरम्भान् व्यतिहरन्नभ्यन्तरतः कुर्वन् । इति । अनेनैतदुक्तम्भवति—पर्युक्षणारम्भकोटिमभ्यन्तरतोऽवसानकोटिञ्च बहिः कुर्यादिति । वीरेश्वरादयोऽप्येवमेवाहुः । होमीयम्–होमार्थमुपक्लृप्तं व्रीह्यादि । तस्मै हितमित्यर्थे–"विभाषा हविरपूपादिभ्यः" (पा० ५।१।४) इतिछस्तस्येयादेशः । (पा० ७।१।१) अभिपर्युक्षन्–पर्युक्षणधारयाऽभ्यन्तरतः कुर्वन् इत्यर्थः । यद्वाऽऽभिमुख्येन सिञ्चन्स्पर्शयन्पर्युक्षेदग्निम् इति सम्बध्यते ॥ ५ ॥

अथहविष्यस्यान्नस्याग्नौ जुहुयात्कृतस्यवाऽकृतस्यवा ॥ ६ ॥

अथ—इत्यानन्तर्यार्थोविशिष्टमानन्तर्यमभिद्योतयति–पर्युक्ष्य तूष्णीं समिधमाधायाथजुहुयात् इति चन्द्रकान्तभाष्यम् । तेन हि प्रथमसूत्रे परिसमुह्येत्यस्य विक्षिप्तानग्न्यवयवानेकीकृत्यामन्त्रकमितिव्याख्यातम् । तदेतदननुमतं पूर्वेषाम् । यञ्चोद्धृतन्तेन—

"समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता ।
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थो समिद्भवेत्" ॥

इति कर्म्मप्रदीपवचनं तदपि पूर्वापरिज्ञानविजृम्भितमितिनकिञ्चिदेतत् । हविष्यस्य–हविषि होतव्ये वस्तुनि साधोः "तत्र साधुः" (पा०४।४।९८) इति

(१) तथाच "पुनरेहि वाचस्पते" (ऋ० सं० १०।६।१३।७) इतिमन्त्रे वाचस्पतिपदेन प्राण एव संबोधितः सायणाचार्यदुर्गाचार्यादिभिः ।

(२) तथाचात्रोक्षतेः करणे ल्युटि योरनादेशइत्यवगन्तव्यम् ।

साध्वर्थे यत्प्रत्ययः। "हविः सर्पिषि होतव्ये" इति हैमः। अन्नस्य-अदनीयस्य माषकोद्रवादि(निषिद्ध)(१)भिन्नस्य यवादेः। अवयवलक्षणाऽत्र षष्ठी। तेनाऽवशेषोऽप्यस्योक्तोभवति। तथा चनिर्वापप्रमाणे कात्यायनः—

"यावता होमनिष्पत्तिर्भवेद्या यत्र कीर्त्तिता।
शेषश्चैव भवेत्किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम्" ॥ इति।

अग्नौ-सुसमिद्धे(२) वह्नौ। जुहुयात्। हविष्याण्याह बृहस्पतिः—

"हैमन्तिकं सितास्विन्नं धान्यं मुद्गास्तिला यवाः।
कलायकङ्गुनीवारा वास्तूकं हिलमोचिका ॥ १ ॥
षष्टिका कालशाकञ्च मूलकङ्के(३)मुकेतरत्।
कन्दं, (४)सैन्धवसामुद्रे गव्ये च दधिसर्पिषी ॥ २ ॥

---

(१) तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनु व्रीहयःस्मृताः।
माषकोद्रवगौरादीन्सर्वालाभेऽपिवर्जयेत्" ॥

इति। गौरो—गौरसर्षपः। आदिना कुलत्थमसूरादिपरिग्रहः।

(२) तदेतदुक्तप्रायमपि प्रतिविशिष्टज्ञापनायाग्निपदोपादानमवगमयति। तदुक्तं कर्म्मप्रदीपे कात्यायनेन—

"योऽनर्चिषि जुहोत्यग्नौ व्यङ्गारिणि च मानवः।
मन्दाग्निरामयावी च दरिद्रश्चैव जायते ॥
तस्मात्समिद्धे होतव्यं नासमिद्धे कदाचन।
आरोग्यमिच्छताऽऽयुश्च श्रियमात्यन्तिकीन्तथा" ॥ इति।

आत्यन्तिकीं-पुत्रपौत्रानुवर्त्तिनीम्। समिन्धनञ्चाग्नेर्व्यजनादिना कार्यं, मुखेनैव वेत्येके। तदप्याह स एव—

"जुहूर्षंश्च हुते चैव पाणिशूर्पस्फ्यदारुभिः।
न कुर्यादग्निधमनं कुर्याद्वा व्यजनादिना ॥
मुखेनैके धमन्त्यग्निं मुखादेषोऽभ्यजायत।
नाग्निं मुखेनेति च यल्लौकिके योजयन्ति तत्" ॥

इति। जुहूषन्-होतुमिच्छन्। हुते वा पाण्यादिना वह्निसन्दीपनं न कुर्यात्। किन्तु व्यजनादिनैव कुर्यादिति पूर्ववचनार्थः। कुर्याद्वेति वकारोऽवधारणे। इत्थंहि स्वमतमभिधाय मतान्तरमुपन्यस्यति-मुखेनैक इति। "मुखादग्निरजायते"-ति श्रुतेरग्नेर्मुखप्रभवत्वान्मुखेनैव दीपनम्। औचित्यात्। "नाग्निं मुखेनोपधमेदि"ति श्रुतेरसंस्कृताग्निविषयत्वेन योजनादित्यर्थः। इदञ्च न स्वमतम्। "कुर्याद्व्यजनादिने"ति सिद्धान्तिते आकाङ्क्षानिवृत्तौ मुखेनेति पुनरभिधानायोगात्।

(३) क्वचि"त्कन्दं वै केमुकेतरत्" इतिपाठः। आचारचिन्तामणौ "केचुकेतरत्" इतिपठितम्। तत्र केचुकं "कचु" इति मिथिलाभाषायां प्रसिद्धम्।

(४) "लवणे सैन्धवसामुद्रे" इति स्मृतिसुधाकरधृतः पाठः। सामुद्रम्-समुद्रीति प्रसिद्धम्। पुरुषोत्तमक्षेत्रादौ "करकेति" प्रसिद्धम्।

पयोऽनुद्धृतसारञ्च पनसाम्रहरीतकी ।
पिप्पली जीरकञ्चैव नागरङ्गञ्च तिन्तिळी ॥ ३ ॥
कदली लवली धात्री फलान्य,-गुडमैक्षवम् ।
अतैलपक्वं मुनयोहविष्यान्नं प्रचक्षते" ॥ ४ ॥ इति ।

हैमन्तिकम्-वार्षिक(१)धान्यव्यतिरिक्तम् । सितपदेन श्यामतुष-श्यामतण्डुलयोर्निवृत्तिः । अस्विन्नपदेन स्विन्न(२)निवृत्तिः । कलायपदेन वर्त्तुलोग्राह्यः । "कलायस्त्रिपुटोज्ञेयः" इति वैद्यशास्त्रोक्तस्तु "कलायश्चातिवातुलः" इति प्रकरणीयः "क्षेत्रशाली"पदप्रतिपाद्योऽग्राह्य एवात्र(३) । अत्रा—"तिवर्त्तुल" इत्यपि पाठः क्वचित् । कङ्गुः कङ्कुणिकः(४) । नीवारो-जलधान्यविशेषः । वास्तूकं-लम्बपत्रम् । क्षारवास्तूकस्य निषिद्धत्वात् । हिलमोचिका—"हहोंच" (सहोंञ्ची) । सहोंची इति नाम्ना तत्र २ (देशविशेषेषु) प्रसिद्धः । जलप्रभवस्तिक्तशाकविशेष इति स्मृतिसुधाकरकारः । षष्टिका-शारदधान्यविशेषः । "सट्ठी"ति प्रसिद्धः । अत्राप्यस्विन्नेति विशेषणीयम् । कालशाकः-कालत्वेन पर्वतप्रसिद्धः । ईषच्छ्यामपत्रशाकविशेषः । केमुकम् "किंउआ" "केञुआँ" इति वा प्रसिद्धः कन्दविशेषस्तदितरत्कन्दं (५)शूरणादीत्यर्थः । पयोऽपि गव्यमेव दधिसन्निधानात् । तिन्तिळी चिञ्चेति आग्नेयकोशे । "अविली"ति मध्यदेशे । "तेतरि" इति मिथिलायाम्प्रसिद्धा । लवलीस्थाने दाडिमीति क्वचित्पाठः । लवलीति तु धात्रीसमानाकृतिः पाण्डुवर्णफलविशेषः । "हर्फा" इति मिथिलायां प्रसिद्धा । धात्री-आमलकी । अगुडमित्यैक्षवविशेषणम् । तथाचेक्षुरस इत्यर्थः । अन्येतु-अगुडपदेनेक्षुविकारसितशर्करादिपरिग्रह इत्याहुस्तदसत् अगुडपदेन तद्विकारस्यापि निषेधप्राप्तेः । अन्यथा गुडस्याप्यपराधाभावात् । गुडापेक्षया सितशर्करादौ प्राणिमरणाधिक्यात् । अतैलपक्वमिति तैलपाकनिषेधः । तेनाऽपक्वं घृतपक्वं वा हविष्यमुक्तद्रव्यम् । अन्येत्वाहुः-अतैलपक्वमित्युक्तद्रव्यस्यैव विशेषणम् । तेन हविष्यमपि यदा तैलेन पच्यते तदा न हविष्यमिति ॥ इदमुपलक्षणं निषिद्धेतरत्स्वयमरण्यसम्भवम्पुष्पमूलफलशाकादिकं सर्वं हविष्यम् । "शाकेषु मुख्या खलु काकमाची"ति वामनपुराणादिति

(१) वार्षिकं वर्षर्त्तुप्रभवम् । तत्र"त्र्यृतुः सम्वँत्सरः" इति मतेन श्रावणादिमासचतुष्टयं वर्षर्तुः ।

(२) हरिद्रागोरसन्धान्यमि"त्यादिवचनेन दिनान्तरेण स्विन्नधान्यं पुनः पाकेन शुद्धं भुक्त्वाऽपि न दोष इति स्मृतिसुधाकरकारादयः ॥

(३) हविष्यप्रकरणेय । अयं च मिथिलायां "खेसाड़ी" पदेन प्रसिद्धः ॥

(४) "कङ्गनी"ति गौडभाषायाम् । "काउनि" इति तु मिथिलायां प्रसिद्धः ॥

(५) "जिमीकन्द" इति पश्चिमोत्तरे । "ओल" इति मिथिलायां प्रसिद्धः । "अर्शोघ्नः शूरणः कन्दम" इत्यमरः ।

स्मृतिदीपिकायां वामदेवोपाध्याया: प्राहुः। अयञ्च होमः पाणिनैव कार्यः। तथा च कर्म्मप्रदीप.—

"होमपात्रमनादेशे प्रवद्द्रव्ये स्रुवः स्मृतः।
पाणिरेवेतरस्मिंस्तु स्रुचा चात्र न हूयते॥" इति॥

आहुतिप्रमाणमपि तत्रैव—(क० प्र०)

"पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका कंसादिना चेत्स्रवमात्रपूरिका।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविर्व्यङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके॥

इति। अत्रापि विशेषः स्मर्यते—

"उत्तानेनैव हस्तेन अङ्गुष्ठाग्रेण पीडितम्।
संहताङ्गुलिपाणिस्तु वाग्यतोजुहुयाद्धविः॥" इति।

अन्नस्येति विशिनष्टि—कृतस्य–ओदनादेः। अकृतस्य व्रीह्यादेर्वा, तदाह कात्यायनः—

"कृतमोदनसक्त्वादि तण्डुलादि कृदाकृतम्।
व्रीह्यादि चाकृतम्प्रोक्तमितिहव्यं त्रिधामतम्॥" इति।

व्याख्यातौ वा शब्दौ। प्रतिनिधिरपि यथोक्तवस्त्वलाभे कात्यायनोक्त उक्तः प्राक्। (१।१।२३)॥ ६॥

अकृतश्चेत्प्रक्षाल्य जुहुयात्प्रोदकं कृत्वा॥ ७॥

अकृतं–व्रीह्यादि चेज्जुयात्तर्हि पूर्वमेव (१)तत् प्रक्षाल्य "त्रिर्देवेभ्यः (२)प्रक्षालयेत्" (१।७।५) इति दर्शनाद्देवार्थत्वाच्चास्य "वारत्रयमि"ति शेषः। प्रोदकं–प्रगतोदकम्। "प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्यो वा चोत्तरपदलोपः" (पा० २।२।२४ वा०) इति बहुव्रीहौ गतपदलोपः। शुष्कञ्च कृत्वा जुहुयात्॥ ७॥

अथ यदि दधि पयोयवागूं वा कंसेन(३) वा चरुस्थाल्या वा स्रुवेण वैवा॥ ८॥

अथ–व्रीहियवयोरलाभे यदि दधि पयोयवागूं (४)जुहुयात्तदा केन?

---

(१) होमदिनात्पूर्वदिन एव तथाभूतं सम्पाद्य शुचौ भाजने स्थापयेत्। होमसमये तत एवोद्धृत्योद्धृत्य शुष्कन्तज्जुहुयात्। सद्यः प्रक्षालने प्रगतोदकेनापिवह्नेरपचयसम्भवादिति भावः।

(२) अत्र प्रक्षालनं दानस्याप्युपलक्षणम्मत्वा पुष्पाद्यपि त्रिर्देवेभ्योऽर्पयन्ति। तत्र कृच्छ्रभूयस्त्वेन फलभूमैव (१।३।४।) उक्तकातीयवचनादवकल्पते। अन्येतु त्रिःप्रक्षालितस्य कृतप्रायत्वं मन्यन्ते। मनुष्येभ्योऽपि द्विर्दानन्दध्यादेराजानिकशिष्टाचारानुगतं दृश्यत इति॥ वस्तुतस्तु "त्रिष्कृतमथैन्देवामन्यते" इति शतपथश्रुतिरेवत्रिः पुष्पादिदाने मूलमिति द्रष्टव्यम्॥

(३) भट्टभाष्येऽबेन सूत्रद्वयं कृतम्।

(४) यवागूर्भृष्टयवचूर्णं दुग्धपक्वम्॥

तत्राह–कंसेन। कांस्य(१)मयभाजनविशेषेण। चरुस्थाल्या चरुर्यत्रस्थाप्यते सा चरुस्थाली तया—

"तिर्यगूर्ध्वं समिन्मात्री दृढा नातिबृहन्मुखी।
मृन्मय्यौदुम्बरी वापि चरुस्थाली प्रशस्यते॥

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणा। तिर्यगिति। विशालतोच्चैस्त्वाभ्यां प्रादेशप्रमाणा "प्रादेशमात्राः समिध" इत्यन्यत्राम्नानात्। मृन्मयी–मृदा निर्म्मिता। हस्तघटिता। न तु कुलालचक्रनिर्मितेत्यप्याह–स एव —

"कुलालचक्रघटितमासुरं मृन्मयम्भवेत्।
तदेव हस्तघटितं स्थाल्यादि खलु दैवतम्॥" इति॥

औदुम्बरी–ताम्रमयी। "औदुम्बरंभवेत्ताम्रे फलादौ यज्ञशाखिनः" इत्यजयः। स्रुवेणवै वा। अत्र विषमशिष्ट(२)त्वादेवमवगम्यते—शक्त्यपेक्षयाऽत्र विकल्पो नत्वभिधानक्रमापेक्षयेति। स्रुवोनामाऽरत्निमात्रः खादिरादिर्यज्ञकाष्ठमयो होमपात्रमुच्यते। तथाच कर्मप्रदीपः—

"खादिरोवाऽथ पार्णोवा द्विवितस्तिः स्रुवः स्मृतः।
स्रुग्बाहुमात्री विज्ञेया वृत्तस्तु प्रग्रहस्तयोः॥
स्रुवाग्रे घ्राणवत्खातं द्व्यङ्गुष्ठपरिमण्डलम्।
स्रुचः शराववत्खातं सनिर्वाहं षडङ्गुलम्॥
प्राक् शस्तेषां कुशैः कार्यः सम्प्रमार्गोजुहूषता।
प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा॥" इति।

पार्णः—पालाशः। "पलाशः किंशुकः पर्ण"इत्यमरः। तस्येदमित्यर्थेऽत्राण्। प्रगृह्यतेऽत्रेति प्रग्रहोदण्डः। स च तयोः स्रुवस्रुचोर्वृत्तोवर्त्तुलः कार्यः। घ्राणवत्–नासास्रोतोवत्। तेन द्विपुष्करत्वमायाति। तथा चोक्तम्—"स्रुवाग्रे खननं कुर्यात्पङ्के मृगपदाकृति।" इति। अत्र विशेषमाह–श्रीदेवभाष्ये–आपस्तम्बः–"वैकङ्कत्यग्निहोत्रहवणी बाहुमात्री अरत्निमात्री वा प्रसृताकृतिरि"ति। वैकङ्कती–स्रुवावृक्ष–(गम्भारी–) सम्भवा। "वैकङ्कतः स्रुवावृक्षः" इत्यमरः॥ अग्निहोत्रहवणी–स्रुक्। स्रुवश्च। "आकुञ्चितपाण्याकृतिर्हस्ताकृतिः स्रुव"

---

(१) व्रीहियवयोः पाण्याहुतेरुक्तत्वात्॥

(२) स्रुवोह्यत्रोत्पत्तिशिष्टः। अन्यौ चोत्पन्नशिष्टौ। अयमर्थः। स्रुवेण वा जुहुयात् वै इति प्रसिद्धार्थकोनिपातः स्रुवस्यैवं विधेषु होमेषु प्रसिद्धिन्द्योतयति। कात्यायनोऽप्याह—"होमपात्रमनादेशे द्रवद्रव्ये स्रुवः स्मृतः" इति। तस्मात्स्रुवेणैवेति प्रथमः कल्पः। तदभावे कंसेन वा चरुस्थाल्यावेति। अभावविकल्पोऽयं तुल्यबलः। दधिपय आदावपि पूर्वपूर्वाभावे उत्तरोत्तरोविधीयत इति।

इति स्मृतिसुधाकरः(१) । सनिर्वाहं-घृतनिर्गममार्गसहितमित्यर्थः । प्राक्शः मूलमारभ्य तदग्रदेशाभिमुखम् । तेषां-स्रुवादीनाम् । संप्रमार्गः । संप्रमार्जनम् । जुहूषता-होतुमिच्छता । अत्र कातीयश्रौतसूत्रम्-"विपर्यस्य बर्हि-र्मूलैः" इति । तथा च पद्धतिकृतोवीरेश्वरादयोलिखन्ति-सम्मार्जनकुशानामग्रै-रन्तरतोमूलैर्बाह्यतः स्रुवं संमृज्ये-"ति । लिप्तानां घृतादिलेपवताम् । उभयोः संस्कारे प्रसक्ते स्रुव एवादौ संस्कार्य्यः । "स वै स्रुवमेवाग्रे सम्माष्टर्यथेतरा स्रुचः" इति मुरारिमिश्रधृतशतपथश्रुतेः । प्रतापनञ्च सर्वेषां (लिप्तानामलिप्ता-नाञ्च) उक्तं चैतत्कारिकायाम्—

"प्रतापयेत्ततोवह्नौ रक्षसां वारणाय च ।
स्रुवखाते च ये सन्ति पापिष्ठाः पापयोनयः ॥
वह्निप्रतापिताः सर्वे भस्मीभवन्ति तत्क्षणात् ॥" इति ।

अत एवाधोमुखस्य प्रतापनं निबन्धृभिर्लिखितं, तथासति खाततापस्य सुकरत्वात् ॥ ८ ॥

अथ सामवेदिनां सायमारभ्यैवोपासनपरिचरणस्योक्तत्वात् (१।१।२३) तत्प्रकारन्तथैवाह—

अग्नये स्वहेति पूर्वां, तूष्णीमेवोत्तराम् ।
मध्ये चैवाऽपराजितायाञ्चैव दिशीति सायम् ॥ ९ ॥

पूर्वाम्—प्रथमामाहुतिं मध्य एवाग्नेर्जुहुयात् । इति प्रकृतमनुवर्त्तते । उत्तराम्--द्वितीयाम्—च आहुतिं तूष्णीम्—अमन्त्रकमेव । मनसा प्रजापतये स्वाहेति मन्त्रदेवते अनुसन्धाय अपराजितायामैशान्यां दिशि अग्नेर्जुहुयात् । तथाच कात्यायनः—

"आज्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाञ्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥" इति ।

---

(१) प्रकारान्तरं यथा-प्रहयागपद्धतौ—

"खादिरन्तु स्रुवं निध्याच्चतुर्विंशाङ्गुलं बुधः । चतुर्थांशेन पाणिः स्यात्तावता कलशौ स्मृतौ ॥
सभूषणौ भागयुगे ग ़डी कार्या सुवर्तुला । एकाङ्गुलोऽत्र कण्ठः स्यात्ततस्त्र्यङ्गुलहानियुक् ॥
हस्तोनिकुब्जाङ्गुलिकोमाध्यन्दिनकाराकृतिः । समीपाङ्गुलिसंलग्नाश्चतस्रोऽङ्गुलयोऽन्तरे ॥
बहिः किञ्चिद्विभिन्नाः स्युरङ्गुष्ठस्तलसंस्थितः । अनामिकामध्यपर्वाद्धाधोरेखा गतोभवेत् ॥
पवित्रञ्चाङ्गुरीयञ्च पाण्योस्तलगतं भवेत् । अङ्गुष्ठपृष्ठसंलग्नं पुष्करञ्चाखतः पृथक् ॥
तन्मध्ये निखनेत्कूपं कर्षाज्यग्रहणक्षमम् । कलशौ तत्र कर्त्तव्यौ मणिबन्धे परान्तिके ॥
प्रथमंत्र्यङ्गुलं विद्याद्द्वितीयञ्चतुरङ्गुलम् । तयोः पार्श्वेषु कार्याणि कङ्कणानि विशारदैः ॥"

इति । गण्डी-दण्डा । कर्षः षोडशमाषमितः "गुञ्जाः पञ्चाद्यमाषकाः । ते षोडशा-क्षः कर्षोऽस्त्री" इत्यमरः । मणिबन्धः पाणिप्रकोष्ठसन्धिः ।

अनादेशे द्रव्यस्य, आज्यं(१) गव्यं घृतमेव द्रव्यम्। जुहोतिषु—होमक्रियासु। "इक्श्तिपौ धातुनिर्द्देशे"(२) (पा० ३।३।१०८ वा०) इति स्मरणात्। धातुपदमत्र तदर्थस्यापि बोधकम्। शब्दार्थयोरभेदात्। अनादेशे—इत्युत्तरार्द्धेऽप्यनुषज्यते। मन्त्रस्यानादेशे–प्रजापतिस्तद्दैवत्योमन्त्रः "भूर्भुवाःस्वरि"ति। स एव च देवता। तथाच मनुः—

"अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः।
वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च॥" इति॥

स्थितिः शास्त्रमर्यादा। तदेतद्द्वयं–सायम् "अग्नये च प्रजापतये च सायं जुहोती"ति। "तस्मात् प्राजापत्यां मनसा जुहोति मनोहि प्रजापतिः" इति च ब्राह्मणम्। "अग्नये स्वाहा प्रजापतये स्वाहा" इति सायम्। "सूर्याय स्वाहा प्रजापतये च स्वाहे"ति च प्रातः"। इति च गृह्यान्तम्। अत्रचन्द्रकान्तभाष्यम्—"ताञ्चेमां मध्य एवाग्नेर्जुहुयान्न तु दध्यादिहोमपक्षेऽग्नेरपचयाशङ्कां कुर्यात्। इत्येवकारार्थः। स्तूष्णीमेवेत्येवकारोवाग्व्यापारप्रतिषेधनियमयत्युत्तरस्यामाहुतौ। न खलु वग्व्यापारप्रतिषेधनियमेऽपि मनसोव्यापारः प्रतिषिद्धो भवति। तस्मात्प्रजापतये स्वाहेत्ययं मन्त्रोमनसैवोच्चारणीयोहोमार्थमि"ति॥९॥

अथ प्रातः सूर्याय स्वाहेति पूर्वां, तूष्णीमेवोत्तराम्, मध्ये चैवापराजितायाञ्चैव दिशि॥ १०॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम्। येनैव हविषा सायं हीमः कृतस्तेनैव प्रातरपि होतव्यमन्यत्र प्रतिनिधेरित्यवोचाम। (१।१।२३) प्रातर्यथोक्तलक्षणे। अपराजितायामैशान्याम्॥ १०॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य तथैवोदकाञ्जलीन्प्रसिञ्चे–"दन्वमंस्था" इति मन्त्रविशेषः॥ ११॥

समिधम्मन्त्रदैवतवर्जितां प्रकृतहामापवर्गविहितामिन्धनार्थमाधाय निःक्षिप्याग्नौ अनुपर्युक्ष्य अग्निम्। "देवसवितरि"—त्यादिना पूर्व—(१।३।४)–प्रकृतेन मन्त्रेणेत्यर्थः। तथैव—तेनैव प्रकारेण (पूर्वोक्तयैवाऽऽवृता) उदकाञ्ज-

(१) आज्यलक्षणमाह—कात्यायनः (गृ० सं०) "अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा। चतुर्भिरपि यत्पूतन्तदाज्यमितरद्घृतम्॥ घृतं वा यदि वा तैलं पयोवा यदि-यावकम्। आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दोविधायते॥ आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते। अनधिश्रयणंद्ध्नः शेषाणां अपणं स्मृतम्॥ यथा सीमन्तिनो नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता। एवमाज्यस्यसंस्कारः संस्कारे विधिनोदितः॥" इति।

(२) "आह्नौ प्रभूतादिभ्यः" "पृच्छतौ सुस्नातादिभ्यः" (पा० ४।४।३ वा०) इत्यादौ तथा दर्शनात्॥

लीन्। अनेन त्रिरित्युक्त-(१।३।४)-पक्षस्य मुख्यत्वमवगमयति । प्रसिञ्चेत् "अदिते" इत्येवमादिभिर्म्मन्त्रैः। इत्येतस्मिंश्च स्थानत्रये "अन्वमंस्था" इति मन्त्रविशेषः । मन्त्रेविशेषः । कचित्तथैव पाठः । "कर्त्तव्य" इति शेषः । अस्यार्थस्तु—हे अदिते ! त्वमनुज्ञातवत्यसीति कर्म्मेदं फलवदभूद्भवतु वेति ॥ ११ ॥

प्रदक्षिणमग्निम्परिक्रम्यापां शेषन्निनीय पूरयित्वा चमसं प्रतिष्ठाप्य यथार्थम् ॥ १२ ॥

प्रदक्षिणं—दक्षिणेन प्रगतं यथा भवति तथाऽग्निं परिक्रम्य अपां—परिचरणीयानां शेषम् अवशिष्टं (परिचरणकर्मणः) निनीय-पात्रादपनीय(१)। पुनरुदकान्तरेण सपुष्पं पूरयित्वा चमसं(२)-पात्रविशेषं प्रतिष्ठाप्य-स्वाग्रे स्थापयित्वा यथार्थं-कर्म्मापवर्गविहितं (१।९।२९) वामदेव्यगानं(३) प्रातराहुतिपश्चाद्विहितं ब्रह्मयज्ञं(४) वा "कुर्यात्" । इति वाक्यशेषार्थः ॥ १२ ॥

---

(१) भूमौ निःक्षिप्येत्यर्थः ।

(२) चमसमित्यस्य स्थाने आचमनमित्यपि पाठोऽर्थतौल्यादाचम्यतेऽनेनेति । तदेतज्जलपात्रधारणं कर्म्मान्तदक्षिणोत्सर्गार्थं काम्येषु । नैमित्तिकोदकालम्भनार्थञ्च । अन्यथाऽदृष्टार्थमेवैतत्स्यादिति मुरारिमिश्राः प्राहुः । उदकालम्भनिमित्तानि चोक्तानि । यथा—

"पित्र्यमन्त्रानुद्रवणे आत्मालम्भेऽधमेक्षणे । अधोवायुसमुत्सर्गे प्रहासेऽनृतभाषणे ॥
मार्जारमूषिकास्पर्शे आक्रुष्टे क्रोधसम्भवे । निमित्तेष्वेषु सर्वेषु कर्म्म कुर्वन्नपः स्पृशेत्॥

इति। अनुद्रवणमिहोच्चारणम् ।आत्मालम्भोहृदयस्पर्शः। आत्मस्तव इति केचित्। तस्यापि अप्रायत्यजनकत्वेन स्मरणात्॥ गृह्यान्तरञ्च "रौद्रन्तु राक्षसं पित्र्यमासुरञ्चाभिचारिकम् । उक्त्वा मन्त्रंस्पृशेच्चाप आलभ्यात्मानमेव च ॥" इति । "सकृत्कृते कृतःशास्त्रार्थः" इति माभूदिति सायम्प्रातर्होमयोरहरहरावृत्तये इदमारम्यत इति भट्टभाष्यस्वरसः ।

(३) तथाच सूत्रम् "अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानं शान्त्यर्थं शान्त्यर्थम्" [१।९। २९) इति । तदेतदुपरिष्टादुपपादयिष्यते ॥

(४) तथाच कात्यायनः ।

"योऽयं श्रुतिजपः प्रोक्तोब्रह्मयज्ञः स उच्यते । स चार्वाक्तर्पणात्कार्यः पश्चाद्वा प्रातराहुतेः ॥
वैश्वदेवावसाने वानान्यत्रर्त्ते निमित्तकात् ॥" इति। निमित्तमेव निमित्तकन्तस्माद्वक्ष्यमाणान्तरोक्तात् निमित्तत्रिकात्। अयञ्च व्यवस्थितोविकल्पः । तत्र-तर्पणात्पूर्वं श्रुति (गायत्री) जपरूपो याजुषानाम्। सामगानांचपश्चात् ।१। अतएवपश्चादित्यत्र देहलीदीपन्यायआश्रितः। प्रातराहुत्यनन्तरमध्ययनाध्यापनरूपा "द्वितीये च तथा भागे वेदाभ्यासोविधीयते" इति दक्षोक्तः । २ । वैश्वदेवावसाने वामदेव्यजपरूपः । ३ । ब्रह्मयज्ञ इतीह स नोक्तःकिन्तु तत्रैव (१।९।२९) वक्ष्यते । अतएव कात्यायनः "वामदेव्यं गणस्यान्ते जप्यन्तेवैश्वदेविके" इत्यभिदधौ । तस्यार्थं उपरिष्टात् (१।९।२९) व्यक्तीभविष्यति । तत्र वामदेव्यजपस्य वैश्वदेवादिकर्म्माङ्गत्वाच्च प्रधानब्रह्मयज्ञरूपतेति वाच्यम् । तर्पणवत्सम्भवात्॥ (यथास्नानाङ्गमपि तर्पणं पितृयज्ञतयाऽभिहितम् "यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः । तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्" इतिस्मृत्या) अत्रोपन्यस्तेः किं

एवमतऊर्ध्वङ्गृह्येऽग्नौ जुहुयादाऽऽजीविताववभृथात् ॥ १३ ॥

एवम् अनेन प्रकारेण। अत एतस्मादनुपदोक्ताद्धोमद्वयात्। ऊर्ध्वम्—परतः। गृह्येऽग्नौ। पुनरुपादानादन्यान्यपि यानि कर्म्माणि गृह्येऽग्नौ विधीयन्ते तेष्वपि, न पुनरग्निहोत्रमात्रे। जुहुयात्। स्वयम्। सति सम्भवे। वा—अथवा (स्वयमसम्भवे) हावयेद्वा-पुत्रादिभिः असम्भवकारणं चोक्तं कर्म्मप्रदीपे—

"सूतके च प्रवासे च अशक्तौ श्राद्धभोजने।
एवमादिनिमित्तेषु हावयेदिति योजयेत् ॥"

इति। यदा पुनरसमर्थोव्याध्यादिना हावयति।
तदा यत्कर्त्तव्यन्तदप्याह—स एव-(क०प्र०)

"सायं होमाऽसमर्थस्य समीपमुपसर्पणम्।
तत्राऽप्यशक्तस्य सतः शयनाच्चोपवेशनम् ॥"

इति। तदनेन नायन्तुल्यवद्विकल्पः किन्तर्हि ? व्यवस्थितः।
सम्भवे जुहुयादसम्भवे हावयेदिति यथोक्तैव व्यवस्था ॥

"सन्ध्याकर्म्मावसाने तु स्वयं होमोविधीयते।
स्वयं होमे फलं यत्तु तदन्येन न जायते" ॥ इति च स्मृत्यन्तरम् ॥

तदत्राद्यमग्निहोत्रहोमद्वयं स्वयमेव कर्त्तव्यम्। अत ऊर्ध्वमित्यभिधानात्। तस्यास्यावधिरुच्यते-आजीविताववभृथादिति। अवभृथशब्दोयज्ञान्तवचनोऽपीह अहदहल्लक्षणया विनाशमात्रमभिधत्ते जीवितक्षयपर्यन्तमित्यर्थः। तथा च श्रूयते—"यावज्जीवमग्निहात्रञ्जुहोती"ति। ब्राह्मणे तु—"एतद्वै जरामर्य्यं सत्रं यदग्निहोत्रम्। जरया वा ह्येवास्मान्मुच्यते मृत्युना चै"वमादि। अन्येतु व्याचक्षते—जीविताऽवभृथमिति समाहारद्वन्द्वः। तथा चाऽऽजीविताद्‌ऽवभृथात् ज्योतिष्टोमादेरित्यर्थः। तथाच वक्ष्यति "यज्ञादेव निवर्त्तेत" (१।४।२१) इति(१) ॥ १३ ॥

विधे(ऽध्ययनाध्यापनरूपे) ब्रह्मयज्ञे आद्य एव मुख्यः। "अहरहःस्वाध्यायमधीयीते"-ति ब्रह्मयज्ञोत्पत्तिश्रुतेः। अत्र श्रुतिजप एव ब्रह्मयज्ञः कार्य इति साम्प्रदायिकाचार इत्याचारद्वैतविवेके विभाकरोपाध्यायाः प्राहुः। आचारचिन्तामणिस्वरसोऽप्येवम्। तथाचात्र वा शब्द एवार्थः पूर्वपक्षेऽस्वरसमेव सूचयतीति ध्येयम्। भट्टभाष्ये तु अग्रे "अथवाग्यतो-बलीन्हरेत्" इति। इत्युक्तम्। युक्तञ्चैतत्तथा सति "देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमादि"ति कर्म्मप्रदीपोक्तः पञ्चमहायज्ञक्रम उपपन्नोभवति। "होमादेवाबलिभीत" इति च तदुक्तक्रमः। पितृयज्ञस्त्वत्र "श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्योबलिरथापिवे"ति तेनैवोक्त एव। यत्तु "पितृयज्ञस्तु तर्पणम्" इत्यतः प्राकृतेनोक्तं तत्स्नानोत्तरकृत्यतया तेनैवोक्तम्। "यदेव तर्पयत्यद्भिरि" इत्यादि पूर्वोक्तम्।

(१) यद्यपीदं बलिहरणमुपक्रम्यैवाभिहितं तथापि तद्धोमादीनामप्युपलक्षणमिति तत्रैव वक्ष्यते।

अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ १४ ॥

अथे-ति पूर्वप्रकृताऽपेक्षम् । अथयत्प्रकृते-हावयेदिति । तदस्यार्थस्य द्रढिम्ने ब्राह्मणवाक्यमपि । उदाहरन्ति—अभिदधति "याज्ञिका" इतिशेषः ।१४।

कामं गृह्येऽग्नौ पत्नी जुहुयात्सायम्प्रातर्होमौ । गृहाः पत्नी । गृह्य एषोऽग्निर्भवतीति ॥ १५ ॥

काममित्यनुमत्यर्थको(१)निपातः । स्वस्यासामर्थ्ये गृह्येऽग्नौ सायम्प्रातर्होमौ पत्नी (पत्यनुमता) जहुयात् । कुतः ? समा(२)ख्याबलादित्याह–गृहा इति । तथा च स्मर्यते–

"न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
तया हि सहितः सर्वान्पुरुषार्थान्समश्नुते ॥"

इतिं । ततश्च यावता होमसम्पत्तिर्भवति तावन्मात्रं मन्त्रजातं पत्नीमध्यापयेत् । इति पत्नी जुहुयादिति विधेर्गम्यते ।

आश्वलायनोऽपि–"पाणिग्रहादिगृह्यं परिचरेत्स्वयं, पत्न्यपित्रे"—त्याह । अतएव च गृह्य एषोऽग्निर्भवति । गृहेषु साधु(३)रित्यर्थे यत् (पा० ४।४।९८) प्रत्ययः । इतिर्ब्राह्मणवाक्यपरिसमाप्त्यर्थः । सायम्प्रातर्होमसमाप्त्यर्थोवा ॥ १५ ॥

(अथ वैश्वदेवप्रकरणम्)

तदेवमुपदिष्टः सायम्प्रातर्होमः । उपदिष्टश्च तदनन्तरविहितो ब्रह्मयज्ञो(४)ऽपि—(१।३।१३) अथ वैश्वदेवं तुरीयकण्डिकया विवक्षुस्तदङ्गभूतङ्कर्म्माह—

निष्ठिते सायमाशे—प्रातराशे "भूतमि"—ति प्रवाचयेत् ॥१६॥

---

(१) तथाचामरः "कामं प्रकामं पर्याप्तं निकामेष्टं यथेप्सितम्" इति ।

(२) समाख्या यौगिकः शब्दः ।

(३) गृहैर्दारैः परिचरणीय इत्यर्थः ।

(४) यथार्थमित्युक्त्या तदर्थबोधनस्य प्रागुक्तत्वात् । स खल्वयं पञ्चसूनापनुत्तये मन्वादिभिः (अ० ३।६८।७१) विहितानाम्पञ्चमहायज्ञानामादिभूतोमुख्यइत्यर्थः । तथा च कर्म्मप्रदीपे—

"देवभूतपितृब्रह्ममनुष्याणामनुक्रमात् । महासत्राणि जानीयात्त एव हि महामखाः॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् । होमोदैवोबलिर्भौतोनृयज्ञोऽतिथितर्पणम् ॥

इत्युक्तम् । अत्रानुक्रमादिति प्रकृतक्रमविधिः । तेन प्रथमोदेवयज्ञः । ततोभूतयज्ञः । ततः पितृयज्ञः श्राद्धरूपः । ततोमनुष्ययज्ञः । इति क्रमः । ब्रह्मयज्ञस्तु–"सचार्वाक्तर्पणात्कार्यः" । इत्यादिना पृथगेवोक्तः । तथा तर्पणोत्तरकालोऽप्यसौ शाठ्यायनाद्युक्तः। तर्पणमपि "स्नात्वा पञ्चमखानान्तु प्रथमं तर्पणं स्मृतम्" इति जावालोक्तकालमिति तदुभयं विहायोत्क्रमादरः । अत्र विशेषोनित्यकृत्यार्णवे व्यक्तोद्रष्टव्यः ॥

निष्ठिते(१)—सम्पन्ने। सायमश्यत इति सायमाशः। एवं प्रातरश्यत इति प्रातराशः। "अश्भोजने" (क्र्या० प०) कर्मणि घञ्, उपधावृद्धिः। स च स चेति द्वन्द्वैकवद्भावः। तस्मिंस्तथोक्ते। अत्राङ्पूर्वत्वमभिमत्य रात्रिन्दिवभोजनाय पर्याप्तेऽन्नपाकेऽभिनिष्पन्न इति तदर्थ इतिचन्द्रकान्तः। तथाचात्र सायं प्रातः शब्दौ दिवारात्रिपरौ—"मुनिभिर्द्विरशनमुक्त विप्राणाम्मर्त्त्यवासिनां नित्यम्। अहनि च तथातमस्विन्यां सार्द्धप्रहरयामा(२)न्तः" ॥ इति कर्मप्रदीपदर्शनात्। भूतम्? निष्पन्नम्? इति पत्नीम्। सवर्णां वा स्त्रियं पाकेऽधिकृतामिति चन्द्रकान्तः[३]। प्रवाचयेत्। प्रश्नपूर्वकं वाचयेत्। शब्दकर्मकत्वाद्वचेः कर्मणि द्वितीया। (पा०१।४।५२) भट्टभाष्ये तु—"भूतमिति" ब्रूहीत्युक्त्वा प्रकर्षेण वाचयेत्। कः? प्रकृतत्वात् गृहपतिः। कां? पत्नीम्। अन्नपक्त्याम्पत्न्या एवाधिकारात्। तथा च मनुः—

"अर्थस्य संग्रहे चैनां व्यये चैव नियोजयेत्।
शौचे धर्म्मेऽन्नपक्त्याञ्च पारिणाह्यस्य चे(वे)क्षणे" ॥

इति। धनस्य संग्रहणे विनियोगे च। द्रव्यशरीरशुद्धौ भर्त्रग्निशुश्रूषादिकेऽन्नपचने गृहोपकरणस्य शय्यासनकुण्डकटाहादेरवेक्षणे-एनां-पत्नीं नियोजयेत्॥ वेक्षण इति पाठेऽवस्यादिलोपो द्रष्टव्यः(४) ॥ १६ ॥

अथ प्रवाचनस्य कालप्रकारावाह—

ऋते भगया वाचा शुचिर्भूत्वा ॥ १७ ॥

ऋते-गते-"ऋगतौ" (भ्वा० प०) कर्त्तरि क्तः (पा० ३।४।७२) प्रकृतत्वादन्ने। होमार्थमग्निसन्निधावासादिते सति-इत्यर्थः। अस्मिन्काले प्रवाचयेत्। भगया-भजनीयया(५) (सेवनीयया) वाचा। "भजसेवायाम्" (भ्वा०उ०)

---

(१) "निष्ठा निष्पत्तिनाशान्ताः" इत्यमरान्निष्ठा-निष्पत्तिः सा सञ्जाता अस्येत्यर्थे (पा० २। २। २६) इतच्प्रत्ययः। पाके सम्पन्न इति फलितोऽर्थः।

(३) तथाच भट्टभाष्यमपि-"एतच्च भूतप्रवाचनं पत्न्याः-कुतश्चित्कारणादसन्निधौ-अन्ययापि सवर्णया पाकेऽधिकृतया कार्यम्। अपि वा प्रणवादि कुर्यात्। तथाचोक्तम् (गृ० सं०)।

"भूतप्रवाचने पत्नी यद्यसन्निहिता भवेत्। रजोयोगादिना तत्र कथङ्कुर्वन्ति याज्ञिकाः" ॥
महानसेऽन्नं या कुर्यात्सवर्णान्तां प्रवाचयेत्। प्रणवाद्यपि वा कुर्यात् कात्यायनवचो यथा" ॥

इति। अत्र सा यदि भूतमिति वक्तुं न शक्नोति तदान्यदप्योंकारादि-सम्मतिप्रतिपादकं कुर्यादित्यर्थ इति रत्नाकरः। तथाच भूतप्रवाचनमिह सिद्धेऽन्ने पत्न्या भूतमिति प्रश्नपूर्वकं वाचनम्।

(४) तथाचोक्तम्-"वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपञ्चैव हलन्तानां यथा वाचा निशा दिशे"ति।

(५) चन्द्रकान्तस्तु—अभगया वाचेतिच्छित्वा पञ्चम्यर्थक्रते योगे तृतीयामभि-

कर्मणि घः(१)। (पा० ३।३।१२५) "चजोरि०" (पा० ७।३।५२)ति कुत्वम् । टाप् । तथा च गृहपतिना भगया (शोभनया(२)विस्पष्टया) वाचा "ब्रूही"त्येवमभिहिता पत्नी-शुचिर्भूत्वा आचमनादिना । तथाभूतयैव वाचा-"भूतम्" इति "ब्रयादिति" शेषः । गृहपतेस्तु—"आचान्तोदकेन कृत्यम्" (१।१।२) इति पूर्वमभिधानाच्छुचिर्भूत्वेति पत्नीसम्बन्धविवक्षयैव सूचितमाचार्येण ॥ १७ ॥

प्रतिजप"त्योमि"त्युच्चैः । "तस्मै नमस्तन्माक्षाः" इत्युपांशु ॥१८॥

इति प्रथमप्रपाठकस्य तृतीया कण्डिका ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥

ॐ इति उच्चैः प्रतिजपति । गृहपतिः ।"तस्मै नमस्तन्माक्षा" इति च उपांशु-अव्यक्तम् यथा भवति तथा प्रतिजपतीत्यर्थः । उपांशु लक्षणमाह-रत्नाकर धृतं नरसिंहपुराणम्—

"शनैरुच्चारयेन्मन्त्रमीषदोष्ठौ च चालयेत् ॥
किञ्चिच्छब्दं स्वयं विद्यादुपांशुः स जपः स्मृतः ॥"

इति ॥ मन्त्रार्थस्तु-ओमित्यङ्गीकारे अनुमतौ कर्मोपसंग्रहे वा । तथाचामरः-"ओमेवं परमं मते" इति । मते-अङ्गीकारे । "ओमित्यनुमते प्रोक्तं प्र-वणे (णवे) चाप्युपक्रमे" । इति च विश्वः । तस्मै-सुसम्पन्नायान्नाय नमः। तत्-अन्नम् । मा-मां प्रति । अक्षाः । प्रत्यहमश्नोतु-व्याप्नोतु । "अशू व्याप्तौ" (स्वा० आ०) प्रतिदिनमुपतिष्ठतामिति । "अक्षाः अश्नोतेरित्येवमेके" इति (५।३।१) निरुक्तम् ॥ १८ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"ऽऽख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां प्रथमपाठकस्य तृतीया कण्डिका ॥ १ ॥ ३ ॥ * ॥

प्रयन् अभजनीयया अभगया ऋते-बिना । शोभनयेत्येवं कष्टकल्पनामङ्गीचकार । अन्यस्तु ऋते-प्रज्वलिते प्रकृतत्वादग्नौ "वैश्वदेवार्थमि"ति शेषः । भगया विस्पष्टयेत्येवं व्याचख्यौ ।

(१) यद्यपि लिङ्गानुशासने-"पुमान्-"इत्यधिकृत्य "घञबन्तः" "घाजन्तश्चे"-ति पाणिनिनोक्तम् । तथापि-भावार्थएवेदम् । नपुंसकत्वविशिष्टे भावे क्तल्युड्भ्यां, स्त्रीत्वविशिष्टेतु क्तिन्नादिभिर्बाधेन परिशेषात् । कर्मादौ तु घञाद्यन्तमपि विशेष्यलिङ्गम् । तथाच भाष्यं "सम्बन्धमनुवर्त्तिष्यते" इति । इतिदीक्षितचरणास्तत्त्वबोधिन्यामाहुरिति कौलिकृतमाङ्ग निर्देशः ।

(२) केचित्त्वाचक्षते-भजनीया वाक् नित्यं या व्यवह्रियते देशभाषारूपा सेह गृह्यत इति ।

चतुर्थी कण्डिका ।

(अथ बलिवैश्वदेवप्रकरणम्)

अथ पत्न्योपक्लृप्तस्यान्नस्य विनियोगमाचष्टे—

अथ वाग्यतोबलीन्हरेत् ॥ १ ॥

अथेति-प्रकृतापेक्षार्थकम् । प्रक्रान्तेनान्नेन वाग्यतः सय्यँतवाक् (मौनी) सन् बलीन्-देव-भूत-(१)पितृ-बलीन् वक्ष्यमाणान् । हरेत्-दद्यादित्यर्थः । बलिपदं चोपलक्षणं होमादेरपि(२) । "स्वशाखाविधिना हुत्वा तच्छेषेण बलीन्हरेत्" इति कात्यायनवचनात् ॥ १ ॥

अथ वाग्यत इत्यस्यापवादमाह—

भाषेतान्नसंसिद्धिम् । अतिथिभिः कामं सम्भाषेत ॥ २ ॥

अन्नसंसिद्धिम्-उपक्लृप्तस्यान्नस्य सम्यक् सिद्धिं "प्रकृत्य" इति शेषः । किमिदमन्नमुपसिक्तं न वेति भाषेत-वदेत् । एवम् अतिथिभिः(३) अभ्यागतैः सह कामम्-इच्छया सम्भाषेत । बलिहरणकालेऽपि । अतिथिगुणविशेषादिकं ज्ञात्वा इच्छया सम्भाषेत न वा सम्भाषेतेत्यनियमोऽत्र कामम्पदेन दर्शितोभवति एतदुभयादन्यत्र मौनमित्यर्थः ॥ २ ॥

अथ हविष्यस्यान्नस्योद्धृत्य हविष्यैर्व्यञ्जनैरुपसिच्याग्नौ जुहुयात्तूष्णीम्पाणिनैव ॥ ३ ॥

अथेति प्रकृतापेक्षममन्त्रकपरिसमूहनादिपर्युक्षणान्तं कर्म्म स्मारयति । कर्मप्रदीपोऽप्याह—

"पर्युक्षणञ्च सर्वत्र कर्त्तव्यमदितेऽन्विति ।
अन्ते च वामदेव्यस्य गानङ्कुर्यादृचस्त्रिधा ॥"

इति । सर्वत्र-सर्वस्मिन्होमकर्म्मणि "वामदेव्यगानं शान्त्यर्थं शान्त्यर्थम्" (१।९।२१) इति । हविष्यस्यान्नस्य पूर्वोक्त—(१।३।६) रूपस्य । अवयवलक्षणाऽत्र षष्ठी । सावशेषः खल्वेष होमोभवति । एतदवशिष्टेनैवान्नेन बलि-

---

(१) यद्यपि-कात्यायनेन "होमोदैवोबलिर्भौतः" इत्युक्तं, तथापि देवपदमिह देहलीदीपन्यायेन पूर्वोत्तरयोरन्वयि द्रष्टव्यम् । एवं "पित्र्योबलिरथापि वे"त्युक्त्या तृतीयोऽपि । मनुष्येभ्यस्तु—हन्तेत्युक्तेन बलित्वेन प्रदानमभिहितमितित्रयोबलयोऽत्र (वैश्वदेवे) बहुवचनेनोपात्ताः । नमोऽन्तएवायंबलिर्भवतीत ।

(२) आदिनाऽतिथिभोजनम् । ततश्च स्वेभ्योऽपि ।

(३) न द्वितीया-तिथिरस्येति अतिथिरुच्यते । बहुवचननिर्देशात्सतिसम्भवे बहवोऽप्यतिथयोभवन्ति इति दर्शयति ।

हरणस्योक्तत्वात्। गृहमेधिनोभोजनमप्येतदवशिष्टेनव। अमृत(१)रूपत्वादस्य अन्नस्येत्युक्त्या नात्र चरोरावृदस्तीति(२) बोध्यते। स्थालीपाके खलु चरौ तामावृतं वक्ष्यति। नात्र स्थालीपाकः श्रूयते। मनुरप्याह—

"वैश्वदेवस्यसिद्धस्य गृह्येऽग्नौ विधिपूर्वकम्।
आभ्यःकुर्याद्देवताभ्योब्राह्मणोहोममन्वहम्॥"

इति। विश्वेषां (सर्वेषां) देव-भूत-पितृ-मनुष्याणामिदमित्यर्थेऽण् (पा० ४।३।१२०) वैश्वदेवमन्नम् तस्येत्यर्थः। व्यञ्जनैरिति। क्षारलवणासंसृष्टैरित्यर्थः। "न क्षारलवणहोमो विद्यते, तथा परान्नसंसृष्टस्ये"-त्यापस्तम्बस्मरणात्। क्षारलवणसंसृष्टेन हविषा न होतव्यमिति मदनपारिजाते व्याख्यातम्। क्षारलव(३)णमिति समाहारद्वन्द्वः। "क्षारञ्चलवणं सर्वं वैश्वदेवे विवर्जयेत्" इति मदनपारिजातधृतस्मृतेः। तत्र क्षारगणः शुभकर्म्मनिर्णयेस्मर्यते—

"तिलमुद्गादृते शिम्बिसस्ये गोधूमकोद्रवौ।
चीनकन्देवधान्यञ्च सर्वशाकन्तथैव च।
स्विन्नन्धान्यन्तथौषर्यं स्थूलं क्षारगणः स्मृतः॥"

इति। लवणं च सर्वविधं निषिद्धम्। उपसिच्य। सन्नीय। तूष्णीमिति वाग्व्यापारप्रतिषेधान्मनसा मन्त्रमुच्चार्येत्यर्थः(४)। पाणिनैवेत्येवकारः स्रुवादिपात्रान्तरं(५) व्यवच्छिनत्ति। अत्र (पाण्याहुतौ) अङ्गुष्ठयोग आवश्यकः।

---

(१) यज्ञाऽवशिष्टस्यामृतत्वमभिधीयते "अमृतं विघसोयज्ञशेषभोजनशेषयोः" इति। भगवानप्याह—"यज्ञशिष्टामृतभुजोयान्ति ब्रह्म सनातनम्" इति। एतच्चान्नं पर्युषितादि न ग्राह्यम्। "अन्नंपर्युषितञ्चैव परान्नं पायसन्तथा। दग्धमन्नं तथा क्षारं वैश्वदेवे विवर्जयेत्"। इति धर्म्माधर्म्मप्रबोधिन्यां प्रेमनिधिठक्कुराः प्राहुः।

(२) तथाच। गृह्यपरिशिष्टे-"अथवैश्वदेवोदिवास्य प्रारम्भोनात्रपाकयज्ञतन्त्रमौपासनवचनं वा परिसमुह्य पर्युक्ष्यायतनमलङ्कृत्य सिद्धं हविष्यमधिश्रित्याग्निः प्रोक्ष्योदगुद्वास्याग्नेः प्रत्यक् दर्भेषु निधाय सर्पिषाऽभ्यज्य सव्यं पाणितलं हृदये न्यस्य सकृदवदानेन जुहुयात्। अन्नाभावे तण्डुलादिभिः कुर्यात्। अन्ने च परिसमुह्य पर्युक्षेदेवं नात्र तन्त्रमि"ति। अन्नम्-भक्तम्। "भिस्सास्त्रीभक्तमन्धोऽन्नम्" इत्यमरः।

(३) पारस्कारोऽपि-"त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ स्याताम"ति वधूवरनियमप्रक्रमे पृथगेव क्षार-लवणावभिहितवान्। तत्र क्षारञ्च लवणञ्चेति हरिहरादिभाष्येषु स्पष्टमभिहितम्।

(४) "वाग्यतोबलीन्हरेदि"-(९। ४। १) ति बलिहरण एव वाग्यतत्वमुक्तमितोह होमे न प्राप्नोतीत्यतोऽत्रतूष्णीमित्युक्तम्।

(५) तदेतद्धवनं देवतीर्थेन जानुमध्यधृतकरेण च कार्यम्। तथा च हारीतः—"मार्जनाचमनभोजनानि दवेने"-ति। बौधायनश्च-"भोजनं, हवनं दानमुपहारः प्रतिग्रहः। बहिर्जानु न कार्याणि तद्वदाचमनं स्मृतमि—"ति।

वैश्वदेवाहुतिस्तु–द्वादशपर्वपूरिका मुख्या—

"पाण्याहुतिर्द्वादशपर्वपूरिका स्रसाहुतिश्चेत्स्रुवमात्रपूरिका ।
दैवेन तीर्थेन च हूयते हविः स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि तच्च पावके ॥"

इतिच्छन्दोगपरिशिष्टात् । तथा चच्छन्दोगाह्निके श्रीदत्तोपाध्यायाः प्राहुः । "क्षारं लवणं परान्नं च विहाय हविष्यमन्नं हविष्यव्यञ्जनान्वितं घृताक्तं दध्यक्तं पयोक्तं वा, असम्भवे जलाक्तमपि, दक्षिणकराङ्गुलिद्वादशपर्वपूरकं स्वङ्गारिणि स्वर्चिषि वह्नौ कालीकरालीप्रभृतिसप्तजिह्वा लेलिहाना ध्यायन् प्राङ्मुखो बाहुजान्वासनारूढपादोऽकृतावसक्थिकोजानुद्वयमध्यगतबाहुः साङ्गुष्ठदक्षिणकराग्रेण जुहुयादि"ति ॥ अत्र होमात्प्राक् अग्निः पूज्यः ।–
तथाच वायुपुराणम्—

"दानं प्रतिग्रहोहोमोभोजनं बलिरेवच ।
साङ्गुष्ठेव सदा कार्यमसुरेभ्योऽन्यथा भवेत् ।" इति ।
"पूजयेच्च ततोवह्निं दद्यादाहुतयः क्रमात्" ।

इति च मार्कण्डेयपुराणात् ॥ ३॥

प्राजापत्या पूर्वाऽऽहुतिर्भवति । सौविष्टकृत्युत्तरा ॥ ४ ॥

प्राजापत्या–प्रजापतिदेवताका । पत्युत्तरपदत्त्वाण्ण्यत् (पा० ४ । १ । ८५) पूर्वा प्रथमा । आहुतिर्भवति । सौविष्टकृती–स्विष्टकृ–दग्नि–देवताका(१) । उत्तरा–द्वितीया ऽऽहुतिर्भवति । अत्र "प्रजापतयेस्वाहा" "अग्नये स्विष्टकृते स्वाहा" इत्येवं होममन्त्रः पर्यवस्यति । स्वाहायोगे चतुर्थ्या (पा० २ । ३ । १६) विधानात् । अत्राद्या मनसैवेत्युक्तमधस्तात् ( ) । "होमोदैव" इतिवचनादयन्तावद्देवयज्ञो–वैश्वदेव–इतिवोच्यते । एष आहिताग्नेर्विधिरुक्तः । अनाहिताग्नेस्तु कर्त्तव्यमाह—कात्यायनः—

"अग्न्यादिर्गौतमेनोक्तो होमः शाकल एव च ।
अनाहिताग्नेरेवैष युज्यते बलिभिः सह ॥"

इति । यःखलुअग्न्यादिहोमः "अग्ना–वग्निर्धन्वन्तरिर्विश्वेदेवाः(२) प्रजा-

(१) सु–शोभनमिष्टमभिलषितं करोतीति स्विष्टकृत् । यद्वा–इष्टं–यजनं शोभनं यथाविहितफलसम्पादकं करोतीति स्विकृत् अग्निरुच्यते । "अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरार्द्धे–पूर्वार्द्धे जुहुयात्" (१ । ८ । १४) इतिलिङ्गात् । "देवा वै अग्निं स्विष्टकृतमब्रुवन् हव्यं नोवहेति । सोऽब्रवीत्किम्मे ततः स्यात् इति । यत्कामयसइत्यब्रवन् । सोऽब्रवीत्सर्वश्रेष्ठिषु केवला सौविष्टकृतीति । तथेतिसोऽवहद्धर्वीषि" इति च ब्राह्मणं भवति । स देवताऽस्याइत्यर्थे तस्येदमित्यर्थे वाऽण् (पा० ४ । २ । २४+४ । ३ । १००) तस्मिन् "न य्वाभ्यामि"(पा० ७ । ३ । ३)ति वृद्ध्यपवादभूत आद्यच ऐजागमः । ङीप् ।

(२) अग्नावित्युक्तेगौतमकल्पेन लौकिकाग्नावेवेति छन्दोगाह्निके श्रीदत्तोपाध्यायाः । तदेतत् पर्युक्षणान्तं विधाय कार्यम् । एतदन्ते ःपित्र्येन विधिना "ॐपितृभ्यः

पतिःस्विष्टकृदितिहोमाः” इत्येवं गौतमेनोक्तः। स तदुक्तैरेव बलिभिः “दिग्देवताभ्यश्च यथास्वं द्वारेषु मरुद्भ्योगृह्यदेवताभ्यः, गृहं प्रविश्य ब्रह्मणे मध्ये, अद्भ्य उदकुम्भे, आकाशायेत्यन्तरीक्षे, नक्तञ्चरेभ्यश्च सायम्” इत्येवंलक्षणैः सहित इत्येकः कल्पः । यश्च शाकलहोमो(१) “देवकृतस्यैनसः” इत्याद्यष्टाहुत्यात्मकः स सामवेदपठितः । सचाग्निपुराणाद्युक्तबलिभिः सहित इत्यन्यः कल्पः । तथाचाग्निपुराण-योगियाज्ञवल्क्यौ—

> “अन्नं व्याहृतिभिर्हुत्वा(२) तथा मन्त्रैश्च शाकलैः ।
> भूतेभ्यश्च बलिन्दत्त्वा(३) ततोऽश्नीयादनग्निमान्” ॥

इति । भूतेभ्यश्चेति चकारादादौ देवबलिरन्ते च पित्र्यबलिरित्याचक्षते । (४) तस्मादनग्निनाऽपि गृह्योक्ता बलयोदेयाः । काम्याश्च बलयो विष्णुपुराणादौ पठितास्ते गौतम-शाकला-न्यतरकल्पं कृत्वा भूतोपकारार्थं शुचिभूमौ देयाः । ते यथा—

> “ततोऽन्यदन्नमादाय भूमिभागे शुचौ पुनः ।
> दद्यादशेषभूतेभ्यः स्वेच्छया तत्समाहितः ॥”

स्वधे”ति पितृबलिं हरेत् । अत्रैव वामदेव्यगानङ्केचिदिच्छन्ति । वस्तुतस्तु । काम्यबलौ क्रियमाणे तदन्त एव तत्कार्यम् । नित्यकृत्यार्णवे तु-अग्नौ गौतमकल्पेन वैश्वदेवहोममभिधाय अथवाऽग्नेः पश्चिमतः एकत्रैव स्थाने अविकृष्टान् परस्परासंलग्नान्सर्वानेतान्बलीन् प्राच्यादिदिक्षु तथैव दद्यात् । अस्मिंश्च पक्षेउदकुम्भबलिर्भूमावेव । आकाशबलौ त्वन्तरिक्षक्षेपेऽपि-अविरोधः । ततोबलीनग्नौ जले वा प्रक्षिप्याचम्याग्निं प्रदक्षिणीकृत्य पात्रस्थमुदकशेषं भूमौ निःक्षिप्याद्भिः पात्रं प्रपूर्य ताः स्पृष्ट्वा वामदेव्यं गायेत्” इतिगौतमकल्पइत्युक्तम् ।

(१) काष्ठशकल-(खण्ड-)-साध्योज्योतिष्टोमे होमः शाकल इत्युच्यते । अनयोः (गौ० शा०) कल्पयोः पद्धतिर्नित्यकृत्यार्णवादौ द्रष्टव्या । अत्र “मन्त्रान्ते स्वाहाकारः” (१ । ९ । २९) इति सूत्रणात्स्वाहान्ततैवाऽमीषाम् । यत्तु श्रौतसूत्रम्” अष्टावष्टौ शकलान्याहवनीये प्रहरेयुर्देवकृतस्येत्येतत्प्रभृतिभिरिकान्तैरि” (ला० श्रौ० सू० २।११।१४) ति तन्मन्त्रस्वरूपज्ञापनार्थम् । तदेतदग्निस्वामिभाष्ये द्रष्टव्यम् । अयमपि अग्नौ पूर्ववत्परिसमूहनाद्यग्निपूजान्तं कृत्वा कार्यः ।

(२) व्यस्तैः समस्तैश्चेति चतुर्द्धाहोमः ।

(३) स्विष्टकृद्धोमश्च शाकलाष्टहोमान्ते स्वाहान्त एव । “मन्त्रान्ते स्वाहाकार” इति (१ । ९ । २९) सूत्रणात् । पितृभ्यश्च स्वधान्तः । पितृभ्यः स्वधेति । तत्र देवेभ्योभूतेभ्यश्च नमोऽन्ता एव बलिर्भूमौ स्वाग्रे अग्नेर्जलादेर्वा तत्स्थानीयात्पश्चात् । पितृभ्यश्च दक्षिणस्यामपसव्येन चेति व्यक्तमन्यत्र । ततोभूतबलिस्तथाच स्कान्दे शाकलहोमान्ते + तथास्विष्टकृदग्नये । विश्वेभ्यश्चापि देवेभ्योभूमौ दद्यात्ततो बलिम् । सर्वेभ्यश्चापि भूतेभ्योनमोदद्यात्तदुत्तरे दक्षिणेऽपि पितृभ्यश्च प्राचीनावीतिकोवदेत्” इत्यादि ।

(४) अत्राष्टबल्यन्ते “ॐअग्नये स्विष्टकृते स्वाहे”-ति स्विष्टकृद्धोमोऽत्रकल्पे पूर्वस्माद्विशेषः ।

(तत्रमन्त्राः)

"देवा मनुष्याः पशवोवयांसि सिद्धाः सयक्षोरगदैत्यसङ्घाः ।
प्रेताः पिशाचास्तरवः समस्ता ये चान्नमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाद्या बुभुक्षिताः कर्म्मनिबन्धबद्धाः ।
प्रयान्तु ते तृप्तिमिदं मयान्नं तेभ्योविसृष्टं सुखिनोभवन्तु ॥
येषां न माता न पिता न बन्धुर्नैवान्नसिद्धिर्न तथान्नमस्ति ।
तत्तृप्तयेऽन्नम्भुवि दत्तमेतत्तेयान्तु तृप्तिम्मुदिता भवन्तु ॥
भूतानि सर्वाणि तथान्नमेतदहञ्च विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
तस्मादहं भूतनिकायभूतमन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
चतुर्दशोभूतगणोय एष तत्र स्थिता येऽखिलभूतसङ्घाः ।
तृप्त्यर्थमन्नं हि मया विसृष्टं तेषामिदन्ते मुदिता भवन्तु ॥
इत्युच्चार्य नरोदद्यादन्नं श्रद्धासमन्वितः ।
भुविभूतोपकाराय गृही सर्वाश्रयोयतः ॥
श्वचाण्डालविहङ्गानां श्वपचां पापरोगिणाम् ।
वायसानाङ्कृमीणाञ्च शनकैर्निःक्षिपेद्भुवि ।" इति । अत्रान्यदन्नमादायेत्युक्त्या काम्यबलिदानमन्येनाऽपि भवितुमर्हतीतिबोध्यते । श्वादिबलिदानञ्च यत्र तेषामुपयोगस्तत्र विधेयमिति निबन्धारः। क्रमस्त्वत्र नाद्रियते किन्तुअन्यत्रोक्तक्रमेण वायसबलिः श्वबलिस्ततः पतित–चाण्डाल–पापरोगि–कृमिबलयः । इदञ्च काम्यबलिदानं सर्वशाखिसाधारणं सङ्कोचे मानाभावात् । एवमेवाचारादर्शादयः । तदत्र "देवा मनुष्या" इत्यादिकां पञ्चश्लोकीमुच्चार्य एकएवबलिर्दातव्यः । इतिना प्रकृतवाचिना पञ्चश्लोक्याः परामर्शात् । अन्नमिति चैकवचननिर्द्देशादिति वाचस्पतिमिश्रादयः । एवमन्येऽपि कल्पास्तन्त्रान्तरे द्रष्टव्याः । स खल्वयं वैश्वदेवहोमो(१) लौकिकाग्नौ जलादावपि कर्त्तव्यः । शाकलकल्पेन ।

"लौकिके वैदिके वाऽपि हुतोच्छि(त्सृ)ष्टे,(२) जलेक्षितौ ॥

---

(१) अत्र द्वैतपरिशिष्टे–केशवमिश्राः। यदा च नित्यश्राद्धकरणं तदा ततः प्रागेव वैश्वदेवबलिकर्म्मणी कर्त्तव्ये । यदातुपार्वणमेकोदिष्टं वा तदा पार्वणानन्तरं वैश्वदेवबलिकर्म्मणी । एकोद्दिष्टानन्तरन्तु वश्वदेवबलिनित्यश्राद्धन्तदानोमितिविशेष" इत्याहुः । एते पञ्च महायज्ञाः पञ्चशूनापनुत्तये विहिता इति शूद्रस्यापि कर्त्तव्या भवन्ति । "दानन्दद्याच्च शूद्रोऽपि पाकयज्ञैर्यजेत चे"ति विष्णुपुराणात् । शूद्र इत्यनुवृत्तौ "भार्यारतः शुचिर्भृत्यभर्त्ता श्राद्धक्रियान्वितः । नमस्कारेण मन्त्रेण पञ्चयज्ञान्न हापयेदि"ति याज्ञवल्क्यवचनाच्च । भार्यारतः स्वभार्यामात्ररतः । एवञ्च होमोऽपि "ब्रह्मणे नमः" इत्यादिक्रमेण तः कार्योन तु स्वाहान्तदेवतानाम्नेति बोध्यम् ।

(२) पूर्व "हुतोत्सृष्ट" इति पाठोरत्नाकरीयः ।

वैश्वदेवन्तु कुर्वीत पञ्चसूनापनुत्तये ।
वैश्वदेवेन ये हीना आतिथ्येन विवर्जिताः ।
सर्वे ते वृषला ज्ञेयाः प्राप्तवेदा अपि द्विजाः ।"

इति शातातपीयात् । लौकिके पाकसाधने । वैदिके आवसथ्याग्नौ । एतच्च साग्निपरं, शेषं निरग्नेः । हुतोच्छिष्टे–अन्येन हुत्वा त्यक्ते । इदं त्वनश्नताऽपि गृहस्थेनातिथ्याद्यनुरोधेन द्विष्पाकतापत्ते द्विरवश्यङ्कार्यम् ।

"सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योबलिरेव च ।
अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्विषी भवेत् ॥"

इतिच्छन्दोगपरिशिष्टादित्याचारचिन्तामणिः । अत्र जलादावपि होमे पर्युक्षणमाचरन्ति प्रामाणिकाः । युक्तश्चैतत् । पर्युक्षणं हि होमाङ्गं न वह्न्यङ्गम् । तथाच वह्निबाधे तदाधानाङ्गं परिसमूहनादिकं बाध्यतां, होमाङ्गं पर्युक्षणं कथं बाध्येतेत्याचारविवेकः । वाचस्पतिमिश्रास्तु जलक्षित्योः पर्युक्षणादिकमपि नास्त्येव । अग्नावेव तदाम्नानादित्याहुः ॥ ४ ॥

अथबलीन्हरेद्बाह्यतोवाऽन्तर्वा सुभूमिङ्कृत्वा ॥ ५ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेनैवान्नेन होमावशिष्टेन । "देवेभ्यश्च हुतादन्नाच्छेषाद्भूतबलिं हरेदि"ति याज्ञवल्क्योक्तेः । अपचारे च शेषस्य, अन्यदप्युपादाय बलीन्हरेत् । पाकासम्भवे एकादश्यादौ तण्डुलैर्वा पयोदधिघृतफलोदकादिभिर्वा कार्य इति धर्म्मसिन्धुः । बाह्यतो–बलिविधानाद्बहिर्वा प्रकृतत्वादग्न्यगारस्य । तथाचाग्न्यगारान्निष्क्रम्य तस्मिंस्तस्मिन्प्रदेशे तं तं बलिं हरेत् । योयोयस्मिन्यस्मिन्प्रदेशे समाम्नातः । अन्त–र्मध्येवाऽग्न्यगारस्यैव । एकस्मिन्नेव प्रदेशे यथासम्भवं बलीन्हरेत् । सुभूमिं कृत्वा । यथासम्भवं सम्मार्जनोपलेपनादिभिः । तथाचापस्तम्बः–"बलीनान्तस्यतस्य देशस्य संस्कारोहस्तेनोपमृज्यावोक्ष्य न्युप्य पश्चात् परिषेचनम् ।" इति । तस्यतस्येति वीप्सातः प्रत्येकम्मार्जनादि । अवोक्ष्य–सिक्त्वा । न्युप्य बलिन्दत्त्वा । परिषेचनं–बलेरुपरिसेकः(१) ॥ ५ ॥

सकृदपोनिनीय चतुर्द्धा बलिं निदध्यात्सकृदन्ततः परिषिञ्चेत् ॥६॥

सकृदे–कवारमप(२) उदकं निनीय–भूमौ निषिच्य चतुर्द्धा चतुर्षु स्थानेषु बलिं–(३)जातावेकवचनम् बलिचतुष्टयम् । निदध्यात्–स्थापयेत् । अत्र समाचारात्तदन्नं बलिचतुष्टयमात्रं सकृद्गृहीत्वा चतुर्षु स्थानेषु निदध्यात् । बलिमित्येकवचनाच्चतुर्धेति वचनाच्च । तथाच बलिचतुष्टयार्थं सकृदेव सेकः । अन्ततः–

(१) परिषेचनं बलीनामुपरि उदकेन वेष्टनमिति कल्पतरुः ।

(२) अत्र "एकस्य सकृच्च" (पा० ५ । ४ । १९) इति क्रियाऽभ्यावृत्तिगणने सुचः संयोगान्तलोपः । एकशब्दस्य सकृदादेशश्चेति बोध्यम् ।

(३) प्रकारार्थेऽत्र धाप्रत्ययः तद्भेदश्च स्थानभेदादित्येवं व्याख्यातम् ।

अन्ते। सार्वविभक्तिकस्तसिः। (पा० ५।४।४४) उपरिष्टादपि सकृदेकवारमेव परिषिञ्चेत्-बलीन्। बलिप्रमाणमाह कर्म्मप्रदीपः—

"न चावराद्ध्यो बलयो भवन्ति महामार्ज्जारश्रवणप्रमाणात्।
एकत्र चेद्विकृष्टा भवन्ति इतरेतरमसंयुक्ताश्च॥"

इति। अवराद्ध्यीः। अवरस्मिन्नर्धभवा इत्यर्थे यत् (पा० ४।३।५) ऊनपरिमाणा इत्यर्थः। असम्भवे त्वशुष्कामलकमाना अपि कार्याः।

"आर्द्रामलकमानेन कुर्याद्धोमहविर्बलीन्।
प्राणाहुतिबलिश्चैव मृदङ्गात्र विशोधिनीम्॥"

इति छन्दोगपरिशिष्टटीकालिखितवचनादित्याचारचिन्तामणिः। एकत्र चेदित्यादिना नानास्थाने बलिदानासम्भवे एकस्मिन्नेव यदा बलयोदीयन्ते तदा अविकृष्टा अव्यवहिता इतरेतरमसंयुक्ताः परस्परमसंलग्नाश्च दातव्या इत्यर्थः। एतच्च परिमाणमङ्गुष्ठपर्वमात्रमिति भट्टभाष्यम्॥ ६॥

एकैकं वाऽनुनिधानमुभयतः परिषिञ्चेत्॥ ७॥

एकैकमेकमेकं वा बलिम्। अनुनिधानम् निधानमनु—लक्षीकृत्य। प्रत्येकं निहितान्बलीन्प्रत्येकमेवोभयतः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च परिषिञ्चेत्॥ ७॥

किन्देवत्या एते बलय इत्याह—

स यत्प्रथमं निदधाति स पार्थिवो बलिर्भवति। अथ यद्द्वितीयं स वायव्यो, ऽथयत्तृतीयं स वैश्वदेवो, यच्चतुर्थं स प्राजापत्यः॥ ८॥

स यजमानः प्रथमं यन्निदधाति इति यदर्थोनिधानक्रियाविशेषणम्। व्यत्ययाद्वा नपुंसकम। यद्यं बलिं प्रथमं निदधाति स पार्थिवः पृथिवीदेवताकः। बलिर्भवति। अनेनैव सूत्रशेषोव्याख्यातः। "अनिरुक्तं प्राजापत्यम्" इतिवचनान्मानसः प्राजापत्यबलिः। तदत्र मन्त्रानुपदेशात्—

"ओंकारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्त्तितम्।
स्वनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधायते॥"

इति स्मृत्यन्तरदर्शनात् "ॐ पृथिव्यैनमः" इत्येवमादिकोबलिमन्त्रः सिद्ध्यति। यत्तु-आचार्य्य एव वक्ष्यति "नमोब्रह्मणे इति दिवि" इति तदपि पदद्वयकीर्त्तनाभिप्रायं न क्रमपरम्। अत एव—

"पायसोत्राऽपि दातव्यः स्वनाम्ना सर्वतः क्रमात्।
नमस्कारान्तयुक्तेन प्रणवाद्येन सर्वतः॥"

इति वास्तुबलावेव स्मृत्यन्तरम्। एवमेवाचार्य्योशयं स्पष्टयाञ्चकार क-

र्म्मप्रदीपे कात्यायनः—

"अमुष्मै नमः" इत्येवं बलिदानं विधीयते।
बलिदानप्रसिद्ध्यर्थन्नमस्कारः कृतोयतः॥"

इति। अत्र इतिः पदद्वयकीर्त्तनार्थो न तु परिच्छेदार्थः। एवमिति क्रमार्थम्॥८॥

अथापरान्बलीन्हरेदुदधानस्य, मध्यमस्य द्वारस्याब्दैवतः प्रथमो बलिर्भवति, ओषधिवनस्पतिभ्यो द्वितीयः। आकाशाय तृतीयः॥९॥

अथेति पूर्वविद्ध्यनुकर्षणार्थम्। पूर्वेषामिवामीषामपि बलीनामुभयतः परिषेक इत्यर्थः। कर्म्मप्रदीपोऽप्याह "सर्वेषामप्युभयतः परिषेक" इति॥ अपरानन्यान्। एषां स्थानान्याह–उदधानस्य। उदकं धीयत अस्मिन्नित्यधिकरणे ल्युट् (पा० ३।३।११७) "उदकस्योदः संज्ञायाम्" (पा० ६।३।५७) इति उदकस्योदादेशः। मणिकस्य कलशस्यवा, सामीप्येऽत्र षष्ठी। एवमग्रेऽपि। द्वारस्येतिअग्निशरणगृहस्येत्यर्थात्। अब्दैवतः आपोदेवता अस्येत्यर्थेऽण् (पा० ४।२।२४) शिवभागवतवत्तद्धितार्थे समासः (पा० २।१।५१) प्रथमः प्रकृतानां बलीनामाद्यो बलिर्भवति। द्वितोयस्तु गृहमध्यमद्वारसमीपनिहित ओषधिवनस्पतिभ्यः भवति। तृतीयश्चाकाशाय। स चान्तरीक्षे (तदुद्दिश्य) निधातव्यः। "आकाशायेत्यन्तरीक्षे" इति गौतमीयस्मरणात्। तथाच "ओमद्भ्योनमः।" "ओमोषधिवनस्पतिभ्योनमः"। "ओमाकाशायनमः" इत्येवं मन्त्रप्रयोगः॥ एवमग्रेऽपि॥ ९॥

अथापरं बलिं हरेत् शयनं वाऽधिवर्च्चोवा(१), स यमाय बलिर्म्मन्यवे वा॥ १०॥

अथापरं बलिं हरेदित्युक्तार्थम्। बलिमित्येकवचनात्स्थानद्वयनिर्देशाच्च बलिद्वयमात्रं सकृद्गृहीत्वा द्विधा निदध्यादिति भट्टभाष्यम्। शयनं शय्येत्यनर्थान्तरम्। अधिवर्च्चोमूत्रोच्चारप्रदेशः। वा शब्दाश्च(२) कारार्थाः। शयनञ्चा-

(१) अधिवर्च्चं वेति भट्टभाष्ये पाठः। स च "येसान्तास्तेऽदन्ता" इति न्यायमूलकः। सान्तपाठस्तु सर्वत्र दृश्यते। सोऽपि विष्ठाऽर्थे। तथाचामरः "तेजः पुरीषयोर्वर्च्चः" इति। "वर्च्चोनपुंसकं रूपे विष्ठायामपि तेजसि। पुंसि चन्द्रस्य तनये" इतिमेदिनीच। पाणिनिरपि "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्च्चसः" (पा०५।४।७८) इति वदंस्तेजसि पुरीषे च प्रयोजयति। ब्रह्मवर्च्चसं हस्तिवर्च्चसमिति। मूत्रार्थे तु न क्वापि प्रयुक्तोऽन्यत्र। तथापिअधिशब्देन बहुव्रीहिणासो ऽर्थउन्नीतोभट्टभाष्यादौ। अत्र द्वितीया प्रतिशब्दाध्याहारार्थेत्यपि-भट्टभाष्यम्।

(२) अन्ये तु वाशब्दान्विकल्पार्थानाहुः। एक एवायं बलिः शयनं वा प्रति देयोऽधिवर्च्चं वा। स च कामदेवत्योभवति मन्युदेवत्यो वा। अपरे तु विनियेशविकल्पमाहुः। शयनं प्रति कामाय रात्रौ अधिवर्च्चं प्रत्यहवि। तदेतदुभयमपि युक्तम्। कुतः? "अथ तद्वि

धिवर्चश्च प्रति बलिं हरेत् । हृतश्च स बलिः कामाय भवति मन्यवे च । इति यथासङ्ख्यम् । तदयमर्थः ।शयनं(१)प्रति योबलिर्निधीयते स मन्युदेवताभ्यो भवतीति ॥ अत्र कामो मन्मथः । मन्युः क्रोधः ॥ १० ॥

अथ संस्तूपं स रक्षोजनेभ्यः ॥ ११ ॥

अथेति विशिष्टमानन्तर्य्यन्द्योतयति । मन्युबलिदानानन्तरमिन्द्राय वासुकये ब्रह्मणे इति बलित्रयं दत्त्वाऽथानन्तरमित्यर्थः । तथा चायमाचार्यो वास्तुबलौ दशदिक्षु इन्द्रादिबलिदशकमभिधायासूत्रयत् "प्राच्यूर्ध्वावाचीभ्योऽहरहर्न्नित्यप्रयोग" इति । प्राच्यूर्ध्वाधोदिक्षु खल्विन्द्र-ब्रह्म-वासुकिदेवत्या बलयो वास्तुकर्म्मणि समाम्नाताः । तेषामहरहर्न्नित्यं प्रयोगोभवतीति सूत्रयन्नाचार्यः स्पष्टमिदमाह यदहरहरिन्द्र ब्रह्मवासुकि बलयोभवन्तीति । परिशिष्टप्रकाशेऽप्युक्तम् "गृह्यान्तरानुसारेण मन्युबलेरनन्तरमिन्द्र ब्रह्म वासुकिदेवत्या बलयोदेयास्ततोरक्षः पितृबली" इति । "चतुर्दश नित्याः" इति च कर्म्मप्रदीपः । संस्तूपः सम्मार्जनरेणुपुञ्जादिप्रक्षेपस्थानम् । तम्प्रति रक्षोजनेभ्यः बलिं हरेदित्यर्थः ॥११॥

अथैतद्बलिशेषमद्भिरभ्यासिच्यापसलवि दक्षिणा निनयेत्तत्पितृभ्योभवति ॥ १२ ॥

अथ शब्दः प्राचीनावीतित्व-सव्यजानुपात-दक्षिणामुखत्वानि स्मारयति । एतद्बलिशेषम् एतद्बलिदानावशिष्टमन्नम् । अद्भिरभ्यासिच्याऽऽप्लाव्य(२) अपसलवि अपसव्येन पितृतीर्थेन चेत्यर्थः । तथाचगृह्यान्तरम् "प्रदेशिन्यङ्गुष्ठयोरन्तराऽपसलवि अपसव्यं वा, तेन पितृभ्यो ददाती"-ति । दक्षिणा दक्षिणस्यामदूरे दिशि । अत्र "दक्षिणादाच्' (पा०५।३।३६) इत्युक्तार्थे आच्प्रत्ययेऽव्ययत्वम् । (पा० १।१।३८) । निनयेत् हरेत् । तदिदं पितृभ्यो भवति । तथाच पित्रर्थत्वान्नात्र नमस्कारप्रयोगः किन्तु "पितृभ्यः स्वधे"ति स्वधाकारेणैव बलिर्दातव्यः । तदाह कात्यायनः—

स्वाहाकारनमस्कारवषट्कारा दिवौकसाम् ।
स्वधाकारः पितृणाञ्च हन्तकारो नृणाम्मतः ॥
स्वधाकारेण निनयेत्पित्र्यं बलिमतः सदा ।
तमप्येके नमस्कारैः कुर्वते नेति गौतमः ॥"

न्यास" इत्यारभ्य बलिद्वयस्यापि सायंप्रातर्विधानात् "सर्वेषान्दक्षिणतः पितृभ्य इतिचतुर्दश नित्या" इति सङ्ख्यावचनस्यार्थपरत्वात् ।

(१) अत्र योग्यतावशात्तत्सन्निहितं स्थानमभिधित्सितमाचार्यस्य । न हि तल्पे बलि निधीयते । नाऽपि वर्च्चसि । तथाचोद्दिश्येत्यध्याहारेणात्र द्वितीयाबोध्या ।

(२) तदिदमाप्लावनं रक्षोबल्यवशिष्टत्वादन्नस्य संस्कारार्थम्भवति । तच्च सकृदेव "त्रिर्देवेभ्यो द्विर्म्मनुष्येभ्यः सकृत्पितृभ्यः" (१।७।६) इति प्रक्षालनप्रकरणेऽभिधानात् ।

इति। एके–वाजसनेयिनः। तथाच तेषां स्वधानम(१) इत्येवं पित्र्यबलिदानम्। नेति गौतम इतिच्छन्दोगानभिप्रेत्य। अथास्य निधानक्रम एकत्र-चेदित्याद्युक्तवचनेनैकत्र चेत्सर्वे बलया निधीयन्ते तर्हि यथा निधातव्यमित्युपक्रम्य (१३—१४) कर्म्मप्रदीपे (१४—१) कात्यायनः॥

"अथ तद्विन्यासो वृद्धिपिण्डानिवोत्तरोत्तरांश्चतुरोबलीन्निदध्यात्–"पृथिव्यै," "वायवे" "विश्वेभ्योदेवेभ्यः" "प्रजापतये" इति। सव्यत एतेषामेकैकस्यैकैकम् "अद्भ्यः" "ओषधिवनस्पतिभ्यः" "आकाशाय" "कामाय" इति। एतेषामपि "मन्यवे" "इन्द्राय" "ब्रह्मणे" "वासुकये" इति। एतेषामपि "रक्षोजनेभ्यः" इति। "सर्वेषान्दक्षिणतः पितृभ्यः" इति। चतुर्दश नित्या। आसस्यप्रभृतयः काम्याः। सर्वेषामुभयतः परिषेकः। पिण्डवच्च पश्चिमा प्रतिपत्तिरि"ति पिण्डवच्चेति। यथा पिण्डप्रतिपत्तिर्विप्रगवादिषु तथा बलीनामपि चरमा प्रतिपत्तिरित्यर्थः॥

आधानदिने च वैश्वदेवबलिकर्म्मणी सायमाहुत्यनन्तरं रात्रावेव कर्त्तव्ये। तदाह–कर्मप्रदीपः

"ऊर्ध्वम्पाण्याहुतेः कुर्यात्सायं होमादनन्तरम्।
वैश्वदेवन्तु पाकान्ते बलिकर्म्मसमन्वितम्॥
ब्राह्मणान्भोजयेत्श्राद्भिरूपान्स्वशक्तितः।
यजमानस्ततोऽश्नीयादिति कात्यायनोऽब्रवीत्॥"

इति। सोऽयं भूतयज्ञः "बलिर्भौतः" इति वचनात्। एतदनन्तरं वामदेव्यगानं कर्त्तव्यं "बल्यन्ते वैश्वदेविकम्" इति वचनात्। स खल्वयं ब्रह्मयज्ञस्य पूर्वोक्तस्तृतीयः कालः। (२)अथेदानीम्मनुष्ययज्ञः। तदर्थमतिथिम्भोजयेदिति मुख्यः पक्षस्तमाह कात्यायनः—"नृयज्ञोऽतिथिभोजनम्(२)" इति।

---

(१) तथाच वाजसनेयकल्पे शूद्राधिकारस्तत्र वैदिकमन्त्रसम्बन्धाभावात्। "शूद्रा वाजसनेयिनः" इत्यतएव प्रसिद्धेश्चेति आचारविवेके शूलपाणिमहामहोपाध्यायाः प्राहुः।

(२) पितृयज्ञस्तु तर्पणरूपः कात्यायनोक्तः स्नानानन्तरं विहितः। यतः प्राग्गायत्रीजपरूपो ब्रह्मयज्ञः।स एष स्नानसूत्रमुपक्रम्याग्रे व्यक्तः। यश्च श्राद्धरूपोबलिरूपोवा "श्राद्धं वा पितृयज्ञः स्यात्पित्र्योबलिरथापि वे"ति कात्यायनेनोक्तः। स साग्नेर्वैश्वदेवान्तएव नियमतः। तथाच लौगाक्षिः "पक्षान्तङ्कर्म्म निर्वर्त्य वैश्वदेवं च साग्निकः।पिण्डयज्ञन्ततः कुर्यात्ततोऽन्वाहार्यकं बुधः" इति। पक्षान्तमन्वाधानम्। अन्वाहार्यकन्दर्शश्राद्धम्। देवलोऽप्याह"अकृते वैश्वदेवे तु स्थालीपाकः प्रकीर्त्तितः। अन्यत्र पिण्डयज्ञात्तु सोऽपराह्णे विधीयते" इति। स्थालीपाकशब्देनात्र स्थालीपाकसाध्यानि कर्म्माण्युच्यन्ते। एतानि पक्षान्तादीनि कर्माणि वैश्वदेवात्पूर्वमेव कर्त्तव्यानि। पिण्डपितृयज्ञस्यापि स्थालीपाकसाध्यत्वेन तस्यापि पूर्वत्र कर्त्तव्यतायाम्प्राप्तायामपवादः। अन्यत्रेति। पिण्डपितृयज्ञादन्यत्रेत्यर्थः। दर्शश्राद्धस्य पिण्डपितृयज्ञानन्तर्य्यमाह मनुः "पिण्डयज्ञन्तु निर्वर्त्य विप्रश्चन्द्रक्षयेऽ

ग्निमान्। पिण्डान्वाहार्यकं श्राद्धं कुर्यान्मासानुमासिकम्" इति। एवञ्च यानि श्राद्धात्पूर्वं वैश्वदेवकर्त्तव्यतापादकानि वचनानि तानि सर्वाणि लौगाक्षिवचनानुसारेण श्रौताग्निमद्विषयाणि व्यवस्थापनीयानि। साग्निकस्याप्येकादशाहश्राद्धे पश्चादेव—"सम्प्राप्ते पार्वणे श्राद्धे एकोद्दिष्टे तथैव च। अग्रतो वैश्वदेवं स्यात्पश्चादेकादशेऽहनि" इति परिशिष्टे विशेषविधानात्। निरग्नेस्तु श्राद्धान्त एव सर्वत्र, यथाह वृद्धगौतमः "पितृश्राद्धमकृत्वा तु वैश्वदेवङ्करोति यः। अकृतन्तद्भवेच्छ्राद्धं पितृणां नोपतिष्ठते" इति। भविष्ये "कृत्वा श्राद्धम्महाबाहो ब्राह्मणांश्च विसृज्य च। वैश्वदेवादिकङ्कर्म्म ततः कुर्यान्नराधिपे"ति॥"वैश्वदेवमकृत्वैव श्राद्धङ्कुर्यादनग्निकः।लौकिकेऽग्नौ हुते शेषं पितृणां नोपतिष्ठते॥"इति च।अनग्निकः वैदिकाग्निरहितः। तस्यौपासनाग्नावपि वैश्वदेवनिषेधः।अयमर्थो लौगाक्षिवचने साग्निकपदस्य सार्थकत्वप्रतिपादनेन दर्शितः॥ तत्र (नित्य-) श्राद्धरूपः मुख्यस्तद्विधिः पृथक्पद्धतौ द्रष्टव्यः। एष च साग्नेर्नास्ति अदैवत्वात्। तथा च लिखितजातूकर्णौ—"नित्यश्राद्धमदेवं स्यान्मनुष्यैः सह गीयते" इति। भविष्येऽपि "अहरहः क्रियते यत्तु तन्नित्यमिति कीर्त्तितम्। विश्वेदेवविहीनन्तदशक्तावुदकेन तु॥" इति। विश्वेदेवविहीनं विश्वेदेवश्राद्धशून्यम्॥ न हि साग्नेरदैवं किञ्चिदस्तीति नेह सूत्रकृतोपन्यस्तम्॥ "नित्यश्राद्धं बहिर्ग्रामादि"त्येवमुपक्रम्य—एवं सम्वँत्सरमित्युक्त्वा—कृता*कृतमतऊर्ध्वमित्यभिदधान सावधिकत्वमस्याचष्टे। साग्नेश्च प्रत्यमावास्यं श्राद्धं, पञ्चयज्ञनिष्पत्तिस्तु तर्पणबलिकर्म्मभ्यामेवेति राद्धान्तः। एवमग्नौकरणाद्यप्यत्र (नित्यश्राद्धे) नास्ति। तथाच ब्रह्मपुराणम्—

"अग्नौकरणमर्घ्यञ्चावाहनञ्चावनेजनम्।
पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्ज्जयेत्॥" इति॥

तत्र नित्यश्राद्धकरणपक्षे पित्रर्थमयुग्मब्राह्मणभोजनमिति मुख्यः कल्पः। अत्राप्यशक्तौ (भोक्तृभोज्ययोरभावे) कर्म्मप्रदीप आह—"अप्युद्धृत्य यथाशक्ति किञ्चिदन्नं यथाविधि। पितृभ्योऽथ मनुष्येभ्योदद्यादहरहर्द्विजे॥" इति। उद्धृत्य दाने विधिमाह—"पितृभ्य इदमित्युक्त्वा स्वधाकारमुदीरयेत्। हन्तकारं मनुष्येभ्य स्तदन्तेनिनयेदपः।" इति। तथाच पितृभ्योबलिहरणान्ते निरग्निना "देवा मनुष्या" इत्यादि "कृमिभ्योनम" इत्यन्तं बलिसप्तकं दत्त्वा "दत्त्वाऽनेन विधानेन बलीन्पश्चादुपस्पृशेदि"ति आचारविवेकधृतवचनादाचम्य (दक्षिणकर्णस्पर्शादि वा तत्प्रतिनिधिकृत्वा) "ॐअद्यनित्यश्राद्धमहङ्करिष्ये" इति सङ्कल्प्य "ॐदेवताभ्य इति त्रिर्जपित्वा पित्र्येण विधिना "ॐ अद्यामुकगोत्राः पितृपितामहप्रपितामहा अमुकामुकाऽमुकशर्म्माणः। ॐअद्यामुकगोत्रा मातमहप्रमातामहवृद्धप्रमातामहा अमुकामुकामुकशर्म्माण इदमन्नं सतिलं वः स्वधा" इत्येवं सतिलान्नसमीपे उदकं निनयेदित्यर्थः। अत्राप्यशक्तस्य योऽयं भूतयज्ञान्ते पितृबलिर्दीयते तेनैव पितृयज्ञः कृतोभवतीति "पित्र्योबलिरथाऽपि वे"त्यस्यार्थः। तत्राप्यशक्तस्य तर्पणेनैव पितृयज्ञः कृतोभवति। यथाह मनुः "यदेव तर्पयत्यद्भिः पितॄन्स्नात्वा द्विजोत्तमः। तेनैव कृत्स्नमाप्नोति पितृयज्ञक्रियाफलम्"इति। सर्वोऽप्ययामुपदेशः शक्तस्यैवाशक्तस्य तु—स्वाध्यायतर्पणे नित्ये अन्यद्यथोत्साहमित्याह—गौतमः" "नित्यं स्वाध्यायः पितृभ्यश्चोदकदानं यथोत्साहमन्यदि"ति॥

* कृताकृतमिति—एवं संवत्सरकृतेऽत ऊर्ध्वं नित्यश्राद्धं कृतं भवत्यकृतं भव (तीत्यर्थः) त्यकृतं भवति। अकरणे दोषोनास्ति। करणे फलं भवतीत्यर्थ इति कल्पतरुः॥

"कृत्वैतद्बलिकर्म्मैवमतिथिम्पूर्वमाशयेत् ।
भिक्षाञ्च भिक्षवे दद्याद्यथावद्ब्रह्मचारिणे ॥"

इति स्मरति । अतिथावनागच्छति ब्राह्मणायान्यस्मा अपि भोजनन्दद्यात् । भोजनासम्भवे हन्तकार(१)-पुष्कल-भिक्षो-दपात्राणाय्यँथासम्भवमेकतमन्दद्यात् । यथाह—

"भिक्षां वा पुष्कलं वापि हन्तकारमथापि वा ।
असम्भवे सदा दद्यादुपदात्रमथापि वा ॥"

इति ॥ तन्मानमाह—

ग्रासमात्री भवेद्भिक्षा पुष्कलन्तच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि हन्तकारं विदुर्बुधाः ॥"

इति ॥ तत्प्रकारमाह—

"इदमन्नं मनुष्येभ्योहन्तेत्युक्त्वा समुत्सृजेत् ॥" इति ॥

तथाचाभ्यागताय, यतिने, ब्रह्मचारिणे, वा, अन्यस्मै ब्राह्मणाय वा प्राङ्मुखोपविष्टाय भोजनपर्याप्तमन्नन्तदभावे षोडशग्रासरूपं हन्तकारं वा, चतुर्ग्रासरूपमग्रं वा ग्रासमात्ररूपां भिक्षां वा, फलमूलादिकं वा यथाविभव मुदङ्मुखो निवीती कुशत्रयतिलजलैः इदमन्नं ॐ मनुष्याय हन्त इतिप्राजापत्यतीर्थेन दद्यात् । यत्याद्यभावेऽपि इदमन्नम् "ॐ सनकादिमनुष्येभ्यो हन्त" इत्युक्तविधिना दद्यात् । अथ गोग्रासः । तत्र सान्नघासमुष्टिं परस्य गवे दद्यात् । तामुद्दिश्य वोत्सृजेत् । तत्र मन्त्रः

"ॐ सौरभेय्यः सर्वहिताः पवित्राःपुण्यराशयः ।
प्रतिगृह्णन्तु मे ग्रासं गावस्त्रैलोक्यमातरः" इति ॥

(इतिपञ्चमहायज्ञविधिः)

अथेदानीमुक्तस्यैव विशेषोऽभिधीयते—

आसीन एवाग्नौ जुहुयात् ॥ १३ ॥

आसीन उपविष्ट एव नोर्ध्वो न वा प्रह्वः ॥ १३ ॥

---

(२) नित्यकृत्यार्णवे तु—मनुष्ययज्ञे चात्रातिथित्वमविवक्षितमतिथेरनित्यत्वान्मनुष्ययज्ञस्य नित्यत्वात्तेनातिथ्यभावेऽन्येनापि ब्राह्मणेन मनुष्ययज्ञसिद्धिः । अत एव अहरहर्ब्राह्मणेभ्योऽन्नं दद्यादामूलफलशाकेभ्योऽथैनं मनुष्ययज्ञं समाप्नोति ।" इति ब्राह्मणमात्रं विवक्षति । एवञ्च सनकाद्यन्नदानरूप एव मनुष्ययज्ञ इति भ्रमो हेयः । सतिसम्भवेऽतिथये तदभावे ब्राह्मणाय कस्मै चिद्देयं, सनकादिभ्योऽपीति । अयमपि वक्ष्यति "अग्रं ब्राह्मणाय दत्वा भुञ्जीते"(१।४।२५) ति ॥ अत्रातिथिपूजाप्रयोगोनित्यकृत्यार्णवे प्रयोगपद्धतावन्यत्र च द्रष्टव्यः ॥

(१) एवञ्चायम्मनुष्ययज्ञोऽपि त्रिविधः । तत्र मुख्योऽतिथिभोजनम् । तदसम्पत्तौ हन्तकारादिदानम् । तदसम्पत्तावुदपात्रदानमपीति ॥

आसीनः पितृ(१)भ्यो दद्यात् । यथोपपादमितरान् ॥ १४ ॥

आसीन उपविष्टः पितृभ्यो बलिन्दद्यात् हरेत् । इतरान् पित्र्यबलेरन्यान् बलीन् यथोपपादं यथोपपद्यते दानन्तथैव दद्यात् न पुनरासीन एवेत्यस्ति नियम इत्यर्थः । तेनाधिवर्च्चः प्रदेशस्याशुचितया दूरस्थ एव प्रक्षिप्य दद्यादूर्ध्वः सन् । एवमन्यत्रापि । क्वचित्प्रह्वः क्वचिच्चान्यादृश एवेति यथायथमूहनीयम् ॥१४॥

स्वयन्त्वेवैतान्यावद्वसेद्बलीन्हरेत् ॥ १५ ॥

यावत् गृहे वसेत् तावत् एतान्सर्वान्बलीन्न पुनः पित्र्यबलेरवरानेवेत्यर्थः ॥ स्वयमेव यजमानो हरेत्–निदध्यात् । अनलसः । अत्र यावद्वसेदित्युक्त्या प्रवसन्नन्यद्वारापीति सूचयति । एतद् (बलिहरणं) होमादीनामप्युपलक्षणम् । तुशब्दः स्वयङ्करणपक्षे फलविशेषं द्योतयति ॥ १५ ॥

अपिवाऽन्योब्राह्मणः ॥ १६ ॥

अपिवा अथवाऽशक्तौ यजमानस्य, प्रवासे वा अन्यो ब्राह्मणो बलीन्हरेत् ॥ तथा च स्वयमशक्तावत्रिः—

"पुत्रोभ्राताऽथवाऋत्विक् शिष्यस्वस्रीयमातुलाः ।
पत्नी श्रोत्रिय याज्याश्च दृष्टाश्च बलिकर्म्मणि ॥"

इति । दृष्टाः । "प्रतिनिधित्वेने"ति शेषः ॥

अथवाऽपिवेति क्षत्रियविषयमाचार्यस्य पक्षान्तरम् । तथा च मनुः–

"पुरोहितश्च कुर्वीत वृणुयादपि चर्त्विजम् ।
तेऽस्य गृह्याणि कर्म्माणि कुर्य्युर्वैतानिकानि च ॥" इति ॥ १६ ॥

तत्रापि विशेषमाह—

दम्पती एव ॥ १७ ॥

दम्पती जाया च पतिश्चेति द्वन्द्वे "राजदन्तादित्वात्" (पा० २।२।३१) निपातितम् । "दम्पती जम्पती जायापती भार्यापती च तौ" इत्यमरः । पतिः पत्नीचोभौ एव बलीन्हरेतामिति वचनव्यत्ययेन पूर्वोक्तेनाभिसम्बन्धः । अत्र पाककरणेन सहावस्थानेन च (२)साहित्यम् । "न स्त्री जुहुयान्नानुपेत" इति वचनेन वैश्वदेवहोमे पत्न्या अनधिकारात्तत्सहभूतबलिहरणमपि पत्न्याः साग्निपतिवैदेश्ये सायमेव । तदपि सति पाके पतिताद्यन्नदानान्तं ह्येव । "सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत्" इति मनुना बाधितमिति स्मृतिदीपिकाकारः । इदंपत्नीकर्त्तृकबलिहरणं यजमानानुपस्थितावित्याचारादर्शः ॥१७॥

---

(१) अत्रदद्यादित्यन्तः पाठोभट्टभाष्ये पूर्वसूत्र एव दृष्टः ॥

(२) द्वन्द्वार्थोहि साहित्यन्तदेत–"वैश्वदेवनिमित्तन्तु पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेदि"ति विष्णुपुराणीयवचनव्याख्यायाम्पत्न्या सार्द्धमिति वाक्यमुपादाय स्मृतिदीपिकायां व्याख्यातमित्यनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥

इति गृहमेधिव्रतम् ॥ १८ ॥

इति एवमहरहः पञ्चानां यज्ञानामनुष्ठानं गृहमेधिव्रतम् गृहैर्दारैर्मेधन्ते सङ्गच्छन्त इति गृहमेधिनः। "मेधृ सङ्गमे" ताच्छील्ये णिनिः (पा० ३।२।७८) सपत्नीकास्तेषां व्रतम् शास्त्रविहितोनियमइत्यर्थः। तदेवम्। पञ्चयज्ञावशिष्ट-मन्नन्दम्पती भुञ्जीयाताम्—

"भुक्तवत्स्वथ विप्रेषु स्वेषु भृत्येषु चैवहि।
भुञ्जीयातान्ततः पश्चादवशिष्टन्तु दम्पती॥"

इति-स्मरणात्। स्वेषु-आत्मीयेषु गृहस्थितबन्धुवर्गेषु बालवृद्धातुरपूर्व-केषु॥ अकृत्वा च पञ्च महायज्ञान्भुञ्जतोस्तयोर्व्रतलोपोभवति। ऋते सुवासि-नीप्रभृतिभ्यः। तदाह मनुः—

"सुवासिनीः कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणीस्तथा।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान्भोजयेदविचारयन्॥
अदत्त्वा तु य एतेभ्यः पूर्वं भुङ्क्तेऽविचक्षणः।
स भुञ्जानो न जानाति श्वगृध्रैर्जग्धिमात्मनः॥"

इति। गौतमोऽपि "भोजयेत्पूर्वमतिथि कुमारव्याधितगर्भिणीसुवासिनी-स्थविराञ्जघन्यांश्चे"ति॥ १८॥

स्त्री ह सायं प्रातः पुमानिति ॥ १९ ॥

स्त्री-पत्नी ह किल। स खल्वयमैतिह्यार्थो(१) निपातः। एवं ह्याख्यायते वृद्धैः।सेयं पत्नी सायं रात्रौ (पुनः पाके सति(२)) बलिं हरेदमन्त्रं तूष्णीमि-

---

(१) इति होचुर्वृद्धा इत्यैतिह्यमुच्यते। इतिहेति निपातसमुदायात्स्वार्थेष्यप्रत्ययः। (पा० ६।४।२३) वस्तुतस्तु प्रसिद्धार्थ एवेति बोध्यम्।

(२) एष कुण्डलितः पाठः वैश्वदेवहोमस्य पाकसंस्कारकत्वपक्षं कक्षीकृत्य। तथा चाचारचिन्तामणौ "सायं प्रातर्वैश्वदेवः कर्त्तव्योबलिरेव च। अनश्नताऽपि सततमन्यथा किल्बिषोभवेत॥" इति छन्दोगपरिशिष्टादनश्नताऽपि गृहस्थेनातिथ्याद्यनुरोधेन द्विः पाकतापक्षे द्विरवश्यंवैश्वदेवङ्कार्य्यमिति वाचस्पतिः॥ स्मृतिदीपिकायां वामदेवमहामहो-पाध्याया अपि—वैश्वदेवमुपक्रम्य-पुनः पाकाभावे तु नेदङ्कार्य्यमित्याहुः॥

वस्तुतस्तु—पुरुषसंस्कारेषु पञ्चयज्ञानाम्पाठोगौतमेन कृतः "...सहधर्म्मचारिणी-संयोगः। पञ्चानांमहायज्ञानामनुष्ठानन्देव-पितृ-मनुष्य-भूत-ब्रह्मणाम्" इति। "वैश्वदेवं हि नामैतत्सायं प्रातर्विधीयते" इति मनुनाऽविशेषतयैवास्य विधानेनापि पुरुषार्थत्वम-वगम्यते। "स्वाध्यायेन व्रतैर्होमैस्त्रैविद्येनेज्यया सुतैः। महायज्ञैश्च यज्ञैश्च ब्राह्मीयं क्रियते तनुः॥" इत्यादिमानवादिस्मरणाच्च पुरुषार्थमिदङ्कर्म्म यथाकथञ्चिन्निर्वर्त्तनीयमिति स्थि-तिः॥ अत एव स्मृतिदीपिकायामुक्तम् "वैश्वदेवश्च नान्नसंस्कारकः। मानाभावात्। "आर्य्याः प्रयता अन्नसंस्कारकाः" इत्यापस्तम्बवचनन्तु अन्नपाचकत्वं प्रयतानाम्बो-धयति न तु वैश्वदेवस्य सिद्धान्नसंस्कारकत्वम्। अत एवाऽकृते वैश्वदेवे श्राद्धं सिद्धान्नेन

त्यर्थः । तथाच मनुः—

"सायन्त्वन्नस्य सिद्धस्य पत्न्यमन्त्रं बलिं हरेत् ।
वैश्वदेवं हि नामैतत्सायम्प्रातर्विधीयते ॥"

इति । तदनेन रात्रावपि वैश्वदेवबलिकर्म्मणोरविशेषेण कर्त्तव्यत्वन्दर्शितम्(१) । प्रातरहनि पुमान् समन्त्रमित्यर्थः । बलिं हरेत् ॥ अत्र स्मृतौ—सिद्धस्यान्नस्येति पक्षप्राप्तमनूद्यते न तु विधित्सितम् । सायं बलिं हरेदित्येव । तच्चान्नाभावे फलादिनाऽपि । तथाच चतुर्विंशतिमते—

"अलाभे येन केनापि फलशाकोदकादिभिः ।
पयोदधिकृतैर्वापि वैश्वदेवं स्रुवेण तु ॥
हस्तेनान्नादिना कुर्याद्द्भिरञ्जलिना जले ॥"

इति । तत्रापि यददनीयन्तेनैव होमस्तथाच परिशिष्टे—

"शाकं वा यदि वा पत्रं मूलं वा यदि वा फलम् ।
सङ्कल्पयेद्यदाहारं तेनैव जुहुयाद्धविः ॥"

इति । इतिकरणं बलिप्रकरणसमाप्तिख्यापकम् ॥ १९ ॥

तदिदं बलिहरणमहरहर्यत्पच्यते तेनैवान्नेन कर्तव्यम् । न खल्वेष नियमोवैश्वदेवेनैवान्नेन विधेयमित्याह—

सर्वस्य त्वेवान्नस्यैतान्बलीन्हरेत् पित्र्यस्य वा स्वस्त्ययनस्य वाऽर्थार्थस्य वा ॥ २० ॥

सर्वस्येत्यनेन येन केनाऽपि बलीन्हरेत् । पित्र्यस्य पितृकर्म्मार्थं शृतस्य अमावस्यादावन्वाहार्य्याद्यर्थस्येत्यर्थः । अत्र तस्येदमित्यर्थे "पितुर्यच्च" (पा० ४।३।७९) इति यति "रीङृतः" (पा० ७।४।२७) इति रीङो "यस्येतिच"

थुच्यते वैश्वदेविकपाकान्नंनिषेधश्च भोजनप्रकरणीयो। वैश्वदेवविमुखस्वामिकान्नविषयको "नात्मार्थम्पाचयेदन्नमि"ति निषिद्धपाकान्नपरोवेति ॥

(१) अत्र च्छन्दोगाह्निके श्रीदत्तोपाध्याया आहुः "इदं पत्नीकर्त्तृकं बलिहरणं यजमानतत्पुत्रादीनामसन्निधान इति केचित। अन्ते तु—"स्वयन्त्वेवैतान्बलीनि"त्यारभ्य-"स्त्री हि सायं प्रातः पुमानि"ति गोभिलगृह्यानुसाराद्गृहमेधिव्रतपक्षे सायं पत्नीकर्तृकमेव बलिहरणं तत्परञ्च मानववचनमिति वर्णयन्तीति । वसिष्ठः "वैश्वदेवं सायम्प्रातर्गृह्येऽग्नौ जुहुयात्" इत्यादि। वैश्वदेवं विश्वदेवदेवताकम्। सायमिति। पुनः पाकान्नेन। "पुनः पाकमुपादाय सायमप्यवनीपते। वैश्वदेवनिमित्तन्तु पत्न्या सार्द्धं बलिं हरेत ॥ तत्रापि श्वपचादिभ्यस्तथैवान्नापवर्जनम् ।" इति विष्णुपुराणवचनात्। गृह्ये—आवसथ्याग्नौ इति तु साग्निविषयम् । इत्याचारचिन्तामणिः । पत्न्या सार्द्धमिति पाककरणेन सहावस्थानेन च साहित्यम् ।

(पा० ६।४।१४८) इतीकारलोपः ॥ वा–अथवा स्वस्त्ययनस्य(१) तदर्थं पकस्य । अर्थार्थस्य स्वसमीहितसिद्ध्यर्थस्य। (२)वाशब्दोऽयं कैमुतिकन्यायमनुस्मारयति। पूर्वतनावनास्थायान्तेन यथाकथञ्चित्पकस्येत्यर्थ आयाति। अत्र तु शब्दोऽस्यैव बलिहरणस्य कालविशेषद्योतनार्थः । पूर्वन्तु तावद्बलिहरणङ्कुर्यात्पश्चाद्ब्राह्मणं भोजयेदिति चन्द्रकान्तभाष्यम् ॥ २० ॥

तदिदं बलिहरणम् ।

यज्ञादेव निवर्त्तते ॥ २१ ॥

यज्ञो ज्योतिष्टोमादिस्तस्माद्धेतोर्निवर्त्तते । यद्वा सप्तम्यर्थे व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) पञ्चमी । यज्ञे निवर्त्तते । बलिहरणञ्च होमादीनामप्युपलक्षणम् । "तस्माद्दीक्षितो न ददाति, न पचति, न जुहोति" इति च ब्राह्मणम् । न ददातीत्यादि दीक्षणीयेष्टेरन्यत्र बोध्यम् । एवशब्दो बलिहोमादेरावश्यकत्वप्रदर्शनार्थः । नान्यथा आपद्यपि निवर्त्तते इति । तथा च स्मरन्ति—

"आपद्यपि हि कष्टायां पञ्चयज्ञान्न हापयेत् ।
स्वर्गापवर्गयोः प्राप्तिं महायज्ञैः प्रचक्षते ॥"

इति । सोऽयं सामान्यविधिरपवादविधिनाऽनेनोपरुध्यते । न पुनरेतावताऽशौचेऽपि कर्त्तव्यतैवामीषामिति भ्रमितव्यम्—

"सन्ध्यां पञ्चमहायज्ञान्नैत्यकं स्मृतिकर्म्म च ।
तन्मध्ये हापयेत्तेषां दशाहान्ते पुनः क्रिया ॥"

इति–स्मरणात् ॥ "पञ्चयज्ञविधानञ्च न कुर्यान्मृत्युजन्मनोः" इतिचैवमादिस्मरणात् ॥ २१ ॥

यद्येकस्मिन्काले व्रीहियवौ प्रक्रियेयातामन्यतरस्य कृत्वा कृतम्मन्येत २२

यदि–एकस्मिन् भोजनकाले दिवैव वा रात्रावेव वा–इत्यर्थः । व्रीहियवौ उभौ । नानाजातीयान्नोपलक्षणमेतदित्याचारचिन्तामणिः । प्रक्रियेयाताम् । प्रकर्षेण भक्तकरम्भपायसशाक्कुल्यादिभेदेन क्रियेयाताम् कृतौ भवेतान्तर्हि अन्यतरस्य एकतरस्य व्रीहेर्यवस्य वा विकारैः कृत्वा बलिहरणं कृतं सम्पादितं मन्येत जानीयात् । न पुनरन्यस्यापि कर्त्तव्यमित्यर्थः ॥ २२ ॥

यद्येकस्मिन्काले पुनः पुनरन्नं पच्येत सकृदेवैतद्बलितन्त्रं कुर्वीत २३

---

(१) स्वस्तीत्यभिप्रेतार्थं सिद्धिमाचष्टे–तस्यायनं प्रापकं यत्कर्म्म ब्राह्मणभोजनादिकन्तत्स्वस्त्ययनं, स्वस्ति ईयते प्राप्यतेऽनेनेति करणे ल्युट्। "स्नेहवद्मांसमन्नं ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वस्ति हैषाम्भवती"त्येवमादिवचनात् ।

(२) चन्द्रकान्तभाष्ये तु—अर्थो धनम् अर्थः प्रयोजनं यस्य पुरुषस्य सोऽयमर्थार्थः । यस्मात्पुरुषादर्थंआशास्यते तदर्थम्पकस्येत्यर्थ इत्युक्तम् ॥ अवयवलक्षणा चात्र षष्ठी पूर्ववत् ॥

यद्येकस्मिन्काल इत्युक्तार्थम्। पुनः पुनर्भूयोभूयः। अन्नं पच्येत अतिथ्यादि-बाहुल्यवशात्। तथापि सकृदेकवारमेव एतद्बलितन्त्रम्बलिहरणं कुर्वीत न प्रति-पचनमित्यर्थः॥ २३॥

भ्रातॄणां भिन्नपाकत्वेऽपि मुख्यपाकादेव बलिहरणमित्याह—

यद्येकस्मिन्कुले बहुधाऽन्नं पच्येत गृहपतिमहानसादेवैतद्ब-लिकर्म्म कुर्वीत॥ २४॥

यदि-एकस्मिन्कुले गृहे एकपाकोपजीविभ्रात्रादिवर्गेवा। तथाच मेदिनी "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च। भवने च तनौ क्लीबम्" इति॥ बहुधा बहुप्रकारेण (बहुषु महानसेषु) अन्नं पच्येत कुतश्चित्कारणात्कदाचि-द्भ्रातृपुत्रादीनां भोजनसौकर्यार्थं वा, तर्हि एषां यो गृहपतिस्तस्य महानसादेव नप्रति महानसात्। स्मरति च बृहस्पतिः—

"एकपाकेन वसतां पितृदेवद्विजाऽर्चनम्।
एकं भवेद्विभक्तानां तदेव स्याद् गृहे गृहे॥"

इति। देवार्चनं वैश्वदेवः। कः कुर्वीतेत्यपेक्षायां? गृहपतिस्तदशक्तौ त-त्प्रतिनिधिर्वेति बोध्यम्॥ २४॥

अमीषाम्मध्येऽमुख्यस्यादौ पाके तेन तूष्णीमेवाग्नौ किञ्चिदलवणं प्रक्षिप्य किञ्चिच्च ब्राह्मणाय दत्त्वा भोक्तव्यमित्याह—

यस्य त्वेषामग्रतः सिद्ध्येत् (१)नियुक्तमग्नौ कृत्वाऽग्रं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत॥ २५॥

एषामेकपाकोपजीविनाम्मध्ये यस्य तु अग्रतः प्रथमम्। गृहपतिपाकात् सिद्ध्येत् निष्पद्येत पाकः, स किञ्चिदन्नम् अग्नौ नियुक्तं कृत्वा—हुत्वा। अग्रं चतुर्ग्रासमितमन्नं ब्राह्मणाय दत्त्वा भुञ्जीत॥ तुशब्दो विशेषार्थः। अनावश्य-कत्वेऽपि वैश्वदेवादीनामयमस्य विशिष्यते यदग्नौ नियोज्यमग्रं च ब्राह्मणाय दातव्यमिति॥ २५॥

यस्योजघन्यं भुञ्जीतैवेति॥ २६॥

उ इति पुनरर्थोनिपातः। अपार्थोवा। (२)यस्य पुनर्जघन्यं पश्चात् गृहपति-पाकात् सिद्ध्येत्पाकः स भुञ्जीतैव न पुनरग्नौ नियुञ्जीत ब्राह्मणाय वा दद्या-द्बलिं वा हरेत्। अन्ये तु पठन्तियः सोजघन्यं भुञ्जीतैवे"ति। अत्र पाठे भुञ्जीतेति पूर्वप्रकृतमनुवर्त्तते। यः जघन्यं पश्चाद्भुञ्जीत स उ भुञ्जीतैव ना-न्यत्किञ्चित्कुर्यादित्यर्थः। अत्रार्थे सोर्लोपा—(पा० ६।१।१३२) भावश्छान्द-

(१) "स निह्नुतमेवाग्नौ हुत्वाऽग्रमि"त्येवं पाठः क्वचित्पुस्तके निह्नुतंतूष्णीम्।
(२) निरर्थकः। (निरु० १।६)

सः। इति नित्यबलिकर्म्मप्रकरणसमाप्तिं द्योतयति(१) ॥ २६ ॥

अथाऽप्युदाहरन्ति ॥ २७ ॥

अथ–अनन्तरं यत्कर्त्तव्यन्तदप्युदाहरन्ति "ब्राह्मणवाक्यानि" इति शेषः २७

एतस्यैव बलिहरणस्यान्ते कामं प्रब्रुवीत भवति हैवास्य ॥ २८ ॥

एतस्य नित्यस्य एव बलिहरणस्यान्तेऽवसाने, न पुनः काम्यानामपि बलीनामनन्तरमित्यर्थः। कामं काम्यत इति कामस्त(२)मभिलषितमायुरारोग्यादिकं प्रब्रुवीत प्रकर्षेण लाभार्थङ्कथयेत्। अग्निमुद्दिश्य प्रार्थयेदित्यर्थः। "मनोह वै देवा मनुष्यस्य जानन्ती"ति श्रवणान्मनसैव प्रार्थना माभूदिति व्यक्तवागर्थस्य ब्रवीतेः प्रार्थनार्थकलिङन्तस्य प्रयोग.। प्रार्थनाचेयं वामदेव्यगानात्पुरस्तात्कर्त्तव्या तदाह नित्यान्बलीनभिधाय कात्यायनः—

"स्पृष्ट्वापो वीक्ष्यमाणोऽग्निं कृताञ्जलिपुटस्ततः।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं प्रार्थयेद्द्रविणोदसम् ॥"

इति। द्रविणोदसमग्निम्(३)।

तथा—

"आयुरारोग्यमैश्वर्य्यं धीर्धृतिः शं बलं यशः।
ओजोवर्च्चः पशून्वीर्यं ब्रह्म ब्राह्मण्यमेव च ॥
सौभाग्यङ्कर्म्मसिद्धिश्च कुलज्यैष्ठं सकर्त्तृताम्।
सर्वमेतत्कर्म्मसाक्षिन्द्रविणोदो रिरीहि नः ॥"

इति। रिरीहि–प्रयच्छ। आयुरारोग्यमित्यादिप्रार्थनामन्त्रः। सखल्वयं प्रार्थितः कामो भवति निष्पद्यत एव ह किल। अस्य प्रार्थयितुरित्यर्थः ॥ २८ ॥

स्त्रयन्त्वेवास्यं बलिं हरेद्यवेभ्योऽध्याव्रीहिभ्यो व्रीहिभ्योऽध्यायवेभ्यः। सत्वासभ्यो नाम बलिर्भवति ॥ २८ ॥

तुशब्दः सुभूमिकरणादिकं विशेषं स्मारयति। नित्यबलिवत्सुभूमिकरणम्

---

(१) अत्र चन्द्रकान्तभाष्यम् "सेयम्पञ्चसूत्री द्रव्यस्य कर्म्मार्थतामाह। कर्म्मणश्च पुरुषार्थताम्। कर्म्मणां द्रव्यार्थत्वे खल्वावर्त्तेत प्रति द्रव्यङ्कर्म्म, तदननुजानान आचार्य्यः पुरुषार्थत्वममीषान्दर्शयति। द्रव्यार्थत्वे खल्वमीषां वचनानामदृष्टार्थत्वङ्कल्पनीयं स्यान्न चैतदुचितं सम्भवन्त्यां गतौ। तस्माद्यथोक्त एवार्थः। इति ॥

(२) काममित्येकवचनेनायुरादीनामन्यतमं यं यमिच्छेत्तन्तमेव प्रार्थयेत् नैकस्मिन्काले बहूनिति। "दीर्घायुष्यं मेऽस्तु" "ऐश्वर्य्यम्मेऽस्तु" "पशवो मे सन्तु" इत्येवमादीनामेकमिति भट्टभाष्यम्।

(३) तथाच निरुक्तम् "अयमेवाग्निर्द्रविणोदा इति शाकपूणिः (८।२।६) द्रविणस् शब्दोऽयं लोकेऽदन्तः प्रयुज्यते। तथाच हैमः "द्रविणं काञ्चने धने। पराक्रमे बले च स्यादि" ति ॥

उभयतः परिषेक इत्येवमादिकया रीत्या आसस्यं तन्नामकं बलिं स्वयमेव हरेत् न पुनःप्रवासादावप्यन्येन तं कारयेत् । उक्तश्चायमर्थः "स्वयमेव हरेत्कामान्" इत्यादिगृह्यान्तरेण । कोऽयमासस्योनाम बलिः कस्मै च हर्त्तव्यः ? इत्यत्राह— यवेभ्य इति । अत्र चतुर्थ्या त्यागोद्देश्यत्वलक्षणं देवतात्वं यवानामभिधीयते । यथाचोक्तम्—

"तद्धितेन चतुर्थ्या वा मन्त्रलिङ्गेन चेष्यते ।
देवतासङ्गतिस्तत्र दुर्बलन्तु परं परम् ॥"

इति । तस्माद्यवदैवतोऽयं बलिः "यवेभ्योनमः" इति प्रयोक्तव्यः । बलिकालमाह—अधि उपरि । अर्थाद्यवोत्पत्तेरेव । अवधिकालमाह आव्रीहिभ्य इति । व्रीह्युत्पत्तेरा-अर्वाक् । इत्यर्थः । एतेन व्रीहिभ्योऽध्यायवेभ्य इति व्याख्यातम् ॥ स त्वासस्य इति । स इति प्रकृतपरामर्शिना सर्वनाम्ना निरपेक्षं बलिद्वयं परामृश्यते । तुशब्दोऽन्येभ्योबलिभ्योऽस्य वैशेष्यमवगमयति(१) । स खल्वयं बलिरेकस्मात् सस्यादारभ्यापरसस्यपर्यन्तं कर्त्तव्यत्वादासस्योनाम(२) भवति ॥ २९ ॥

दीर्घायुर्हैव भवति ॥ ३० ॥

दीर्घमायुर्यस्य सोऽयं दीर्घायुर्ह—किल(नूनं) भवत्येव । नाऽल्पायुरयं यजमानोभवतीत्यर्थः ॥ ३० ॥

विश्राणिते फलीकरणानामाचामस्यापामिति बलिं हरेत् स रौद्रो भवति स रौद्रो भवति ॥ ३१ ॥

इति गोभिलीयगृह्यसूत्रे चतुर्थी कण्डिका ॥ १ ॥ ४ ॥ ❀ ॥

विशेषेण श्राणिते "श्रणुदाने" (चु०प०) इति स्मरणाद्दत्तेऽन्ने क्षीणप्राये इत्यर्थः । एवञ्च रात्रा(३)वयं बलिर्भवति । तत्र हि सर्वमन्नं श्राणितन्दत्तं क्षीणप्रायं भवतीति भट्टभाष्यम् ॥ शिष्टान्नानां फलीकरणानां तुषाणामाचामस्य भक्तमण्डस्य "मासराचामनि (वि)स्रावा मण्डे भक्तसमुद्भवे" इत्यमरः । स्मर्यते च "ओदनाग्रद्रवं प्राहुराचामं हि मनीषिणः" इति । अपाम् उदकस्य च । अवयवार्थेऽत्र षष्ठ्यः । इतिना मिलितमुच्यते । त्रीण्येतान्येकीकृत्येत्यर्थः ।

(१) स्वयमेव खल्वयं बलिर्हर्त्तव्योलोप एवास्य प्रवासादावित्युक्तप्रायम् ।

(२) अन्नार्था हीयं संज्ञा आशरत्सस्यादावसन्तसस्येन यस्य हरणम् । एवमावसन्तसस्यादाशरत्सस्येनेति । सोऽयमासस्योनामेति ॥

(३) तथाच गृह्यान्तरम्—
"यक्ष्मणे चोदकन्दद्याद्यक्ष्मैतत्त इति ब्रुवन् । आरोग्यमस्य तेन स्यात्सायं रौद्राद्यथेप्सितम् ॥" इति । अत्रयथेप्सितमिति वचनाद्यत्किञ्चित्कामयते तद्रौद्रबलेः फलमवगच्छामः ॥

बलिं हरेत् । स खल्वयं बलिः रौद्रो रुद्रदेवताको भवति ॥ अन्तेऽभ्यासः कण्डिकापवर्गद्योतनार्थः ॥ ३१ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्याया-"मृदुला" ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां प्रथमप्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ १ ॥ ४ ॥ * ॥

अथ पञ्चमी कण्डिका—

(अथ दर्शपौर्णमासप्रकरणम्)

पञ्चमहायज्ञानभिधायेदानीन्तद्वग्निश्रयौ दर्शपौर्णमासौ विवक्षुराह—

अथ दर्शपौर्णमासयोः ॥ १ ॥

अथे-त्ययमधिकारार्थः । दर्शश्च पौर्णमासश्च(१) तयोरधिकार "इदानीं वर्तिष्यत" इति वाक्यशेषः ॥ १ ॥

तत्र तावदुपवासपूर्वकत्वाद्दर्शपौर्णमासयोरुपवासव्यवस्थैव प्रथममभिधातव्या । तत्रापि-"दर्शान्तं पौर्णमासाद्यमेकमेव प्रचक्षते', इति कर्म्मप्रदीपवचनात्पौर्णमासादित्वावगमात् पौर्णमास्यास्तावद्व्यवस्थोच्यते—

सन्ध्यां पौर्णमासीमुपवसेत् ॥ २ ॥

रात्र्यह्नोः सन्धिः सन्ध्या-(स्वार्थे(२)यत्प्रत्ययः)

"अहोरात्रस्य यः सन्धिः सूर्य्यनक्षत्रवर्ज्जितः ।
सा च सन्ध्या समाख्याता मुनिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥"

इत्युक्तलक्षणा । सा खल्वियं परैव सन्ध्या गृह्यते इति वक्ष्यामः । यद्वा(३) सन्धिकालावच्छिन्नां, यस्यां किल पौर्णमास्यां सन्ध्यायामेव-(सवितुरस्तमयसमकालमेव) पूर्णश्चन्द्रमाः समुदेति सा पौर्णमासी सन्ध्येत्युच्यते । तामिमाम्प्राप्य-तस्यामुपवासङ्कुर्यादित्यर्थः । उपवासः खल्वयमुपावृत्तस्य पापेभ्यो गुणैः सह वासोवक्ष्यमाणोपवसथानुष्ठानं यथोक्तकारालब्धाभोजनमुच्यते । न पुनरहोरात्रमभोजनम् । "औपवथिकं दम्पती भुञ्जीयाताम्" इति तदहर्भोजनोपदेशात् ।

---

(१) [illegible] यथा पूर्वत्र विकल्पो [illegible] [illegible] एवमिहापीति बोध्यम् ।

(२) "तत्र[illegible]" (पा० ४।१।७६) इत्यधिकारसूत्रे बहुवचनमनुक्तानामिन्द्रिक-न्यद्रादीनामपि विधानायेति व्यक्तं मनोरमायां ।

(३) पूर्वव्याख्यायां लक्षणामपेक्ष्यावच्छेदकत्वलक्षणविषयसम्बन्धमात्रार्थे (पा० ४।३।१०) [illegible] सामीप्यमति भाति । इदमापमवच्छेदकत्वलक्षणसम्बन्धार्थः । "गृहीत्वा [illegible] केशेष्विव-त्यादिषु ॥ (मा० पु० दे०मा०)

"उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासोगुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशोषणम्" इति च स्मरणम् ।

एके पुनः "उपास्मिन् श्वोयक्ष्यमाणा देवा वसन्ति एवं विद्वानग्निमुपस्तृणाति" इति तैत्तिरीयब्राह्मणं पश्यन्तः "उपवासोऽग्न्याधानम्" इति वर्णयन्ति। तदप्यादरणीयम् "पूर्वेद्युरग्निं गृह्णाति उत्तरमहर्देवतां यजते" इत्येवमादिशास्त्रादप्येतदवगमात् ॥ २ ॥

उत्तरामित्येके ॥ ३ ॥

सन्ध्याम्पौर्णमासीमनुपोष्य पौर्णमासीमुपवसेत्सखण्डामपीत्येक आचार्या मन्यन्ते । अपरे पुनरुत्तराम्पौर्णमासीतः, प्रतिपदमुपवसेत् । इति मन्यन्ते । न वयमेवं ब्रूम इत्यर्थः । तथाच रौरकीये ब्राह्मणम् । "द्वे ह वै पौर्णमास्यौ द्वे अमावास्ये, तस्मात् प्रतिपद्युपवसन् यजेतापरेद्युः" इति । तस्मात्परशाखिकोऽयं पक्षः कौथुमीयो न भवति ॥ ३ ॥

अत्र "त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ती" त्यत्र पौर्णमासीकथायाः सम्भाविनं प्रसङ्गमपर्यवस्यन्नेवामावास्यायाः खल्विदानीं व्यवस्थोच्यते—

अथ—यदहश्चन्द्रमा न दृश्येतताममावास्याम् ॥ ४ ॥

अथ—उभयत्रामावास्यालाभे यदहर् यस्मिन्नहनि चन्द्रमा न दृश्येत नावलोक्येत । ताममावास्यामुपवसेदित्यनुवर्त्तते । सा खल्वियं कुहूरुच्यते इति सैवोपवस्तव्या न सिनीवाली । तस्यां खल्ववलोक्यते प्रातश्चन्द्रमाः । तस्मान्नात्र क्षयलक्षणा । तदिदं सूत्रं वर्द्धमानाभिप्रायम् । कात्यायनोऽप्याह—

"वर्द्धमानाममावास्यां लक्षयेदपरेऽहनि ।
यामांस्त्रीनधिकान्वापि पितृयज्ञस्ततोभवेत् ॥" इति ॥ ४ ॥

कस्याश्चिदमावास्यायाः कस्याश्चिच्च पौर्णमास्या उपवासव्यवस्थामभिधाय अथेदानीन्दर्शपौर्णमासयोः कश्चिन्नियमः पौर्णमास्यमावास्ययोश्च स्वरूपं वक्तव्यमित्युत्तरोग्रन्थ आरभ्यते—अथ तत्र—

कस्मात्पुनः कारणात्पौर्णमास्याममावास्यायाञ्चोपवासो व्यवस्थाप्यते ? न पुनश्चतुर्द्दश्यामुपोष्य तयोरेवेज्यते(१)इत्यस्यां जिज्ञासायामिदं सूत्रमारभ्यते।

पक्षान्ता उपवस्तव्याः पक्षादयोऽभियष्टव्याः ॥ ५ ॥

पक्षोऽर्द्धमासः । स च शुक्लकृष्णभेदाद्द्विविधः । तदन्तातिथिश्च द्वयी पौर्णमासी अमावास्या च । बहुवचनं व्यक्तिभेदाभिप्रायम् । तदयमर्थः । पक्षाणा-

(१) तथा चामरः "सा दृष्टेन्दुः सिनीवाली सानष्टेन्दुकला कुहूः" इति । सा अमावस्या । अमा—सह—वसतश्चन्द्रार्कौ यस्यां सा । अमोपपदाद्वसेरधिकरणे ण्यत् । वृद्धौ सत्यां पाक्षिकोह्रस्वश्चनिपात्यते इति "अमावस्यदन्यतरस्याम्" (पा० ३।१।१२) इति सूत्रेवृत्तिकृतः प्राहुः ॥

मन्ता अवसानतिथय उपवस्तव्याः। पक्षाणामाद्य: प्रतिपद्श्च अभियष्टव्याः आभिमुख्येन यष्टव्या इति। अस्मादपि कारणात् पौर्णमासीमुपवसेन्नोत्तरामित्यवधार्यते॥ ५ ॥

आमावास्येन हविषा पूर्वपक्षमभियजते पौर्णमासेनापरपक्षम्॥६॥

अमावास्यायाय्यँदुपक्लृप्तं हविस्तदामावास्यम् इत्युच्यते। तेनामावास्येन हविषा पूर्वपक्षं शुक्लपक्षमभियजते। पौर्णमासेन पौर्णमास्यामुपक्लृप्तेन हविषा अपरपक्षं कृष्णपक्षम् अभियजत इत्यनुषज्यते। पूर्वपक्षप्रतिपदिष्ट्या कृत्स्न एव पूर्वः पक्ष इष्टोभवति। अपरपक्षप्रतिपदिष्ट्या च कृत्स्नोऽपरपक्ष इत्यभिप्रायः। न खलु पक्षमभिव्याप्येष्टिराम्नायते तस्माद्यथोक्त एवार्थः॥ ६ ॥

अथ केयं पौर्णमासी का वाऽमावास्या? तदुच्यते—

यः परमोविप्रकर्षः सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी
यः परमः सङ्कर्षः साऽमावास्या॥ ७॥

यः परमो महान् विप्रकर्षो व्यवधानं सप्तमराश्यवस्थानं सूर्याचन्द्रमसोः सा पौर्णमासी पूर्णिमा। इत्येकोऽर्थः। सा इति विधेयपौर्णमास्यपेक्षया स्त्रीत्वम्। यः खलु परमः सङ्कर्षः सन्निकर्षः। एकराश्यवच्छेदेनैकांशावस्थानं सूर्याचन्द्रमसोः सा अमावास्या दर्शः सूर्येन्दुसङ्गम इत्यनर्थान्तरम्॥ ७॥

एवं प्रासङ्गिकाङ्कथामवसाय प्रकृतामेवामावास्याव्यवस्थामाह—

यदहस्त्वेव चन्द्रमा न दृश्येत,ताममावास्यां कुर्वीत॥८॥

न दृश्येत न दर्शनं सम्भाव्येत आगमबलात् क्षीण इत्यवगम्येत ताममावास्यां कुर्वीत। तुशब्दश्चशब्दार्थः समुच्चये। एवशब्दोऽवधारणार्थः। उपवासमन्यच्च यद्विहितम् "अमावास्यायां तच्छ्राद्धमितरदन्वाहार्य्यम्" इति। तदपि तस्यामेव कुर्वीतेत्येवमवध्रियते। तदनेन उपवासपिण्डपितृयज्ञान्वाहार्य्यश्राद्धानामेकस्मिन्काले कर्त्तव्यत्वमवगम्यते। अत एव कात्यायनोऽमीभिरेव वचनैः श्राद्धमपि व्यवस्थापयाञ्चकार॥ तदिदं क्षीणामावास्याऽभिप्रायं सूत्रम्। क्षयश्चात्र लक्ष्यते अतो "यदहश्चन्द्रमा न दृश्येत ताममावावस्याम्" इत्यनेन सूत्रेण न पौनरुक्त्यम्। तत्र खल्ववलोकनाभावोऽर्थः, वर्द्धमानाभिप्रायञ्च वचनम्। इत्यवोचाम। तदाह कात्यायनः—

"पिण्डान्वाहार्य्यकं श्राद्धं क्षीणे राजनि शस्यते।
वासरस्य तृतीयांशे नातिसन्ध्यासमीपतः॥
यदा चतुर्द्दशी यामं तुरीयमनुपूरयेत्।
अमावास्या क्षीयमाणा तदैव श्राद्धमिष्यते॥
यदुक्तं यदहस्त्वेवं दर्शनं नैति चन्द्रमाः।

तत्त्वयापेक्षया ज्ञेयं क्षीणे राजनि चेत्यपि ॥

इति । तथाच श्रूयते "अपराह्णे ददाति तस्मिन् क्षीणे ददाति" इति । "एष वै सोमो राजा देवानामन्नं यच्चन्द्रमाः । स एतां रात्रिं क्षीयते तस्मिन्क्षीणे ददाति" इति च शतपथीये ॥ ८ ॥

यस्माच्चतुर्दश्यामपि चन्द्रमाः क्षीयते–तस्मात्—

दृश्यमानेऽप्येकदा गताध्वा भवतीति ॥ ९ ॥

दृश्यमानेऽपि चन्द्रे । तदिदं चतुर्द्दशीमभिप्रेत्य वचनम् । अस्यापि खल्वमावास्याविषयत्वे पूर्वेणैव सूत्रेण सिनीवाल्या विधानादर्थत एव तत्र प्रातश्चन्द्रमसोदर्शनस्य प्राप्तत्वादनुवादापत्तेः । एकदा–एकस्मिन्काले । यदा खलु विप्रकृष्टायाममावास्यायामपेक्ष्यमाणायां सन्ध्यासमीपमुहूर्त्ते स्यात्तदैव न सर्वदा इत्यर्थः । गताध्वा–गतः प्राप्तो देवपितृलोकप्रापणाय अध्वा मार्गः अनया सेयं गताध्वा प्रशस्ता भवति चतुर्द्दश्यपि । तदाह कात्यायनः—

"यच्चोक्तं दृश्यमानेऽपि तच्चतुर्दश्यपेक्षया ।
अमावास्यां प्रतीक्षेत तदन्ते वापि निर्वपेत् ॥" इति ।

अतएव—

"दर्शस्तत्र निमित्तं वै कालश्चन्द्रक्षयात्मकः ।"

इति क्षीणामावास्याविषयं स्मरणम् । इतिरमावास्याव्यवस्थोपसंहारार्थः॥९॥

एवममावास्याकथामवसाय पर्यवसिताम्पौर्णमासीकथामनुवर्त्तयति—

त्रयः पौर्णमासीकाला भवन्ति, सन्ध्यावाऽस्तमितोदया वोच्चैर्वा ॥ १० ॥

त्रय–स्त्रिसंख्याका एव । ते खल्विमे विभज्य प्रदर्श्यन्ते–सन्ध्या वेति । सन्ध्या तावदुक्तलक्षणा सा वा । अस्तमितोदिता वा । अस्तमिते सवितरि चन्द्रमा उदितो यस्यां सेयमस्तमितोदिता सा वा । उच्चैर्वा । यस्यामुच्चैः स्थिते कलाहीने समुदिते चन्द्रमसि पश्चात्सवितुरस्तमयः स्यात्सेयमुच्चैः पूर्णमास्युच्यते । सा वा । इयं किल चतुर्द्दशीमिश्रा भवति । पुराणेऽपीत्थमेव पौर्णमासीप्रकारा वर्णिताः—

"राका चानुमती चैव द्विविधा पूर्णिमा मता ।
पूर्वोदितकलाहीने पौर्णमास्या निशाकरे ॥
पूर्णिमाऽनुमती ज्ञेया पश्चास्तमितभास्करे ।
यस्मात्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ॥
तस्मादनुमती नाम पूर्णिमा प्रथमा स्मृता ।
यदाचास्तमिते सूर्य्ये पूर्णचन्द्रस्य चोद्गमः ॥
युगपत्, सोत्तरा रागात्तदानुमतिपूर्णिमा ।
राकान्तामनुमन्यन्ते देवताः पितृभिः सह ॥
रञ्जनाच्चैव चन्द्रस्य राकेतिकवयोऽब्रुवन् ॥ इति ।

पश्चास्तमितेति पृषोदरादित्वात् (पा० ६।३।१०९) साधुः। यद्वा "पश्चपश्चा च छन्दसि" (पा० ५।३।३३) इति निपातितस्यात्रार्षे वचसि प्रयोगः। कलाहीने निशाकरे पूर्वमुदिते सति यत्रभास्करोऽस्तमेति सेयमनुमती नाम पूर्णिमोच्यते। इयवेम "उच्चै"रिति सूत्रिता। अस्तमिते सूर्ये चन्द्रस्योद्गमः, युगपच्च सूर्यस्यास्तमयः पूर्णचन्द्रस्योद्गमश्च, इति द्वयी राका भवति। अत्राद्या अस्तमितोदिता। द्वितीया सन्ध्येत्यस्मदीयन्दर्शनम्। एतस्माल्लिङ्गात्। सन्ध्या पौर्णमासी अपि अस्तमयसन्ध्यासम्बन्धिनी गृह्यते न पुनरुदयसन्ध्यासम्बन्धिन्यपि इति युक्तम्। सेयमभिद्यमानेऽप्यर्थे भिन्नयोराचार्ययोर्भिन्नरीतिरित्यनवद्यम्॥ (इति चन्द्रकान्तभाष्यम्) ॥१०॥

उच्चैः पौर्णमासो तावच्चतुर्दशीमिश्रा भवति, सेयमुदयदिनगामिनी। कतरा पुनरत्रोपोष्या? तत्राह—

अथ यदहः पूर्णो भवति ॥ ११ ॥

अथेत्यनन्तरायामुच्चैः पौर्णमास्याम् एष एव विधिरिति दर्शयति। अथ शब्दः सूत्रभेदप्रज्ञापनार्थः। अन्यथा पूर्वेण सूत्रेणास्यैकसूत्रता स्यात्। उच्चैर्वा यदहः पूर्णो भवति" इत्येके वर्णयन्ति। यदहर्यस्मिन्नहनि पूर्णः—सकलकलोपचयादखण्डमण्डलश्चन्द्रमा भवति। तामुपवसेदित्यर्थः॥ ११॥

कदा पुनरेवं भूतश्चन्द्रमा भवति? कः खलु ज्ञानोपायोऽस्यार्थस्येत्याकाङ्क्षायामाह—

पृथगेवैतस्य ज्ञानस्याध्यायो भवति, अधीयीत वा तद्विद्भ्यो वा पर्वागमयेत् ॥ १२ ॥

पृथक् अन्य एव एतस्य पूर्वविवक्षितस्य उपायभूतो ज्ञानस्य अध्यायः अधीयत इत्यध्यायो ग्रन्थः। नित्यमधिपूर्वका"इङध्ययन" (अ० आ०) इत्यस्मात्कर्म्मणि घञ् (पा० ३।३।१२२) वृद्धिः। भवति। तमधीयीत। स्वयं पठेत्। वा अथवा तज्ज्ञानं ये विदन्ति त इमे तद्विदो—ज्योतिश्शास्त्रविदः। तेभ्यः सकाशादेव(१)। पर्व—दर्शपौर्णमासाख्यमागमयेत्। सम्यग् मर्यादया जानीयात्। कस्मिन्काले चन्द्रमाः क्षीयते? इति। तत्र क्षयकालः कात्यायनेनैव तत्र आकृष्य दर्शितः—

"अष्टमांसे चतुर्दश्याः क्षीणो भवति चन्द्रमाः।
अमावास्याऽष्टमांसे च ततः किल भवेदणुः॥"

इति। पूर्णताकालः परमस्ममाभिर्वक्तुमवशिष्यते। पञ्चदश्यां मुहूर्ते चन्द्रमाः सकलकलोपचयादखण्डमण्डलो भवति। इति ज्योतिर्विदः कथयन्ति।

---

(१) वा—[illegible]।

श्लोकमप्युदाहरन्ति—

"पञ्चदश्यां पञ्चदशे मुहूर्त्ते चन्द्रमण्डलम् ।
तथा भवति, तद्वक्त्रं सदा तव नृपोत्तम !"(१)इति ॥

स्मरन्ति च—

"राकामध्यगतश्चन्द्रः पूर्णो इत्यभिधीयते" इति ।

कालवशात्पुनरेतस्याप्यन्यथात्वं जातं, युगपरिवृत्त्या किल कारणभेदो गणितागतवस्तुषु भवति । इति सौरागमादिषु व्युत्पादितम् । अत एव ततः पराचीनेन ज्योतिश्शास्त्रविदा भास्कराचार्येण सिद्धान्तशिरोमणावुक्तम्—

"कक्षाचतुर्थस्तरणेर्हि चन्द्रः कर्णान्तरे तिर्य्यगिनोयतोऽङ्जात् ।
पादोनषट्काष्ठलवान्तरेऽतोदलं नृदृश्यस्य दलस्य शुक्लम्" इति ॥१२॥

अथ यदहरुपवसथो भवति तदहः पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वै-तदग्नेः स्थण्डिलं गोमयेन समन्तं पर्युपालिम्पति ॥ १३ ॥

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । पूर्वप्रकृते यदहः यस्मिन्नहनि उपवसथो भवति । तदहस्तस्मिन्नहनि प्रातराहुतिं पूर्वाह्ण एव अग्नेः । एतद्—अधिकृतं(२)स्थण्डिलम्—अग्न्यगारं गोमयेन (सोदकेन) समन्तं चतुरस्रं परि–सर्वतोभावेन । उपलिम्पति । उपलिम्पेत् । पूर्वाह्ण एव । उपलिम्पतीति सम्बन्धादेवकाराच्च पूर्वाह्ण एव उपवसथन्दर्शयन्ति चतुर्दश्यामपि । अन्यथा "प्रागावर्त्तनादह्न" (१।१।३) इति सिद्धत्वादनुवादापत्तेः । अतएव पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिं हुत्वा इत्यपि न वर्ण्यते । सिद्धायामपि प्रातराहुतौ प्रातराहुतिं हुत्वेति वचनमौपवसथिकेऽहनि स्वयं होमकरणसूचनार्थम् । हुत्वा पर्युपलिम्पतीति होमपर्युपलेपनयोरेककर्तृत्वाऽवगमात् । स्वयङ्करणोपदेशोहि फलविशेषार्थः । अत्र स्वयं होमे कृते सर्वदैव स्वयं कृतं भवति । तथा च ब्राह्मणम्—

"एते वै रात्री सर्वा रात्रयः समवयन्ति । या आपूर्यमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः पौर्णमासीं समवयन्ति । या अपक्षीयमाणपक्षस्य रात्रयस्ताः सर्वाः अमावस्यां समवयन्ति । स योह वै विद्वान्स्वयमुपवसथञ्जुहोति सर्वदा हैवास्य स्वयं कृतं भवति" इति ॥ १३ ॥

---

(१) केनचिज्ज्योतिः शास्त्रकुशलेन कश्चिद्राजैवमुपश्लोकितः ।

(२) एतस्य अधिकृतस्य (प्रातराहुत्यादिसाधनस्य) वाऽग्नेः स्थण्डिलम् ॥ एतदिति रसवतीनिरासार्थम् । तत्खल्वस्य द्वितीयमग्न्यगारम् । स्थण्डिलग्रहणं लौहादिभाण्डस्थेऽग्नौ होमनिषेधार्थम् । अत्रैतदादि (पर्युपलेपनादि) । दर्शकर्त्तव्यतयोपन्यस्तानि कर्माणि तत्रैतदाद्यम् । अथेध्मानिति द्वितीयम् । कुशासादनन्तृतीयम् तत्र पित्र्यर्थे विशेषितञ्चतुर्थम् । आज्यासादनं पञ्चमम् । हविः सम्पादनं षष्ठम् । चरुस्थालीसम्पादनं सप्तमम् । मेक्षणासादनमष्टमम् । स्रुवसम्पादनं नवमम् । अवाहरणन्दशमम् । इति ।

अथेध्मानुपकल्पयते, खादिरान्पालाशान्वा ॥१४॥

अथानन्तरं श्वोयागार्थम् । इध्मान्–समिधः—

"प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।
एवं विधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्म्मसु ॥
समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिम् ॥"

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकाः । उपकल्पयते–उपसमीपेऽर्थादग्नेः । कल्पयते–आसादयेदित्यर्थः । इध्मान् विशिनष्टि–खदिरान्–खादिरमयान्(१) । पालाशान् । खदिरपलाशौ प्रसिद्धौ । वाशब्दद्वयंतुल्यवद्विकल्पार्थम् ॥ १४ ॥

खादिर-पालाशालाभे-विभीतक-तिल्वक-बाधक-नीप-निम्ब-राजवृक्ष-शाल्मल्य-ऽलरु-(रलु)-दधित्थ-कोविदार-श्लेष्मातक-वर्जꣳसर्ववनस्पतीनामिध्मोयथार्थꣳस्यात् ॥ १५ ॥

खादिर--पालाशयोरलाभेऽसम्भवे विभीतकादिवर्ज्जम् अन्येषां--वनस्पतीनामश्वत्थप्रभृतीनामिध्मोयथार्थं यथा प्रयोजनं ग्रहणीयः स्यात् । आसादनीयो भवति । तदलाभे--इत्यनभिधाय खादिरपालाशालाभे इति जात्या द्रव्यमुपलक्षयन्नाचार्यस्तयोरलाभ एव सर्ववनस्पतीनामुपादानन्न तु तत्प्रतिनिधेरप्यलाभ इति दर्शयति । विभीतकादयोवृक्षजातिविशेषाः(२) ॥ १५ ॥

विशाखानि प्रति लूनाः कुशा वर्हिः ॥ १६ ॥

विशाखानि--विकृष्टाः पृथग्भूताः शाखाः पत्राणि येभ्यःस्थानेभ्यस्तानि विशाखानि । कुशस्कन्धप्रदेशाः । तानि प्रति–लक्षीकृत्य लूनाश्छिन्नाः समूलाः(३) कुशा वर्हिः । वर्हिस्तरणार्थमासादयितव्या इत्यर्थः । वर्हिः संज्ञका इति वा व्याख्येयम् ।तदत्र विधेयप्राधान्यविवक्षया एकवचनं द्रष्टव्यम् । वर्हिष इति बहुवचनमेव शूलपाण्युपाध्यायाः पठन्ति तदा व्यक्त एवार्थः(४) ॥ १६ ॥

---

(१) अवयवार्थेऽत्र मयट् । (पा० ४।३।१२९) ।

(२) तत्र विभीतको–बहेडा–इति प्रसिद्धः । तिल्वकोलोध्रः । बाधकस्तन्नाम्नैवोदीच्ये प्रसिद्धः । नीपः कदम्बः । निम्बः प्रसिद्धः । राजवृक्षो–"अमलतास" इति नाम्ना प्रसिद्धः । शाल्मली "सीमर" नाम्ना प्रसिद्धः । अरलुः—"सोनपत"—"सोनपाठा" एवं नामा । दधित्थः कपित्थः (कैथ) कोविदारः "कचनार" नाम्ना प्रसिद्धः । श्लेष्मातको बहुवारकः "बहुआर" शब्देन प्रसिद्धः ।

(३) अनन्तरसूत्रे उपमूललूनानां पित्रर्थत्वाभिधानात ॥

(४) एतद्व्याख्याने पत्रत्रयात्मके एकस्मिन् कुश एव वर्हिःपदप्रयोगः । "वर्हिः कुशाग्न्योर्व्रतिः" इति कोशोऽपीममर्थं पुष्णाति ॥

उपमूललूनाः पितृभ्यः ॥ १७ ॥

उपमूले-मूलसमीपदेशे लूना-श्छिन्नाः कुशाः पितृभ्यः पितृकर्म्मार्थमासादयितव्या इति प्रसङ्गादिहोच्यते। ते खल्विमे मूलसमीपेऽप्यधोभाग एव लवितव्या नोर्ध्वभागे।

"हरिता यज्ञिया दर्भाः पीतकाः पाकयज्ञियाः।
समूलाः पितृदेवत्याः कल्माषा वैश्वदेविकाः॥"

इति कर्म्मप्रदीपे समूलत्वोपदेशात्। कल्माषाश्चित्राः। "चित्रं किर्म्मीरकल्माषशबलैताश्च कर्बुरे" इत्यमरः॥ १७॥

तेषामलाभे शूकतृण-शर-शीर्य्य-बल्वज-मुतव, नल-लुण्ठ (शुण्ठ) वर्जं सर्वतृणानि ॥ १८ ॥

तेषां यथोद्दिष्टानां कुशानामलाभे शूकतृणादिवर्जं सर्वतृणानि वर्हिषस्तरणार्थमासादयितव्यानि। वर्हिः संज्ञकानि वा भवन्ति। तैः कुशार्थः कर्त्तव्य इत्यर्थः। शूकतृणं-शूकमुक्तं तृणं, शूकानि फलपुष्पमञ्जर्यः। यद्वा-शूकतृणं-यवगोधूमादिः। शरादयस्तृण(१)जातिविशेषाः॥ १८॥

आज्यं स्थालीपाकीयान्व्रीहीन् वा यवान्वा चरुस्थालीं— मेक्षणम् अनुगुप्ताअप इति ॥ १९ ॥

अत्र प्रतिपदं कल्पयते। इति सम्बध्यते। स्थालीपाकीयान्-स्थालीपाकसमर्थान्। यावद्भिः स्थालीपाकोनिर्वहति तावतोव्रीहीन्वा यवान्वोपकल्पयते। चरुस्थालीम् उक्तलक्षणाम्। मेक्षणम्—

"इध्मजातीयमिध्मार्द्धप्रमाणं(२) मेक्षणं भवेत्।
वृत्तश्चाङ्गुष्ठपृथ्वग्रमवदानक्रियाक्षमम्॥
एषैव दर्वी यस्तत्र विशेषस्तमहम्ब्रुवे।
दर्वीद्व्यङ्गुलपृथ्वग्रा तुरीयोनन्तु मेक्षणम्॥"

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणम्। अनुगुप्ताः सुरक्षिताः। अपोजलानि। इति शब्द आद्यर्थः। अन्यदप्येवं भूतं दर्वीप्रभृतिकं सूचयति॥ १९॥

---

(१) तत्र "शरस्तु-मुञ्जोवाणाख्योगुन्द्रस्तेजनकः सरः" इति वाचस्पत्याभिधानाद् दन्त्यादिरपि सरः। मुञ्जमध्यवर्त्ती "शरकण्डा" इति प्रसिद्धः। शीर्य्यं "ओदाड" इति मिथिलाभाषायां प्रसिद्धः। बल्वजः "सावय" इति प्रसिद्धः। अयं बहुवचनान्ततयाऽमरे पठितः। "एको बल्वज" इति महाभाष्यकारवचनादेकवचनान्तोऽपि।

(२) प्रादेशप्रमाणान्। स्पष्टमभिहितोऽयमर्थोगृह्यासङ्ग्रहे—

"प्रादेशमात्रं कुर्वीत मेक्षणं समिधस्तथा। इध्मः समानवृक्षाणां द्विप्रादेशप्रमाणतः॥" इति॥

(अथ तद्दिनप्रतिपाद्यनियमानाह)

यानि चानुकल्पमुदाहरिष्यामः ॥ २० ॥

यानि-तैलादीनि । अनुकल्पं स्वकल्पवस्त्वनुरूपम्(१) । घृतादि प्रतिनिधिभूतानीतियावत् । चशब्दात् यान्युलू (दू) खलादीन्युदाहरिष्यामः । तान्यप्युपकल्पयते ॥ २० ॥

न तदहः प्रसृज्येत ॥ २१ ॥

तदह—स्तस्मिन्नहनि न प्रसृज्येत । प्रकर्षेण (अत्यन्तं) सृज्येत(२) त्यजेत् "गृहम्" इति शेषः । सृजतिरिह त्यजतिकर्म्मा । तदनेनास्याधातुः प्रवासोऽत्र दिने निषिद्ध्यते । एषप्रथमोनियमः ॥ २१ ॥

दूरादपि गृहानभ्येयात् ॥ २२ ॥

तदहरिति वर्त्तते । अभ्येयात्–आगच्छेत् । स्वयं होतुं दूराद्दूरं गतोऽपि । एष द्वितीयः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् । गृहानिति बहुवचनं पुंस्येव(३) नियतं "गृहाः पुंसि च भूम्न्येवे–"त्यमरात् ॥ २२ ॥

अबहुवादी स्यात्(४) ॥ २३ ॥

बहुवदितुं शीलमस्येति बहुवादी तद्भिन्नोऽबहुवादी स्याद्भवेत्तदहरित्यनुवर्त्तते । ताच्छील्येऽत्र णिनिः । (पा० ३।२।७८) तेन तत्स्व(५)भावोवाचालोन स्यात् ॥ २३ ॥

अन्यतस्तु धनं क्रीणीयात् ॥ २४ ॥

तदहरित्यनुवर्त्तते । अन्यतः सकाशाद्धनं द्रव्यं क्रीणीयान्न तु स्वयं विक्रीणीतान्यस्मै । तदत्र तुशब्दोभिन्नक्रमोद्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

सत्यं विवदिषेत् ॥ २५ ॥

ऋजुरत्रार्थः । वदेदिति वक्तव्ये सनमिच्छार्थमन्तर्भावयन्मनसाऽप्यसत्यं वक्तुं नेच्छेदित्यभिप्रैति । तथाच श्रूयते "सत्यसंहिता(६)वै देवा अनृतसंहिता मनुष्याः" इति । (ऐ० ब्रा० ३।१।३) ॥ २५ ॥

अथाऽपराह्ण एवाप्लुत्यौपवसथिकन्दम्पती भुञ्जीयातां यदेवैनयोः काम्यꣳस्यात्कुशलेन ॥ २६ ॥

इति गोभिलीये गृह्यसूत्रे प्र० प्रपाठके पञ्चमी कण्डिका ॥ १ ॥ ५ ॥ ॥

---

(१) सादृश्यरूपे यथाशब्दार्थेऽत्रानुशब्द इत्यव्ययीभावः समासः ॥

(२) अतिदूरं (यावद्गत्वाऽऽगन्तुन्तदहनि न शक्यते) न गच्छेदित्यर्थः ॥

(३) नित्यबहुवचनान्तो गृहशब्दः पुंस्येव भवतीत्यर्थः ।

(४) क्वचित्पुस्तके इदं सूत्रमुत्तरसूत्रानन्तरं पठितम् ॥

(५) सततकरणं हि ताच्छील्यम् ॥

(६) तथाच "देवोभूत्वा यजेद्देवानि–"ति स्मृतिरप्यनेनानुगृह्यते ॥

अथ—इध्माद्योहरणानन्तरम् । आप्लुत्य-स्नात्वा । अपराह्ण एव । दम्पती भुञ्जीयाताम् । इति भिन्नक्रमेण योजनीयम् । पूर्वाह्ण एव स्नानस्याम्नानात् । तद्बाधे च कारणविशेषाभावात् ।

तथाच स्मर्यते—

"मैत्रं प्रसाधनं स्नानं दन्तधावनमञ्जनम् ।
पूर्वाह्ण एव कुर्वीत देवतानाञ्च पूजनम्" इति ।
"चतुर्थे च तथा भागे स्नानार्थं मृदमाहरेत् ।
तिलपुष्पकुशादीनि स्नानं चाकृत्रिमे जले" ॥

इति चैवमादि । "अपराह्णे व्रतोपाय(१)नमश्नीयात्"इति च तन्त्रान्तरेऽपराह्ण एवानयोर्भोजनमुपदिश्यते। तस्माद्यथोक्त एवार्थः । अह्नोऽपरोभागोऽ(२)पराह्णः। तत्रैव भुञ्जीयातामित्येकदैव भोजनमत्र नियम्यते। "सायम्प्रातर्द्विजातीनामशनं देवकल्पितम्" इति द्विर्भोजनस्य नैसर्गिकस्य पक्षप्राप्तत्वात् । किम् ? औपवसथिकम् । उपवसथेनोपवासेन संसृष्टम् (पा० ४।४।२२) ठक् । ठस्येकः । आदिवृद्धिः । तत्राऽपि यदविरुद्धम् । यच्चैनयोर्दम्पत्योः काम्यं-कमनीयं रुचितं स्याद्भवेत् । तदपि सर्पिर्मिश्रं स्यात् । यत्खलु कुशलेन सुखेन । "परिणमेदि"ति शेषः । एतदुक्तम्भवति । इत्थमौपवसथिकमल्पं भुञ्जीयातां यद्भुक्तमनयाः सुखेन परिणमति । न मनागपि शरीरवैषम्यमुत्पादयति । येन खल्वविघ्नेन श्वोयागः सम्पत्स्यत इति । किंतदौपवसधिकन्तदाह-स्मृत्यन्तरम्—

"लवणं मधु मांसं च क्षारांशोयेन भूयते ।
उपवासे न भुञ्जीत नोरुरात्रौ च किञ्चन ॥"

इति । अत्र-उरुरात्रावित्यधिकरात्रौ भोजननिषेधाद्दिवा दैवादभोजने रात्रेः प्रथमयामेऽपि भोजनन्दर्शयति—

"दिवोदितानि कर्म्माणि स्वकाले न कृतानि चेत् ।
शर्वर्याः प्रथमे यामे तानि कुर्यादतन्द्रितः ॥" इति च स्मृत्यन्तरमिति चन्द्रकान्तः। वस्तुतस्तुअपराह्ण एवेत्यक्षरस्वारस्यादेकभक्तरूपस्यौपवसथिकाशनस्य स एव मुख्यः कालः । ततः सूर्यास्तपर्यन्तं गौणस्तथाच निर्णयसिन्धौ स्कान्दे—

"दिनार्द्धसमयेऽतीते भुज्यते नियमेन यत् ।
एकभक्तमिति प्राक्तमतस्तत्स्याद्दिवैव हि"इति ।

दीपिकायान्तु–मध्याह्नान्त्यदले त्रिभागसमये स्यादेकभक्तमि"त्युक्तम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्याया-"मृदुला" ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां
प्रथमप्रपाठकस्य पञ्चमी कण्डिका ॥ १ ॥ ५ ॥ * ॥

---

(१) व्रतमुपेयते स्वीक्रियत अनेनेति-अयतेःकरणे ल्युट् योरनः ॥

(२) तृतीयः ।

अथ षष्ठी कण्डिका—

अथौपवसथिकभोजननियमद्रढिम्ने ब्राह्मणमुदाहरति—

मानतन्तव्योहोवाचाहुता वा एतस्य मनुष्याहुतिर्भवति य औपवसथिकन्नाश्नाति ॥ १ ॥

मानतन्तव्योनामाचार्यः । ह—किल-उवाच । किम् ? अहुता-हुतफलरहिता वै-नियमेन एतस्य औपवसथिकमनश्नुवानस्य मनुष्याहुति-र्मनुष्योपकारार्था-आहुतिः सायम्प्रातर्होम-वैश्वदेवादि-लक्षणा भवति। सर्वोऽपि होमोनिष्कलोभवतीत्यर्थः । मनुष्याहुतिः प्राणाग्निहोत्रलक्षणा वा । तथा च स्मर्यते—

"गृहस्थोब्रह्मचारी च यस्त्वनश्नंस्तपश्चरेत् ।
प्राणाग्निहोत्रलोपेन अवकीर्णी भवेत्तु सः ।।" इति ।
"अनड्वान्ब्रह्मचारी च आहिताग्निश्च ते त्रयः ।
अश्नन्त एव सिद्धयन्ति नैषां सिद्धिरनश्नताम् ।।"

इति चैवमादि । एतस्येत्याचार्य्य एव विवृणोति य इत्यादि । नाश्नाति-नभुङ्क्ते ॥ १ ॥

अनीश्वरोहि क्षोधुकोभवति, अकाम्योजनानाम् पापवसीयसी हास्य प्रजा भवति ॥ २ ॥

क्षोधुकः क्षुधार्त्तः । अनीश्वरो-ऽकल्पः । (कर्म्मानर्हः) ह-किल भवति । अतृप्तः सदा भवतीत्यर्थः । अकाम्योऽकमनीयोऽस्पृहणीयोजनानां-लोकानां भवति । किञ्च—

पापवसीयसी पापशीला-ह-किल अस्य औपवसथिकमनश्नुवानस्य प्रजा-सन्ततिर्भवति । पापं प्रसिद्धम् । वसीयः पुण्यं तदुभयवत्यस्य प्रजा भवतीति वा वर्णनीयमितिचन्द्रकान्तभाष्यम् ॥ २ ॥

एवमनश्नुवानस्य दोषमभिधायाश्नुवानस्य गुणानाह—

य औपवसथिकं भुङ्क्त ईश्वरो ह भवत्यक्षोधुकः काम्योजनानां वसीयसीहास्य प्रजा भवति ॥ ३ ॥

वयसीयसी कल्याणी पुण्यवतीत्यनर्थान्तरम् । सुस्थिता इति भट्टभाष्यम् । अपापवसीयसीति पाठे उक्तवैपरीत्येनार्थो निर्वक्तव्यः । स्पष्टमन्यत् ॥ ३ ॥

तस्माद्यत्कामयेतौपवसथिकम्भुञ्जीयाताम् ॥ ४ ॥

यस्मादनश्नुवानस्यैते दोषा, अश्नुवानस्य चैते गुणा भवन्ति, तस्मात् यत् औपवसथिक मुपवासानुरूपं सुहितं कामयेत गृहपतिः । तद् उभावपि दम्पती भुञ्जीयाताम् । पत्न्याः पतिचित्तानुवर्त्तनस्यासकृच्छ्रुतावनुविधानात् ।

व्यत्ययोवा वचनस्य (पा० ३।१।८ ५) कामयेयातामिति ॥ ४ ॥

अथ व्रतान्तरमभिदधाति—

अध एवैताᳪं रात्रिᳪं शयीयाताम् ॥ ५ ॥

अधः भूमावेव कुशास्तरणादौ न पल्यङ्कादावित्यर्थः । एतामुपवसथदिवसीयां रात्रिम् । एतस्यां रात्रौ अत्यन्तसंयोगे द्वितीया (पा० २।३।५) दम्पती शयीयाताम् ॥ ५ ॥

कथम् ? शयीयातामित्याह—

तौ खलु जाग्रन्मिश्रावेवैताᳪं रात्रिं विहरेयाताम् । इतिहासमिश्रेण वा केनचिद्वा ॥ ६ ॥

तौ–दम्पती । खलु निश्चयार्थोनिपातः । जाग्रन्मिश्रौ (१)जाग्रदवस्थयैव स्वापं मिश्रयन्तावेवैतामौपवसथिकां रात्रिं व्याथ विहरेयाता–न्नयेयाताम् । विरत्र सहार्थो हरतिर्नयतेरर्थे (प्रापणे) वर्त्तते । अतिवाहनमिह नयत्यर्थः । कथञ्च जाग्रन्मिश्रौ भवेतान्तदुपायमाह—इतिहासमिश्रेणेति । इतिहासः पुरावृत्तम् तन्मिश्रेण(२) केन चित्सद्व्यवहारेण परस्परसंलापादिना । इत्थम्भूतलक्षणे तृतीया (पा०२।३।२१) केन चिदन्येन वा पुण्यकथादिनेत्ययमभ्युपायो-जाग्रन्मिश्रणे ॥ ६ ॥

जुगुप्सेयातान्त्वेवाव्रत्येभ्यः कर्म्मभ्यः ॥ ७ ॥

जुगुप्सेयाताम्—निन्देताम् । गुपेर्निन्दायांसन्(३) । व्रते साधु व्रत्यं "तत्र साधुः" (पा० ४।४।९८) इति साध्वर्थे यत्प्रत्ययः । तन्न भवतीत्यव्रत्यं व्रतविरुद्धम् । तेभ्यः कर्म्मभ्यः । ग्राम्य(४)धर्म्मादिभ्यः । तानि कर्माणीत्यर्थः । अत्र "जुगुप्साविरामप्रमादार्थानामुपसंख्यानम्" (पा० २।३।२८ वा०) इति पञ्चमी । तुशब्दः सम्भवकालं व्यवच्छिनत्ति । एवशब्दश्च प्रकृतं नियमयन् व्यतिरेके व्रतभङ्गमवगमयति । अत एव—स्मर्यते—

---

(१) मिद्धा (नाड़ी) मनः संयोगावस्था स्वापः । त्वङ्मनोयोगोज्ञानसाधनन्तत्तत्राप्यनुवर्तत इति । बहिरिन्द्रियमनः संयोगावस्था च जाग्रदवस्थेति विवेकः ॥ अंशशोनिद्रितावंशशोजागरितौ ॥

(२) अत्र भावप्रधानो निर्देशः । इत्थम्भावे तृतीया । इतिहासमिश्रतया तदालोचनयेति चन्द्रकान्तभाष्ये व्याख्यानम् ॥

(३) अत्र 'गोप्तुमिच्छा वा जुगुप्सोच्यते । तदा खल्वव्रत्येभ्यः (कर्मभ्यः) आत्मानं रक्षितुम् इच्छेतामिति व्यक्तैव वचनव्यक्तिरित्येवं व्याख्यंश्चन्द्रकान्तोऽपाणनीयत्वमात्मनोव्यनक्ति । "गुप्तिज्किद्भ्यः सन्" (पा० ३।१।५) इति सूत्रे "गुपेर्निन्दायाम्" इति वार्त्तिकात् ॥

(४) "ग्राम्यधर्म्मोमैथुनमि"त्यमरः ॥

"स्मरणं कीर्त्तनङ्केलिः प्रेक्षणं गुह्यभाषणम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिर्वृतिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टाङ्गम्प्रवदन्ति मनीषिणः ।
(अनुरागात्कृतश्चैव ब्रह्मचर्य्यविरोधकम्)
विपरीतम्ब्रह्मचर्य्यमेतदेवाष्टलक्षणम् ॥" इति ॥
"उपवासे तथा यौनं हन्ति सप्तकुलानि वै ।
स्त्रीणां सम्प्रेक्षणात्स्पर्शात्ताभिः सङ्कथनादपि ।
ब्रह्मचर्य्यं विपद्येत, न दारेष्वृतुसङ्गमात् ॥ "इति चैवमादि ॥

अत्र च संप्रेक्षणात्सङ्कथनादित्यत्र सरागत्वं संशब्दार्थः । साहचर्य्यात्स्पर्शेऽपि तथा इति शूलपाण्युपाध्यायः । तुशब्दश्चशब्दार्थो वा गात्राभ्यङ्गादीनि समुच्चिनोति ।

"गात्राभ्यङ्गं शिरोऽभ्यङ्गं ताम्बूलञ्चानुलेपनम् ।
व्रतस्था वर्ज्जयेत्सर्वं यच्चान्यद्बलरागकृत् ॥"

इत्येवमादि स्मरणात् ॥ ७ ॥

न प्रवसन्नुपवसेदित्याहुः ॥ ८ ॥

प्रवसन्—प्रवासमनुतिष्ठन् । न उपवसेत् इत्याहुरेके आचार्याः । एतस्मादेवावगम्यते—प्रवसन्नप्युपवसेदित्यन्ये आचार्य्या मन्यन्ते इति ॥ ८ ॥

यदा तु खलु प्रवसन्गृहपतिर्नोपवसति तदापि—

पत्न्या व्रतं भवतीति ॥ ९ ॥

व्रतम्—औपवसथिकम् । इति आहुराचार्य्याः ॥ ९ ॥

तदेवं प्रवसतानोपवस्तव्यमित्येकेषामाचार्य्याणाम्मतम् । प्रवसताऽप्युपवस्तव्यमिति चापरेषाम्—एतस्मिंश्च विकल्पे सति—

यथा कामयेत तथा कुर्यात् ॥ १० ॥

स्पष्टोऽर्थः ॥ ० ॥

एवमेवाहिताग्नेरप्युपवसथो भवति ॥ ११ ॥

आहिताग्निरिह पञ्चाग्निरुच्यते । स च

"पवनः पावनस्त्रेता पञ्च यस्याग्नयो गृहे ॥"

इति स्मृत्युक्तः । पवन आवसथ्योऽग्निः । पावनः सभ्योऽग्निर्यः शीतापनोदनार्थं बहुषु देशेष्वपि विधीयते । इति कुल्लूकभट्टः । त्रेता—"दक्षिणाऽग्निगार्हपत्याऽऽहवनीयास्त्रयोऽग्नयः । अग्नित्रयमिदन्त्रेता" इत्यमरोक्तः । स्पष्टमन्यत् । औपासनाग्निमधिकृत्योपवसथस्य सूत्रितत्वादाहिताग्नेरेष न प्राप्नोतीत्येवमतिदिश्यते ॥ ११ ॥

यच्चाम्नायोविदध्यात् ॥ १२ ॥

आ—मर्यादया (परिपाट्या) म्नायतेऽभ्यस्यतेऽसावाम्नायोवेदः। आङ्पूर्वाम्नातेरभ्यासार्थात् (भ्वा० प०) कर्म्मणि घञ् (पा० ३।३।१९) "आतोयुगि" (पा० ७।३।३३)ति युक्। स खलु शाखान्तरीयोऽपि यदन्यद्विदध्या(१)दस्य कृते। "तदपि कर्त्तव्यम्" इति वाक्यशेषः॥ शाखान्तराधिकरणन्यायादित्यभिप्रायः। चः पूर्वोक्तमेव समुच्चिनोति॥ १२ ॥

अथ पूर्वाह्ण एव प्रातराहुतिꣳहुत्वाऽ(२)ग्रेणाग्निं परिक्रम्य दक्षिणतोऽग्नेः प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य ॥ १३ ॥

अथ अपरदिने। प्रातराहुतिं हुत्वेति सिद्धाया अपि प्रातराहुतेः पुनरभिधानङ्क्रमार्थम्। कथं नाम ?—प्रातराहुतिं हुत्वा समिदाधानान्तं विधाय वक्ष्यमाणङ्कर्म्म कुर्यात्। इति। कुतः ?

"आधाय समिधश्चैव ब्रह्माणमुपवेशयेत्॥"

इति कर्म्मप्रदीपदर्शनात्। "अग्निमुपसमाधाय दक्षिणतोब्रह्मासनमास्तीर्य्य" इति च गृह्यान्तरम्। तदयमर्थः। प्रातरहुतिं हुत्वा पूर्वाह्ण एव प्रतिपदभावेऽपि। अथ ब्रह्मस्थापनप्रकारमाहाग्रेणाग्निमिति। अग्रेण-पूर्वया दिशाऽग्निं परिक्रम्य प्रदक्षिणीकृत्य--गत्वा। दक्षिणतोदक्षिणस्यान्दिश्यग्नेः। सार्वविभक्तिकस्तसिः। (पा० ५।४।४४ वा०) प्राङ्मुख उपविश्य—

"उदधा(३)रामविच्छिन्नामग्निमारभ्य दक्षिणम्।
दद्याद्ब्रह्मासनस्थाने प्राङ्मुखीं सर्वकर्म्मसु॥"

इति गृह्यासङ्ग्रहवचनादविच्छिन्नां पूर्वाग्रां वारिधारां ब्रह्मासने दत्त्वा तत्र प्रागग्रान्दर्भान्। ब्रह्मोपवेशनार्थम् आस्तीर्य तृणं निरस्यतीति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः। अत्रोपवेशनं प्राङ्मुखता च परिभाषाबलात्। तथाचकात्यायनः—

"आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वोवा नियमोयत्र नेदृशः।
तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेण न तिष्ठता॥"

---

(१) "यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि च। विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्"। इतिकात्यायनोक्तेः॥

(२) अत्र समिधमाधायाग्रेणेत्यादिशूलपाणिधृतः पाठः साधीयान्प्रतिभाति। तथच तदीयं व्याख्यानम्—समिधमिति। समिदियमिन्धनत्वेनाधेया तूष्णीमेव। तथाच कात्यायनः—

(३) "समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता। पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्था समिद्भवेत्" इति। एवमादि। तदेतत्प्रदर्शितमधस्तात्। (१।३।६)

इति । प्रह्वेण-अवनतेन । न तिष्ठता-नोर्ध्वजानुना । तथा—

"यत्र दिङ्नियमोनास्ति जपहोमादिकर्म्मसु ।
तिस्रस्तत्र दिशोज्ञेया ऐन्द्री सौम्याऽपराजिता ॥"

इति । ऐन्द्री-पूर्वा । सौमी-उत्तरा । अपराजिता-ऐशानी ॥ १३ ॥

तेषाम्पुरस्तात्प्रत्यङ्मुखस्तिष्ठन्सव्यस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या ब्रह्मासनात्तृणमभिसङ्गृह्य दक्षिणापरमष्टमन्देशन्निरस्यति "निरस्तः परावसुरि-"ति ॥ १४ ॥

तेषाम्—आसनास्तृतदर्भाणां पुरस्तात्-पूर्वदिशि । प्रत्यङ्मुखः-पश्चिमाभिमुखस्तिष्ठन्-ऊर्ध्वावस्थितः । सव्यस्य-वामस्य । पाणेः-करस्य । अङ्गुष्ठेन(१) उपकनिष्ठिकया अनामिकया चाङ्गुल्या तृणं दर्भं सामान्यशक्तस्यापि वाक्यैकवाक्यतया विशेषे तात्पर्यनिर्णयात् । दक्षिणापरं-दक्षिणस्याश्चापरायाश्च दिशोर्यदन्तरालं स दक्षिणापरस्तमष्टमंदेशं(२)निर्ऋतिकोणलक्षणमुद्दिश्य(३) निरस्यति-क्षिपति । तत्र करणमन्त्रमाह "निरस्त" इति । मन्त्रार्थस्तु-अपकृष्टोभागोरक्षोऽधिष्ठानभूतः "परावसुः" इत्युच्यते । स चानेन तृणनिरसनेन स्थानादस्मान्निरस्तानिराकृतः वेदितव्यः । "प्रत्यादिष्टोनिरस्तःस्यात्प्रत्याख्यातोनिराकृतः" इत्यमरः । तेनैतत्स्थानं पवित्रतरमुपजातमित्यर्थः ॥ १४ ॥

अप उपस्पृश्याथ ब्रह्माऽऽसन उपविशति । "आवसोः सदने सीदामी"-ति ॥ १५ ॥

अप उदकम् । उपस्पृश्य(४)-आचम्य । "उपस्पर्शस्त्वाचमनम्" इत्यमरः । अन्यच्चेष्टेत" इति वक्ष्यमाणेन (१।६।२१) अस्याभिसम्बन्धोवर्णनीयः । तथा च श्लोकम्पठति—

"येन यस्याभिसम्बन्धो दूरस्थस्यापि तस्य सः ।
अर्थतोह्यसमर्थानामानन्तर्यमकारणम् ॥"

---

(१) कनिष्ठामुपगतोपकनिष्ठिकेति तत्पुरुषः समासः । (पा० १।४।७९) चन्द्रकान्तभाष्येषु तु कनिष्ठिकाया उपसमीपे तिष्ठतीति व्युत्पत्तिर्दर्शिता ॥

(२) प्रत्यङ्मुखावस्थितस्य यजमानस्य प्रथमोदेशः प्रत्यग्भवति सम्मुखः, ततश्चाष्टमः प्रादक्षिण्येन निर्ऋतिकोण एव भवतीति साधीयसी वचनव्यक्तिः ।

(३) तथाचोद्दिश्येत्यध्याहार्यम् । चन्द्रकान्तभाष्ये तु सप्तम्यर्थे व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) द्वितीया दर्शिता ॥

(४) अत्राचमने निमित्तं नैर्ऋतस्य (निर्ऋतिदेवताकस्य) आसुरस्य मन्त्रस्य जप एवेति प्रतिभाति । "रौद्रपैत्राऽऽसुरान्मन्त्रांस्तथा चेवाभिचारिकान् । व्याहृत्यालभ्य चात्मानमपः स्पृष्ट्वा शुचिर्भवेत्" इति कातीयस्मरणात् ॥

इति । अत्र (तत्रापि च) यजमान एव कर्त्ता । अतः परं ब्रह्मणः कर्म्मोपदिशति—अथेत्यादि । अथानन्तरं ब्रह्मा आसने-यजमानोपकल्पिते समास्तृतदर्भे । उपविशति । तत्र मन्त्रमाह—आवसोरिति । अस्यार्थः । वसु धनम् । (१)दक्षिणाद्रव्यम् । आ तत्प्राप्तेः । सदने-कुशास्तरणस्थानेऽहं सीदाम्युपविशामीति ॥ वीरेश्वरादिपद्धतिषु तु "ॐ आ(२)वसोः सदने सीद" इत्येवं यजमानेन धृतदक्षिणाकरः स्वासन उपवेशितोब्रह्मा "ॐ सीदामीति" ब्रूयादित्युक्तम् ॥ १५ ॥

स खल्वयम्—

अग्निमभिमुखोवाग्यतः प्राञ्जलिरास्त आकर्म्मणः पर्यवसानात् ॥१६॥

अग्निमभिमुखः । आभिमुख्येनाग्नेरवस्थितः । उदङ्मुख इत्यर्थः । वाग्यतः संयतवाक् । प्राञ्जलिः कृताञ्जलिपुटः सन्नास्ते-उपविशति । कियन्तं कालम् ? आ कर्मणः पर्यवसानात् । कर्म्मसमाप्तिपर्यन्तमित्यर्थः ॥ १६ ॥

वाग्यत इत्यत्र प्रतिप्रसवमाह—

भाषेत यज्ञसंसिद्धिम् ॥ १७ ॥

यज्ञसंसिद्धिम्-"अधिकृत्ये"-ति शेषः । होत्राऽन्यथा क्रियामाणे कर्म्मणि तत्संसिद्धयर्थमेतदेवं कुरुष्वैतत्कृत्वैतत्कुरुष्वेत्यादि भाषेत । एतदन्यत्रास्य वाग्यतत्वमित्यर्थः । कृताऽकृताऽवेक्षणं हि तत्कर्म निर्दिष्टं स च "ब्रह्मा चतुर्विद्योभवती"ति । चतुर्विद्यः(३) सर्वार्थविदिति सर्वङ्कर्म्म यथावदुपदेष्टुमीष्टे । तथाचैतदन्यत्रास्य मौनमुक्तम्भवति ॥ १७ ॥

तदेवाह—

नायज्ञियां वाचं वदेत् ॥ १८ ॥

अयज्ञियाम् । यज्ञा(४)नर्हाम् । संस्कृतामपि वाचन्न वदेत् । कुतः पुनरसंस्कृताम् । यत्र हि "साधुभिर्भाषितव्यं न म्लेच्छितवै-(५)नापभाषितवै" इति श्रुतिर्विरुध्यते ॥ १८ ॥

---

(१) "द्रव्यं वित्तं स्वापतेयं रिक्थमृक्थं धनं वसु" इत्यमरः । लिङ्गव्यत्यय आर्षः ।

(२) मन्त्रार्थस्तु-हे ब्रह्मन् ! त्वं वसोर्दक्षिणाग्नेः सदने-आसीद उपविश । अत्राङो व्यवहितप्रयोगः (पा० १।४।८२) छान्दसः ॥ इत्येवमेके व्याचक्षते । एतत्तत्त्वमग्रेऽनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥

(३) चतस्रोविद्या यस्य सः ।

"आन्वीक्षिकी त्रयी वार्त्ता-दण्डनीतिश्च शाश्वती ।
विद्या ह्येताश्चतस्रश्च धर्म्मसंस्थितिहेतवः" ॥ इत्याग्नेयं वचनम् ।

(४) अत्र "यज्ञर्त्विग्भ्यां घखञौ" (पा० ५।१।७) इत्यर्हार्थे घस्येयः । (पा०७।१।१)

(५) अत्र तव्यार्थे तवै छान्दसः (पा० ३।४।१४) अस्यैव व्याख्यानं "नापभाषितवा" इति ।

यद्यबज्ञियां वाचं वदेत् वैष्णवीमृचय्यँजुर्वा जपेत् ॥ १९ ॥

यदि-कुतश्चित्कारणात्(१) अयज्ञियां यज्ञानर्हां वाचं वदेत्तर्हि वैष्णवीं विष्णुदैवत्ताकाम् ऋचम् "इदव्विँष्णुर्विचक्रमे"-इत्यादिलक्षणाम्। तदज्ञाने-यजुरपि(२) "विष्णोरराटमसि" इत्यादिकम्। जपेत्तद्दोषशान्त्या इत्यर्थः।

"प्रमादात्कुर्वताङ्कर्म्म प्रच्यवेताध्वरेषु यत्। स्मरणादेव तद्विष्णोः सम्पूर्णं स्यादिति श्रुतिः" इति स्मृत्यन्तराभिधानञ्चात्रोपोद्बलकं द्रष्टव्यम् ॥ १९ ॥

अपि वा "नमोविष्णवे" इति ब्रूयात् ॥ २० ॥

अपि वा-अथवा। तयोरज्ञानदशायां क्रियालाघवेन वा। विष्णुस्मरणमात्रस्य विधेयस्य तावताऽप्युपपत्तेरित्यर्थः ॥ २० ॥

यद्यु वा उभयश्चिकीर्षेद्धौत्रं चैव ब्रह्मत्वञ्चैवैतेनैव कल्पेन छत्रं वोत्तरासंगं वोदकमण्डलुं दर्भवटुं वा ब्रह्मासने निधाय तेनैव प्रत्याव्रज्यान्यच्चेष्टेत ॥ २१ ॥

इति गोभिलगृ० प्र० प्रपाठके षष्ठी कण्डिका ॥ १ ॥ ६ ॥ ॥

यदि-पुनरन्योब्राह्मणो ब्रह्मकर्म्म सम्पादनसमर्थोन कथञ्चिल्लभ्येतेत्येवं वितर्केऽउः प्रयुक्तः। तदा निश्चयेन स्वयमेवोभयञ्चिकीर्षेत्। कर्त्तुमिच्छेत्। इति निश्चयार्थे वै शब्दः प्रयुक्तः(३)। किन्तदुभयम्? तदाह-हौत्रञ्चैव-ब्रह्मत्वञ्चैवेति। हौत्रं-होतुः कर्म। "तस्येदमि"त्यर्थे (पा० ४।३।१२०) अणादिवृद्धिः। ब्रह्मत्वं-ब्रह्मणः कर्म्म। अत्र कर्म्मणि(४)त्वः। कथमित्यपेक्षायामाह-एतेनैव कल्पेन पूर्वोक्तयैवावृता(५)। अग्रेणाग्निमित्यादिकया। अत्रास्वर-

---

(१) अज्ञानाद्वा प्रमादाद्वा सर्वथा यथाभिमतब्रह्मकर्मनिर्वोढुर्द्विजस्य सर्वदा सर्वत्राभावादेवमुक्तम् ॥

(२) तथाच द्वितीयोवाशब्दोऽप्यर्थेऽत्र द्रष्टव्यः ॥

(३) एतेनायं "यद्युवा" इति निपातशब्दोयद्यर्थे। अनर्थकोवा-उवा इत्येवं व्याख्यानं हेयमेव ॥

(४) तथाच "आ च त्वादि" (पा० ५।१।१२०)ति सूत्रे गुणवचनादिभ्यः कर्म्मणि त्वविधानार्थमिति वृत्तिकृतः (भ० दी०) प्राहुः ॥

(५) अत्र सुरारिमिश्राः—अत्राचेतनब्रह्मपक्षे "आवसो"रिति मन्त्रस्य होतृपठनीयतया सम्बोध्यच्छत्रादीनाञ्चोपवेशनीयतया मन्त्रोच्चारणासनोपवेशनयोः समानकर्तृकत्वाभावादुत्तमपुरुषप्रयोगासम्भवेन सीदेति मध्यमपुरुषप्रयोग ऊह्यः। एवकारस्य चोहप्रतिषेधे सामर्थ्याभावादिति तात्पर्यगत्या महामहोपाध्यायवीरेश्वरधीरेश्वरादयः स्व स्वपद्धतावाहुः। सूत्रव्याख्याकृतोनारायणोपाध्यायास्तु-एतेन कल्पेनेति वक्तव्ये यदेतेनैवेत्येवकारकरणं तदस्मिन्नपि पक्षे सीदामीत्यत्रोहप्रतिषेधार्थमेवेत्याहुः। तेषामयमाशयः। न हि च्छत्रादय एव ब्रह्माण इति प्रकृतसूत्रार्थः। अचेतनस्य कृताकृतावेक्षणे सा-

समनुसन्धायाह—छत्रं वेति । छत्रादीनामन्यतमं स्वीयं ब्रह्मासने निधाय स्थापयित्वा । तेनैव पथा । येन पूर्वं परिक्रमणं कृतम् । प्रदक्षिणेनाग्निं प्रत्याव्रज्य-परिक्रम्य । अथानन्तरम् । अन्यत्—वक्ष्यमाणं भूमि(१)जपपरिसमूहनादिकं चरुश्रपणादिकं वा कर्म्म चेष्टेत-कुर्यादित्यर्थः । छत्रमातपत्रम् । छाद्यते छायया वा त्रायते इति व्युत्पत्तेः । उत्तरासङ्गमुत्तरीयम् । उदकमण्डलुः । उदकपूर्णपात्रम् । "उदकस्योदः संज्ञायाम्" (पा० ६।१।५७) इत्युदादेशः । दर्भवटुः । ब्रह्मग्रन्थियुतमृजुकुशत्रयम् । "कुशाः पवित्रम्" इत्युक्तेरत्र कुशत्रयमुपादीयते । कात्यायनेन तु—

"यज्ञवास्तुनि मुष्ट्याञ्च स्तम्बे दर्भवटौ तथा ।
दर्भसंख्या न विहिता विष्टरास्तरणेष्वपि" ॥

इत्युक्तम् । यज्ञवास्तुनि-दर्भजूटिकाहोमे । मुष्ट्याम्—"पत्नी सकृदाच्छिन्नां दर्भमुष्टिं स्तृणाति" इति विहितायाम् । स्तम्बे-"उत्तरतोऽग्नेर्दर्भस्तम्बं निदधाती-"ति श्रवणाकर्मोक्ते । दर्भवटौ कुशमय्यां ब्रह्मप्रतिकृतौ ॥ गृह्यासङ्ग्रहे तु

मर्थ्यभावात् सम्बोध्यत्वाभावेन मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । किन्तु होतैव ब्रह्मा तस्य चैकतया स्थानद्वये उपवेशनासम्भवात् तेन स्वस्थानीयं छत्रादीनामन्यतमं ब्रह्मासने स्थापनीयमिति । तदुक्तं हौत्रं ब्रह्मत्वञ्चाभयं स्वयमेव चेत्कर्त्तुमिच्छेदिति । एवञ्चोपवेशन-मन्त्रोच्चारणयोः सामानाधिकरण्यासम्भवेनोत्तमपुरुषप्रयोगेऽनुपपत्त्यभावान्न "सीदे"तिमध्यमपुरुषप्रयोगऊहनीयोमानाभावादचेतनस्य सम्बोध्यत्वासम्भवेन मन्त्रलिङ्गविरोधाच्च । नचेहापि तथा, छत्रादिरूपेणाहमेवसीदामीत्यर्थात् । सम्बदतिचामुमर्थं दक्षिणाप्रकरणस्थं कात्यायनवचनम् । तथाहि—

"विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरोभवेत् ।
स्वयञ्चेदुभयङ्कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥" इति ॥

(१) एतच्च चर्वनङ्गे द्रष्टव्यम् । चर्वङ्गेतु कर्म्मणि ब्रह्मोपवेशनानन्तरं चरुश्रपणमेवेति ।

"ब्रह्माणमुपसङ्कल्प्य चरुश्रपणमाचरेत्"

इत्याङ्गिरोवचनात् । तदेतत्स्वयमनुपदं वक्ष्यति—"अथोलूखलमुशले" (१।८।१) इत्यादिना ॥ भूमिजप-परिसमूहनादिकमग्रे (४।१।३) पश्चादग्नेर्भूमावित्यादि-सूत्रकदम्बकेन प्रदर्शयिष्यते सूत्रकृता । तस्येहानुपन्यसने बीजन्तु-"काम्येष्वत ऊर्द्धम्" (४।१।१) इत्युपक्रम्य तत्कर्मोपादानात् । "पूर्वेषु चैके" (४।१।२) इत्युक्त्या चेहापि प्राप्तम् । पूर्वेष्वित्यस्य नित्यनैमित्तिकेष्वित्यर्थः । वस्तुतस्तु "दर्शपौर्णमासाभ्यां स्वर्गकामोयजेते"ति श्रुत्वाऽनयोरपि काम्यत्वम् । "यावज्जीवं दर्शपौर्णमासाभ्यां यजेते"ति श्रुत्या च नित्यत्वम् । अतएव "सकृत्वाभयत्वे संयोगपृथक्त्वम्" (४।३।३) इति जैमिनीयोन्यायोऽत्र प्रदर्शितस्तान्त्रिकैः ॥

(२) तन्निर्म्माणप्रकारमाह कालिकापुराणम्—

"द्विरावृत्याऽथ मध्ये वै अर्द्धावृत्याऽन्तदेशतः । ग्रन्थिः प्रदक्षिणावर्त्तः स ब्रह्मग्रन्थिसंज्ञितः" इति ॥

संख्या प्रोक्ता अङ्गिरसा—

"ब्रह्मविष्टरयोश्चापि सन्देहः समुपस्थितः ।
कतिभिस्तु कुशैर्ब्रह्मा कतिभिर्विष्टरः स्मृतः? ॥
पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः ।
ऊर्ध्वकेशोभवेद्ब्रह्मा लम्बकेशस्तु विष्टरः ॥
दक्षावर्त्तोभवेद्ब्रह्मा वामावर्त्तस्तु विष्टरः ।" इति ॥

कुशैरित्युपलक्षणं, तेन "पञ्चाशत्पत्रकोब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः" इति वचनं संगच्छते । एवञ्चकातीयसंख्याऽनियमोक्तिरेतावत्कुशाद्यभावे इति द्रष्टव्यम् २१

इति श्रीमद्गोभिलीगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"ऽऽख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां प्र० प्रपाठकस्य षष्ठी कण्डिका ॥ १ ॥ ६ ॥ * ॥

अथ सप्तमी कण्डिका—

अथोलू(दू)खलमुशले प्रक्षाल्य शूर्पञ्च पश्चादग्नेः प्रागग्रान् दर्भानास्तीर्योपसादयति ॥ १ ॥

अथ द्रव्याण्यासाद्य (१)सम्प्रोक्ष्य च पूर्वमासादिते उलू(दू) खलमुशले शूर्पञ्चेत्येतत्त्रयम्—

"मुशलोलूखले(२)वार्च्छे स्वायत्ते सुदृढे तथा ।
इच्छाप्रमाणे भवतः शूर्पं वाणवमेव च ॥"

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणं प्रक्षाल्य पश्चादग्नेः प्रागग्रान्दर्भानास्तीर्य्य तत्रोपसादयति–स्थापयेदित्यर्थः(३) । पूर्वं खल्वग्नेरुत्तरतः समासादितानां शूर्पोलू·

(१) अथात्र चन्द्रकान्तभाष्ये विशेषः । अत्राथेति विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति किन्तत्? यथोपयोगमुत्तरतोऽग्नेर्द्रव्याणामधोमुखानामुदगग्राणां पूर्वपूर्वक्रमेणासादनम् । वीक्षणं प्रोक्षणञ्चाद्भिः कृत्वा । तथाच कर्म्मप्रदीपः—

"प्राञ्चं प्राञ्चमुदगग्नेरुदगग्रं समीपतः ।
तत्तथाऽऽसादयेद्द्रव्यं यद्यथा विनियुज्यते ॥" इति ।

साङ्ख्यायनगृह्ये च ।

"उत्तरतोऽग्नेर्यथोपयोगमवाञ्चि पात्राण्यासादयेत्" इति ।
"द्रव्याणामुपक्लृप्तानां होमीयानां यथाक्रमम् ।
सादयन्वीक्षणं कुर्यादद्भिरभ्युक्षणन्तथा" ॥ इति च स्मृत्यन्तरम् ॥

(२) पलाशादियज्ञियकाष्ठनिर्म्मिते । अत्र "शूर्पन्त्वैषीकमेवतु" इति क्वचित्पाठस्तत्राप्यैषीकपदं वैणवस्याप्युपलक्षणम् । स्मृत्यन्तरसंवादात् ॥

(३) केचित्त्र विधौ द्रष्टव्य एवमग्रेऽपीत्युक्तमधस्तान्न विस्मर्त्तव्यम् ।

खलमुशलानामिदानीमग्नेः पश्चिमतः स्थापनं कर्त्तव्यम् निर्वापाद्यर्थम् ॥ १ ॥

अथ हविर्निर्वपति व्रीहीन्वा यवान्वा कꣳसेन चरुस्थाल्या वा ॥२॥

अथेति । उलूखलमुशलासादनानन्तरम् । इत्यर्थः । हविर्हवनीयं निर्वपति—उलूखले निःक्षिपेत् । हविर्विशेषाकाङ्क्षायामाह—व्रीहीन्वा (१)यवान्वा । वाशब्दौ तुल्यवद्विकल्पार्थौ । एवमग्रेऽपि । निर्वापसाधनमाह कंसेनेति । तत्र कंसं(२) वर्त्तुलाकारयज्ञियपात्रभेद इति शब्दकल्पद्रुमः । "कंसोऽस्त्री तैजसद्रव्ये कांस्ये माने ऽसुरे तु ना" इति मेदिनी । "कंसोऽस्त्री पानभाजनमि"त्यमरः ॥ २ ॥

तत्र मन्त्रमाह—

"अमुष्मै त्वा जुष्टं निर्वपामी"ति देवतानामादेशꣳसकृद्द्विस्तूष्णीम् ॥३॥

अदः शब्दोविप्रकृष्ट(३)मभिमतमनिर्दिष्टनामानमभिदधदिहाग्न्यादिषु कश्चिदभिदधातीत्यमुष्मै—इत्यादिना"ऽग्नये त्वा जुष्टं निर्वपामी"त्येवं देवताया वेदमेय—त्यागोद्देश्याया नाम्न आदेशम् समु(४)च्चारणं यथा भवति तथा । सकृदेकवारम्(५) । निर्वपति । द्वि—(६)र्वारद्वयं तूष्णीममन्त्रं निर्वपामीति सम्बन्धः । अत्र च यावता निरुप्तेन होमोनिर्वर्त्यते किञ्चिन्नावशिष्यते तावत्परिमितमेव हविर्निर्वप्तव्यम् । बहुदैवत्ये च चरौ न प्रत्येकमेवानुनिर्वापौ कर्त्तव्यौ किन्तु तन्त्रेण द्वावेवानुनिर्वापौ सर्वशेषे करणीयौ तदेतत्सर्वङ्कर्म्मप्रदीप आह—

"चरुः समशनीयोयस्तथा गोयज्ञकर्म्मणि ।
वृषभोत्सर्जने चैव अश्वयज्ञे तथैव च ॥
श्रावण्यां वा प्रदोषे यः कृष्यारम्भे तथैव च ।
कथमेतेषु निर्वापाः ? कथञ्चैव जुहोतयः ? ॥

---

(१) एतदलाभे शाल्यादिकमपि ।

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यन्तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥" इतिकर्म्मप्रदीपोक्तः ।

(२) स च (कंसः) कांस्यनिर्म्मित इति मुरारिमिश्राः ॥

(३) तथाचाहुरभियुक्ताः

"इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयात्" इति ॥

(४) "आङ् पूर्वोदिशिरुच्चारणक्रिय" इति वृत्तिकृतः प्राहुः ।

(५) अत्र क्रियाभ्यावृत्तिगणने कृत्वसुचः (पा० ५।४।१७) अर्थेसुच् "एकस्य सकृच्च" (पा० ५।४।१९)ति सकृदादेशे संयोगान्तलोपः ।

(६) अत्र "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" (पा० ५।४।१८) इति कृत्वसुचोऽर्थे सुच् । अभ्यावृत्तिर्गुणनम् ।

देवतासंख्यया ग्राह्या निर्वापाश्च पृथक्पृथक् ।
शेषश्चैव भवेत्किञ्चित्तावन्तं निर्वपेच्चरुम् ॥"

इति । अत्र एतेषु इति–एतत्प्रकारेष्वन्येष्वपीत्यर्थः ॥ ३ ॥

अथ पश्चात्प्राङ्मुखोऽवहन्तुमुपक्रमते दक्षिणोत्तराभ्यां पाणिभ्याम् ४

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वप्रकृतेनासादितेन मुशलेन पश्चात्–निर्वपनस्य उदूखलस्य वा । प्राङ्मुख आसीनश्च । परिभाषाबलात् । पूर्वप्रकृतानेव निरुप्तान्व्रीहीन्वा यवान्वा, अवहन्तुं—कण्डितुम् । उपक्रमते—आरभेत । कथम् ? दक्षिणोत्तराभ्यां दक्षिणः (करः) उत्तर उपरि गतोययोस्ताभ्यां पाणिभ्यां गृहीतेन मुशलेनेत्यर्थः । उपक्रमत इति वचनादुपक्रम एवायं नियमः । ततश्च शिष्येनापि पश्चादवहननङ्कारयतोन दोषः । इति भट्टभाष्यम् । मुरारिमिश्राश्चैवमेवाहुः ॥ ४ ॥

त्रिः फलीकृतांᳬस्तण्डुलांस्त्रिर्देवेभ्यः प्रक्षालयेदित्याहुर्द्विर्मनुष्येभ्यः सकृत्पितृभ्यः ॥ ५ ॥

त्रि–वारत्रयं, फली(१)कृतान्निस्तुषीकृतान्शूर्पेण, तण्डुलानित्युपलक्षणम् यवादीनामपि । देवेभ्योदेवानुद्दिश्य त्रिष्प्रक्षालयेदित्येवमाहुराचार्याः ॥ ५ ॥

पवित्रान्तर्हितांस्तण्डुलानावपेत् ॥ ६ ॥

"अनन्त(२)र्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्र चित् ॥"

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणेन अन्तर्हितान्व्यवहितान् (पूर्वं चरुस्थाल्यामुत्तराग्रं पवित्रं निधाय तदुपरि) तण्डुलानावपेत्–निःक्षिपेत् । चरुस्थाल्यामित्यर्थः ॥ ६ ॥

कुशलशृतामिव स्थालीपाकᳬश्रपयेत् प्रदक्षिणमुदायुवत् ॥ ७ ॥

कुशलेन पाकक्रियानिपुणेन शृतम्पक्वमिव स्थालीपाकं श्रपयेत्—पचेत् ।

---

(१) "फलनिष्पत्तौ" (भ्वा० प०) इति धातोर्निष्पादनं कर्म्मयोग्यतासम्पादनमर्थः । तच्च निस्तुषीकृतानामेव सम्भवति । एतदेव च शूर्पकर्म । तेन कण्डनेऽपि त्रित्वान्वयोवचनान्तरादेवावगन्तव्यः ।
तथाच स्मरणम् । "कण्डनं सेचनञ्चैव तथैवोलूखलक्रिया ।
सकृदेव पितॄणां स्याद्दैवे त्रित्वं विधीयते" इति ।
एतेन पुष्पादिदानेऽपि त्रित्वमनुगमयन्ति शिष्टाः ॥
वस्तुतस्तु "त्रिष्कृतमथं देवा मन्यन्ते" इति श० ब्रा० मध्यग्रार्थे विनिगमकं द्रष्टव्यम् ॥
(२) अनन्तर्गर्भिणमन्तर्गतगर्भशून्यगर्भभिन्नमिति यावदिति केचित । अपरे तु अन्तर्गतोगर्भोयस्य तदन्तर्गर्भं गर्भिदलम् । तदस्यास्तीति अन्तर्गर्भि । गर्भोत्तृतीयदलम् । तद्भिन्नमनन्तर्गर्भिणम् । आर्षत्वाद्भिमकेरलुक् । इत्याहुः । विशेषस्त्वत्याग्रेस्फुटिष्यति । (२।७।२१) ॥

"श्रापाके" एयन्ताल्लिङ् । पुगागमः । मित्त्वाद्धस्वत्वमुपधायाः (पा० ६।४।९२) तस्मादग्धमकठिनमनतिशिथिलमवीतरसं, लोकप्रसिद्धेः । कर्मप्रदीपोऽप्याह—

"स्वशाखोक्तविधिस्विन्नोह्यदग्धोऽकठिनः शुभः ।
न चातिशिथिलः पाच्योन च वीतरसश्चरुः ॥"

इति । प्रदक्षिणं–दक्षिणावर्त्तं यथाभवति तथा मेक्षणेनोक्तलक्षणेन (१।५।१९) उदायुवन् "युमिश्रणे" (अ० प०) इति स्मरणादूर्ध्वमीषन्मिश्रयन् । श्रपयेदिति सम्बन्धः । मेक्षणेनेति तु "तस्मिन्नेवाग्नौ श्रपयत्योदनचरुञ्च मांसचरुञ्च पृथङ्मेक्षणाभ्यां प्रदक्षिणमुदायुवन्" इति (४।२।१४) अग्रिमसूत्रात् ॥७॥

शृतमभिघार्योदगुद्वास्य प्रत्यभिघारयेत् ॥ ८ ॥

शृतम्पक्वचरुम् । अभिघार्य्य–स्रुवगृहीतेनाज्येनाप्लाव्य । उदगुत्तरस्यामग्नेः । उद्वास्य उत्तार्य्य प्रत्यभिघारयेत् पुनस्तथाऽऽप्लावयेत् । गृह्यासंग्रहे—

"पवित्रमन्त(१)रा कृत्वा चरुम्प्राज्ञोऽभिघारयेत् ।
उद्वास्य चैवं विधिवदेवन्तत्र न लुप्यते ॥" इति ॥

"चतुर्म्मुष्टिश्चरुः कार्यश्चतुर्णामुत्तरोऽपि वा" इति च ॥ ८ ॥

अग्निमुपसमाधाय कुशैः समन्तं परिस्तृणुयात्पुरस्ताद्दक्षिणत उत्तरतः पश्चादिति ॥ ९ ॥

अग्निम् उपसमाधाय-समिद्भिः समिध्य (प्रज्वाल्य) कुशैः पूर्वासादितैर्बर्हिः स्वरूपैः (विशाखाप्रतिलूनैः)(१।५।१६) समन्तं—समन्तात् । सर्वतः सर्वासु दिक्षु) अग्नेर्बर्हिः । परिस्तृणुयात्—आच्छादयेत् । "स्तृञ् आच्छादने" (स्वा० उ०) लिङ्विधौ । स्तरणक्रममाह पुरस्तादिति । पूर्वस्यां दक्षिणस्यामुत्तरस्याम्पश्चिमायामित्येवं क्रमेणेत्यर्थः । अत्र समन्तमिति द्वितीया पञ्चम्यर्थे व्यत्ययेन । (३।१।८५) समस्तमिति पाठः प्रामादिकः ॥ ९ ॥

सर्वतस्त्रिवृतं पञ्चवृतं वा ॥ १० ॥

सर्वतः सर्वासु दिक्षु । त्रिवृतं–त्रिवारं, पञ्चवृतं–पञ्चवारं वा । परिस्तृणुयादित्यनुवर्त्तते ॥ १० ॥

अथ कथम्पुनरेकं परिस्तरणं सम्पद्यपते ? यस्य त्रिःपञ्चकृत्वोवा करणमुपदिश्यते ? । तदुच्यते—

बहुलमयुग्मसंहतम् ॥ ११ ॥

बहुलं–बहुतृणकम् (२) । अयुग्माः (३)संहताः परस्परं संलग्नाः कुशा यत्र

---

(१) पवित्रान्तर्हितं कृत्वेत्यपिपाठः क्वचित् ॥
(२) बहून्कुशान् लाति गृह्णातीति बहुलम् । परिस्तरणक्रियाविशेषणमेतत् ।
(३) मुरारिमिश्रास्तु–अयुग्मञ्च तत्संहतञ्चेत्ययुग्मसंहतम् । त्रिवृतं पञ्चवृतं वेत्यने-

तत्। तदेवं प्रतिदिशमयुग्मैः परस्परसंलग्नैः कुशैरेकम्परिस्तरणं सम्पद्यते। तस्य खल्वस्य त्रिः पञ्चकृत्वो वा करणमुपदिश्यत इत्यर्थः। तदिदं परिस्तरणं पूर्वस्यामुत्तरान्ताद्दक्षिणान्तं यावत्। दक्षिणस्यां पूर्वान्तात्पश्चिमान्तं यावत्। यथा दक्षिणस्यान्तथोत्तरस्याम्। यथा पूर्वस्यान्तथा पश्चाद्दिशि कर्त्तव्यम्। परिस्तरणक्रियाविशेषणमेतत्सर्वन्द्रष्टव्यमिति मुरारिमिश्राः प्राहुः(१) ॥ ११ ॥

अथेदानीम्परिस्तरणप्रकारोऽभिधीयते—

प्रागग्रैरग्रैर्मूलानि च्छादयन् ॥ १२ ॥

प्राक् प्रथमं पतितान्यग्राणि येषान्तैस्तथाभूतैः कुशैः समन्तं परिस्तृणुयादिति सिंहावलोकितकेन समन्वयितव्यम। तथैव कर्म्मठप्रसिद्धेः। कथमित्यपेक्षायामाह-अग्रैरिति। अग्रमूलक्रमेण स्थापितकुशानाम्मूलानि स्थाप्यमानकुशाग्रैश्छादयन्नीशानादाग्नेयान्तं वायव्यान्नैर्ऋतान्तं प्राक् प्रतीच्योः। प्राक्प्रत्यक्क्रमेण च दक्षिणोत्तरयोरित्येष परिस्तरणक्रम आयाति। किन्तु-"प्राञ्च्युदञ्चि वा कर्म्माणि सन्तिष्ठन्ते" इति श्रुतेराजानिकशिष्टाचारपरिगृहीतत्वादाग्नेय्यामुत्तराग्रास्तीर्णकुशाग्राधस्तादास्तीर्यमाणकुशमूलञ्चार्घ्यमित्येवमुदक्संस्था भवति। तथाच साङ्ख्यायनीये-"प्रागग्रैः कुशैः परिस्तृणो"ति-इत्युपक्रम्य "सर्वाश्चावृतो-दक्षिणप्रवृत्तय उदकसंस्था भवन्ति" इत्युक्तम्। आवृतः प्रक्रियाः परिपाट्यो वा "आवृत्परिपाटी अनुक्रमः" इत्यमरः॥ आश्वलायनोऽपि-"दिक्षु सर्वासूदक्संस्था-प्राच्यादिषु परिस्तृतिः" इत्युक्तवान्। अतएव पार्वणे पश्चिमादारभ्य पूर्वान्तम्। आभ्युदयिकेच दक्षिणादारभ्योत्तरान्तमभ्यादिक्रमः सकलशिष्टाचारपरिगृहीत उपलभ्यते। वीरेश्वरादयोऽपि-"आग्नेयादीशानान्तम्" इत्येवं परिस्तरणक्रमं स्वपद्धतौ वाजसनेयके लिखन्ति स्म। यत्तु-प्रागग्रैरित्यनेन प्राक्पश्चिमयोरपि पूर्वाग्राणामेव कुशानाम्परिस्तरणमिति केषाञ्चिन्मतं तत्र परिधिकार्यनिर्वाहकताऽग्रे (१।७।१६) वक्ष्यमाणा नोपपद्यते। इति द्रष्टव्यम् ॥१२॥

परिस्तरणे प्रकारान्तरमाह—

पश्चाद्वाऽऽस्तीर्य दक्षिणतः प्राञ्चं प्रकर्षति तथोत्तरेण ॥१३॥

वा—अथवा। पश्चात्--प्रतीच्यामग्नेः। प्राच्यामिवास्तीर्य। दक्षिणतः--दक्षिणस्यां, प्राञ्चं पूर्वपूर्वाग्रक्रमेण यथास्यात्तथा (अग्रैर्मूलानिच्छादयन्) प्रकर्षति। प्रकीर्णयति। (परिस्तृणाति) तथा--तेनैव प्रकारेण। उत्तरेण उत्त-

---

नैवायुग्मत्वे प्राप्ते एकवृतस्यापि प्राप्त्यर्थमिदम् "शब्दाधिक्यादि"—तिन्यायात्। तथाच गृह्यान्तरम्—"सकृत्त्रिर्वा प्रदक्षिणं प्रतिदिशमग्नेरि"—ति। संहतमन्तरालशून्यं, सर्वमिदं क्रियाविशेषणमिति द्रष्टव्यम्। अत्र प्रदक्षिणमिति शाखान्तराभिप्रायमित्याहुः॥

(१) अत्रारुचिविशेषोऽनुपदं मूलएव द्रष्टव्यः॥

रतः । पूर्वतस्तुसूर्य्यएव कार्यनिर्वाहको भावनया याज्ञिकानामित्यवगन्त(१)-व्यम् ॥ १३ ॥

दक्षिणोत्तराण्यग्राणि कुर्यात् ॥ १४ ॥

दक्षिणानि च तान्युत्तराणि चेति दक्षिणोत्तराणि । अग्राणि । "कुशानाम्" इति शेषः । पश्चात् पुरस्ताद्वा यानि वर्हींषि स्तृतानि भवन्ति । तेषामग्राणि दक्षिणोत्तरक्रमेण कुर्यात् इत्यर्थः । गृह्यवृत्तिकृतोभट्टनारायणोपाध्यायास्तु--पूर्व-सूत्रे--उभयहस्तेन कुशान् गृहीत्वा दक्षिणहस्तगृहीतैर्दक्षिणत परिस्तृणाति । स-व्यहस्तगृहीतैरपि सव्यत इत्यभिधायात्र सूत्रे दक्षिणहस्तगृहीतकुशाग्राणि उत्त-राणि–उपरिष्टात् ऊर्ध्वम्पूर्वस्यां दिशि, अर्थात्सव्यहस्तगृहीतान्यधराणि पश्चाद्दि-शि इत्यर्थ इत्याहुः । महामहो–मुरारिमिश्रास्तु—दक्षिणहस्तगृहीतकुशाग्राणि उत्तराणि–उपरिष्टात्कुर्यात् । एवञ्चार्थात्सव्यहस्तगृहीतानि अधराणीत्यर्थ इत्या-हुः । कतमोऽर्थोऽत्र याज्ञिकावृत्तिसिद्ध इति विद्वांस एव विदाङ्कुर्वन्तु ॥ १४ ॥

एष परिस्तरणन्यायः सर्वेष्वाहुतिमत्सु ॥ १५ ॥

एषोऽनन्तरोक्तः परिस्तरणस्य न्यायः प्रकारः । सर्वेष्वाहुतिमत्सु । यत्र २ आहुतयस्तत्र २ भवति । अन्यत्र सायम्प्रातर्होमादिभ्यः । तथाच कात्यायनः—

"यान्यधस्तरणाम्नानान्न तेषु स्तरणं भवेत् ।
एककार्यार्थसाध्यत्वात्परिधीनपि वर्जयेत् ॥"

इति । स्तरणाम्नानादधः पूर्वं यानि आम्नातानि प्रातर्होमादीनि तेषु स्तरणं न भवेत्, एकेति–स्तरणवैकल्पिकान्–स्तरणैककार्यकारित्वात्परिधीनपि तेषु वर्जयेदित्यर्थः ॥ १५ ॥

कुशानां परिधीनाञ्च (२)खल्वभावे—

परिधीनप्येके कुर्वन्ति शामीलान्पार्णान्वा ॥ १६ ॥

परिधीन्—

"बाहुमात्राः परिधय ऋजवः सत्वचोऽव्रणाः ।
त्रयाभवन्त्यशीर्णाग्रा एकेषान्तुचतुर्दिशम् ॥"

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणसंख्याकानपि । एके आचार्याः कुर्वन्ति । परि-स्तरणार्थम् । तानेव विशिनष्टि–शामीलान्–शमीमयान् । "शम्याः ष्लञ्" (पा० ४।३।१४२) इति विकारार्थे प्रत्ययः । तदलाभे पार्णान्–पलाशमयान् वा । "प-लाशे किंशुकः पर्णोवातपोथः" इत्यमरः ॥ परिधीनां विन्यासप्रकारमाह–कर्म्म-

(१) परिस्तरणं कुशानान्देवतोपवेशनायेति तान्त्रिकप्रसिद्धिः । असुरोपघातनि-वृत्तये च परिधिः । तथाचानुपदं सूत्रयिष्यति–"परिधीनप्येके कुर्वन्ती"ति ॥

(२) तथाच गृह्यान्तरम् "दर्भाणां स्थाने शरैः प्रस्तरितव्यम्" इति । शरैरित्युप-लक्षणम् ॥

प्रदीपः—

"प्रागग्रावभितः पश्चादुदगग्रमथापरम् ।
न्यसेत्परिधिमन्यश्चेदुदगग्रः स पूर्वतः ॥" इति ।

अत्र-एके कुर्वन्तीत्यनेनैतदपि सूचयत्याचार्यः । स्तरणकल्पे परिधिरनर्थकः । स्तरणेनैव तत्कार्यस्य कृतत्वात् । परिधिर्हि-असुरोपघातप्रतिषेधाय चतुर्दिक्षु क्रियते । गृह्यासङ्ग्रहेतु—

"परिधींस्तु न कुर्वीत गृह्याकर्म्मसु याज्ञिकः ।
उदकाञ्जलयस्तिस्रस्ते वै परिधयः स्मृताः ॥"

इत्युक्तम् ॥ १६ ॥

उत्तरतोऽपां पूर्णः स्रुवः प्रणीता ॥ १७ ॥

उत्तरत उत्तरस्यान्दिशि अग्नेः । अपाम्-अद्भिः । शेषे षष्ठी (पा०२।३।५०) उदकेन पूर्णः सम्भृतः । स्रुवोयथोक्तलक्षणः । स एव प्रणीता-तत्कार्यकृद्भवति । तदनेन संस्कारविशेषादप एवाभिधीयन्ते ताभिश्च पर्युक्षण-पवित्रमार्जनादय उदकार्थाः कर्त्तव्या इत्यभिप्रायः । "प्रणीताभिरुदकार्थः कार्य" इति च गृह्यान्तरम् । अत्र गृह्यासङ्ग्रहे-"विहितप्रतिषिद्धाच्च प्रणीतां नोपकल्पयेत्" इति । प्रणीतान्तत्पात्रम् ॥ १७ ॥

भावे न वा स्यादित्येके ॥ १८ ॥

भावः सत्तेत्यनर्थान्तरम् । भावे अन्यस्य महतः पात्रस्य प्रणीतादेः । अनन्तरोक्तः स्रुवः प्रणीतार्थक(१)न्नवा नैव स्यादित्येके आचार्या मन्यन्ते ॥१८॥

बर्हिषि स्थालीपाकमासाद्येध्ममभ्याधायाज्यꣳसंस्कुरुते ॥ १९ ॥

बर्हिषि आस्तृते स्थालीपाकं चरुम् । आसाद्य-स्थापयित्वा इध्ममित्येकवचनं जात्यपेक्षमिध्मान्यथोक्तानभि-आत्मनोऽभिमुखम् आधाय-"इध्मोऽप्येधा(२)र्थमेवाग्नेर्हविराहुतिषु स्मृतः" इति कर्म्मप्रदीपदर्शनादमन्त्रकमग्नौ प्रक्षिप्य । अन्यत्राङ्ग(३)होमादिभ्य इति चन्द्रकान्तभाष्यम् । भट्टनारायणोपाध्याया अप्येवमेवाहुः । वस्तुतः समन्त्रकमिध्मस्येन्धनस्याप्याधनं वचनबलात् । तथा-

---

(१) चन्द्रकान्तभाष्ये तु—स्याद्वाऽदृष्टार्थमिति वाशब्दस्वारसिकार्थमाहुः ॥

(२) इन्धनमेधः । एधार्थमग्निसमिन्धनार्थम् ॥ "ञिइन्धीदीप्तौ" (रु० आ०) अस्माद् घञि निपातः । (पा० ६।४।२९) ॥ "इध्ममेधः समित्स्त्रियामि,"त्यमरः ।

(३) कात्यायनः—"अङ्गहोम-समित्तन्त्र-सोष्यन्त्याख्येषु कर्म्मसु । येषाञ्चैतदुपयुक्तन्तेषु तत्सदृशेषु च ॥ अक्षभङ्गादिविपदि जलहोमादिकर्म्मणि । कृत्याहुतिषु सर्वासु नैतेष्विध्मो विधीयते ।" इति । अङ्गहोमाः सर्वप्रायश्चित्तादयः । समित्तन्त्रं—ब्रह्मचारिणां समिदाधानहोमः । येषामिति—येषाङ्कर्म्मणामुपरि सूत्रकृता इध्मोविहितस्तेषु तत्सदृशेषु क्षिप्रहोमादिषु चेत्यर्थः ॥ क्षिप्रहोमोऽनुदितादिहोमः ॥

चाङ्गिराः—

"इध्मसन्नहनाधानं चरुश्रपणमेव च ।
तूष्णीमेतानि कुर्वीत समन्त्रञ्चेध्ममादहेत् ॥"

इति । यद्यपि समन्त्रकत्वे तूष्णीमिति विरुद्धम् । तथापि—तूष्णीमिति दर्शनान्मन्त्रस्य स्मरणमात्रं न तु पाठोऽतोन विरोधः । अतएव प्रजा(१)पतिम्मनसा ध्यात्वेति वीरेश्वरादिपद्धतिषु समिदाधान उक्तम् । मन्त्रश्चात्र महाव्याहृतिरूप एव । तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

"आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ।
मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिः ॥"

इति । अनादेशे—अविधाने । "होमद्रव्यस्ये"ति शेषः । मन्त्रस्य देवतायाश्चेत्यत्रानादेश इति सम्बध्यते । मन्त्रस्यानादेशे प्रजापतिदेव(२)ताको महाव्याहृतिमन्त्रः । स च समस्तव्याहृतित्रयात्मकः । देवतायाश्चानादेशे प्रजापतिर्देवतेति—एकस्यैव प्रजापतिरित्यस्यार्थ इति कल्पतरुकारादयः । अत एव वचनान्तरमपि सङ्गच्छते । तथाहि—

"यत्र मन्त्रा न विद्यन्ते व्याहृतीस्तत्र योजयेत् ।
मन्त्राणामेव चोद्देशो मन्त्रैः कर्म्म समाचरेत् ॥
भूरादयोव्याहृतयो वेदेभ्योनिःसृताः (३)पुरा ।
महत्त्वं व्याहृतित्वञ्च व्याप्तास्तेनैव कर्म्मणा ॥
ॐकारजननात्तासां महत्त्वं प्रतिभाष्यते ।
व्याप्त्या च व्याहृतित्वञ्च तेन त्रैविद्यतां यजुः ॥"

इति । अत एवाहोमेऽपि सामगब्राह्मणकर्त्तृकजलाहरणे व्याहृतीनामेव विनियोग इति सकलसमाचार इति शुभकर्म्मनिर्णये महामहो० मुरारिमिश्राः प्राहुः ॥ इध्मस्वरूपमुक्तमधस्तात् (१-५-१४-१५) अथ तत्र विशेषमाह—

(१) प्रजापतिन्देवतात्वेन, मन्त्रञ्च भूर्भुवस्स्वरित्येतद्रूपं मनसा ध्यात्वा स्मृत्वेति तदर्थः । देवतास्मरणपूर्वकमन्त्रोच्चारण एवादृष्टविशेषोत्पत्तेः श्रवणात् ॥

(२) यद्यपि—"त्यज्यमानद्रव्ये उद्देश्यविशेषो देवता, मन्त्रस्तुत्या चे"ति जैमिनीयपरिभाषणाद्व्याहृतीनाम्प्रजापतिदेवताकत्वं नोपपद्यते । तथापि प्रकृत-(पूर्वोत्तर-) वचनेभ्यस्तथात्वं श्रद्धेयव्याख्यात-पद्धतिकारादिलिखनादवसीयते । अत्र मन्त्रे स्वाहाकारोनिषिद्धोऽङ्गिरसैव "स्वाहान्तत्र न कारयेदि" । मन्त्रश्चोक्तः समन्त्रञ्चेध्ममादहेदिति । तथाचोक्ताङ्गिरोवचनेन तूष्णोममन्त्रं समिदाधानमिति व्याख्यानमनादेयमेव । यथोक्तमधस्तात् (१-२-९) टिप्पने ॥

(३) तथाच—मनुः—अकारञ्चाप्युकारञ्चमकारञ्चप्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीतिच" इति ।

अङ्गिराः—

"इध्मः समानवृक्षाणां द्विप्रादेशः प्रमाणतः ।"

कात्यायनोऽपि—

"समिधोऽष्टादशेध्मस्य प्रवदन्ति मनीषिणः ।
दर्शे च पौर्णमासे च क्रियास्वन्यासु विंशतिम् ॥" इति ।

तथा—

"मूलमध्याग्रदेशेषु ईषत्सिक्तांस्तु निर्वपेत् ।"

इति । अयञ्च सेको घृतादिनैव । अत एवोक्तं वीरेश्वरादिभिः स्वस्वपद्धतौ "मूलमध्याग्रक्रमेणघृताक्तानि"ति । स्थौल्यादिकन्तु यथोक्तं (१।१।७) धर्म्मान्तरमिध्मस्य । समित्समानमेव ग्राह्यम् । तथाच समित्स्वरूपमुक्त्वा कात्यायनः:—

"प्रादेशद्वयमिध्मस्य प्रमाणं परिकीर्त्तितम् ।
एवं विधाः स्युरेवेह समिधः सर्वकर्म्मसु ॥"

इति । इह गृह्यकर्म्मणि । समिध्यतेऽग्निरेभिरिति व्युत्पत्त्या समिध इध्मा एवं विधा एव समित्समाना एवेत्यर्थ इतिमुरारिमिश्राः । आज्यमिति । अन-(१)क्त्यनेनेत्याज्यं सर्पिरादि । संस्कुरुते—संस्कुर्योद्वक्ष्यमाणेन विधिना ॥ १९ ॥

किन्तदाज्यन्तदाह—

सर्पिस्तैलं दधि पयो यवागूं वा ॥ २० ॥

सर्पिर्घृतम् "घृतमाज्यं हविस्सर्पिः" इत्यमरः । तैलम् तिलस्नेहम् । यवागूः । भृष्टयवचूर्णं षड्गुणजले (दुग्धे वा) सिद्धं द्रवद्द्रव्यम् । यूयते मिश्र्यतेऽसाविति "युमिश्रणे" (अ०प०) इत्यस्मात्कर्म्मणि (उ० ३।८१) आगूप्रत्ययः । "यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात्कृशरा घना" इति शार्ङ्गधरीये (म०खं०२अ०) अत्र पूर्वपूर्वासम्भवे उत्तरोत्तरोपादानमिति द्रष्टव्यम् ॥ सर्वमेतदाज्यमुच्यते तदाह गृह्यासङ्ग्रहे कात्यायनः—

"अग्निना चैव मन्त्रेण पवित्रेण च चक्षुषा ।
चतुर्भिरेव यत्पूतन्तदाज्यमितरद् घृतम् ॥
घृतं वा यदि वा तैलं पयो वा यदि यावकम् ।
आज्यस्थाने नियुक्तानामाज्यशब्दो विधीयते ॥" इति ।

यावकम् । यवागूः ॥ २० ॥

आज्यसंस्कारप्रकारमाह—

तत एव बार्हिषः प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते ॥ २१ ॥

---

(१) "अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु" (रु० प०) इत्यस्मात् "अञ्जेः संज्ञायाम्" (पा० ३।१।१०९ वा०) इति क्यपि बाहुलकादवृद्धिः । तेनाञ्जन-(स्निग्धीकरण) साधनमुच्यते । यत्तु इज्यत अनेनेति आज्यमिति चन्द्रकान्तभाष्यादावुक्तन्तदर्थसङ्गतिमनुसृत्य व्याख्यानमात्रम् ॥

तत—स्तृतादेवेत्यर्थ इति कौमुदी। तत्रायमाशयः। तत्पदस्य पूर्वप्रकान्तवाचकतया स्तृतस्य चाव्यवहितोपस्थितत्वात्तत्परामर्शौचित्यात्। न च विनियुक्तविनियोगविरोधः। औपदेशिकत्वात्। यथा "व्रीहीन्प्रोक्षती"त्यादौ प्रोक्षितानामेव व्रीहीणामवघातान्वयः। न च तत्र "प्रोक्षिता व्रीहयोऽवघाताय कल्पन्त" इति स्मरणात्सामानाधिकरण्यानुरोधात्तथोपदेशोगम्यत इति न दोष इति वाच्यम्। अत्रापि तत्पदस्य प्रक्रान्तवाचकत्वोपदेशसत्त्वात्। अत एव "न तर्हि वर्हिष इवे"ति कुसुमाञ्जलौ वर्द्धमानचरणैर्वर्हिष इवेति व्यतिरेके दृष्टान्त इत्युक्तम्। घोरवीरादिपद्धतिरप्येवमेव। भाष्यकृतस्तु—तत एव विस्तीर्णशेषादेवेति व्याचक्षते–

"स्तृतेभ्यो न प्रचिनुयाद्यातयामं स्तृतं स्मृतम्"

इति स्तृतनिषेधात्तेन च स्तरणक्रिययैकदा नियमादृष्टजननात्तैनैव पवित्रकरणे विनियुक्तविनियोगविरोधाद्यानास्तृतादेव ग्रहणमुचितमिति तेषामाशयः। प्रादेशमात्रे—विस्तृततर्ज्जन्यङ्गुष्ठप्रमाणे। प्रमाणेऽर्थे मात्रच्प्रत्ययः (पा० ५।२।३७) पवित्रे कुरुते इति द्विवचनन्दलापेक्षम्। प्रादेशमात्रस्य वर्हिर्द्वयस्य खल्वत्र पवित्राकरणमुपदिश्यते। न हि द्विदलपवित्रस्य द्वित्वं शक्यते वक्तुम्। वर्हिषः प्रादेशमात्र इत्यभिधानात्। तथाच कर्म्मप्रदीपे कात्यायनः—

"अनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेव च।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयम्पवित्रं यत्र कुत्रचित्॥"
एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम्।
आज्यस्योत्पवनार्थ्यँत्तदप्येतावदेवतु॥" इति।
"समावप्रच्छिन्नाग्रौ दर्भौ प्रादेशमात्रौ पवित्रे करोति"

इति च ब्राह्मणम्। अत एव शुभकर्म्मनिर्णये—"नन्वनन्तर्गर्भिणं साग्रं कौशं द्विदलमेवचे"ति कात्यायनवचनादेतावद्विशेषणयुक्तं कुशपत्रद्वयं पवित्रपदार्थस्तत्र च द्विवचनविभक्त्यर्थद्वित्वान्वयात्पत्रचतुष्टयन्तावल्लभ्यते तथाचाचारविरोध इति चेन्मैवम्। "प्रादेशमात्रे पवित्रे कुरुते" इत्यत्र पवित्रपदस्य शक्यैकदेशपत्रमात्रपरत्वात्। मुख्यपरत्वे हि सूत्रे प्रादेशमात्रे इति विशेषणं व्यर्थमापद्येत विशिष्टशक्तपदादेव तल्लाभसम्भवात्। किञ्च "पवित्रे स्थ" इति मन्त्रलिङ्गात् प्रकृतसूत्राच्च पत्रचतुष्टयविनियोगशङ्कामाभूदिति पवित्रलक्षणमभिधाय कात्यायनेनोक्तम् "आज्यस्योत्पवनार्थ्यँत्तदप्येतावदेव तु" इति। ननु विनिगमनाविरहात् कथन्तदनुरोधेन सूत्रादौ मुख्यार्थत्याग इति चेन्न तस्य सूत्रतात्पर्योन्नायकत्वात्। तदुक्तम्—

"अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवत्"

इति। एवञ्चाचारोपष्टब्धं "पवित्रमन्तरा कृत्वे"ति गृह्यासङ्ग्रहवचनमपि

शङ्गच्छते । एवञ्च "पवित्रे स्थो वैष्णव्यावि"त्यादि मन्त्रस्थपवित्रपदानन्तरं यत्र यत्र द्विवचनविभक्तिरस्ति तत्र तत्र पवित्रपदं शक्यैकदेशदलपरमेव श्रोत्रियपदवत् । देवस्त्वेति मन्त्रस्थं पवित्रपदञ्च मुख्यपरमेव, अनुपपत्त्यभावात् । अतएव तत्र पवित्रेणेत्येकवचनमपि सङ्गच्छते इति दिक् ॥ कश्चित्तु—"कौशन्द्विदलमेवचे"ति पवित्रलक्षणे दलपदं न पत्रपरमपि तु तदुभयपार्श्वपरमित्येकमेव पवित्रपदार्थस्तथा च न द्विवचनानुपपत्तिरिति प्रकृते समाधानमाह तन्न—एवमप्यर्घोदावेकपत्रात्मकपवित्रादानापत्तावाचारविरोधस्य "आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु" इति परिशिष्टवचनविरोधस्य, सूत्र "प्रादेशमात्रे" इति विशेषणवैयर्थ्यस्य चापरिहारादिति मुरारिमिश्राः प्राहुः ॥ २१ ॥

ओषधिमन्तर्द्धायच्छिनत्ति न नखेन, "पवित्रे स्थो वैष्णव्या"विति ॥ २२ ॥

ओषधिम्—व्रीह्यादिकम् अन्तर्द्धाय-अन्तरा कृत्वा "पवित्रेस्थ" इति मन्त्रेण छिनत्ति कुशेनैव कुशाग्र इत्यर्थः ॥ हेपवित्रे ! युवां "वैष्णव्यौ" बिष्णुदेवताके 'स्थः' भवथः । इतिमन्त्रार्थः ॥ २२ ॥

अथैने अद्भिरनुमार्ष्टि "विष्णोर्म्मनसा पूतेस्थ" इति ॥२३॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चन् एने पवित्रे कुशपत्रे अनुमार्ष्टि सव्यहस्तेन मूलप्रदेशे गृहीत्वा दक्षिणहस्तेन प्रणीतोदकेन "विष्णोर्म्मनसे"—ति मन्त्रेणानुमृज्यादित्यर्थः ॥ हेपवित्रे ! युवां 'विष्णोः' 'ममसा' सम्यगनुध्यानेन 'पूते' पवित्रे'स्थः' भवत इति मन्त्रार्थः ॥ २३ ॥

सम्पूयोत्पुनात्युदगग्राभ्यां पवित्राभ्याम् ॥ २४ ॥

सम्पूयेति—प्रकृतत्वादाज्यम् । अत्राङ्गिराः—

"पवित्रमन्तरा कृत्वा स्थाल्यामाज्यं समावपेत् ।
एतत्सम्पूतनं नाम पश्चादुत्पवनं स्मृतम् ॥"

इति । स्थाल्याम् तैजस्यां मृन्मय्यां वा । तथाच कात्यायनः—

"आज्यस्थाली तु कर्त्तव्या तैजसद्रव्यसम्भवा ।
माहेयी वाऽपि कर्त्तव्या नित्यं सर्वाग्निकर्म्मसु ॥"
आज्यस्थाल्याः प्रमाणन्तु यथाकामन्तुकारयेत् ।
सुदृढामव्रणाम्भद्रामाज्यस्थालीम्प्रचक्षते ॥" इति ॥

माहेयी—मृन्मयी । सा च हस्तमात्रघटिता न तु कुलालचक्रनिष्पन्ना ग्राह्या । तथाच स एव—

"कुलालचक्रनिष्पन्नमासुरं मृन्मयं भवेत् ।

तदेव हस्तघटितं प्रशस्तं हव्यकव्ययोः ॥"

इति । उदगग्राभ्यां पवित्राभ्यां—पवित्रघटितदलाभ्यामित्यर्थः । उत्पुनाति ऊर्द्ध्वं शोधयति ॥ २४ ॥

कथमिति ? तत्प्रकारमाह—

अङ्गुष्ठाभ्याञ्चोपकानिष्ठिकाभ्याञ्चाङ्गुलिभ्यामभिसंगृह्य प्राक्-शास्त्रिरुत्पुनाति "देवस्त्वासवितोत्पुनात्वच्छिद्रेण पवित्रेण वसोः सूर्य्यस्य रश्मिभि"रिति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥२५॥

तथाचैकहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यां मूलदेशे अपरहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्यामग्रदेशेऽभिसंगृह्य—अर्थात्पवित्रे गृहीत्वोत्तराग्राभ्यान्ताभ्यामाज्यमादाय "देवस्त्वे"ति यजुषा प्राङ्मुखं प्राकशः । त्रिरिति । मन्त्रेण सकृदुत्पुनाति ऊर्ध्वन्नीत्वा क्षिपति । द्विस्तूष्णीमित्यर्थः ॥ अत्र व्यस्तहस्तानामिकाङ्गुष्ठाभ्याम्पवित्रग्रहणमिति पद्धतिकृतोधीरेश्वरादयः ॥ मन्त्रार्थस्तु हे आज्य ! 'त्वा' त्वां 'सविता' 'देवः' आभ्याम् 'अच्छिद्रेण' अच्छिद्राभ्यामव्यवच्छिन्नाभ्याम् 'पवित्रेण' पवित्राभ्याम् । 'उत्' अधिकं 'पुनातु' अज्ञातकेशकीटादिदोषमपनयतु । किञ्च वसु तेजः रश्मिर्वा (निघं० १।५।१०) तत्प्रधानत्वात्सोऽपि (सूर्य्यः) तथोच्यते । तस्य 'वसोः' तेजोनिधेः 'सूर्य्यस्य 'रश्मिभिः' किरणैः "किरणप्रग्रहौरश्मी" इत्यमरः। त्वामुत्पुनात्विति सम्बन्धः । अभिधानभेदाभिप्रायेण सविता(१)सूर्यादन्यः । पवित्रेणेति व्यत्ययेन एकवचनम् ॥ २५ ॥

अथैने अद्भिरभ्युक्ष्याग्नावप्युत्सृजेत् ॥ २६ ॥

अथानन्तरमेवाविमुञ्चन्नेव एने पवित्रे सव्येन गृहीत्वा दक्षिणेन अद्भिः प्रणीताजलेनाभ्युक्ष्य दक्षिणेनैवाग्नावपि उत्सृजेन्निः क्षिपेदित्यर्थः ॥ २६ ॥

अथैतदाज्यमधिश्रित्योदगुद्वासयेत् ॥ २७ ॥

अथोत्पवनानन्तरम् । एतद् अनन्तरोक्तं सर्पिरादिरूपमाज्यम् । अधिश्रित्य—अग्नेरुपरि कृत्वा प्रतप्य उदगुत्तरस्यामग्नेः कुशोपरि उद्वासयेत् । अवतार्य्य स्थापयेत् । अत्र चाधिश्रयणन्दधिभिन्नानामेवाज्यानान्न तु दध्नोऽपि तत्र निषेधात् । तथाच कात्यायनः—

"आज्यानां सर्पिरादीनां संस्कारे विधिचोदिते ।
अनधिश्रयणन्दध्नः शेषाणां श्रपणं स्मृतम् ॥"

इति । तथा—

"यथा सीमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संस्कृता ।

---

(१) मन्त्रमयीवै देवता इति हि कर्म्ममीमांसकानामालाश्रः । तस्य शब्दात्मिका इत्यर्थः । अत एव चणकमसूरादयोऽपि देवतास्तेषामाम्नायन्ते । तदधिष्ठात्र्यो देवता इति हि तत्त्वविदः प्राहुः ॥

एवमाज्यस्य संस्कारः पूर्वेणैवोत्तरस्य तु ॥"

इति। एवञ्च यत्किञ्चिदवशिष्टे संस्कृते घृतादौ पुनर्घृतान्तरप्रवेशने तत्र न संस्कारान्तरापेक्षा। सर्वोपचारे पुनस्तदपेक्षैव तत्र संस्काराभावादिति द्रष्टव्यम्॥ वारत्रयमेपमाज्यसंस्कार इति पद्धतिकृतोधीरेश्वरादयः॥

एवमाज्यस्य संस्करणकल्पोभवतीति ॥ २८॥

इति गो० गृ० प्र० प्र० के सप्तमी कण्डिका॥ १॥ ७॥ ॥

एवमनेन प्रकारेण आज्यस्य संस्करणकल्पोभवति। यत्र यत्राज्यं संस्क्रियते तत्र तत्रैवङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः। इतिः कण्डिकापरिसमाप्त्यर्थः। स्रुवादिसंस्कारसमुच्चयार्थौ वा। तथाच गृह्यान्तरम-"स्रुवं प्रतप्य दर्भैः सम्मृज्याभ्युक्ष्य पुनः प्रतप्य निदध्यात्" इति। कर्म्मप्रदीपोऽप्याह--

"तेषां प्राक्शः कुशैः कार्य्यः सम्प्रमार्गोजुहूषता।
प्रतापनञ्च लिप्तानां प्रक्षाल्योष्णेन वारिणा॥"

इति॥ २८॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायाम्मृदुलाख्यायां मुकुन्दशर्म्मकृतायाम्प्रथमप्रपाठकस्य सप्तमी कण्डिका॥ १॥ ७॥ *॥

अथाष्टमी कण्डिका-

पूर्वमाज्यमपरः स्थालीपाकः ॥ १॥

पूर्वापरदेशत्वादनयोरपि पूर्वापरव्यपदेशः। पूर्वस्यान्दिश्याज्यम् आसादयितव्यम्। अपरस्याञ्च स्थालीपाक आसादयितव्य इति शेषः। पूर्वं खल्वग्नेरुत्तरतः समासादितयोरनयोरिदानीङ्क्रियासौकर्यार्थमग्नेः पश्चिमतः पूर्वापरभावेन समासादनमिति बोद्धव्यम। तथाच गृह्यान्तरम्--"होत्रग्न्योरन्तरा आज्यहविषी आसादयेत्" इति। इदानीं हविषः पश्चिमतः समासादनादेव वक्ष्यत्याचार्य्यः "अथैतद्धविरुच्छिष्टमुदगुद्रास्य" इति॥ १॥

पर्युक्ष्य स्थालीपाक आज्यमानीय मेक्षणेनोपघातꣳहोतुमेवोपक्रमते २

"अदितेऽनुमन्यस्व" इत्येवमादिनाऽग्निं पर्युक्ष्यस्थालीपाके चरौ आज्यमानीय--प्रक्षिप्य मेक्षणेन यथोक्तेन (१।७।१९ सू०) उपघातम्---उपघातनामा यथा भवति होमस्तथा होतुमेवोपक्रमते--प्रारभेत इत्यर्थः। विध्यर्थेऽत्र लेट्। एवकारोऽवधारणार्थः। नान्यत् किञ्चिदभिघारणादिकं कुर्यादिति तदर्थः। "चरावाज्यमानीय प्रपदविरूपाक्षौ जपित्वा समिधमाधाय जुहुयादेव" इति भट्टभाष्यम्। तदनेनोपघातहोमे अभिधारणादिकमाज्यभागौ च न भवतीति

सूचयति। द्विविधः खलु होमो याज्ञिकप्रसिद्धः।उपघातः उपस्तीर्णाभिघारितश्च। चरावाज्यं निः क्षिप्य विनैवाभिघारणादिकर्य्यँद्धूयते स उपघातः। यश्च स्रुचि स्रुवेणाज्येनाभिघार्य्य चरुमवदाय पुनराज्येनाभिघार्य्य हूयते सउपस्तीर्णाभिघारित इत्याख्यायते। स्रुवेण स्रुचि यदाज्यं प्रथमङ्गृह्यते तदुपस्तीर्णं, हविरवदायानन्तरं यदाज्यन्दीयते तदभिघारितम् इति व्यपदिश्यते। यथाचोपस्तीर्णाभिघारितं होतव्यन्तदनुपदं व्युत्पादयिष्यते। यथाचोपघातहोमस्तदत्र सूत्र्यते। तथा च गृह्यासङ्ग्रहः—

पाणिना मेक्षणेनाथ स्रुवेणैव तु यद्धविः।
हूयते चानुपस्तीर्य उपघातः स उच्यते॥
यद्युपघातञ्जुहुयाच्चरावाज्यं समावपेत्।
मेक्षणेनच होतव्यं नाज्यभागौ न स्विष्टकृत्॥"

इति। तदेवमुपघातमितिपारिभाषिकी संज्ञा होमविशेषस्य। स खल्वयमुपघातहोमः समशनीयचरु—पितृयज्ञचर्वोरन्यत्रापि बहुदैवत्ये चरौ आन्वष्टक्यचरौ च भवति। तदाह कर्म्मप्रदीपः—

"चरौ समशनीये तु पितृयज्ञचरौ तथा।
होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपस्तीर्णाभिघारितम्॥"

इति। "चरौ तु बहुदैवत्ये होमस्तस्योपघातवत्" इति चस्मरणम्। वक्ष्यति चान्वष्टक्ये "कंसे चरुं समादाय मेक्षणेनोपघातञ्जुहुयात्" इति॥ "तत्रान्वष्टक्यपितृयज्ञयोः क्षिप्रहोमधर्म्मः। समशनीयेतु ब्रह्मोपवेशनादितन्त्रधर्म्म" इति भट्टनारायणोपाध्यायाः। वृषोत्सर्गहोमस्य तु बहुदैवत्येऽपि नोपघातत्वं, तदाह कर्म्मप्रदीपः—

"एतेभ्य एव जुहुयान्मेक्षणेनावदाय च।
स्रुच्याहुतीश्चरोः पृथक् सिञ्चेदाज्याभिघारितम्" इति।
"चतुर्गृहीतं कृत्वाज्यमाभिर्ऋग्भिः पृथक् पृथक्॥
स्वाहाकारावसानाभि-र्जुहुयाद्विधिवत्सदा॥" इति च॥ २॥

यद्युवा उपस्तीर्णाभिघारितञ्जुहुयात्
आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्॥ ३॥

उ-इति वितर्कार्थको निपातः। वै-इति निश्चयार्थः। यद्युपस्तीर्णाभिघारितं यथानुपदोक्तलक्षणं जुहुयात्(१)। तर्हि आज्यभागावेव प्रथमौ जुहुयात्। यद्वा तर्ह्येवाज्यभगौ प्रथमौ जुहुयादित्येवमवध्रियत एवकारेण। तदिमावाज्यभागौ उपघातहोमे न भवत इति दर्शयति। मुरारिमिश्रास्तु-उपस्तीर्णाभि-

(१) अत्र जुहूयेदिति चन्द्रकान्तभाष्यादौ पाठः। होतुमिच्छेदिति तदर्थः।

घारितं लक्षयित्वा तथा वा जुहुयात् । एवकारोभिन्नक्रमस्तथा चोभयोरपि कल्पयोराज्यभागौ प्रथमौ जुहुयादेवेत्यर्थः । विकल्पश्च मेक्षणहोमेन सह व्यवस्थितः । व्यवस्थायामाह कात्यायनः ।

"चरौ समशनीये तु पितृयज्ञचरौ तथा ।
होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपर्णाभिघारितम्" इति ॥ ३ ॥

अथ कथमाज्यभागौ जुहुयात्तदुच्यते—

चतुर्गृहीतमाज्यं गृहीत्वा पञ्चावत्तन्तु भृगूणाम् ।
अग्नये स्वाहेत्युत्तरतः सोमाय स्वाहेति दक्षिणतः प्राकृशो जुहुयात् ४

चतुः कृत्वोगृहीतम् स्रुवेण(१) । स्रुची(२)ति शेषः । गृहीत्वा कृत्वा (३) । "अग्नये स्वाहा" इतिमन्त्रेणाग्नेरुत्तरभागे प्राकृशः प्राग्गतं (४) यथा स्यात्तथा स्रुचैव जुहुयात् । एवं (तथैव गृहीत्वा) "सोमाय स्वाहा" इत्यग्नेर्दक्षिणभागे प्राग्गतञ्जुहुयात् । अन्यास्त्वाहुतयोऽग्नेर्मध्यभागे होतव्या इत्यर्थादवगम्यते । तथा च साङ्ख्यायनगृह्यम्—"उत्तरमाग्नेयं दक्षिणे सौम्यम्मध्येऽन्या आहुतयः" इति । वक्ष्यति चाचार्य्यः "अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात्" इति ॥ अत्राज्यग्रहणे—गोत्रकृतां व्यवस्थामाह पञ्चावत्तन्त्विति । पञ्चावत्तं—पञ्चकृत्वोवदानेन गृहीतन्तु भृगूणाम् भृगुगोत्रापत्यानाम् । अत्र "अत्रिभृगुकुत्सवसिष्ठगोतमाङ्गिरोभ्यश्च" (पा० २।४।६५) इति गोत्रप्रत्ययस्याणोलुक् । भृगुगोत्राणां भार्गवप्रवराणाञ्चेति भवदेवभट्टः । भार्गवप्रवराणामिति भट्टनारायणोपाध्यायाः । तन्त्रान्तरकारास्तु स्मरन्ति—

"जामदग्न्या वत्सविदा आर्ष्टिषेणास्तथैव च ।
भार्गवाश्च्यवना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः ॥" इति ॥ ४ ॥

अथ हविष उपस्तीर्य्यावद्यति ॥ ५ ॥

अथानन्तरम् । उपस्तीर्य्य—प्रकृतत्वादाज्यं स्रुवेण स्रुचि निधाय । हविषः इत्यवयवलक्षणा षष्ठी । तथाच हविषोऽवयवं मेक्षणेन अवद्यति—अवदाय स्रुचि गृह्णातीत्यर्थः ॥ ५ ॥

( ) आज्यधारणे तस्य गुणत्वात् ।

(२) अत्र मुरारिमिश्राः स्रुचैव जुहुयात् कुतः ? होमार्थत्वादेव तस्या इत्याहुः । जुहूः प्रदाने गुणभूतेति तान्त्रिकसमयात् । "यस्य पर्णमयी जुहूर्भवति न स पापꣳश्लोकं शृणोति यस्य खादिरो न सोऽन्नात्परिच्यवते" इति च श्रवणात् । पर्णमयी–पलाशमयी । तथाचोक्तं "द्रव्यसंस्कारकर्म्मसु फलार्थवादः स्यात्" (जै० सू०.४।३।१) इति । "अनेन गृहीतं जुह्वा जुहोति" इति च गृह्यान्तरम् ॥

(३) "अश्वालम्भनमालभेत" इत्यादिवदिहापि प्रत्ययार्थमात्रविवक्षा द्रष्टव्या ॥

(४) प्राङ्मुख इति मुरारिमिश्राः ।

कथमवद्यतीत्युच्यते—

मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चचतुरवत्ती चेद्भवति, मध्यात्पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धादिति पञ्चावत्ती चेद्भवतीति ॥ ६ ॥

मध्यात्—चरोर्म्मध्यप्रदेशात् । पूर्वार्द्धात्—चरोरित्येव । चशब्दश्च समुच्चयार्थोलुप्तवद्द्रष्टव्यः । तथाचान्यत्राप्युक्तम् "विनापि चं समुच्चयो द्योत्यते गामश्वं पुरुषम्पशुमिति यथे" ति । तथाच गृह्यान्तरं "मध्यात्पूर्वार्द्धाच्च हविषोऽवद्यति" इति । चतुःकृत्वोऽवत्तान्यवदानानि सन्त्यस्येति (१)मत्वर्थ इनिः । (पा० ५।२।११५) एवमग्रेऽपि । चेद्यदि अवदाता भवति तर्हि मध्यात्पूर्वार्द्धाच्चावद्यतीति गतेन सम्बन्धः । चेत्-यदि पुनः पञ्चावत्ती अवदाता भवति, तदा चरोर्म्मध्यात्—पूर्वार्द्धात् पश्चार्द्धात्-अपरार्धाच्च(२) अवद्यतीत्यर्थः । इति-एवमवदानं भवतीति मन्तव्यम् ॥ ६ ॥

अभिघारयत्यवदानानि ॥ ७ ॥

अवदानानि—यथा श्रुचि गृहीतानि हवींषि अभिघारयति-आज्यस्रुवेणाप्लावयति । बहुवचनं वक्ष्यमाणत्रिहोमापेक्षया । व्यक्तिभेदापेक्षया वा ॥ ७ ॥

प्रत्यवनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामतायै ॥ ८ ॥

अवदानानां स्थानानि येभ्योऽवद्यति तानि मेक्षणक्षतस्थानानीत्यर्थः । बहुवचनं पूर्ववद्व्याख्येयम् । प्रति प्रत्येकम् अनक्ति—अक्तानि करोति । आज्यस्रुवेणाप्लावयतीत्यर्थः । किमर्थम् ? अयातयामतायै । यज्ञायोग्यता यातयामतेत्युच्यते(३) । न यातयामताऽयातयामता तस्यै । एतदुक्तं भवति । मेक्षणक्षतेन यातयामता चरोरुत्पद्यते । आज्याप्लावनेन पुनरयातयामता तस्य भवतीति ॥८॥

एवं खल्ववदाय—

अग्नये स्वाहेति मध्ये जुहुयात् ॥ ९ ॥

मध्ये-अग्नेरेव ॥ ९ ॥

---

(१) यद्यपि "न कर्म्मधारयान्मत्वर्थीयो बहुव्रीहिश्चेत्तदर्थप्रतिपत्तिकर" इति न्याय✕पाणिनीयैरादृतस्तथाप्येष "कृष्णसर्पवान्वल्मीक." इत्यादौ व्यभिचरित इत्युपेक्षितोऽत्र तस्य परिग्रहः ॥

(२) पश्चिमार्द्धात् । "अपरस्यार्द्धे पश्चभावो वक्तव्य" (पा१ २।१।१८ वा०) इति साधुः ॥

(३) तथाच "यो ह वा अविदितार्षेयच्छन्दोदैवतमन्त्रेण यजति याजयति अधीतेऽध्यापयति × × × × वा यातयामान्यस्य च्छन्दांसि भवन्ती"ति ॥ उद्धृतस्य शिष्टमुच्छिष्टमित्येष दोषोऽपनीयते प्रत्यञ्जनेनेति वदन्ति ॥

कति जुहुयादित्युच्यते—

सकृद्वा त्रिर्वैतेन कल्पेन ॥ १० ॥

एतेन कल्पेन-अनन्तरोक्तयाऽऽवृता (परिपाट्या) इत्यादरार्थमुक्तम सकृद्वा त्रिर्वा जुहुयात्। वाशब्दद्वयन्तुल्यवद्विकल्पार्थम। त्रित्वपक्षे च—"एका देया तिस्रोदेया" (१)इत्यादिवच्छ्रेयसोभूयस्त्वं कल्पयितव्यम्। अन्येत्वाहुः अभावविकल्पोऽयं, त्रित्वपक्षाशक्तौ सकृत्॥ १० ॥

अथ स्विष्टकृत उपस्तीर्यावद्यत्युत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात्। सकृदेव भूयिष्ठमवद्य द्विरभिघारयेत्॥ ११ ॥

अथ—प्रधानहोमानन्तरं स्विष्टकृतः(२) अर्थे। अवद्यति अवदाय(३) स्रुचि गृह्णाति। किङ्कृत्वा? उपस्तीर्य—सकृदाज्यं स्रुवेण स्रुचि निधाय। कथम्? चरोरुत्तरार्द्धपूर्वार्द्धात्-अपराजिताया (ऐशान्या) दिशः। सकृदेकवारमेव भूयिष्ठं बहुतरं यथा स्यात्तथा अवद्य-हविर्द्विरभिघारयेत्। आज्यस्रुवेण वारद्वयमाप्लावयेत्। एवं किल चत्वार्यवदानानि सम्पद्यन्ते। सकृदुपस्तरणमवदानं हविषोद्विरभिघारणञ्चेति॥ ११ ॥

यद्यु पञ्चावत्ती स्याद्द्विरुपस्तीर्य्यावदाय द्विरभिघारयेत्॥ १२ ॥

उ वितर्क्के(४)। यदि पुनरयं यजमानः पञ्चावत्ती(५) स्यात् तर्हि द्विरुपस्तीर्थ अवदाय हविर्द्विरभिघारयेत्-द्विवारमाप्लावयेत्। पञ्चावदानसम्पत्त्यर्थम्॥ पञ्चावत्तिनस्तु—

"जामदग्न्या विदा वत्सा वार्ष्टिषेणास्तथैव च।
भार्ग्रवाश्च्यवना और्वाः पञ्चावत्तिन ईरिताः"॥

इति गोभिल गृह्यभाष्योक्ता बोध्याः॥ १२ ॥

न प्रत्यवनक्त्यवदानस्थानान्ययातयामतायै ॥ १३ ॥

स्विष्टकृतोऽर्थेऽवद्य होमान्तरकर्त्तव्यताभावात्तदर्थ-मयातयामतायै प्रत्यवनेजनमवदानस्थानस्य नोपयुज्यत इति न प्रत्यवनक्तीति समासार्थः। अत्र "मशकाय धूम" इतिवन्निवृत्त्यर्थे (६)भाक्तमिदमयातयामताया इति। केचित्तु-

---

(१) कात्यायनोऽपि "यत्र स्यात्कृच्छ्रभूयस्त्वं श्रेयसोऽपि मनीषिणः। भूयस्त्वं ब्रुवते तत्र कृच्छ्राच्छ्रेयोविशिष्यते" इति॥

(२) चतुर्थ्यन्तपाठे तादर्थ्ये चतुर्थी बोध्या॥

(३) द्यतिरत्र खण्डने (दि० प०॥

(४) "यद्युवा" इति पाठे सोऽयं निपातसमुदायो यद्यर्थं इति भाष्यम्॥

(५) अत्र "कृष्णसर्पवान्वल्मीक" इतिवन्मत्वर्थीय इनिर्बोध्यः। पञ्च-संख्याकम् अवत्तमवदानमस्यास्तीति कर्त्तरि षष्ठ्यर्थो इनिः॥ (६)लाक्षणिकम्।

संहितापाठे षष्ठ्यन्तं पठन्ति । तत्र निवृत्त्यर्थमित्यस्याध्याहारः क्लेशः । पञ्चम्यन्तत्वे तु हेतौ पञ्चमी "विभाषा" (पा० २।३।८५) इति योगविभागाद्बोध्या । यातयामं पर्युषितम् ॥ १३ ॥

अग्नये स्विष्टकृते स्वाहेत्युत्तरपूर्वार्द्धे जुहुयात् ॥ १४ ॥

उत्तरपूर्वार्द्धे-अग्नेरेव । ऐशान्यामिति तदर्थः ॥ १४ ॥

महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात् ॥ १५ ॥

भू-र्भुवः-स्वरिति तिस्रोमहाव्याहृतयः प्रसिद्धाः । कर्म्मप्रदीपोऽप्याह—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्ययाः"

इति । ताभिः स्रुवेण (१)कृत्वाऽऽज्येनाभिमुख्येन जुहुयात् । स खल्वयम्महाव्याहृतिहोमश्चरुहोमे पश्चादेव । तथैवोपदेशात् । आज्याहुतिषु तु पुरस्तात्परस्ताच्च कर्त्तव्य इति वक्ष्यत्युपरिष्टात् ॥ १५ ॥

प्राक्स्विष्टकृत आवापः ॥ १६ ॥

स्विष्टकृत—स्तद्धोमात्प्राक्" आउप्यत इत्यावापः । प्रधानहोमः "कर्त्तव्य." इति शेषः । मुख्यहोममात्रे-स्विष्टकृत्तदन्ते महाव्याहृतिहोमः । ततः कर्मापवर्गविहितां समिधमाधाय प्रायश्चित्तहोम आज्येनाज्यतन्त्रेण कार्यः । हविषोऽनादेशात् । स च यद्यपि "सर्वस्यैव प्रायश्चित्तिः" इति श्रुतेरुल्लिखितुमुचितः । भट्टभाष्येऽपि "एतत्सर्वं प्रायश्चित्तं क्षिप्रहोमवर्ज्जं सर्वत्रैव स्यादि"त्युक्तन्तथाप्ययं प्रकृतहोमवैगुण्य एव तत्प्रशमनार्थोविधीयते, इति नाऽसाववैगुण्ये कर्त्तव्य इति नात्र सूत्रित आचार्येण । अनियतत्वादिति द्रष्टव्यम् ।

अत्र मुख्यहोमेऽकृते यदि चरुर्नष्टोदुष्टोवा भवति तदान्यः पाच्यः । मुख्ये कृते चेन्नाशदुष्टी स्यातान्तदाऽऽज्येनैव स्विष्टकृद्धोम इति सरलाकार आह । चन्द्रकान्तस्तु—"एकदेशद्रव्यश्चोत्पत्तौ विद्यमानसंयोगात्" (४-१-२८) इति जैमिनीयसिद्धान्तात्स्विष्टकृद्धोमस्य प्रतिपत्तिरूपत्वात्प्रतिपत्तेश्च प्रतिग्राह्याभावे लोप एवाकरणे निरूपित इत्येवमाह । मुख्यहोमार्थमवत्ते हविषि नष्टे दुष्टे वा खल्वाज्येन होतव्यम् । न पुनरवदातव्यं न वान्यत्पाच्यं कुतः ? "निर्देशाद्वाऽन्यदागम्यते" (४।४।२) इति जै० सिद्धान्तात् । "यस्य सर्वाणि हवींषि नश्येयुर्दुष्येयुरपहरेयुर्वा, आज्येन ता देवताः परिसंख्याय यजेरन्" इति च हविषोनाशे आज्यविधानात् । "तत्र सर्वशब्दस्य निमित्तविशेषणत्वेनाविवक्षितत्वान्नाशमात्रे सर्वत्राज्यस्य विधिः" इत्यधिकरणमालायां माधवाचार्याः ।

स खल्वयं प्रायश्चित्तहोमः व्यस्तसमस्तमहाव्याहृतिभिर्वा । "आज्ञातमि"

---

(१) द्रवद्रव्यकत्वात् ॥

स्यादिना मन्त्रेण वा प्राजापत्यमन्त्रेण वा कर्त्तव्यः। "तस्माद्देवामेव जुहुयादपि-वाऽऽज्ञातं यदनाज्ञातमि"—त्येवमादिकायां श्रुतौ विकल्पोपदेशात्। व्यक्तमाह कर्मप्रदीपः—

"यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तात्मकोभवेत्।
चतस्रस्तत्र विज्ञेयास्त्रीपाणिग्रहणे यथा॥
अपि वाज्ञाऽऽतमित्येषा प्राजापत्याऽपि वाऽऽहुतिः।
होतव्या त्रिविकल्पोऽयं प्रायश्चित्तविधिः स्मृतः॥" इति॥

तदत्र त्रिविकल्प इत्यनेन कल्पान्तरस्य प्रतिषेधोऽवगम्यते।

केचिदत्र "पाहिनो यज्ञ एनसे स्वाहा"। इत्यादिकमधिकं प्रायश्चित्तहोममाचक्षते। तदसारम्। इह तस्यानुपदेशात्। यदपि शाट्यायनकं ग्रन्थान्तरमत्राधीयते। तदप्यप्रमाणम्। अनार्षत्वात्। परिशिष्टमध्यान्तः-पातित्वासम्भवाच्चेति भट्टनारायणोपाध्यायाः। शाट्यायनहोमस्य समूलत्वेऽपि शाखान्तरीयवचनमिति(१)तत्त्वकारः॥ १६॥

गणेष्वेकं परिसमूहनमिध्मोबर्हिः पर्युक्षणमाज्यभागौ च॥ १७॥

गणेषु-एकदा क्रियमाणेष्वनेकहोमेषु। एकम् एव परिसमूहनम्। एकशब्दः परस्तादपि प्रत्येकमनुषञ्जनीयः। अनेनैव सूत्रशेषोव्याख्यातः। प्रत्येकं तत्रविधाने प्राप्ते यानि तन्त्रेण कर्तुं शक्यन्ते तेषान्तन्त्रभाव इहोपदिश्यते। परिकीर्त्तनञ्च परिसमूहनादीनामुदाहरणप्रपञ्चार्थं न परिसंख्यानार्थं, तेनोलूखलमुसलादिकमपि एकमेव भवतीति द्रष्टव्यम्। गणेषु इति सामान्यतोऽभिधानाद्भिन्नदेवताकेष्वपि होमेषु एकदा क्रियमाणेष्वेकमेव परिसमूहनादिकमित्यवगम्यते। तथा च गृह्यान्तरम्—

"पाकयज्ञात्समासाद्य एकाज्यानेकबर्हिषः।
एकस्विष्टकृतः कुर्यान्नानापि सति दैवते"॥

इति॥ १७॥

सर्वेभ्यः समवदाय सकृदेव सौविष्टकृतं जुहोति॥ १८॥

गणेष्विति सम्बध्यते। सकृदेकवारं न पृथक्पृथगित्यर्थः। उपलक्षणमेतत्। महाव्याहृत्याद्यपि सकृदेव भवतीति सरलाकारः॥ १८॥

---

(१) अत्र मुरारिमिश्राः—क्रियार्थस्य मेक्षणस्य तदनन्तरमेव प्रतिपत्तिर्मा भूदिति हुत्वेति। व्याहृतिभिरपि हुत्वेत्यर्थः॥ अनुप्रहरेत्-जुहुयात। अनुप्रहरतिशब्दोहोमवचनः। तथाच श्रौतसूत्रम् "अष्टावष्टौ शकलानि आहवनीयेऽनुप्रहरेयुर्देवकृतस्येति" (ला० २।११।१४)।

हुत्वैतन्मेक्षणमनुप्रहरेत् ॥ १९ ॥

एतदिति सन्निकृष्टं सौविष्टकृतं परामृश्यते। मेक्षणमुक्तलक्षणम्। अनुप्रहरेत् अग्नौ क्षिपेत्। सेयङ्कर्मार्थस्य मेक्षणस्य अनन्तरमेव कर्म्मणः प्रतिपत्तिराख्याता। अन्येत्वाहुः—महाव्याहृतिभिरपि हुत्वा मेक्षणमनुप्रहरेन्न स्विष्टकृद्धोमानन्तरमेवेति। स खल्वयं मेक्षणप्रक्षेपोऽन्यब्रह्मकेषु होमेषु प्रत्येतव्यः। तत्र चरुशेषस्य तस्मै प्रतिपादयितव्यस्य वक्ष्यमाणत्वात्। अन्यत्र च मेक्षणेनैवोद्धृत्य तद्भोजनस्य सूत्रणात्। न चानुप्रहितेनैव मेक्षणेनोद्धरणन्तस्माद्यथोक्त एवार्थः॥ १९॥

प्रक्षाल्य वैनेनोद्धृत्य(१) भुञ्जीत ॥ २० ॥

प्रक्षाल्य वा मेक्षणम्। एनेन—मेक्षणेनोद्धृत्यचरुशेषं भुञ्जीत यजमानः। तथा च यत्र हौत्रं ब्रह्मत्वञ्च स्वयमेव करोति सोऽस्य विषयः। यत्र चान्योब्रह्मा भवति तत्र वक्ष्यति "अथैतद्धविरुच्छिष्टम्" (१।९।१।) इत्यादि॥ अनन्वादेशेप्येनादेशश्छान्दसः(२) ॥ २०॥

न स्रुवमग्नौ प्रहरेदित्येक आहुः ॥ २१ ॥

स्रुवमग्नौ न क्षिपेदित्येके आचार्या वदन्ति। अस्मादेवावगम्यते स्रुवमग्नौ क्षिपेदिति—अन्ये वदन्तीति। तस्मादत्र विकल्पः॥ २१॥

आग्नेय एवाऽनाहिताग्नेरुभयोर्दर्शपौर्णमासयोःस्थालीपाकः स्यात् ॥२२॥

अनाहिताग्निः। श्रौताग्निरहितः स्मार्त्ताग्निरित्यवगन्तव्यम्। स्पष्टमन्यत्॥ २२॥

आग्नेयो वाऽग्नीषोमीयो वा माहेन्द्रो वा अमावास्यायाम् ॥ २३ ॥

ऋज्वर्थं सूत्रम्॥ २३॥

ऐन्द्रो वा ऐन्द्राग्नी वा माहेन्द्रो वा अमावास्यायाम् ॥ २४ ॥

आहिताग्नेरेव। ऋजुरक्षरार्थः। अत्रैके विनिवेशविकल्पमाहुः। ऐन्द्रमाहेन्द्रौ सोमयाजिनः। ऐन्द्राग्नस्त्वसोमयाजिनः। अत्राप्येकेनेष्टवत ऐन्द्रो, बहुभिरिष्टवतोमाहेन्द्र इति। अन्ये तु इच्छाविकल्पमाहुः॥ २४॥

अपिवाऽऽहिताग्नेरप्युभयोर्दर्शपौर्णमासयोराग्नेय एव स्यात् ॥२५॥

ऋज्वर्थम् ॥ २५॥

समिधमाधायानुपर्युक्ष्य यज्ञवास्तु करोति ॥ २६ ॥

(१) उद्धृत्येति पाठोमुरारिमिश्रै रेव धृतः॥

(२) अत्र केचित् एनः प्रकृत्यन्तरमिति पठन्ति। अग्रेऽप्येव क्वचिद्दृश्यते पाठः।

समिधमाधायानुपर्युक्ष्येत्युक्तार्थम् । तदिदमभिधानङ्क्रमार्थम्भवति । अनन्तरं यज्ञवास्त्विति ॥ २६ ॥

किमिदं यज्ञवास्तु ? इत्याह--

तत एव बर्हिषः कुशमुष्टिमादायाज्ये वा हविषि वा त्रिरवदध्यादग्राणि मध्यानि मूलानी"त्यक्तं रिहाणा व्यन्तु वय"इति ॥ २७ ॥

ततस्तस्मादाहृतादेव (१)बर्हिष इति नियमादन्यद्बर्हिर्व्यवच्छिद्यते ।कुशमुष्टिम् अनियतसंख्याकं कुशमादायाज्ये-यथोक्ते । हविषि-चरौ वा त्रिरवदध्याद्वारत्रयमञ्जयेत् । अग्राणि-मध्यानि-मूलानीति क्रमेण । "अक्तमि"-त्यादिमन्त्रेण वारत्रयपठितेन क्रमशः । प्रधानानुयायित्वाद्गुणानाम्-

"कर्म्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याऽप्यावृत्तिर्गृह्यकर्म्मणि"

इत्यभियुक्तवचनात् । यत्र खल्वनावृत्तिरिष्यते मन्त्राणां, प्रायेण तत्रोत्तरत्र तूष्णीमिति करोति । सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमित्येवम् ॥ मन्त्रार्थस्तु- 'वयः' पक्षिणः । "वि-विष्किरपतत्त्रयः" इति पक्षिपर्यायेऽमरः । 'अक्तं' घृतेनाभ्यक्तमिदं तृणं 'रिहाणाः' लिहानाः । आस्वादयन्तः लिहेर्वर्णव्यत्ययः । 'व्यन्तु' खादन्तु इति ॥ २७ ॥

अथैनमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावर्प्य जपेत् "यः पशूनामधिपतीरुद्रस्तन्तिचरोवृषा । पशूनस्माकं माहिꣳसीरेतदस्तु हुतं तव स्वाहा"इति॥२८॥

अथानन्तरमेवाभिमुञ्चन्नेनं कुशमुष्टिमद्भिरभ्युक्ष्याग्नावर्प्य-प्रक्षिप्य । जपेत्-पठेत् । य इत्यादिस्वाहान्तमन्त्रम् । "एतद्धुतन्तवास्तु"इति मन्त्रलिङ्गात् । "अपवर्जयेत्" इति पाठे अपवर्जनन्दानमर्पणमिह तदर्थः । तदिदं प्रतिपत्तिकर्म्म कृतार्थानां बर्हिषामिह विनियोगाम्नानात् । तस्मान्नष्टेषु बर्हिःषु न भवति । अत्र "अग्नावप्युत्सृजेदि-"ति मुरारिमिश्रधृतः पाठः । दहेदिति तदर्थः। समग्रमन्त्रलेखनं पारशाखिकत्वख्यापनाय । मन्त्रार्थस्तु-'यः' 'पशूनाम्' गवाश्वादीना'मधिपतिः' स्वामी (अध्यक्षः) 'रुद्रः' रोदयिता परेषाम् । (शत्रूणाम्) 'तन्तिचरः'(२) अन्तरिक्षगामी । 'वृषा' वर्षिता कामानामभिवर्षको वा जलानाम् । इति परोक्षमुक्त्वा-अधुना प्रत्यक्षीकृत्योच्यते-हे रुद्र! त्वम् 'अस्माकम्' 'पशून्' गवाश्वादीन् 'माहिंसीः' मा वधीः। 'एतत्' मयाभ्युद्यतं 'हुतम्' हव्यं 'तव' प्रीतये 'स्वाहा' सुहुतम् 'अस्तु' भवतु ॥ २८ ॥

एतद्यज्ञवास्त्वित्याचक्षते ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीये गृह्यसूत्रे प्रथमप्रपाठकस्याष्टमी कण्डिका ॥१॥८॥❀॥

---

(१) तदेतच्चन्द्रकान्तभाष्यमतम् । वीरेश्वरादयस्तु तृतादित्यन्यत्र व्याचख्युः ।

(२) "तनुविस्तारे" (त० उ०) संज्ञायां क्विच् (पा० ३।१।१७४) "तितुत्रेति" (पा० ७।२।९) नेट् । तनोतीति तन्तिरन्तरिक्षम् ।

तत एव बर्हिष इत्यादि यदुक्तन्तदेतत्कर्म यज्ञवास्तु(१) इत्याचक्षते आचार्याः। किमर्थमिदमुच्यते ? "यज्ञवास्तु करोति" इति यदुक्तं (१।८।२६) तदत्र निगमनेन ज्ञाप्यते। अवचने खल्वेतस्य हवि शेषार्पणमपि यज्ञवास्त्वित्याशंक्येतेति। अथात्र(२)पूर्णहोमः।

तत्र शौनकः--

"अथ पूर्णाहुतिन्दद्याद्गन्धपुष्पफलान्विताम्।
साक्षतामूर्ध्वकायश्च समपाच्छक्रदिङ्मुखः" ॥

इति। ऊर्ध्वकायस्तिष्ठन्। एतेन परिभा(३)षाबलादासीनेन होमोऽयङ्कार्य इति परास्तम्। सकलदेशीयाचारविरोधाच्च। कात्यायनः-

"ततः पूर्णाहुतिङ्कृत्वा सर्वतन्त्रसमन्विताम्।
गान्दद्याद्यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥"

इति। वस्त्रदक्षिणा च विशेषोपदेशस्थल एव। अन्यथा-पूर्णपात्रादिकमेव "या यत्र परिकीर्त्तिते"ति वचनात् ॥ २९ ॥

इति दर्शपौर्णमासहोमप्रकरणम्)

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां मृदुलाख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां प्रथमप्रपाठकस्याष्टमी कण्डिका ॥ १ ॥ ८ ॥ * ॥

---

(१) संज्ञेषा। यज्ञः (प्रति) वसत्यस्मिन्निति व्युत्पत्तेः। एतच्चावश्यकत्वख्यापनाय। तथाचैतद्बर्हिर्विनाशेऽपि अन्यदादायैतत्कुर्यादेवेति भाष्यकृतः ॥

(२) तथाच गोभिलीये "पूर्णाहुतिञ्च मूर्द्धानन्दिव इत्यभिपातयेत्" इति। पद्धतौ तु "पूर्णहोमं यशसे" इतिमन्त्रेणायं पूर्णहोम उक्तः। मन्त्रलिङ्गात्तदप्यविरुद्धमिति दिक्। ततो "वसुभ्यः स्वाहे"त्यविच्छिन्नामाज्यधारान्दद्यात्। तत्र गृह्यासङ्ग्रहकारः—

"यज्ञवास्तुक्रियाङ्कृत्वा विधिदिष्टेन कर्म्मणा। आज्यधारामविच्छिन्नाम्पातयेदनलोपरि ॥" इति। ततःस्रुवलग्नभस्मना त्र्यायुषकरणम्। तत्र च "ततोऽनामिकया कुर्याद्बिन्दुं सघृतभस्मना। हृद्यंसयोर्ललाटेच त्र्यायुषेतिपदैःक्रमात्"। इति वचनं प्रमाणयन्ति शिष्टाः। तथाच प्रयोगः। "ॐत्र्यायुषं यमदग्ने"रिति हृदि। "ॐकश्यपस्य त्र्यायुषम्" इति दक्षिणबाहुमूले। "ॐअगस्त्यस्य त्र्यायुषम्" इति वामबाहुमूले। "यद्देवानान्त्र्यायुषन्तन्मेऽअस्तु त्र्यायुषम्" इतिशिरसि बिन्दुं कुर्यादिति। मन्त्रार्थस्तु-त्रीणिआयूंषि समाहृतानीति त्र्यायुषम्। आयुश्च "शतं वै पुरुषस्यायुरि"तिश्रुतिसिद्धं वर्षशतम्। तदेतद्यत्कश्यपागस्त्यदेवानां तन्ममाप्यस्त्विति। अत एवच "भूयश्च शरदः शतात्"। इत्याशास्यते नित्यं सन्ध्यावन्दने याजुषैः ॥

(३) "आसीन ऊर्ध्वः प्रह्वोवा नियमोयत्र नेदृशः। तदासीनेन कर्त्तव्यं न प्रह्वेन न तिष्ठते"ति कर्मप्रदीपः ॥

अथ नवमी कण्डिका—

अथ हविःशेषप्रतिपत्तिं ब्राह्मणोक्तामाह—

अथैतद्धविरुच्छिष्टमुदगुद्वास्योद्धृत्य ब्रह्मणे प्रयच्छेत् ॥ १ ॥

अथे—त्यानन्तर्यार्थम् । तदत्र प्रदक्षिणप्रणीताविमोकोदपात्रपूरणानि कृत्वाऽनन्तरमिति भट्टभाष्यम् । एतदभिप्रेतं हविरुच्छिष्टमवशिष्टमुदगु(१)त्तरस्यामुद्वास्योद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वा ब्रह्मणे प्रयच्छेत्—दद्यात् । एतदिति समशनीय—नवयज्ञ—वास्तूपशमनादि—चरुभ्योऽन्यद् गृह्यते । तत्रतत्रान्यस्या अन्यस्याः प्रतिपत्तेरुपदेशादिति । एतदपि भिन्नब्रह्मपक्षेऽन्यथा पुरोहितायैवेति शुभकर्म्मनिर्णये मुरारिमिश्राः प्राहुः ॥ १ ॥

न केवलं चरुशेषस्य ब्रह्मणे प्रदानमात्रं किन्तर्हि ?

तन्तितर्पयिषेत् ॥ २ ॥

तं ब्रह्माणं तितर्पयिषेत् । तर्पयितुमिच्छेत् । यथासौ तृप्यति तथा कर्त्तव्यमित्यर्थः । सनः प्रयोगोऽत्र मनोविशुद्धप्रदर्शनार्थः । श्रद्धास्तिक्यादिगुणवता मनसा ब्रह्माणं तर्पयितुमिच्छेत् । तत्कृतमतिशयज्ञानानस्तथाच स्मरणम्—

"श्रद्धाविधिसमायुक्तं कर्म्म यत्क्रियते नृभिः ।
सुविशुद्धेन भावेन तदाऽऽनन्त्याय कल्पते ॥"

इति । श्रद्धारहितस्यान्नमभोज्यमाहुराचार्याः(२) ॥ २ ॥

"ब्राह्मणस्य तृप्तिमनुतृप्यामी"ति हि यज्ञस्य वेदयन्ते ॥ ३ ॥

ब्राह्मणस्य तृप्तिमनु (३)लक्षीकृत्याहन्तृप्यामीत्येवं हि किल यज्ञस्याभिप्रायं वेदयन्ते—ज्ञापयन्त्याचार्याः । एतस्मात्कारणात्तं तितर्पयिषेत् । सोऽयं ब्राह्मणशब्दोब्रह्मपर एवोपक्रमानुरोधात् । एतच्च ब्राह्मणे श्रुतमेवेहोद्धृतम् ।

यस्मादेवं ब्रह्मणस्तर्पणं तस्माच्चरुशेषस्यापचारे तेन वातृप्त्यसम्भवेऽन्येनाप्यन्नेन तन्तर्पयेदित्याह—

अथ यदस्यान्यदन्नमुपासिद्धं स्यात् ॥ ४ ॥

अथानन्तरमेव भोजयेत् नात्मीयम्भोजनकालमपि प्रतीक्षेतेत्यर्थः । अस्य यजमानस्य उप समीपे यत्किञ्चिच्चरोरन्यदन्नं सिद्धं निष्पन्नं स्यात्तेन

(१) एतस्मादवगम्यते । होमकाले होत्रग्न्योरन्तरा हविषः समासादनमिति ॥

(२) तथाच स्मृत्यन्तरे "दीक्षितस्य कदर्यस्य वदान्यस्य च वार्द्धुषेः । मीमांसन्तः समन्देवाः सममन्नमकल्पयन् ॥ तान्प्रजापतिराहैत्य मा कृध्वं विषमं समम् । श्रद्धापूतं वदान्यस्य हतमश्रद्धयेतरत् ॥" इति ॥

(३) ब्राह्मणस्य तृप्तौ जातायां मम तृप्तिर्भवतीति ॥

निषिद्धातिरिक्तेन तं तितर्पयिषेदिति गतेन सम्बध्यते । प्रतिपत्तित्वेऽप्येतस्य वचनादन्नान्तरमुपादेयम् । चरुशेषप्रदानादनन्तरमन्यदप्यन्नं प्रयच्छेदिति वा वर्णनीयम् ॥ ४ ॥

अथ ब्राह्मणान्भक्तेनोपेप्सेत् ॥ ५ ॥

अथ स्वपाकसिद्ध्यनन्तरं ब्राह्मणान्ब्रह्मातिरिक्तान्भक्तेन उपेप्सेत् तर्पयितुमिच्छेत् । अपवर्गेऽभिरूपभोजनं ब्रह्मणस्तर्पणेनैव मामंस्तेति पुनरसूत्रयत् ॥५॥

पूर्णपात्रोदक्षिणा तं ब्रह्मणे दद्यात् ॥ ६ ॥

पूर्णपात्रः पूर्णपात्रं पुंस्त्वं छान्दसम् । वक्ष्यमाणलक्षणम् दक्षिणा इत्युत्सर्गः । तं ब्रह्मणे दद्यात् । दक्षिणा ग्रहणं ब्रह्मणोऽभावेऽप्यन्यस्मै दानार्थम् । स्वयं कर्मकरणेऽपि तथैवाम्नायते । व्यतिरेके च वैगुण्यं, यथाह कर्म्मप्रदीपः—

"ब्रह्मणे दक्षिणा देया यत्र या परिकीर्त्तिता ।
कर्म्मान्तेऽनुच्यमानायां पूर्णपात्रादिका भवेत् ॥
विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेद्दक्षिणार्द्धहरोभवेत्(१) ।
स्वयञ्चेदुभयङ्कुर्यादन्यस्मै प्रतिपादयेत् ॥"

इति । अत्र पूर्णपात्रादिपदाद्दक्षिणाविशेषालाभे मूल्यादिकमपि सङ्गृह्णाति । तथा च मैत्रावरुणीयपरिशिष्टम् "दक्षिणाभावे मूलानां भक्ष्याणान्दक्षिणान्ददाति" इति । अत्र विशेषश्चन्द्रकान्तभाष्यादौ द्रष्टव्यः ॥ ६ ॥

कंसं चमसं वाऽन्नस्य पूरयित्वा कृतस्य वाऽकृतस्य वाऽपि वा फलानामेवैतं पूर्णपात्रमित्याचक्षते ॥ ७ ॥

कंसं कांस्यभाजनं वर्त्तुलाकृति । चमसं वानस्पत्यं पात्रं वा । अन्नस्येतितृतीयार्थे षष्ठी फलानां सुहित इति वत् । पूरयित्वा । कृतस्येति सक्त्वादेः । अकृतस्य यवव्रीह्यादेर्वा । कृताकृतस्य तण्डुलादेरपीति वाशब्दोऽवगमयति स्वरसतः । अपिवा—अथवा अन्नासम्भवे फलानाम्भोज्यानामेव । एतं पूर्णपात्रमितिपुरः पुंस्त्वेन निर्देशात् ॥

अन्नप्रमाणमाह गृह्यासङ्ग्रहः—

"अष्टमुष्टिर्भवेत्कुञ्चिः कुञ्चयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते" इति ॥

---

(१) इदञ्च होतृभिन्नब्रह्मपक्षे । यद्येक एव हौत्रं ब्रह्मत्वञ्च करोति तदा तु "विदध्याद्धौत्रमन्यश्चेदि"त्यादि कातीयवचनम् । अन्यः शिष्यादिः । एतच्चाशक्तविषये । अन्यस्मै अर्थात्पुरोहिताय । तदाह स एव "कुलर्त्विजमधीयानं सन्निकृष्टं गुरुन्तथा । नातिक्रामेत्सदा दित्सन् य इच्छेदात्मनोहितम्" इत्यादि ॥

असम्भवे पुनरेतस्याह कर्म्मप्रदीपः—

"यावता बहुभोक्तुश्चतृप्तिःपूर्णेन जायते।
तावरार्द्धन्ततः कुर्यात्पूर्णपात्रमिति स्थितिः॥" इति॥ ७॥

ब्रह्मैवैक ऋत्विक्॥ ८॥

दर्शपौर्णमासप्रस्तावादेवमुच्यते। तेन सायम्प्रातर्होमवैश्वदेवादीनामब्रह्मत्वेऽपि न क्षतिः। अयमर्थः। सर्वकर्म्मस्वेक एव ब्रह्मा ऋत्विक् कर्त्तव्योन पुनः कर्म्मभेदे नाना। तदनेन (यजमानेन) ऋत्विगत्याज्योभवतीत्युपदिशति। तथाच स्मरणम्—

"ऋत्विग्याज्यमदुष्टय्यँस्त्यजेदनपकारिणम्।
अदुष्टमृत्विजं याज्यो विनेयौ तावुभावपि॥
क्रमागतेष्वेष धर्म्मो वृतेष्वृत्विक्षु च स्वयम्।
याद्दच्छिके तु संयोज्ये तत्त्यागे नास्ति किल्विषम्॥"

इति॥ ८॥

पाकयज्ञेषु स्वयं होता भवति॥ ९॥

एकाग्नौ ये यज्ञास्ते पाकयज्ञा उच्यन्ते। तथाच लाट्यायनः—"पाकयज्ञा इत्याचक्षते एकाग्नौ यज्ञान्" इति। तेषु स्वयं होमे फलातिशयः स्मर्यते—

"स्वयं होमे फलय्यँत्तु तदन्येननजायते" इति॥

अन्यो होता तु नानेन व्यवच्छिद्यते—तथाच कर्म्मप्रदीपः—

"निःक्षिप्याग्निं स्वदारेषु परिकल्प्यर्त्विजन्तथा।
प्रवसेत्कार्यवान्विप्रो वृथैव न चिरङ्क्वचित्"॥

इति। "जुहुयाद्वा हावयेद्वे"ति समान्यतःसूत्रणाच्च॥ ९॥

पूर्णपात्रोऽवमः पाकयज्ञानां दक्षिणा॥ १०॥

पुंस्त्वमत्र पूर्ववत्। अवमः अधमः। "रेफयाप्यावमाधमाः" इत्यमरः सर्वतोऽल्पः॥ १॥

अपरिमितं परार्ध्यम्॥ ११॥

अपरिमितं बहु,परार्द्ध्यं प्रशस्तम्। "परार्द्ध्याग्रचप्राग्रहरप्राग्र्याग्र्याग्रीयमग्रिमम्" इतिकोशेऽभिधानात्। "परावराधमोत्तमपूर्वाच्च" (पा० ४।३।५) इति यत्प्रत्यः शैषिकः। परार्द्धमन्तिमा संख्या तत्रभवम्॥ ११॥

अस्मिन्नथ श्रुतिर्दृष्टान्तयति—

अपि ह सुदाः पैजवन ऐन्द्राग्निना स्थालीपाकेनेष्ट्वा शतं सहस्राणि ददौ॥ १२॥

अपिरन्यानपि समुच्चिनोति। सुदाः शोभनदाता। कर्त्तर्यसुन् (उ०४।१८८)

पैजवनः पिजवनपुत्रोऽपि। शतमित्यादि संख्यामात्राभिधाने गा एव, तथाच द्राह्यायणसूत्रम् "संख्यामात्रे च दक्षिणा गावः" इति ॥ १२ ॥

अथ यदि गृह्येऽग्नौ सायम्प्रातर्होमयोर्वा दर्शपूर्णमासयोर्वा हव्यं वा होतारं वा नाधिगच्छेत् कथं कुर्यादिति ? ॥ १३ ॥

स्वयमशक्तौ दैवाद्यदि गृह्येऽग्नौ यावज्जीवं कर्त्तव्ययोस्सायम्प्रातर्होमाद्यो (१)हव्यादिकन्नाधिगच्छेन्न प्राप्नुयात्तदा कथङ्कुर्यादिति प्रश्ने—

उत्तरयति—

आ सायमाहुतेः प्रातराहुतिर्नात्येत्याप्रातराहुतेः सायमाहुतिराऽमावास्यायाः पौर्णमासन्नात्येत्यापौर्णमास्याआमावास्यम् ॥ १४ ॥

आसायमाहुतेः सायमाहुतिपर्यन्तम्। मर्य्यादायामाङ्। नात्येति नातिक्रामति। तत्र प्रायश्चित्तमात्रं स्मर्यते—

"स्वकाले सायमाहुत्या अप्राप्तौ होतृहव्ययोः।
प्राक्प्रातराहुतेः कालः प्रायश्चित्ते कृतेसति ॥
प्राक्सायमाहुतेः प्रातर्होमकालानतिक्रमः।
प्राक्पौर्णमासाद्दर्शस्य प्राग्दर्शादितरस्य च ॥"

इति। प्रायश्चित्तञ्च महाव्याहृतिहोमरूपमन्यत्र दृष्टमिहापि सामान्येन। एतेनैव सूत्रशेषोव्याख्यातः। तदिदं प्रदर्शनार्थम्परिकीर्त्तनं सायमाहुत्यादीनां, न नियमार्थम्। कुतः स्मृत्यन्तरदर्शनात्। तथाचोक्तम्—

"मुख्यकाले यदा ऽवश्यङ्कर्म्म कर्त्तुं न शक्यते।
गौणकालेऽपि कर्त्तव्यं गौणोऽप्यत्रेदृशोभवेत् ॥
आसायमाहुतेः कालात्कालः स्यात्प्रातराहुतेः।
प्रातराहुतिकालात्प्राक् कालः स्यात्सायमाहुतेः ॥"

इत्यादि-एवम्—

"गौणेषु तेषु कालेषु कर्म्मचोदितमाचरन्।
प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तां निष्कृतिमाचरेत् ॥"

इति। वैश्वदेवस्य पुनरतिक्रमेऽभोजनेऽपि प्रायश्चित्तानन्तरमेव कालान्तरे तदनुष्ठितिः स्मर्यते—

"वैश्वदेवे त्वतिक्रान्ते अहोरात्रमभोजनम्।
प्रायश्चित्तमथो कृत्वा पुनः सन्तनुयाद्व्रतम् ॥"

इति। प्रथमवैश्वदेवातिक्रमे दिवा अभोजनं, द्वितीये रात्रावभोजनमिति

---

(१) प्रदर्शनमेतद्वैश्वदेवस्यापि दैवादन्यस्माद्वाकारणाद्धव्यं हवनीयं वस्तु—इत्येवमर्थः

परिशिष्टप्रकाशः। वैश्वदेवद्वयातिक्रमे तु विशेषमाह कर्म्मप्रदीपः—

"परेणाग्नौ हुते स्वार्थं परस्याग्नौ हुते स्वयम्।
पितृयज्ञात्यये चैव वैश्वदेवद्वयस्य च॥
अनिष्ट्वा नवयज्ञेन नवान्नप्राशने तथा।
भोजने पतितान्नस्य चरुर्वैश्वानरो भवेत्॥"

इति। प्राक्सूर्यास्तमयात्प्रथमोवैश्वदेवेनात्ययेति। प्राक् च रात्रेः सार्द्धात्प्रहराद्द्वितीयः। यतस्तावानेव भोजनकालः पुरस्तादभिहितः॥ १३॥ १४॥

एतेनैवावकाशेन हव्यं वा होतारं वा लिप्सेत्॥ १५॥

एतेनैवेति गौणकालपरामर्शः। लिप्सेत्–लब्धुमिच्छेत्। प्राप्तस्याप्यादरार्थमभिधानम्। तथा लिप्सेत् यथागौणकालोऽपि नातीयादिति॥ तस्याप्यतिक्रमे कर्मैव लुप्येत। यदा पुनर्लभ्यते तदैव होतव्यम्॥ तदाह कर्मप्रदीपः—

"पौर्णमासात्यये हव्यं होता वा यदहर्भवेत्।
तदहर्जुहुयादेवममावस्यात्ययेऽपि च॥" इति॥ १५॥

अपि वा याज्ञियानामेवौषधिवनस्पतीनां फलानि वा पलासानि वा श्रपयित्वा जुहुयात्॥ १६॥

अपिवेति–पक्षोविपरिवर्त्तते। एतेनाप्यवकाशेन हविष्यनुपलभ्यमाने। यज्ञियानां यज्ञार्हाणामनिषिद्धानामित्येतदोषधीनाम्—

"व्रीहयः शालयोमुद्गा गोधूमाः सर्षपास्तिलाः।
यवाश्चौषधयः सप्त विपदोघ्नन्ति धारिताः॥"

इति कर्मप्रदीपोक्तानां, वनस्पतीनामुदुम्बरादिवृक्षाणाञ्च फलानि सस्यानि वा पलाशानि–पत्राणि वा। "पत्रं पलाशं छदनं दलं वर्णं छदः पुमानि"–त्यमरः। यथोपपन्नानि श्रपयित्वा विपच्य स्थालीपाकविधिना, जुहुयात्॥ १६॥

अप्यपएवान्ततोजुहुयादिति ह स्माह पाकयज्ञ ऐडोहुतं ह्येव॥ १७॥

अन्ततः सर्वासम्पत्तौ अप उदकमपि। न त्वद्भिः कथं होम इति शङ्केत। इति ह किल आहस्म–उवाच खलु। नामतः पाकयज्ञः। ऐडः। इडस्यापत्यं कश्चिदाचार्य्यः। हि यतः एवमपि कृते हुतमेव भवतीति च॥ १७॥

कुतः?

अहुतस्य प्रायश्चित्तम्भवतीति॥ १८॥

यतोऽहुतस्य होममकुर्वतः। हुतइति कर्म्मणोऽविवक्षाया(१)मकर्म्मकत्वात् "गत्यर्थाकर्म्मके"–(पा० ३।४।७२) ति कर्त्तरि क्तः। न हुतं येनेति वा। उदक-

(१) अप्राप्तिरेव तस्याविवक्षा बीजम्॥

स्याप्यलाभाद्धोममकुर्वतः प्रायश्चित्तम्भवति । तच्च प्रायश्चित्तम्पुनराधानमुक्तम् । यथाच स्मर्यते—

"होमद्रव्यात्यये दर्शपूर्णमासात्यये तथा ।
पुनरेवाग्निमादध्यादिति भास्करशासनम् ॥" इति ।

इति शब्दोऽत्रा(१)द्यार्थः अन्यान्यपि पुनराधाननिमित्तानि समुच्चिनोति । तानि च कर्म्मप्रदीपादिष्वनुसन्धेयानि । पुनराधानप्रकारश्च—

"पूर्वैव योनिः पूर्वाऽऽवृत्पुनराधानकर्म्मणि"

इत्यादिना कर्मप्रदीप एव वर्णितः ॥ १८ ॥

नाव्रतोब्राह्मणः स्यादिति ॥ १९ ॥

अव्रतोव्रतरहितोब्राह्मणोन स्यादल्पमपि कालम् । "मुहूर्त्तमपि नाव्रतोब्राह्मणः स्यादि"–ति पाठे व्यक्त एवार्थः । इति हेतौ । यस्मान्नाव्रतोब्राह्मणः स्यात्तस्मात्पुनराधाननिमित्ते जातेऽविलम्बमेवादध्यादिति ॥ १९ ॥

अथाप्युदाहरन्ति ॥ २० ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अहुतस्य प्रायश्चित्तम्पुनराधानमुक्तमथेदानीमन्यदपि पक्षान्तरं तत्र दर्शयितुं ब्राह्मणवाक्योदाहरणाभासरूपं सूत्रजातमुदाहरन्तीत्यभिप्रायः॥२०॥

यावन्न हूयेताभोजनेनैव तावत्सन्तनुयात् ॥ २१ ॥

हविषोऽलाभे यावन्न हूयेत(२) तावद् अभोजनेन भोजनाभावेनैव सन्तनुयात् । सन्ततमविच्छिन्नमलुप्तं कुर्यादग्निव्रतम् । इत्यर्थः । यावता कालेन हविर्लभ्यते तावति कालेऽभोजनेऽपि व्रतमलुप्तं भवतीत्यभिप्रायः ॥ २१ ॥

अथ यदाऽधिगच्छेत्प्रति जुहुयात् ॥ २२ ॥

अथानन्तरं यदा हविरधिगच्छेत्प्राप्नुयात्तदा सायमाद्युपक्रमत्वात् कर्म्मणां, सायमादिकालम्प्रति—प्रतीदय जुहुयात् । अत्र प्रतिशब्दोहोमप्रकारे—विशेषमपि द्योतयति । अतिक्रान्ताः सर्वा आग्निदेवत्या आहुतीर्विगणय्य तावन्ति हवींषि पात्रे कृत्वा "अग्नये स्वाहे"–ति सकृदेव जुहुयात् । एवम्प्राजापत्या । एवमपराः । तदाह कर्म्मप्रदीपः—

"अहूयमानेऽनश्नंश्चेन्नयेत्कालं समाहितः ।
सम्पन्ने तु यथा तत्र हूयते तदिहोच्यते ॥

---

(२) "ज्वलितिकसन्तेभ्योणः" ॥ (पा०३।१।१४०) इत्यत्र यथा ।

(१) भावेऽत्र लिङ् । अविवक्षितत्वात्कर्म्मणोऽकर्म्मकत्वंजुहोतेः । तथोक्तम्--"धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिये"ति ॥ धातोः क्रिया अकर्मिका भवति । तत्र हेतुचतुष्टयम् । आद्यं स्पष्टम् । कर्म्मणोधात्वर्थेनोपसंग्रहात् । कर्मणः प्रसिद्धेः । कर्म्मणोऽविवक्षातः । इति ।

अहुताः परिसंख्याय पात्रे कृत्वाऽऽहुतीः सकृत्।
मन्त्रेण विधिवद्धुत्वा एवमेवापरा अपि" ॥ इति ॥ २२ ॥

एवमस्य व्रतं सन्ततम्भवतीति ॥ २३ ॥

एवमपि कृतेऽस्य व्रतिनोव्रतं नियमः सन्ततमविलुप्तं भवति ॥ तस्मात्सत्यु-पाये पुनराधानं न कर्त्तव्यम्। इतिर्ब्राह्मणवाक्यसमाप्तिज्ञापनार्थः। प्रकरण-समाप्त्यर्थोवा॥ २३ ॥

एषोऽत उर्ध्वं हविराहुतिषु न्यायः ॥ २४ ॥

एषोऽनन्तरोक्तोन्यायः प्रकारः। अत ऊर्ध्वं वक्ष्यमाणासु हविराहुतिषु द्रष्ट-व्यः। इत्युक्तप्रकारः सर्वत्रादितिश्यते। न्यायग्रहणेन चैतदुक्तं भवति अत ऊर्ध्वं ये क्षिप्रहोमा ब्रह्मचारिसमिदादयोवक्ष्यन्ते तेषु क्षिप्रहोमोक्त एव प्रकारो-भवति। ये पुनस्तन्त्रहोमा वैवाहिकहोमादयस्तेषु ब्रह्मोपवेशनादितन्त्रं द्रष्टव्यम्। तथा क्वचित्प्राप्तोऽप्यर्थोनिवर्त्तते। यथाऽऽज्यतन्त्रेषु मुशलोलूखलादयोनिवर्त्तन्ते पाण्याहुतिषु मेक्षणस्रुगादय इति। अन्ये तु व्याचक्षते अत ऊर्ध्वमस्मात्परतो-वक्ष्यमाण एष न्यायोहविराहुतिषु। हूयत इति हविः। अविशेषात्समिदाज्यप-श्वपूपशाकादिकं सर्वमुच्यते। तस्याहुतिषु "बोद्धव्यम्"। इति शेषः(१)। परा-चीनस्यापि बुद्ध्या समाकृष्टस्यैतदा परामर्शः। न्यायग्रहणं क्वचिदाम्नातस्यापि प्रतिषेधार्थम्। यथा–समाम्नातोऽपि मन्त्रान्ते स्वाहाकारः स्वाहान्तमन्त्रे नाद्रि-यते। अन्यायत्वात्। तथोत्तरत्र वक्ष्याम एवमन्यदप्यूह्यमिति ॥ २५ ॥

मन्त्रान्ते स्वाहाकारः ॥ २५ ॥

होममन्त्राणामन्तेऽवसाने स्वाहाकारः "कर्त्तव्य" इति सूत्रशेषः। स खल्वयं हविस्त्यागार्थकः स्वाहान्तमन्त्रेषु नाद्रियतेऽनर्थकत्वात्। तथाच तन्त्रान्तरम्—

"नमोऽन्ते न नमः कुर्यात्स्वाहान्ते द्विठमेव च।
पूजायामाहुतौ चापि सर्वत्रायं विधिः स्मृतः ॥"

इति। द्विठं—स्वाहाकारम्। यत्र च मन्त्रादितोऽपि समाम्नातः स्वाहाका-रोहविस्त्यागार्थकोभवति तत्राऽप्यग्नौ करणहोमे मन्त्रान्ते स्वाहाकारान्तरं न कर्त्तव्यमेव। न्यायस्याविशेषात्। तदाहात्र कर्म्मप्रदीपः।

"स्वाहा कुर्यान्न चात्रान्ते नचैव जुहुयाद्धविः।
स्वाहाकारेण हुत्वाग्नौ पश्चाद्धोमं समाचरेत् ॥"

अत्र–अग्नौकरणहोमे। सहपठितानां होममन्त्राणाञ्चादौ न प्रत्येकमों-

---

(१) इति परिभाष्यत इति चन्द्रकान्तभाष्ये ॥

ङ्कारः करणीयः । तदप्याह–स एव—

"नोऽङ्कुर्य्याद्धोममन्त्राणां पृथगादिषु कुत्र चित् ।
अन्येषाञ्च विकृष्टानां कालेनाचमनादिना" ॥ इति ॥ २५ ॥

आज्याहुतिष्वाज्यमेवसꣳस्कृत्योपघातञ्जुहुयात्
नाज्यभागौ न स्विष्टकृत् ॥ २६ ॥

आज्यस्य यथोक्तस्याहुतिषु । यत्राज्यमेव हूयते तत्र, आज्यं संस्कृत्यैवोपघातं यथाभवति तथा जुहुयाद्द्रवद्रव्यकत्वात्स्रुवेणेत्यर्थः । एवकारेण यद्व्यवच्छिद्यते तदप्युच्यते सुखावबोधार्थम्–नाज्यभागावित्यादि । तदेते अतिदेशागता इह प्रतिषिध्यन्ते ॥ २६ ॥

आज्याहुतिष्वनादेशे पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च
महाव्याहृतिहोमः ॥ २७ ॥

आज्याहुतिषु–यत्राज्यमेव हूयते नान्यच्चर्वादि हविरन्तरमस्ति । तेषु नामकरणादिकर्म्मसु । एवम् अनादेशे–यत्रहोम एवनादिश्यते पुंसवनादिषु । तत्र(१) च पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च-पूर्वं पश्चाच्च । व्याहृतिभिर्होमः कार्यइत्यर्थः । ताश्चोक्ताः कात्त्यायनेन—

"भूराद्यास्तिस्र एवैता महाव्याहृतयोऽव्य(२)याः ।" इति ॥

गृह्यासङ्ग्रहे—

"यत्र व्याहृतिभिर्होमः प्रायश्चित्तार्थकोभवेत् ।
चतस्रस्तत्र विज्ञेयाः स्त्रीपाणिग्रहणे यथा ॥"

इति । एवञ्च यत्र विशेषोपदेशातिदेशाभ्यां प्रायश्चित्ततया वा व्याहृतिहोमलाभस्तत्र व्याहृतिभिस्तिस्रः समस्ताभिरेकेत्याहुतिचतुष्टयमन्यत्र व्याहृतित्रयमिति न वचनयोर्विरोधः(३) ॥ २७ ॥

यथा पाणिग्रहणे तथा चूडाकर्म्मण्युपनयने गोदाने च ॥२८॥

यथा पाणिग्रहणे महाव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिश्चतस्र आहुतयोहूयन्ते तथा चूडाकर्म्मादावपि । सोऽयमनागतातिदेशः । चूडाकर्मादिव्यतिरिक्तेषु तु तिस्र एवाहुतयोभवन्तीत्यवगमयति ॥ २८ ॥

---

(१) अत्र "मध्यात्पूर्वार्द्धादि"—(१।८।६) ति वचकारोलुप्तवद् द्रष्टव्यः ॥

(२) अविनाशिन्यः । एतेन त्रिवेदसर्वस्वत्वमासां ज्ञापयति । तथाच मनुः "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवः स्वरितीति च ॥" इति ॥

(३) मनुरपि "ॐकारपूर्विकास्तिस्रोमहाव्याहृतयोऽमलाः" इत्याह । पद्धतिकृतस्तु—भूर्भुवस्वरिति प्रत्येकं तिस्रोव्याहृतयः । मिलितास्तु महाव्याहृतयः । सूत्रादौ च व्याहृतिष्वपि तिसृषु महाव्याहृतित्वोपचारात्प्रयोग इत्यर्थगत्या वदन्ति ॥

अपवृत्ते कर्म्मणि वामदेव्यगानꣳशान्त्यर्थꣳशान्त्यर्थम् ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीये गृह्यसूत्रे प्र० प्र० नवमी कण्डिका ॥ १ ॥ ९ ॥

अपवृत्ते-समाप्ते कर्म्मणि । वामदेव्यस्य "कयान"(१) इत्यादिकस्य (सा० उ० अ१ खं०२) गानं कर्त्तव्यमिति परिभाष्यते । तस्मात्सर्वेषामपि कर्म्मणामपवर्गे वामदेव्यं साम गातव्यम् कर्म्मणीति सामान्यतयोपदेशात् । बहूनाङ्कर्मणाञ्चैकदा करणेऽन्ते सकृदेव तद्गानमित्याह कर्म्मप्रदीपः—

"अहोमकेऽष्वपि भवेद्यथोक्तं चन्द्रदर्शने ।
वामदेव्यङ्गणस्यान्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके ॥"

इति । गानस्याशक्तावपि ऋचोवारत्रयं पठनीया इत्याह स एव—

"अन्ते च वामदेव्यस्य गानङ्कुर्य्यादृचस्त्रिधा ॥"

इति । शान्त्यर्थमित्यर्थवादः । स्तूयते(२)ह्यनेन गानम् । अन्तेऽस्याभ्यासोऽत्र प्रपाठकपरिसमाप्तिद्योतकः ॥ २९ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदलाख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायाम्प्रथमप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका ॥ १ ॥ ९ ॥

प्रथमप्रपाठकेऽग्निसमाधानमुपक्रम्य तत्रावश्यकर्त्तव्यं सायम्प्रातर्होमादि-दर्शपौर्णमासान्तोविधिरभिहितः । तत्र च जायायाः पाणिञ्जिघृक्षन्नित्याधानकालविशेषणतयाऽभिहितम् । तत्प्रकारपरिदर्शनाय द्वितीयप्रपाठकारम्भः ।

अत्र (द्वितीयप्रपाठके) विवाहाद्युपनयनान्तोदशकर्म्मविधिरनुक्तपूर्व उच्यते—

पुण्ये नक्षत्रे दारान्कुर्वीत ॥ १ ॥

---

(१) कयान इति महावामदेव ऋषिर्गायत्रीच्छन्दोऽग्निर्देवताऽग्निष्टोमादौ द्वितीयपृष्ठे शान्तिकर्म्मणि च जपे विनियोगः । ॐ कयानश्चित्र आभुवदूती सदावृधः । सखाकया सचिष्ठया वृता ॥१॥ कस्त्वा सत्योमदानां मंहिष्ठोमत्सदन्धसः । दृढाचिदारु ये वसु ॥२॥ अभीषुणः सखीनामविता जरित्रीणां, शतम्भवास्यूतये ॥३॥ स्वस्तिनइन्द्रोवृद्धश्रवाःस्वस्तिनः पूषा विश्ववेदाः । स्वस्तिनस्ताक्ष्यों अरिष्टनेमिः ॥ ४ ॥ स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधातु ॐ ३ स्वस्तिनोबृहस्पतिर्दधात ॥ ४ ॥ ॐ प्राजापत्यं वैवामदेव्यं प्रजापतावेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठन्तु ॥ ५ ॥ ॐ पशवोवैवामदेव्यं पशुष्वेव प्रतिष्ठायोत्तिष्ठन्तु ॥ ६ ॥ ॐ शान्तिर्वैवामदेव्यं शान्तावेवप्रतिष्ठायोत्तिष्ठन्तु ॥ ७ ॥ ॐ अत एतत कर्मोऽच्छिद्रमस्तु । (अस्तु) ॥ ८ ॥ इतिगानमन्त्रः ॥ अत्रान्तेऽस्त्वित्यवधारणं सर्वेषाम् ॥ अर्थोऽस्यास्मत्कृते कर्म्मकाण्डमन्त्रार्थप्रदीपे द्रष्टव्यः ॥

(२) गानमत्र "गैशब्दे" (भ्वा० प०) इत्यस्माद्भावे ल्युटा साधुत्वं बोध्यम् । तेनास्य पाठमात्रमर्थः कार्यः ॥

दीनि प्रत्यक्षगम्यानि बाह्यानि । तथाचमनुः—

"अव्यङ्गा(१)ङ्गीं सौम्यनाम्नीं हंसवारणगामिनीम् ।
तनुलोमकेशदशनां मृद्वङ्गीमुद्वहेत्स्त्रियम् ॥" इति ॥

अव्यङ्गाङ्गीम्–अविकलाङ्गीम् । तनुलोमकेशदशनाम्–अनतिस्थूललोमकेशदन्ताम् । स्त्रियमिति नपुंसकत्वनिरासार्थम् ॥ यान्याभ्यन्तराणि तान्युक्तान्याश्वलायनगृह्ये "दुर्विज्ञेयानि लक्षणान्यष्टौ पिण्डान् कृत्वे"–त्यादिवाक्योक्तानि । तान्ययमप्यनुपदं सूत्रयित्वा दर्शयिष्यति ॥ २ ॥

लक्षणावगतौ प्रकारान्तरमाह—

तदलाभे पिण्डान् ॥ ३ ॥

तदिति प्रकृतः स्त्रीलक्षणवित् कुशलः परामृश्यते "कुर्वीत" इति वाक्यशेषः । तैश्च स्वयमेव दारान्परीक्षेतेत्यर्थः । पिण्डानित्यविशेषोपादानेऽपि मृद एव तान्कुर्वीत । उत्तरसूत्रदर्शनात् ॥ ३ ॥

वेद्याः सीताया ह्रदाद्गोष्ठाच्चतुष्पथादादेवनादादहनादीरणात् ॥४॥

वेदिः परिष्कृता भूमिरग्निष्टोमादौ विहिता यज्ञस्थानमिति यावत् । तस्याः । सीता लाङ्गलपद्धतिः । कृष्टं क्षेत्रमिति यावत्तस्याः । ह्रदोऽगाधजलाशयस्तस्मात् । गावोयत्र तिष्ठन्ति तद्गोष्ठन्तस्मात् । चतुष्पथः प्रसिद्धः। तस्मात् । आगत्याक्षिकैर्दीव्यते यत्र तदादेवनं द्यूतस्थानन्तस्मादादेवनात् । आ मर्यादया दह्यते देहोयत्र तदादहनं श्मशानन्तस्मात् । "ईरणन्तूषरे शून्येऽपी"–ति मेदिन्यभिधानादीरणमूषरं, यत्रोप्तं बीजन्न प्ररोहति तस्मात् । एताभ्योमृदमादाय पृथगेवाष्टौ पिण्डान् कुर्वीतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

सर्वेभ्यः सम्भार्य्यन्नवमम् ॥ ५ ॥

सम्भार्यं संहार्यं संहृत्य क्रियमाणम् । सम्पूर्वाद्धरतेः "ऋहलोर्ण्यत्" (पा०३।१।१२४) इतिण्यत्प्रत्यये आदिवृद्धिः । हस्य च भश्छान्दसः (पा०३।१।८४वा०) सर्वेभ्योवेद्यादिभ्यः ॥ ५॥

समान् कृतलक्षणान् ॥ ६ ॥

तांश्च नव पिण्डान् समांस्तुल्यप्रमाणाम् । लक्षणं चिह्नं, कृतं लक्षणं येषां स्तान् । यतमः पिण्डोयतमस्या मृदस्तच्चिह्नङ्कर्त्तव्यम् । वक्ष्यमाणकृत्यनिर्वाहाय ॥ ६ ॥

---

(१) पुनर्म्मनुः "नोद्वहेत्कपिलाङ्कन्यां नाधिकाङ्गीं न रोगिणीम् । नालोमिकान्नातिलोम्नीं न वाचालान्न पिङ्गलाम् ॥ नक्षवृक्षनदीनाम्नीं नान्त्यपर्वतनामिकाम् । नाहिपक्षिप्रेष्यनाम्नीं न च भीषणनामिकाम्" ॥ इत्यादिसंस्कारदीपके म. म. हर्षनाथशर्म्मकृते द्रष्टव्यम् ॥

तान्खल्विमान् पिण्डान्—

पाणावाधाय कुमार्या उपनामयेत् । "ऋतमेव प्रथममृतं नात्येति कश्चनर्त्तइयंपृथिवीश्रिता सर्वमिदमसौ भूयात्" (म० ब्रा–१।१।१) इति । तस्या नाम गृहीत्वैषामन्यतमं गृहाणेति ब्रूयात् ॥ ७ ॥

पाणौ स्वकीये (वरः) आधाय–धृत्वा । कुमार्या उप समीपे नामयेत्स्थापयेत् । "ऋतमि" त्यादिमन्त्रेण । अस्यार्थः—ऋतमिति सत्यनाम । (निरु० ४।१९। ९) 'ऋतमेव'–सत्यमेव 'प्रथमम्'आद्यङ्कारणम् । तथाच श्रुतिः "तस्य ह वैतस्य ब्रह्मणोनाम सत्यमि"ति । 'ऋतं' सत्यं 'ना० न' नातिक्रामति कश्चिदपि । 'ऋते' सत्ये चे'यं पृथिवी(आ)श्रिता' । न केवलम्पृथिव्येव, किन्तु 'सर्वमिदम्'। चकारोलुप्तवद्द्रष्टव्यः । यथाचेदं सर्वं वस्तु जातं सत्याश्रित न्तथा'ऽसौ' (यशोदादेवी) सत्या 'भूयात्'–भवतु ॥ इति ॥ अत्रासावित्यस्य स्थाने तस्याः कुमार्या नाम गृहीत्वोच्चार्य एवं सम्बोधनान्तं नाम मन्त्रान्ते गृहीत्वा एषां पिण्डानामेकं गृहाणेति तस्यै ब्रूयात् ॥ ७ ॥

पूर्वेषाञ्चतुर्णां गृह्णन्तीमुपयच्छेत् ॥ ८ ॥

पूर्वेषामिति । मध्ये–एकमिति शेषः । वेद्यादिपिण्डचतुष्टयान्यतममाददानां विवाहयेदित्यर्थः । गृह्णन्तीमित्यत्र नुम्छान्दसः ॥ ८ ॥

सम्भार्यमपीत्येके ॥ ९ ॥

सम्भार्यं नवमपिण्डमाददानाऽपि विवाह्येत्येकदेशिमतम् । तथाच गृह्यासङ्ग्रहेऽङ्गिराः—

"क्रियावती वेदिपिण्डं सीतायाः फलते कृषिः ।
अक्षोभ्या च ह्रदे ज्ञेया गोष्ठे भवति गोमती ॥
चतुष्पथे प्रकीर्णा स्याद्द्यूतस्थाने कलिप्रिया ।
श्मशाने म्रियते भर्त्ता बन्ध्या भवति चोषरे ॥
नवमे सर्वमेवैतत्कन्यायास्तु परिग्रहात् ॥"

इति । प्रकीर्णा–स्वैरिणी । परिशिष्टान्तरम्—

"गृह्णाना वेदिपिण्डन्तु प्रसूते याज्ञिकान्सुतान् ।
सीतापिण्डन्तु गृह्णाना सुतान्सूते कृषीवलान् ॥
सर्वकामसमृद्धांश्च तृतीयस्य परिग्रहात् ।
गोष्ठपिण्डग्रहाच्चैव गोमतः सुखिनः सुतान् ॥
इतश्चेतश्च गन्तारः पञ्चमेनास्थिराः सुताः ।
षष्ठेन तु गृहीतेन भवन्ति द्यूतदेविनः ॥
श्मशानपिण्डग्रहणाद्विधवा जायते ध्रुवम् ।
बन्ध्या वा विधवा वा स्यादष्टमस्य परिग्रहात् ॥

मिश्रमेतद्भवेत्सर्वय्याँव(१)त्पूर्वोदितम्फलम्।
नवमस्य ग्रहस्तस्माच्छुभोवा न च वाऽशुभः ॥"

इति। अत्र प्रजास्तुतिनिन्दाद्वारेण सैव वस्तुतोनिन्दिताऽनिन्दिता चेति मन्तव्यम्। अत्र (कन्यापरिग्रहे) विशेषः शुभकर्म्मनिर्णये मुरारिमिश्रीये, संस्कारदीपके हर्षनाथशर्म्म निर्मिते च द्रष्टव्यः ॥ ९ ॥

(अथज्ञातिकर्म्म)

अथेदानीमासन्नविवाहकालायाः कन्यायाः स्नपनमभिदधाति—

क्लीतकैर्यवैर्म्माषैर्वाऽऽप्लुतांᳬसुहृत्सुरोत्तमेन सशरीरां त्रिर्मूर्द्धन्यभिषिञ्चेत् "कामवेद ते नाम मदोनामासी"ति। "समानयामुमि"ति पतिनाम गृह्णीयात्। स्वाहाकारान्ताभिरुपस्थमुत्तराभ्यां प्लावयेत् ॥ १० ॥ (मं० ब्रा० १।१।२-३-४)

क्लीतकै—रुदकक्लिन्नैश्चूर्णीकृत्य द्रवीकृतैरित्यर्थः। आप्लुतां—कृतसर्वाङ्गोद्वर्त्तनाम्। सुहृत् स्निग्धहृदयो वयस्या मातृवर्गश्च सुरा—उदकम् (निघं० १।१२) कोशेऽपि "वरुणासुराऽरविन्दानी"—त्युदकपर्य्यायेषु (२)पठ्यते इति म० म० मुरारिमिश्रादयः। तथोत्तमोदकेन(३)। सशरीरां—(४)कन्याम् मूर्द्धनि—शिरसि(५)। त्रि-र्वारत्रयमभिषिञ्चेत्। अयमर्थः। मूर्द्धनि तथाऽभिषिञ्चेद्यथा सर्वमेव शरीरमभिषिक्तं भवतीति ॥ तत्र करणमन्त्रमाह—कामेत्यादिम्। इति-एवमादिभिस्तिसृभिर्ऋग्भिः स्वाहा कारान्ताभिः। ता यथा-"काम वेद ते नाम मदोनामासि समानयामुᳬसुरा ते अभवत्। परमत्र जन्माग्ने तपसोनिर्म्मितोऽसि स्वाहा ॥ २ ॥ इमन्त उपस्थं मधुना सᳬसृजामि। प्रजापतेर्मुखमेतद्द्वितीयम् ॥ तेन पुंᳬसो अभिभवासि सर्वान्वशिन्यसि राज्ञी स्वाहा ॥ ३ ॥ अग्निष्क्रव्यादमकृण्वन्गुहानाः स्त्रीणामुपस्थमृषयः पुराणाः। तेनाऽज्यमकृणᳬस्त्रैशृङ्गं त्वाष्ट्रं त्वयि तदधातु स्वाहा" ॥४॥ इति ॥ आसामर्थः।

---

(१) यावत्सर्वम् "यावत्तावच्चसाकल्ये" इत्यमरात् ॥

(२) ननु—प्रसिद्धत्वान्मद्यमेवास्तु इति चेन्न बाधसापेक्षविध्यापत्तेः। तत्स्पर्शेऽपि प्रायश्चित्तोपदेशात्। तथाचाङ्गिराः—"सुराया गन्धमाघ्राय स्नात्वाज्यं प्राश्य शुद्ध्यति। स्पर्शे प्रतिग्रहे चैव त्र्यहं पीत्वा तथोदकम्"। इति। सूत्रस्य जलपरतया समर्थनेनान्यथानुपपत्तेरभावात्। अत एव गृह्यासङ्ग्रहः" सर्वयज्ञेषु विप्राणामद्भिः पूर्वम्प्रवर्त्तनम्। तस्मात्सुरा जलम्प्रोक्तमद्भिरेवाऽभिषेचयेत्" ॥ इति ॥

(३) क्षारादिदोषरहितेन शोभनगन्धवर्णादियुक्तेन च ॥

(४) एतेन सर्वाङ्गस्नानं शिरआदिपादान्तमुक्तम्भवति तदेतदनुपदं व्यक्तीभविष्यति॥

(५) अत्रावच्छेदकत्वरूपविषयत्वं सप्तम्यर्थः। पृथगुक्तेः प्राधान्यमङ्गेषु शिरसो-ज्ञापयति।

'हेकाम !। 'तेनाम' सर्वोऽपि 'वेद' जानाति । त्वं 'मदः' मादको 'नाम' प्रसिद्धो'ऽसि'भवति। अतः 'अमुं' सम्भावितमेतस्याः पतिं 'समानय' सङ्गमय। "एतये"-विशेषिः। 'ते' सहायभूता 'सुरा' एषा स्नानार्थमेतस्या उपस्थिता "अभवत्" भवति। 'परं' किन्तु—हे 'जन्माग्ने'। जन्महेतुभूताग्निस्वरूप ! 'अत्र' अस्यां (निमित्तेसप्तमीं) एतदर्थमेव। 'तपसः' प्रतिविशिष्टात्कर्म्मणः। त्वं प्रजापतिना 'निर्म्मितोऽसि'। तस्मै तुभ्यं जन्माग्निरूपाय 'स्वाहा' सुहुतमस्तु २

"इमं" प्रत्यक्षभूतं 'ते' त्वदर्थमुपकल्पितम् 'उपस्थं' गुप्ताङ्गं 'मधुना' प्रियद्रव्येणोद्वर्त्तनभूतयवादिना। 'संसृजामि' संसर्गयामि। 'एतत्' उपस्थम् 'प्रजापतेः' लोकस्रष्टुः 'द्वितीयं मुखम्'। पूर्वमसौ एकस्मान्मुखतः एवसंकल्पाभिलापकवचनेनासृजत्प्रजाः। पश्चात्ततोयथाभिमतां वृद्धिमनालोच्य स्त्रीयोनितः प्रजाः स्रष्टुमेतद् द्वितीयम्मुखं ससर्जेति पौराणिकी गाथाऽत्रानुसन्धेया। 'तेन' अनेन 'अवशान्' अजितेन्द्रियान् कामिनः 'सर्वान्' एव 'पुंसः' पुरुषान् 'अभिभवामि' सम्मोहयामि (वशेस्थापयामि)। एवङ्कामसुक्त्का कन्यामाह— हे कन्ये ! त्वं 'वशिनी' वशङ्करी। अतएव 'राज्ञी' राजमाना (सर्वश्रेष्ठा) 'असि' भवसि। तस्मै कामाय 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ ३ ॥

'पुराणाः' प्राग्भवीयाः 'ऋषयः' 'गुह्यानाः' रहस्यमेतमर्थं संवृण्वानाः। 'स्त्रीणामुपस्थम्' गुह्याङ्ग 'क्रव्यादम्' (१)आममांसादं (पुरुषादम्) 'अग्निम्' तत्तुल्यम् 'अकृण्वन्' अकुर्वन्। 'तेन' हेतुना 'त्रैश्रृङ्गम्' त्रिश्रृङ्गादुपस्थेन्द्रियादुत्पन्नम् रेतोरूपम् 'आज्यम्' घृतम् 'त्वाष्टम्' (२)त्वष्टुर्विश्वकर्म्मणः सर्वस्रष्टुः प्रजापतेरुपकारकम् 'अकृणन्' अकुर्वन्। (३)हे कन्ये ! 'त्वयि' विषये 'तत्' आज्यभूतं रेतः 'दधातु' स्थापयतु। कः ? योसावदसा निर्दिष्टोऽमुमिति।।४।।

तस्मादेकैकामृचमुच्चार्य्यैकैकोऽभिषेकः कर्त्तव्यस्तत्रोत्तराभ्यामृग्भ्याम् "इमन्तउपस्थम्" "अग्निं क्रव्यादम्" इत्येताभ्याम् उपस्थं योनिप्रदेशं प्लावयेत्। एतदुक्तं भवति—तिसृभिरपि आभिस्तथाऽभिषेकः कर्त्तव्योयथा सर्वं शरीरमभिषिक्तं भवति। परमुत्तराभ्यान्तथाऽभिषेक्तव्यं यथोपस्थप्रदेशोविशेषतः प्लावितोभवतीति। अथेदानीं मन्त्रे विशेषमाह—समानयामुमित्युक्तमन्त्रघटकवाक्ये ऽमुमित्यस्य स्थाने पत्युर्वरस्य नाम गृह्णीयाम्। तदिदं सूत्रमुत्सृज्य पाठक्रममनुसृत्यार्थक्रमं व्याख्यातम् ॥ १० ॥

---

(१) अत्र "क्रव्येच" (पा० ३।२।६९) इत्यदेर्विट्। सचाममांसशब्दे उपपदेभवति। उपपदस्य चाक्रव्यादेशः पृषोदरादित्वात्। तथा चाममांसभक्षकः क्रव्यात्। पक्वमांसभक्षकश्च क्रव्याद इति सि. कौ. वृत्तिकृतः प्राहुः॥

(२) त्वष्टाऽत्र ब्रह्मैव प्रजापतित्वेन भागलक्षणयाऽभिहितः॥

(३) विकरणव्यत्यय आर्षः (पा० ३।१।८५)।

ज्ञातिकर्म्मैतत् ॥ ११ ॥

अथ सुहृत्पदार्थमभिव्यनक्ति—ज्ञातीति । आसन्ने विवाहसमये कन्यादौर्भाग्याऽपनोदकः शाखान्तरीयेणाऽपि कर्त्तव्योविरोधाभावादिति ॥ ११ ॥

(अथ विवाहः—)

अथेदानीम्पाणिग्रहणमभिधीयते—

पाणिग्रहणे पुरस्ताच्छालाया अग्निरुपसमाहितोभवति ॥ १२ ॥

पाणिग्रहणे कर्म्मणि प्रक्रान्ते पुरस्तादग्रतः शालाया गृहस्य (१)प्राङ्गण इत्यर्थः । अग्निः उपाग्रे (२)(वरस्य) सम्यक् आहितः स्थापितोभवति । पूर्वोक्तयाऽऽवृता । अनुपदेशात्कर्तुरनियमः । तेन यावद्वरोवधूमादाय गृहान्निष्क्रम्यागच्छति तावदन्य एव कश्चिदग्निं स्थापयति । आवृतमपि स एव करोति—इतिशब्दस्वरसादवगम्यते । अतएव सूत्रयिष्यति वर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत्" (२ । १ । २२) इति । तदेद्भट्टभाष्यसम्मतश्चन्द्रकान्तोऽप्यनुमन्यतेस्म स्वभाष्ये । वस्तुतस्तु । वर एवात्रकर्त्तेति तत्सूत्रे (२ । १ । २२) एव व्यक्तीभविष्यति ॥ अग्निस्थापनञ्च वेदिमध्ये कार्यं, वेदिश्च चतुर्विंशाङ्गुलायता चतुरङ्गुलोच्छ्रिता च कार्येत्याह—गृह्यासंग्रहः—

"उपलिप्ते महीपृष्ठे चतुर्विंशाङ्गुलायता ।
वेदी वैवाहिकी कार्या चतुरङ्गुलमुच्छ्रिता ॥
तां शूद्रोनोपलिम्पेत न बन्ध्याविधवास्त्रियौ ।
पतिपुत्रवती या स्त्री सैव तामुपलेपयेत्" ॥

इति । यद्यप्यत्राचार्येण कन्यायाप्रदानं प्रतिग्रहणञ्च न सूत्रितं तथापि "अलङ्कृत्य कन्यामुदकपूर्वन्दद्यादि" त्येवमादि गृह्यान्तरदर्शनात्तदप्यादरणीयं तदेतत्सप्रदशसूत्रान्ते यथाप्रसक्तमुपवर्णयिष्यते । अत्र चन्द्रकान्तः। पाणिग्रहणे शिष्यजिज्ञासा समुत्कटेति तन्निरसिसिषया खल्वाचार्यस्तदेव सूत्रयाञ्चकार न कन्यादानमिति शिलष्यते । प्रदानञ्चेदङ्कन्यादातुः कर्म्म न प्रतिग्रहीतुः । प्रतिग्रहोऽपि दानाधीन एवेति । प्रदातारश्च याज्ञवल्क्येनोक्ताः—

"पिता पितामहोभ्राता सकुल्योजननी तथा ।
कन्याप्रदः पूर्वनाशे प्रकृतिस्थः परः परः ॥"

इति । प्रकृतिस्थः प्रदानोचितपातित्योन्मादादिदोषरहितः । एवञ्च मात्रा

---

(१) प्राङ्गणस्यैशान्यां जामातृहस्तेन चतुर्हस्तायाम विस्तारायां-वेणुनिर्म्मितायां वेदेर्म्मध्ये ६।१ जामातृहस्तोन्मिताऽन्तर्वेदिस्तस्यामिति वीरेश्वरादयः स्वस्वपद्धतौ लिखन्तिस्म । व्यवहारोऽपि तथैवाजानिकः । तदेतदनुपदं स्फुटीभविष्यति ॥

(२) वरोपवेशनस्थानस्य ॥

कन्याप्रदानं सकुल्ये जीवति पत्या सहैव (यदि स जीवति) कार्यं, नान्यथेति राद्धान्तः। अत्र विशेषोऽग्रे वक्ष्यते ॥

प्रतिग्रहीता(वरो)ऽपि याज्ञवल्क्येनैवोक्तः—

"एतैरेव गुणैर्युक्तः सवर्णः श्रोत्रियोवरः।
यत्नात्परीक्षितः पुंस्त्वे युवा धीमाञ्जनप्रियः ॥"

इति। गुणैररोगित्वादिभिः स्त्रीलक्षणोक्तैः। चन्द्रकान्तस्तु—सञ्चारिरोगदोषसमन्वितकुलोत्पत्तिराहित्यादिभिरित्याह। सवर्ण इति। समानवर्णः न हीनवर्णः कन्यात इत्यर्थः। श्रोत्रियः। आचारनिष्ठः।

पुंस्त्वपरीक्षणे नारदः—

"यस्याप्सु प्लवते बीजं हारि मूत्रञ्च फेनिलम्।
पुमान्स्याल्लक्षणैरेतैर्विपरीतस्तु शत्रिकः ॥"

इति। शत्रिकः षण्ढः। (नपुंसकः) व्यासः—

"जातिर्विद्या वयः शीलमारोग्यं बहुपक्षता।
अर्थित्वं वित्तसम्पत्तिरष्टावेते वरे गुणाः ॥"

इति। एवमादयोगुणाः(१)शुभकर्म्मनिर्णये संस्कारदीपके च द्रष्टव्याः ॥

कन्यागुणाश्च याज्ञवल्क्येनोक्ताः—तथाचोद्वहेदित्यनुवृत्तौ सः—

"अनन्यपूर्विकां कान्तामसपिण्डां यवीयसीम्।
अरोगिणीं भ्रातृमतीमसमानार्षगोत्रजाम् ॥"

इति। अत्रानन्यपूर्विकामित्यनेन वाग्दत्ता मनोदत्ता अग्निपरिगता सप्तपदीं नीता, भुक्ता गृहीतगर्भा प्रसूता चेति सप्त पुनर्भ्वोव्यावर्त्यन्ते। कान्तां—वोढुर्म्मनो नयनयोराह्लादकरीम्। असपिण्डामिति—सापिण्ड्य(२)वर्जनम्। सापिण्ड्यञ्चैकशरीरावयवान्वयेन भवति। एकस्य हि पितुर्म्मातुर्वा शरीरावयवाः पुत्रपौत्रादिषु साक्षात्परम्परया वा शुक्रशोणितादिरूपेणानुस्यूताः। यद्यपि पत्न्याः पत्या सह, भ्रातृपत्नीनाञ्च परस्परन्नैतत्सम्भवति तथाप्या(३)धारत्वेनैकशरीरा-

(१) अथ वरावस्थानियमोविशिष्य क्वचिदपि नोक्तः किन्तु—मन्वादिस्मृत्यर्थपर्यालोचनया यतस्रोऽवगम्यन्ते। तत्रादौ मनुना "त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्। त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षांर्वा धर्म्मे सीदति सत्वरः ॥" इत्युक्त्या कन्यातस्त्रिगुणा सार्द्धद्विगुणा च वरावस्था आयाति। "वर्णैरेकगुणाम्भार्यामुद्वहेद्द्विगुणः पुमानि"ति शुभकर्मनिर्णयधृतविष्णुपुराणवाक्याच्च द्विगुणः।

"गर्गस्तु उद्वहेद्वयसा न्यूनां न्यूनामकारतोऽपि चे—"त्याह। तथाचात्र वरवध्वोराकृतिसामञ्जस्यगुणोत्कर्षत्वव्यवस्थायाः फलातिशयः प्रयोजनं सर्वथा च गर्गोक्तत्वावज्ञेयम्॥

(२) पिण्डोदेहः। समान एकः पिण्डोयेषान्ते सपिण्डास्तस्यभावः सापिण्ड्यम् ॥

(३) तदुक्तं गर्भोपनिषदि "एतस्मादूकौशिकं शरीरं त्रीणि पितृतस्त्रीणि मातृतः। अस्थिस्नायुमज्जानः पितृतस्त्वङ्मांसरुधिराणि मातृत" इति।

वयवान्वयोऽस्त्येव। एकस्य हि पितृशरीरस्यावयवाः पुत्रद्वारा तास्वाहिता इति मिताक्षराकार-मदनपरिजातादयः प्राहुः ॥ कथञ्चिदेकपिण्डक्रियाप्रवेशेन निर्व्वाप्य सापिण्ड्यं चन्द्रिकाऽपरार्कमेधातिथिमाधवादयोवदन्ति। नन्वेवं(१) विधातृशरीरावयवान्वयेन सापिण्ड्यातिप्रसङ्गेन एकपिण्डदानक्रियान्वयित्वेन वा गुरुशिष्यादेरपि श्राद्धदेवतात्वात्सापिण्ड्यमिति न काप्यसपिण्डेत्यत आह—याज्ञवल्क्यः—

"पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा"

इति। मातृतः मातुः सन्ताने पञ्चमादूर्ध्वं, पितृतः पितुः सन्ताने सप्तमादूर्ध्वं सापिण्ड्यं "निवर्त्तेत"इतिशेषः। तथाच वृद्धशातातपः—

"पञ्चमात्सप्तमादूर्ध्वं मातृतः पितृतस्तथा।
सपिण्डता निवर्त्तेत सर्ववर्णेष्वयं विधिः॥" इति।

अतश्चायं सपिण्डशब्दोऽवयवशक्त्या सर्वत्र वर्त्तमानोऽपि निर्म्मथ्य पङ्कजादिशब्दवत् नियतविषय एव। तथाच पित्रादय उपर्युपरि षट् आत्मा च सप्तम इति।

अशौचप्रकरणे "दशाहेन सपिण्डास्त्वि"-त्यादौ सपिण्डपदं स्वकुलसपिण्डपरं-मातामहादावुक्तसापिण्ड्यसत्त्वेऽपि तत्राऽशौचविशेषस्य वाचनिकत्वादिति न दोषः। अत्र (सपिण्डतायां) कूटस्थ-(मूलपुरुष)-मादाय गणना कार्या। तदुक्तम्—

"वध्वा वरस्य वा तातः कूटस्थाद्यदि सप्तमः।
पञ्चमी चेत्तयोर्माता तत्सापिण्ड्यं निवर्त्तते॥" इति॥

यतः(२)सन्तानभेदः स कूटस्थः। यवीयसीम्। स्वापेक्षया वयसा वपुषा

---

(१) तथाच ऋग्वेदे—"पतिर्जायां प्रविशति गर्भोभूत्वेह मातरम्। तस्यां पुनर्नवोभूत्वा दशमे मासि जायते॥ तज्जाया जाया भवति यदस्यां जायते पुनः॥" इति। अत्र मातृत्वातिदेशेऽपि "दशास्यां पुत्रानाधेही"तिश्रुतिबलान्नपुनरभिगमनादौ दोषः। एवम् "अस्थिभिस्तेऽअस्थीनि सन्दधामी"ति श्रुतिरपि। तथाच स्मर्यते-"एकत्वमागता यस्माच्चरुमन्त्राहुतिव्रतैः।" इति। तत्सपिण्डैस्तु तद्द्वारैव। एवञ्च साक्षात्परम्परया वैकशरीरान्वयित्वं सापिण्ड्यमिति लब्धम्। नन्वेतदतिप्रसक्तमष्टमादेरपि परम्परयैकशरीरान्वयसम्भवादिति चेन्न मातृतः पितृतः पञ्चसप्तान्यतमत्वेनोपाहितत्वात्॥ एतत्तत्त्वमनुपदं स्फुटीभविष्यति॥

(२) सन्तानभेदेऽपि यतः सन्तानभेदस्तमादाय गणयेत्। यावत्सप्तम इति सर्वत्रयोजनीयम्। तथाच मातरमारभ्य तत्पितृपितामहादिगणनया पञ्चमसन्तानवर्त्तिनी माता पञ्चमोत्युपचर्यते। एवं पितरमारभ्य तत्पित्रादिगणनायां सप्तमपुरुषसन्तानवर्त्तिनी

च न्यूनाम् । अरोगिणीम्—अचिकित्स्याराजयक्ष्मादि(१)रोगरहिताम् । भ्रातृ-

पितृतः सप्तमीति । तथाच विश्वरूपनिबन्धे—

"एवमुक्तप्रकारेण पितृबन्धुषु सप्तमात् । ऊर्ध्वमेव विवाह्यत्वं पञ्चमान्मातृबन्धुतः ॥

सन्तानोभिद्यते यस्मात्पूर्वजादुभयत्र च । तमादाय गणेद्धीमान्वरं यावच्च कन्यकाम् ॥"

इति । गणेत्-गणयेत् । "अनित्यण्यन्ताश्चुरादय" इति ॥ यदपि वशिष्ठेनोक्तम्-

"पञ्चमी सप्तमी चैव मातृतः पितृतस्तथा" इति । "त्रीनतीत्य मातृतः पञ्चातीत्य च पितृतः ॥" इति च पैठीनसिना तदप्यर्वाङ्निषेधार्थम् । नपुनस्तत्प्राप्त्यर्थमिति सर्वस्मृतीनामविरोधः । गौतमः—

"असमानप्रवरैर्विवाह ऊर्ध्वं सप्तमात्पितृबन्धुभ्योबीजिनश्च, मातृबन्धुभ्यः पञ्चमात ।" इति । समानप्रवरत्वञ्च प्रवराणां संख्यायाः संज्ञायाश्चतुल्यत्वेन भवति । तत्र गोत्रभेदेऽपि यथा वत्स-सावर्ण-गोत्रयो,रौर्वादीनां पञ्चत्वेन संख्यया और्वादिरूपया संज्ञया च । यत्र तु प्रवरनामसाम्येऽपि न संख्यासाम्यं, संख्यासाम्ये नामभेदोवा तत्राप्यसमानप्रवरत्वेति।बोध्यम् ॥

प्रवरस्तु—गोत्र(वंश)प्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तकोमुनिगण इति निबन्धारः । एवं नाना मुनिगणवचनानां सामञ्जस्यं संस्कारदीपिकादौ द्रष्टव्यम् । सिद्धान्तस्तु—मार्कण्डेयपुराणे-

"उद्वहेत्पितृमात्रोस्तु पञ्चमीं सप्तमीन्तथा ।" इति । एवं विष्णुपुराणे—"पञ्चमीं मातृपक्षाच्च पितृपक्षाच्च सप्तमीम् । गृहस्थ उद्वहेत्कन्यां न्याय्येन विधिना नृप" इति । अत्र मातृपक्षेपञ्चमीपरिणयप्रसङ्गदोषं, वर्जनस्मृतीनां "त्रीन्मातृतः पञ्चपितृत" इति पैठीनसिवचनवदसमानजातीयपरत्वेन कौमुदीकार आह । यद्वा-आपत्काले समानजातीयेऽपि पञ्चम्यादिपरिणयनम् । अनापदि तु तत्परिहार इति च ।

वस्तुतस्तु—"सगोत्रे खलु सापिण्ड्यं विज्ञेयं साप्तपौरुषम् । विगोत्रे तत्तु सर्वत्र विज्ञेयं पाञ्चपौरुषम् ॥" इत्यापस्तम्बवचनादसगोत्रे पञ्चमावधेरेव सापिण्ड्यात्तन्निषेधः सर्वसम्मतः । पितृपक्षे सप्तमीपर्यन्तनिषेधस्तु स्ववंशबीजिनः स्वबन्धुबीजिनश्च तद्द्वारैव सप्तमीविषयस्तद्भिन्ने सप्तमीपरिणयोऽप्यविरुद्ध एव । नन्वेवं पितृमातृकादिद्वारा षष्ठीपरिणयोऽप्यविरुद्धः स्यात । इष्टत्वात् । अत एव पितृमातृपक्षस्तु पितृपक्षएवेत्यतस्तत्र षष्ठ्यपि परिणेयेति प्रतिहस्तकाः । अत एव च न मातृपक्षे पञ्चमीपरिणयातिप्रसङ्गः । नचैवं क्वचिद्व्यवहितेऽपि सप्तमीपरित्यागः । क्वचित्सन्निहितेऽपि तदुपादानमित्यसङ्गतमिति वाच्यम् । वाचनिकेऽर्थे सन्निधानव्यवधानयोरकिञ्चित्करत्वात् । अत एव सपत्नीमातृसोदरोपादानेऽपि तद्भ्रातृपुत्रीपरित्याग इति वदन्ति । महामहो० महेशठक्कुरास्तु—तत्तत्पाठमन्यथयित्वा पितृपक्षे सर्वत्र सप्तमीपरिणयमनुजानन्ति । तत्र च शिष्टसंवादमाचारञ्चप्रमाणयन्तीत्यास्तां विस्तरः ॥

(१) आदिपदेन सञ्चारी रोगः । यथाह याज्ञवल्क्य एव "दशपूरुषविख्याताच्छ्रोत्रियाणां महाकुलात् । स्फीतादपि न सञ्चारिरोगदोषसमन्वितादि-"ति । पुरुष एव पुरुषः । दशभिः पितृतः पञ्चभिर्मातृतश्च । श्रोत्रियाणां श्रुत्यध्ययनसम्पन्नानाम् । "कन्यां हरेदि"ति शेषः । अपवादमाह स्फीतादपीति । उक्तमहाकुलादपीत्यर्थः । सञ्चारिणोरोगाः कुष्ठापस्मारादयः । शुक्रशोणितद्वारा ये सञ्चरन्ति । तदुक्तं वैद्यके । "सर्व सञ्चारिणोरोगा वर्जयित्वा प्रवाहिकाम् ।" इति । अन्येदोषा हीनक्रियत्वादयामन्वादौ द्रष्टव्याः ॥

मतीमिति। पुत्रिका(१)करणशङ्कानिवृत्त्यर्थम्। यत्र तु पुत्रिकाकरणाभावनिश्चयस्तामभ्रातृकामप्युद्वहेत्॥ असमानार्षगोत्रजामिति। अत्र प्रत्येकमेव नञा सम्बन्धः। ऋषेरिदमार्षम्। गोत्रप्रवर्त्तकस्य मुनेर्व्यावर्त्तकोमुनिगणः। प्रवर इत्यर्थः। गोत्रं वंशपरम्पराप्रसिद्धम्। (स्व) समाने आर्षगोत्रे (यस्य) तस्माज्जाता या न भवति ताम्। एतत्परिणये प्रायश्चित्तमाह—स्मृतिः—

"परिणीय सगोत्राञ्च समानप्रवरान्तथा।
त्यागं कृत्वा द्विजस्तस्यास्ततश्चान्द्रायणञ्चरेत्॥"

इति। त्यागश्चोपभोगस्यैव न तस्या इत्याह-शातातपः—

"सामानप्रवराङ्कन्यामेकगोत्रामथापि वा।
विवाहयति योमूढस्तस्य वक्ष्यामि निष्कृतिम्॥
उत्सृज्य तान्ततोभार्यां मातृवत्परिपालयेत्॥"

इति। एतच्च (असमानार्षगोत्रजामिति) याज्ञवल्क्योक्तं द्विजपरमन्यत्सर्वं सार्ववर्णिकम्। तथा च विवाह्यकन्यां लक्षयतः मनुशातातपौ—

"असपिण्डा च या मातुरसगोत्राचि या पितुः।
सा प्रशस्ता द्विजातीनान्दारकर्म्मणि मैथुने॥"

इति। दारकर्म्मणि दारत्वसम्पादके कर्म्मणि विवाहे। मैथुने-मिथुनसाध्येऽग्न्याधाने पुत्रोत्पत्त्यादौ च। तेन न केवलं विवाहनिषेधोऽपितु मैथुननिषेधोऽपि। एवं सवर्णैव गुणान्विता वोढव्येत्याह मनुः—

"गुरुणाऽनुमतः स्नात्वा समावृत्तोयथाविधि।
उद्वहेत द्विजोभार्यां सवर्णां लक्षणाऽन्विताम्॥ इति।

यत्तु "शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विशः स्मृते।
ते च स्वाचैव राज्ञस्तु ताश्च स्वा चाग्रजन्मनः॥"

इति। मनुवचनन्तद्युगान्तरपरमिति मन्तव्यम्। तथाच पारस्करीयगृह्यसूत्रभाष्ये हरिहर-धृता स्मृतिः—

"देवरेण सुतोत्पत्तिर्वानप्रस्थाश्रमग्रहः।
दत्ताक्षतायाः कन्यायाः पुनर्दानं परस्य च॥
समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम।
महाप्रस्थानगमनं गोपशुश्चसुराग्रहः॥
अग्निहोत्रहव(२)ण्याश्च लेहालीढापरिग्रहः।
असवर्णासु कन्यासु विवाहश्च द्विजातिषु॥

(१) अपुत्रस्यकन्यादानसमये पुत्रिकापुत्रकरणमुक्तम् "अस्यां योजायतेपुत्रः स मे पुत्रोभविष्यती"ति। (२) अग्निहोत्रहवनी स्रुक।

वृत्तस्वाध्यायसापेक्षमघसङ्कोचनन्तथा ।
अस्थिसञ्चयनादूर्ध्वमङ्गस्पर्शनमेव च ॥
प्रायश्चित्ताऽभिधानञ्च विप्राणां मरणान्तिकम् ।
संसर्गदोषः पापेषु मधुपर्क्के पशोर्वधः ॥
दत्तौरसेतरेषाञ्च पुत्रत्वेन परिग्रहः ।
शामित्रञ्चैव विप्राणां सोमविक्रयणन्तथा ॥
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधाश्वमेधकौ ।
कलौ युगे त्विमान्धर्म्मान्वर्ज्यानाहुर्म्मनीषिणः ॥"

इति । अत्र (कन्यापरिग्रहे) स्वयमयमाचार्योवक्ष्यति समावर्त्तनप्रक्रमे । (३।४।४-५) तद्द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

अथ जन्यानामेकोध्रुवाणामपां कलशम्पूरयित्वा सहोदकुम्भः प्रावृतोवाग्यतोऽग्रेणाऽग्निम्परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते ॥ १३ ॥

अथ अग्निस्थापनानन्तरम् । "जन्याः स्निग्धा वरस्य ये"इत्यमरः । नवोढाज्ञा(१)तयोवेति चन्द्रकान्तः । तेषामेकोऽन्यतमः कश्चित्स च द्विज एव । तथाच गृह्यासङ्ग्रहः—

"गन्धमाल्यैरलङ्कृत्य(२) सकुम्भोवाग्यतः शुचिः ।
धारयेत्त्रिषु वर्णेषु प्रावृताङ्गोद्विजोत्तमः ॥"

इति । अत्र धारयेदित्यत्र विभक्तिविपरिणतकुम्भमित्यनुषज्यते । ब्राह्मणोवरदिश्यः कलशधारीति होरिलपद्धतिरपि । ध्रुवाणाम्—अतिप्रखरतापेऽपि अशुष्कजलाशयोत्थितानामिति सत्यव्रतः । तदेतदज्ञानविजृम्भितम् । तथाच गृह्यासङ्ग्रहेऽङ्गिराः—

"महानदीषु या आपः कौप्यान्याश्च ह्रदेषु च ।
गन्धवर्णरसैर्युक्ता ध्रुवाः स्युरिति निश्चयः ॥"

इति । कौप्यान्याः अकूपसम्बन्धिन्यः । तथाच महानद्याद्यसम्भवे कूपोदकभिन्ना याः काश्चिदप्यापोगन्धादिगुणयुक्ता ग्राह्या इत्यर्थः । ध्रुवाणामपामिति षष्ठी तृतीयार्थे । सहोदकुम्भः । उदकपूर्णकुम्भसहिः । अत्र मध्यमपदलोपी समासः (पा० ६।३।५९) ॥ "वोपसर्जनस्य"–(पा–६।३।८२) इति सहस्य

---

(१) "जन्योवरवधूज्ञातिप्रियभृत्यहितेषु च" इति विश्वप्रकाशः ॥ "भृत्याश्चापि नवोढाया जन्या" इति केशवः ।

(२) "अभ्यात्मानम्" इति शेषः ॥

सादेशः । प्रावृतः कृ-(धृ-)तोष्णीषइतिभाष्यकारः । वस्त्राच्छादितशरीर(१) इतिपद्धतिः। दक्षिणतः प्रकृतत्वादग्नेर्ब्रह्मणश्च । अवतिष्ठत इति । ऊर्ध्वस्थितो- भवेदित्यर्थः । अत्रापि वाग्यमनलोपे पूर्वोक्तमेव (१-६-१९।पृ० ८२) प्रायश्चित्तं कारणस्याविशेषादिति द्रष्टव्यम् । एवमन्यत्रापि ॥ १३ ॥

प्राजनेनान्यः ॥ १४ ॥

अन्योऽपरोवरपक्ष्य' । प्राजनेन-प्रतोदेन(२) गृहीतेनोपलक्षितस्तथैवावतिष्ठते । अत्रोपलक्षणे तृतीया (पा० २।३।२१) "प्राजनंतोदनंतोत्रमि"-त्यमरः । एष समाचारोऽद्यत्वेनास्ति ॥१४॥

शमीपलाशमिश्रांश्च लाजांश्चतुरञ्जलिमात्रान्छूर्पेणोपसादयन्ति पश्चादग्नेः ॥ १५ ॥

शमी-प्रसिद्धा । तस्याः पलाशानि पत्राणि तैर्म्मिश्रान् लाजान्—

"अक्षतास्तु यवाः प्रोक्ता भृष्टा धाना भवन्ति ते।
भृष्टास्तु व्रीहयोलाजा घटः खाण्डिक उच्यते ॥"

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणात् । चतुरञ्जलिमात्रान् । चत्वारोऽञ्जलयः प्रामाणमेषामिति तद्धितार्थे समासः । (पा० २।१।८१) प्रामाणे च मात्रच्प्रत्ययः । (पा० ५।२।३७) यावद्भिश्चत्वारोऽञ्जलयः पूर्यन्ते तावतः । अग्नेः पश्चात् । शूर्पेणोपसादयन्ति । शूर्पस्थान्कृत्वा समीपे स्थापयन्ति ॥ १५ ॥

दृषत्पुत्रश्च ॥ १६ ॥

दृषत्पुत्रं—शिलापुत्रकम् "लोढ़ेति" प्रसिद्धम् । अग्नेः पश्चादुपसादयन्तीति पूर्वेणान्वितम् ॥ १६ ॥

अथ यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन्भवति सशिरस्का साऽऽप्लुता भवति ॥ १७ ॥

आप्लुता-अविधवोपनीतमङ्गलोदकैस्त्रिभिर्घटैः स्नाता । तथाच-गृह्यास-

---

(१) निवीतं प्रावृतं त्रिषु" इत्यमरटीकायां "निवीतं प्रावृतमिति द्वे प्रावृतवस्त्रस्ये"ति महेश्वरः । प्रकर्षेणावृतं वेष्टितं वस्त्रं येनेति तदर्थः ॥

(२) "चाबुक"-पदाभिधेयेन । प्रकर्षेण तुदति व्यथयत्यश्वादिकमनेनेति व्युत्पत्तेः । तत्पर्यायः "कशे"ति ॥ "प्राजनं तोदनन्तोत्रम्" इत्यमरे तोदनं प्रतोद इत्यनर्थान्तरम् । आद्ये "तुदव्यथने" इत्यतः करणे ल्युट् (पा० ३।३।११९) । द्वितीये करणे घञ् (पा० ३।३।१९) । प्रेति प्रकर्षार्थकमत्र विशेषः । प्राजनमितितु "अजगतिक्षेपणयोरि"त्य- (भ्वा० प०)-स्मात्करणे ल्युट् पूर्ववत् । प्रवीयतेऽनेनेति । "वायौ" (पा० २।४।५७) इति व्यादेशोऽजेर्न्नभवति ॥

ङ्ग्रह: "स्नानञ्चतुर्भिःकलशैः प्लावनस्तु त्रिभिर्घटैः ।" इति ॥ एतद्विधानमुक्तमधस्तत् । (२।१।१०) ॥

(अत्र विशेष उच्यते)

अथ कण्ठतः सूत्रकारानुक्तमपि कन्यादानमिदानीमेव "पतिः–परिदध्यादि" त्यग्रिमसूत्रस्वरसात् । अन्यथा(१) तस्य पतित्वासम्भवेन तत्पदेन(२) वरोपा·

---

(१) कन्यादानाभावे । तस्यवरस्य ॥

(२) पतिपदेन प्रतिग्रहीतोच्यते । प्रतिग्रहश्चायं ग्रहणविशेषः विवाहपदप्रवृत्तिनिमित्तभूतः । स च स्वत्वविशेषोत्पत्त्यनुकूलव्यापाररूपः स्वीकारविशेषः । तदुक्तमाश्वलायनगृह्यभाष्ये–"उपयमनं नाम कन्यायाः स्वीकरणमि"ति । अत एवो–"पाद्यमः स्वकरण" (१–३–५६) इति पाणिनिस्मरणम् । उपयच्छत–इत्युदाहृत्योद्वहतीति विवरणं च वृत्तिकारोक्तं सङ्गच्छते । स्वत्वे विशेषत्वञ्च स्वनिरूपकपतिनाशादिदोषैरनश्वरत्वस्वरूपम् । अत एव मृतेऽपि पत्यौ तस्येयमिति प्रयोगः । स चायं स्वीकारोद्विविधः कन्यापित्रादिकर्तृकदानादिप्रयोज्यः ॐ–इत्यादिप्रयोगादिप्रकाश्यप्रतिग्रहरूपः १। "भगोऽर्यमासविता पुरन्धिर्म्मह्यन्त्वादुर्गार्हपत्याय देवा" इत्यादिमन्त्रप्रकाश्यदेवकर्तृककन्यादानसम्पादकप्रतिग्रहस्वरूपश्च २। तत्प्रकाशकश्च "गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तम्" इत्यादिमन्त्रप्रयोगः । पाण्यवच्छेदेन कन्याग्रहणञ्च देवकर्तृकदानं मनुरप्याह—"देवदत्ताम्पतिर्भार्यां विन्दते नेच्छयाऽऽत्मनः" इति । तमिमद्विविधमपि दर्शयति नारदः—"स्त्रीपुंसयोस्तु सम्बन्धाद्वरणं प्राग्विधीयते । वरणाद्ग्रहणं पाणेः स सम्बन्धोद्विलक्षणः" इति । विवृणोति चैतद्रत्नाकरः । सम्बन्धात्–पाणिग्रहणात्मकात् वरणात् वरणोत्तरं द्विलक्षणः वरणरूपः पाणिग्राहरूपश्चेति । वरणं कन्यापित्रादिकर्तृकन्दानं "प्रत्यङ्मुखा वरयन्ति प्रतिगृह्णन्ति प्राङ्मुखाः" इत्यादौ तथा दर्शनात् । वरयन्ति–गोत्रप्रवराद्यभिधानपूर्वकं ददतीत्यर्थ इति हि तद्व्याख्यातारोरत्नाकरादयः । तच्च प्रतिग्रहपर्यन्तं विवक्षितं पाणिग्रहणपदञ्च सप्तपदीपरिणयनान्तकर्म्माभिधायकम् । अत एव कन्यादाननिष्पत्त्यनन्तरं पाणिग्रहणात्पूर्वमपि विवाहसम्पत्तिकथनं प्रथमप्रतिग्रहरूपस्यैकरूपस्य निष्पन्नत्वात् । यथा त्रिशङ्कूपाख्याने–"पाणिग्रहणमन्त्राणां विघ्नं चक्रे स दुर्म्मतिः । येन भार्या हृता पूर्वं कृतोद्वाहा परस्य वै" इति । कृतोद्वाहा पाणिग्रहात्पूर्वं हृतेत्यर्थः । अयमत्र विवेकः । केवलेन प्रथमप्रतिग्रहेण कन्यायां पत्युः स्वत्वमुत्पद्यते । दातुः स्वत्वं निवर्त्तते । तथाच मनुः "मङ्गलार्थं स्वस्त्ययनं यज्ञस्तासां प्रजापतेः । प्रयुज्यते विवाहे तु प्रदानं स्वाम्यकारणम्" इति । प्रदानं स्वाम्यकारणं–प्रदानेनैव कन्यायां वरस्य स्वाम्यं जायते दातुः स्वाम्यं निवर्त्तत इति रत्नाकरः । नचानेन दानमात्रस्य स्वाम्यकारणत्वमभिहितं न तु प्रतिग्रहस्येति वाच्यम् । दानस्य प्रतिग्रहपर्यन्तत्वात् । स्वनिरूपकपतिनाशादिदोषानश्वरत्वविशिष्टस्वत्वोत्पत्तिस्तु सप्तपदीपरिणयनान्तकर्मरूपद्वितीयप्रतिग्रहसहकारेणैव । अत एव कन्यादानानन्तरं "गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तमि"त्येवमुक्तपाणिग्रहणसंस्कारात्पूर्वं वरमरणे वरान्तराय कन्यापितृकर्तृकं पुनर्दानं सङ्गच्छते । तथाच वसिष्ठः "अद्भिर्वाचा च दत्तायां म्रियेत ऊर्ध्वं वरोयदि । न च मन्त्रोपनीता स्यात्कुमारी पितुरेव सेऽ"ति । एतद्वचनव्याख्याने रत्नाकरः । कन्यायाः सकृद्दाने यन्मन्वादिभिरुक्तन्तत्पाणिग्रहणान्तसंस्कारवत्कन्याविषयमिति ॥

दानानुपपत्तेः । तदुक्तं गृह्यासङ्ग्रहे—

"पुनरुक्तमतिक्रान्तं यच्च सिंहावलोकितम् ।
गोभिलोक्तेन गृह्णन्ति न ते ज्ञा यन्ति गोभिलम् ॥"

इति । गोभिलं-गोभिलकृतं गृह्यसूत्रम् । अतएव भाष्यकृतोऽपि-अनुपदमुल्लिख्यमाणसूत्रे "परिदध्यादि"तिपदमुपादाय "पतिस्ताङ्कन्यामादत्तां सतीं परिधापयेत्"इतिव्याख्यातवन्तः ॥

यत्तु कन्यादानानन्तरमेवाग्निस्थापनमिति तन्न "वराय शुचिसन्निधौ" इति कातीयसमयोद्बोधकवक्ष्यमाणबृहस्पतिवचनविरोधात् । शुचिरग्निः । 'शुचिर्ग्रीष्माग्निशृङ्गारेष्वि"ति मेदिनी । "अभ्युदानयन्नि"ति (२।१।१९) सूत्रविरोधाच्च । वीरेश्वरादिपद्धतिस्वरसोऽप्येवम् । मण्डपानयनानन्तरं कन्याया द्विराचमनम् । द्विराचामेदित्यनुवृत्तौ-"प्रारम्भे शुभकर्म्मणाम्" इति स्कन्दपुराणवचनात् । वराचमनन्तु-अब्राह्मणादिस्पर्शसम्भवे । वीरेश्वरादिपद्धतिरप्येवम् कन्यादानाधिकारिणः पूर्वमुक्ताः (२।१।१२) तत्रर्तुमत्याः प्रदाने दोषमाह याज्ञवल्क्यः—

"अप्रयच्छन्समाप्नोति ब्रह्महत्यामृतावृतौ ।
गम्यन्त्वभावे दातृणाङ्कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥"

इति । गम्यम्-गमनार्हन्नारदोक्तसवर्णत्वादिधर्म्मवन्तम् । कन्यैव वरयेत् । तदेतदृतुत्रयान्ते बोद्धव्यम्(१) । तथा च विष्णुः—

"ऋतुत्रयमपाकृत्य कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ।
ऋतुत्रये व्यतीते तु प्रभवत्यात्मनस्तु सा ।
पितृवेश्मनि या नारी रजः पश्यत्यसंस्कृता ।
सा कन्या वृषली ज्ञेया हरंस्तां न च दुष्यति ॥"

---

(१) मनुस्तु-"त्रीणि वर्षाण्युपासीत कुमार्यृतुमती सती । ऊर्ध्वन्तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥ अदीयमाना भर्त्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् । नैनः किञ्चिदवाप्नोति न च यं साऽधिगच्छति ॥ अलङ्कारन्नाददीत पितृदत्तं स्वयंवरा । मातृकं भ्रातृदत्तं वा स्तेनं स्याद्यदि सा हरेत् ॥ पित्रे न दद्याच्छुल्कन्तु कन्यामृतुमतीं हरन् । स हि स्वाम्यादतिक्रामेदृतूनां प्रतिरोधनात् ॥" इति । एनः पापमसतात्वनिबन्धनम् । अत्रेदं बोध्यम् । योहि—

"पितृगेहे तु या कन्या रजः पश्यत्यसंस्कृता । भ्रूणहत्या पितुस्तस्याः कन्या सा वृषली स्मृता ॥ यस्तु तां वरयेत्कन्यां ब्राह्मणाज्ञानदुर्बलः । अश्रद्धेयमपाङ्क्तेयं तं विद्याद्वृषलीपतिम्" ॥ इति काश्यपात्रिभ्यां वरपितरि दोष उक्तः स कन्ययाऽधिगम्यमाने वरे नास्तीति "न च यं साऽधिगच्छती"त्यनेनोच्यते ? अत्र विष्णूक्तर्त्तुत्रयप्रतीक्षणं सदृशवरलाभेऽपि पित्रादीनामुपेक्षादौ बोध्यम् ॥ पित्रादीनां यत्नवतामपि केनचिद्धेतुना दानासम्भवे तु वर्षत्रयप्रतीक्षणं युक्त मेव ॥

असंस्कृता-विवाहसंस्कार(१)मनापन्ना । यत्तु-मनुवचनम्—

"काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्त्तुमत्यपि ।
जातु तां न प्रयच्छेत गुणहीनाय कर्हिचित् ॥"

इति । तत्र तावत्कालं कन्याधारणं बोधयति । किन्तु ततोऽपि (२)निर्गुणाय दानमत्यन्तनिषिद्धम् । "वरं विषम्भुङ्क्ष्वे" तिवत् । तथाच स्मृत्यन्तरम्—

"माता चैव पिता चैव ज्येष्ठोभ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरकं यान्ति दृष्ट्वा कन्यां रजस्वलाम् ॥"

इति । कात्यायनः—

"स्वयमेवौरसीन्दद्यात्पित्रभावे स्वबान्धवाः ।
मातामहस्ततोऽन्यां हि माता वा धर्मजां सुताम् ॥
दीर्घप्रवासयुक्तेषु पोगण्डेषु च बन्धुषु ।
माता तु समये दद्यादौरसीमपि कन्यकाम् ।
गम्यन्त्वभावे दातॄणां कन्या कुर्यात्स्वयं वरम् ॥"

इति । स्वयं-पिता । स्वपदेन कन्या तद्बान्धवाः पितामहादयोयाज्ञवल्क्योक्ताः । ततोऽन्यामनौरसीम् । वाशब्द एवार्थ । धर्म्मजां-नियोगधर्मेणोत्पादिताम्॥ पोगाण्डोव्यवहारासमर्थः । "विकलाङ्गस्तुपोगण्ड" इत्यमरः । समये-कन्यादानोचिते । स च सम्यग्वाङ्नि(३)ष्पत्त्यनन्तराऽऽद्यरजोदर्शनात्प्राक्कालीन एव ।

(१) अत्रेदं बोध्यम् विवाहकाले कन्यारजोदर्शने कन्यायाः प्रायश्चित्तम् "उपोष्य त्रिदिनं कन्या रात्रौ पीत्वा गवां पयः । अदृष्टरजसे दद्यात्कन्यायै रत्नभूषणम्" । इति । एवम् "तामुद्वहन्नुवरश्चापि कूष्माण्डैर्जुहुयादूघृतम्" इत्याश्वलायनोक्तवचनमेवशरणीकरणीयम् अत्र सहार्थे तृतीया बोध्या ॥

(२) ऋतुमतीसंरक्षणपापादपि ॥

(३) सम्यक्-स्फुटाचासौ वाक् चेत्येवं विग्रहः । अत्राहुः "वैवाहिकोविधिस्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः । पतिसेवा गुरौ वासो, गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया"इतिमनु-याज्ञवल्क्यादिभिरभिधानाद्यथावर्णम्—"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम् । राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम् ॥" इतियाज्ञवल्क्योक्तस्तस्य मुख्यः कालः । तत्रापि—

"ब्रह्मवर्चसकामस्य कार्योविप्रस्य पञ्चमे । राज्ञोबालर्थिनः षष्ठे वश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे ॥" इति मनुनाऽभिधानात्सकामस्यायमपि मुख्य एव । गौणस्तु—

"आषोडशाद्ब्राह्मणस्य सावित्री नातिवर्त्तते । आ द्वाविंशाच्छत्रबन्धोराचतुर्विंशतेर्विशः ॥" इति तेनैवाभिहितः । कन्याविवाहे तु—रजोदर्शनस्य गर्हितत्त्वात्तत्प्राक्तन एव समयः । तच्च (रजोदर्शनम्) देश—खाद्यपदार्थभेदेनानियतकालिकमिति तत्प्रादुर्भावात्प्राक् अन्तारजोऽवगम एव तत्प्रापकः । अत्र मुरारिमिश्राः । वस्तुत औपनायनिक उपनयनकार्यकारीतिकुल्लूकादिव्याख्यानदर्शनास्त्रीणां विवाहः संस्कार इत्यायाति । न तु तत्कालेन कालवत्ता । न च कालातिदेश एवायम् । अन्यतराप्रामाण्यापत्तिभयेन विकल्पप्रसङ्गात् । स्वोत्तरार्द्धविरोधाच्च । न च "अतऊर्ध्वं रजस्वले"त्युपदेशेन तद्दोशोऽति,

तत्परिज्ञानञ्चान्तारजोऽवगतिसापेक्षं यदेतन्मात्रादिभिरदुर्विज्ञेयम्भवति । यद्विषये च सूत्रयिष्यति "नग्निका तु श्रेष्ठे"-(३।४।६)ति(१) । गम्यं सङ्गमनार्हम् विवाहयोग्यम् । अत्रेदं बोध्यम् । दातुर्नग्निका श्रेष्ठा । यथाह-वशिष्ठः- "तस्मान्नग्निका दातव्ये"-ति ।

नग्निकालक्षणन्तु-

"यावन्न लज्जयाऽत्यर्थङ्कन्या पुरुषसन्निधौ ।
योन्यादीनुपगूहेत तावद्भवति नग्निका ॥"

इति स्मृत्युक्तम् । अत्रार्थे आग्नेयमभिधानमपि "नग्निकाऽनागनार्त्तवे" ति । आर्त्तवमृतुः । स्वार्थेऽण् (पा०५।४।३८) प्रत्ययः । अतएव "प्राग्वासः प्रतिपत्तेरि"-त्युक्तम् । सैषा दातुः श्रेष्ठा । प्रतिग्रहीतुस्तु-

---

देशबाध एव कल्पनीयत्वेनातिदेशस्य दुर्बलत्वादिति वाच्यम् । "नग्निका तु श्रेष्ठे-" (गो० ३।४।६)त्युपदेशेनात्राप्यतिदेशबाधस्य तुल्यत्वात् । तस्मा"त्प्रमे पति या नः पन्था"इति मन्त्रस्य कन्यापठनीयत्वेन वाङ्निष्पत्तेरपेक्षिततया तदनन्तरं फलविशेषार्थितया सामग्र्यन्तरापेक्षया वा कन्याविवाहे शिष्टानां कालविलम्बोन त्वधिकाविलम्बेनेति मम प्रतिभातीति ॥ अत्रेदं बोध्यम् । वाङ्निष्पत्तावपि चतुर्वर्षाभ्यन्तरे कन्या नोद्वाह्या । यतोजननाद्वर्षद्वयं यावत्सोमस्य ततस्तावदेव सूर्यस्य तत्र भोगाधिकारस्या (३।१। ११)ग्रे वर्णयिष्यमाणत्वात् । ततश्च-पञ्च मादिषु-मनुक्तसकामोपनयनकालेषु द्विजातिकन्यानामग्निसाक्षिकोविवाहस्ततोग्ने, "स्सोमोऽददि"त्यादिमन्त्राम्नातः कथञ्चिदुपपद्यते । वस्तुतस्तु-"अनवाप्तरजा गौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी । अव्यञ्जनकुचा कन्या कुचहीना च नग्निके"ति भविष्यपुराणवचनात् "सप्तवर्षा भवेद्गौरी दशवर्षा च कन्यके"-त्येवम्पुराणान्तरसम्वादाच्च कुचहीना दशवर्षा च विवाहिता प्रशस्ता भवतीति सैव नग्निकापदार्थः। अत्र व्यञ्जनंकुचादन्यस्य रोमादेः ॥ अन्येत्वाहुः "सप्तवर्षा भवेद्गौरी"त्युक्त्वा "सप्तसम्वत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः । कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्म्मगर्हितः" इति वचनान्तरसम्वादेन । एवम् "अष्टवर्षाभवेद्गौरी"त्युक्त्वाऽङ्गिरावचनेन च "विवाहस्त्वष्टवर्षायाः कन्यायाः शस्यते बुधैरि"ति सम्वर्त्तवाक्यैकमूलकतया गर्भाष्टमपरतैवोन्नेयम् । "गर्भाष्टमेऽब्दे कुर्वीत ब्राह्मणस्योपनायनम् । गर्भादेकादशे राज्ञोगर्भात्तु द्वादशे विशः ।" इति मनुनोपनयनकालस्य पुंसि तथैवाभिधानात्तत्स्थानीयेविवाहेऽपि स एव समय आदर्त्तव्य इतिसार्वजनीनः पन्थाः ।

(१) अत्र वदन्ति-योग्यवरप्राप्त्यनन्तरमप्राप्तविवाहवयस्कामपि कन्यां दद्यादिति । तथाच मनुः "उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च । अप्राप्तामपितान्तस्मै कन्यांदद्याद्यथाविधि" ॥ इति । (९ अ०) एतद्व्याख्यानं मन्वर्थमुक्तावल्यां कुल्लुकीयम्-कुलाचारादिभिरुत्कृष्टाय सुरूपाय समानजातीयवरायाप्राप्तकालामपि "विवाहयेदष्टवर्षामेवन्धर्मो न हीयते" इति दक्षस्मरणादिति । तथाचान्तारजादर्शनरूपविवाहकालाप्राप्तावपि योग्यवरलाभे कन्यादानमुत्तमम् । एवमुत्कृष्टवरप्राप्तौ वाचा दत्तामपि कन्यामयोग्याय न दद्यादित्यप्याह मनुरेव "दत्तामपि हरेत् कन्यां श्रेयांश्चेद्वर आव्रजेदि"ति आव्रजेत्-उपलभ्येत । इति ।

"एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वाऽप्युद्वहेद्भार्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ॥"

इति स्मृत्या गौरीपरिणय एव श्रेयान् । सा च—

"अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा च रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत्कन्या तदूर्ध्वन्तु रजस्वला ॥"

इत्यङ्गिरसोक्ता । तत्फलमपि सएवाह—

"गौरीन्ददद्विष्णुलोकं ब्रह्मलोकञ्च रोहिणीम् ।
कन्यान्ददत्स्वर्गलोकं रौरवञ्च रजस्वलाम् ॥"

इति । अत एवैताङ्गौरीमभिप्रेत्यैव मनुनाऽपि प्रथममष्टवर्षैव (१)प्राप्तयौवेनेनोपेया । तरुणेन तु द्वादशवर्षापीत्युक्तम् । यथा—

"त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्म्मे सीदति सत्वरः ॥" इति ।

अत्र द्वादशवर्षोदरः कन्याप्रदानसमयसीमाऽवबोधकस्तथाच स्मर्यते ।

"प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे यः कन्यां न प्रयच्छति ।
... ...

इति । वस्तुतस्तु–गौरीपदेनाऽपि नग्निकैवोच्यते यथाहाचार्य-(गो०) पुत्रोगृह्यासङ्ग्रहे—

"नग्निकान्तु वदेत्कन्यां यावन्नर्त्तुमती भवेत् ।
ऋतुमती त्वनग्निका तां प्रयच्छेत्तु नग्निकाम् ॥
अप्राप्ता रजसोगौरी प्राप्ते रजसि रोहिणी ।
अव्यञ्जिता भवेत्कन्या कुचहीना तु नग्निका ॥
व्यञ्जनैस्तु समुत्पन्नैः सोमोभुङ्क्तेऽथ (ञ्जीत) कन्यकाम् ॥
पयोधरैस्तु गन्धर्वा रजसाऽग्निः प्रकीर्त्तितम्(२) ।
तस्माद्व्यञ्जनोपेता अरजा(३) अपयोधरा ॥

---

(१) तथाच सुश्रुतः । "आ षोडशाद्वृद्धिरा पञ्चविंशतेर्यावनमाचत्वारिंशतः स्थिरता ततःकिञ्चिद्धास" इति । अत्र आङ्अभिविधौ । षोडशंवर्षमारभ्येत्येवन्तदर्थः । एतेन (वरवयः कथनेन) कन्यातस्त्रिगुणस्सार्द्धद्विगणोवास उत्तमइत्युक्तम्भवति । अत एव पञ्चदशवर्षदेशीयेन रामेणषड्वर्षा मैथिली समुपायतेति पुराणेषु श्रूयते। "राज्ञोवल्थिनःषष्ठे"इतिमानवस्मरणात् । एतच्च सकाम—(विशेषकामना)–विषयमित्यवोचाम ॥

(२) अत्र व्यञ्जनैरित्याद्युपलक्षणे तृतीया । व्यञ्जनैर्लोमादिभिरुपलक्षितामित्येवमर्थः । अत्र "इति आचार्येणे-"ति शेषः । अत्र प्रकीर्त्तित, इत्यपपाठः ॥

(३) अत्र द्वितीयान्ततया पाठे रजःशब्दोऽत्रादन्तः । "ये सान्तास्तेऽदन्ताः" इतिप्रायोवाददर्शनात् । अतएव "पिण्डन्दद्याद्गयाशिरे" इतिस्मर्यते ॥ किन्तु तथापाठे तुरीय चरणे प्रथमान्ततया पाठोऽनोपपद्यते ॥

अभुक्ता चैव सोमाद्यैः कन्यका तु प्रशस्यते ॥"

इति । तदनेनाव्य(१)ञ्जनाऽरजस्काऽपयोधरा सोमाद्यैरभुक्ता कन्या आचार्येण प्रशस्यते । "नग्निका तु श्रेष्ठे"-(३।४।६) ति सूत्रेण(२) । अत्र तुशब्दमभिदधान आचार्योऽस्याः प्रदानस्य विशेषतां सूचितवान् । यथाचाहाङ्गिराः—

"सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटक-क्षिति-गौरीणां सप्तजन्मानुगम्फलम् ॥"

इति । तथा च तत्तदपेक्षया नग्निकाऽधिकफलदात्रीति गोभिलीयतुशब्दार्थः ॥

(अथकन्यादानफलम्)

भविष्ये—

"ब्रह्मदेयान्तु यः कन्यामलङ्कृत्य प्रयच्छति ।
सप्तभूतान्भविष्यांश्च स्वकुले सप्त मानवान् ॥
तेन कन्याप्रदानेन तारयिष्यत्यसंशयम् ।
लोकमाप्नोति हि तथा दक्षस्यैव प्रजापतेः ॥
कन्यया सह दत्तं हि द्रव्यवस्त्रसनादिकम् ।
सर्वं, शतगुणन्तस्य फलमुक्तं पुरातनैः ।
विष्णुपूजासमं पुण्यं भवेत्तत्पूजया ध्रुवम् ॥

इति । तत्पूजया—वरपूजया । "विप्रोऽसौ विष्णुरूपेण प्रतिगृह्णात्वमुं विधिम् ।" इति कन्यादानकाले पठितमन्त्रशेषदर्शनात् ।

कश्यपः—

"अग्निष्टोमातिरात्राणां शतं शतगुणीकृतम् ।
तत्फलङ्कन्यकान्दत्त्वा मन्त्रहोमैरलङ्कृताम् ॥"

इति । अलङ्कृतां कन्याम्मन्त्रैर्होमैश्च दत्त्वा दानविधि सम्यक्सम्पाद्य ।

लिङ्गपुराणम्—

"यावन्ति सन्ति रोमाणि कन्यकायास्तनौ पुनः ।
तावद्वर्षसहस्राणि रुद्रलोके महीयते ॥
दासीदासासनाद्यञ्च भूषणाच्छादनादिकम् ।
क्षेत्राणि च धनञ्चापि तथान्यदपि दापयेत् ॥
यत्किञ्चिद्दीयते तत्र तदानन्त्याय कल्पते ॥"

इति । दापयेत्-दद्यात् । स्वार्थे णिच् "रामाराज्यमचीकरदि"-तिवत् ॥ अत्र सर्व्वैक्यम् ।

---

(१) व्यञ्जनं रोमादि ॥

(२) अत्रैवं सुव्यक्तमुक्तवताऽऽचार्यपुत्रेणेदमेव सूत्रं व्याख्यातमित्यवगच्छामः ॥

"अलङ्कृत्य तु यः कन्यां भूषणाच्छादनादिभिः ।
दद्यात्स्वर्गमवाप्नोति पूज्यते वासवादिभिः ॥"

इति । अत्र "यच्छब्देन तु तच्छब्दोबोद्धव्यः स्यादुदाहृतः" इतियोगिवचनात्स इत्यध्याहार्यम् । तथाच पद्धतिकृतोवीरेश्वरादयोऽपि "स्वर्गकाम" इत्येव कन्यादानसङ्कल्पवाक्ये लिखितवन्तः । युक्तञ्चैतत् । "अलङ्कृत्य कन्यान्दद्यादि'-त्यभ्यूहिते विधिवाक्ये "सः स्वर्गः स्यात्सर्वान्प्रत्यविशिष्टत्वादि"-ति जैमिनीयदर्शनेन विश्वजिन्न्यायएवाऽऽस्थेयः । अत एवान्यकृतकन्यादानपक्षेऽपि "कन्यापितुः स्वर्गकाम" इत्येवमेव सङ्कल्पवाक्ये (१)समुल्लिखन्ति शिष्टाः ॥

विष्णुधर्म्मोत्तरे—

"अनाथाङ्कन्यकान्दत्त्वा सदृशे वाऽधिके वरे ।
द्विगुणं फलमाप्नोति कन्यादाने यदीरितम् ॥"

इति । स्मृतिः—

"सर्वत्र प्राङ्मुखोदाता ग्रहीता चाप्युदङ्मुखः ।
एषदानविधिः प्रोक्तोविवाहे तु विपर्ययः ॥"

इति । अत्र विपर्ययपदन्न प्रकृतवैपरीत्यमात्रपरमनेकविरोधादपि तु दातृप्रतिग्रहीत्रोः प्रत्यक्प्राङ्मुखत्वपरमिति । तथाच बृहस्पतिः ।

"प्राङ्मुखयाऽभिरूपाय वराय शुचिसन्निधौ ।
दद्यात्प्रत्यङ्मुखः कन्यां क्षणे लक्षणसंयुतः(२) ॥"

इति । शुचिरग्निः । "शुचिर्ग्रीष्माग्निश्रृङ्गारेष्वि"ति मेदिनी । क्षणे-शुभे मुहूर्त्ते । मनुः—

---

(१) अत्र शुभकर्मनिर्णये मुरारिमिश्राः—"यावन्ती"—त्याद्युक्तलिङ्गपुराणादिवचनान्युपादाय—"तदेतेषां दानफलानां योगसिद्धिन्यायेन विकल्पेनान्वयादेकदानेन कामनाविषयस्यैकस्यैव फलस्य सिद्धिः । अन्यथा तत्तत्संहितार्थवादमात्रस्य प्रवृत्त्यप्रयोजकत्वे संहिताकर्त्तुस्तत्करणानर्थक्यापत्तिः । एवञ्च प्रत्येकफलकामनैवाधिकारिविशेषणम् । अत एव "श्रीकामः शान्तिकामोवा ग्रहयज्ञं समाचरेत् । वृष्ट्यायुः पुष्टिकामोवा तथैवाभिचरन्नपि" इत्यादौ विधिवाक्ये प्रत्येकफलकामनैवाधिकारिविशेषणम् । प्रत्येकोपस्थानेऽन्वया "यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यमि"-ति न्यायात् । अतएव भोजराजोऽपि-"श्री कामः शान्तिकामोवृष्टिकामः पुष्टिकाम" इति लिखतिस्म । समुच्चये बाधकाभावेनैकदैव सर्वेषाम्फलानां विधिसमन्वयाभावादिति । एवञ्चार्थवादोऽपि यत्र प्रत्येकं क्रियासमाप्तिर्वाशब्दश्रवणं वा तत्र प्रत्येकमेव फलसम्बन्धः । दशहरादौ विनिगमनाविरहादेकदैव सर्वेषां विधिसमन्वयाद्दशविधपापक्षयरूपफलकामस्याधिकारः । अत एव "शरत्काले महापूजे"त्युपक्रम्य "भविष्यति न संशय' इत्युपसंहारात्तत्र तावदेव फलमिति । अत्र च स्वगतफलकामवत्पित्रादिगतफलकामोऽप्यधिकारीति वदन्ति" । इति ॥

(२) अत्र सप्तम्यन्त पाठः साधीयान्प्रतिभाति । विवाहसमयज्ञापक इति तदर्थः ।

"अद्भिरेव द्विजाग्र्याणाङ्कन्यादानं प्रशस्यते।
इतरेषान्तु वर्णानामितरेतरकाम्यया ॥" (अ० ३ श्लो० ३५)

इति। उदकदानपूर्वकमेव ब्राह्मणानाङ्कन्यादानं प्रशस्तं क्षत्रियादीनाम्पुनर्विनाऽप्युदकं परस्परेच्छया वाङ्मात्रेणापि कन्यादानम्भवति। उदकपूर्वकमपीत्यनियमः॥ ऋष्यशृङ्गः।

"वरगोत्रं समुच्चार्य प्रपितामहपूर्वकम्।
मधुपर्कार्चितायैनां दद्यात्कन्यां सदक्षिणाम् ॥"

इति। सदक्षिणामिति। तथाच व्यासः—

"श्रद्धायुक्तः शुचिर्दान्तोदानन्दद्यात्सदक्षिणम्।
अदक्षिणन्तु यद्दानं तत्सर्वन्निष्फलं भवेत् ॥
दक्षिणाभिरुपेतं हि कर्म्मसिद्ध्यति मादवे।
सुवर्णमेव सर्वासु दक्षिणासु विधीय (शिष्य) ते ॥"

इति। सुवर्णपदमिह विशेषविहितदक्षिणेतरपरं तेनोत्तरविवाहान्ते गौर्दक्षिणेति वक्ष्यति। इह तु सुवर्णन्तौलकमितं स्वर्गकामके कर्म्मणि तस्यैव विशिष्य विधानात्। तथा च हेमाद्रौ नन्दिपुराणम्—

"कृष्णलाः पञ्च माषस्तु माषैः षोडशभिः स्मृतम्।
सुवर्णमेकन्तद्दानाद्दाता स्वर्गमवाप्नुयात् ॥"

इति। "सुवर्णशब्दोऽयं (कन्यादानादिदक्षिणाविशेषपरः) पुल्लिङ्गएवाशीतिगुञ्जापरिमितहिरण्यवचनः प्रयोज्योनपुंसकन्तु तत्रचान्यत्रचे"तिमुरारिमिश्रा अप्याहुः॥

तथा च मनुरपि—

"पञ्चकृष्णलकोमाषस्ते सुवर्णस्तु षोडश" इति॥

गोमिथुनञ्चापि सुवर्णाभावेऽत्र दक्षिणात्वेन वीरेश्वरानिभिःपद्धतिकृद्भिर्हरिहरादिभि-(पा०र) गृह्यभाष्यकृ(१)द्भिश्चोक्तमितिध्येयम्॥

आश्वलायनः—

"कन्यां वरयमाणानामेष धर्म्मोविधीयते।
प्रत्यङ्मुखावरयन्ति प्राङ्मुखा प्रतिगृह्णते ॥
उभयस्यापि पक्षस्य पैतापौत्रीन्त्रिरभ्यसेत् ॥"

इति। पैतापौत्रीमिति पदमुभयपदवृद्ध्या त्रैवार्षिकमितिवदिति मुरारिमिश्राः। पितृनिर्द्देशानन्तरं पुत्रनिर्द्देशकर्त्तव्यतामात्रपरत्वेऽप्येतस्य, यद्दानवाक्ये

---

(१) गोभिलोऽपि "गोदाने (षोडशे वर्षे क्रियमाणे) "गोमिथुनं दक्षिणा ब्राह्मणस्य" "अश्वमिथुनं क्षत्रियस्य" "गौर्गैवसर्वेषामि"ति वक्ष्यति (३।१।६-७)॥ अत्र केचिदार्षेविवाहे गोमिथुनं दक्षिणेति वदन्ति।

प्राक्प्रपितामहनिर्देशस्तद्वाक्यान्तरैकवाक्यताबलात्। तथाच कात्यायनः—

"नान्दीमुखे विवाहे च प्रपितामहपूर्वकम्।
वाक्यमुच्चारये(१)द्धीमानन्यत्र पितृपूर्वकम्॥"

इति। अत्रनान्दीमुखं विवाहविशेषणम्। नान्दी समृद्धिः। चकारस्तु पूर्वोक्तकर्म्मसमुच्चयपरः॥

परिशिष्टान्तरम्—

"आर्षङ्गोत्रं समुच्चार्य प्रदद्याच्छ्रद्धयाऽन्वितः।
परितुष्टेन भावेन "तुभ्यं सम्प्रददे"-इति॥"

इति। आर्ष-प्रवरम्। स्मृतिः—

"मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः।
उल्लेखनमकुर्वाणो न तस्य फलमश्नुते॥"

इति। तस्यदानादेः कर्मणः। अत्र सर्वपदार्थप्रधानद्वन्द्वबलान्मासादीनां नैकोपसर्जनत्वेनापरोल्लेखः। किन्तु सर्वेषाम्प्राधान्येनैव। तेनाऽमुके मास्यमु(२)के पक्षेऽमुकतिथावित्यभिलापाकारः सर्वत्रेति वदन्ति। तेनामुकमासीयेत्यादिसङ्कल्पवाक्योल्लेखश्चिन्त्य एव। विष्णुधर्म्मोत्तरे—

"अभयं सर्वदैवत्यं भूमिर्वै विष्णुदैवता।
कन्या दासस्तथा दासी प्राजापत्याः प्रकीर्त्तिताः।
करे गृह्य तथा कन्यां दासदास्योर्द्विजोत्तमाः।
करन्तु हृदि विन्यस्य धर्म्मोज्ञेयःप्रतिग्रहः॥"

तथा—"समापयेत्ततः पश्चात्कामं स्तुत्वा प्रतिग्रहम्॥"

इति। अत्र कामस्तुतौ शाखान्तराद्विशेषः पद्धतौ (गोभिलीये) द्रष्टव्यः॥ कन्यादानादिवाक्येऽपि मासादिकीर्त्तनं सकृदेव आवृत्तौ मानाभावात्। ततोऽमुकशर्म्मणः पुत्रीमित्येतद्‌घटितवाक्यस्य त्रिरभ्यास इतिस्मर्त्तव्यम्। शङ्खस्थतोयेनयदेतद्दानं तत्राजानिकाचार एव मानम्। वरस्य विष्णुरूपेणानुध्यानाद्वा। दानान्तरसाधारणमन्यत्॥

---

(१) अत्र मुरारिमिश्राः-उच्चारयेदित्यत्र स्वार्थेणिच्। "रामोराज्यमचीकरदि"-तिवत्। दाता वदेदित्यादिस्वरसात्। अत एवान्यद्वारा वाक्योच्चारणं पाश्चात्यानान्दुराचारः। मूलाभावेनान्धपरम्परानुपातत्वात्। शूद्रादेस्तु—"अमन्त्रकस्य शूद्रस्य विप्रा मन्त्रेण गृह्णते" इति स्मरणाद्युक्तम्॥ इति।

(२) "अत्रामुके मासे" इत्येवं सङ्कल्पवाक्यमनुपपन्नमेव। शास्त्रातिशययोगस्य फलातिशयाधायकत्वस्मरणात्। तथाच महाभाष्यं "नाकपृष्ठे सुखं यान्ति येऽचोकमतभाषिणः। ते च पत्काषिणोयान्ति ये चाऽकमतभाषिणः।" इति। श्रुतिश्च "एकः शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग्ज्ञातः शास्त्रान्वितः स्वर्गे लोके च कामधुग्भवती"ति। शास्त्रान्वितः विशेषैः (सर्गैरेवयथायोगं) शास्त्रैः संस्कृत इत्यर्थः॥

विवाहानुवृत्तौ शङ्खलिखितौ—

"सर्वैरलङ्कारः स्त्रीधनञ्च देयम्" इति। द्वयमपि चेदं यथाशक्तीति रत्नाकरः। मनुः—

"न कन्यायाः पिता विद्वान्गृह्णीयाच्छुल्कमण्वपि।
गृह्णञ्छुल्कं हि लोभेन स्यान्नरोऽपत्यविक्रयी॥
स्त्रीधनानि तु ये मोहादुपजीवन्ति मानवाः।
नारी यानानि वस्त्रं वा ते पापा यान्त्यधोगतिम्॥
आर्षे गोमिथुनं(१)शुल्कं केचिदाहुर्मृषैव तत्।
अल्पोऽप्येवं महान्वापि विक्रयस्तावदेव सः॥"

इति। विद्वान्-शुल्कग्रहणेन कन्याविक्रयदोषाभिज्ञः। अपत्यविक्रयीति। अनेनापत्यविक्रयप्रायश्चित्तभिया न गृह्णीयाच्छुल्कमिति वाक्यार्थः। स्त्रीध-

---

(१) तथाच "एकं गोमिथुनं द्वे वा वरादाय धर्म्मतः। कन्याप्रदानं विधिवदार्षो धर्म्मः स उच्यते।" इति। (३।२९) स्त्रीगवो पुङ्गवश्चगोमिथुनम्। तदेकं द्वे वा वरात् धर्म्मतः। धर्म्मार्थम्। सार्वविभक्तिकस्तसिः। यागादिसिद्धये कन्यायै वा दातुं न शुल्कबुद्धया आदाय-गृहीत्वा यद्यथाशास्त्रं कन्यादानं स आर्षः ऋषीणामयन्धर्म्मः। अर्थात् स विवाहोधर्म्य एवेति तदर्थः। एवम् "अल्पेनाऽपि हि द्रव्येणे"–त्यापस्तम्बीयेऽनुपदं प्रदर्शयिष्यमाणे वचने प्रकृत्यादितृतीयया (पा० २।३।१८) तद्ग्रहणपूर्वकं कन्यादानं बहुवर्षव्यापकश्लेष्मादिभोजकनरकप्रदमिति यदुक्तन्तत्सर्वमपि स्वपोषणबुद्ध्या ग्रहणनिषेधतात्पर्यकमिति ममप्रतिभाति। अतएव कन्यायै दातुं न शुल्कबुद्ध्येति कुल्लूकभट्टव्याख्यानमस्य साधु सङ्गच्छते। सर्व्वंदतिचामुमर्थमतोऽग्रेतनं मानवीयं वचनम्।

"यासां नाददते शुल्कं ज्ञातयोन स विक्रयः।
अर्हणन्तत्कुमारीणामानृशंस्यं च केवलम्॥" इति।

यासां कन्यानां प्रीत्या-(उत्कृष्टाभिजात्यादिसद्गुणलाभलोभेन) वरेण दीयमानं धनं पित्रादयोन गृह्णन्ति किन्तु कन्यायै समर्पयन्ति वराय वा यौतकादिरूपेण प्रयच्छन्ति। सोऽपि न विक्रयः। यस्मात्कुमारीणामर्हणम्पूजनन्तत् आनृशंस्यमहिंसकं (विधिवत्संप्रदानविधेरलोपकं) केवलन्तदनुकम्पारूपम्। कन्या हि—वरात्तावद्ग्रहणेनानुकम्प्यते। याहि सत्कुलाभिजनादिलाभलोभेनार्थप्रदानपूर्वकं कन्या पितुर्गृहीता भवति सा वरेण सर्वदातितराम्मान्यते नान्या। तस्मात्कन्यासत्कृतये, नात्मसात्करणाय वरपक्षाद्धनग्रहणं यदि वरायैवार्हणाबुध्या कन्यायै वा यौतकादिबुद्ध्या दीयते तर्हि नानृतम्भवतीति सकलशिष्टैराचरितःपन्थाः। निषेधश्च स्वोपभोगस्यैवेति स्थितिः। अतएव विशिष्टशिष्टक्षत्रियेष्वपि कुलाभिमानेन कन्याशुल्कग्रहणं पुराणेष्वपि दृश्यते। तथाच श्रीमद्भागवते (स्कं० ९ अ० १९) "गाधिरासीत्कुशात्मजः। तस्य सत्यवतीङ्कन्यामृचीकोऽयाचतद्विजः॥ वरं विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत्। एकतः श्यामकर्णानां हयानां चन्द्रवर्चसाम्। सहस्रन्दीयतां शुल्कं कन्यायाः कुशिका वयम्॥" इति। कुशिकाः कुशिकान्वयभुवः। इयं कुलाभिमानोक्तिः। तथाच कुलाभिमानरक्षणाय वरपक्षात् शुल्कग्रहणम्पुराप्यासीदिदानीमपि कुलीनेषु मैथिलादिषु दृश्यते। परमेतन्नस्वोपभोगायेत्यसकृद्वाचाम॥

नानि-कन्यादानौ-पयिकधनानि । आपस्तम्बः—

"अल्पेनाऽपि हि द्रव्येण यस्तु कन्यां प्रयच्छति ।
श्लेष्ममूत्रपुरीषाणि बहून्वर्षान्सम(१)श्नुते ॥" इति ॥

एवमनेकानर्थहेतुत्वात्तदुक्तफलहानिप्रसङ्गाच्च पित्रा अन्येन वा केनापि स्त्रीविवाहोपाधिना धनन्नग्राह्यमिति ॥ १७ ॥

अहतेन वसनेन पतिः परिदध्यात् "याअकृन्तन्" इत्येतयर्चा । "परिधत्त धत्त वाससे-"ति च ॥१७॥ (म-ब्रा-१।१।५-६)

अहतेनेति । अत्राहतलक्षणमुक्तं गृह्यासङ्ग्रहे—

"सकृद्धौतं नवं श्वेतं सदसय्यँन्न धारितम् ।
अहतन्तद्विजानीयात्सर्वकर्म्मसु पावनम् ॥"

इति । अत्र श्वेतमित्युपलक्षणं नीलातिरिक्तस्य । तस्य विशिष्य शुभकर्म्मसु शास्त्रतोलोकतश्च निषिद्धत्वात् । तेनोक्तलक्षणलक्षितेन वसनेन वस्त्रेण पतिः यस्याः पाणिं ग्रहीष्यन्भवति ताम् । परिदध्यात्–अन्तर्भावितणयर्थतया परिधापयेत् । अध उपरि च वेष्टनं गात्राणाङ्कारयेदित्यर्थः । कुत एतत् ? मन्त्रद्वयोपदेशात् "परिधत्स्व" "परिधत्त" इति मन्त्रलिङ्गदर्शनात् । गृह्यान्तरे परिधापनोपदेशाच्च । तथा च गृह्यान्तरम्—

"अथैनां वासः परिधापयति" इति "अथोत्तरीयम्" इति च । (पा-गृ०४।१२)

"द्विकच्छः कच्छशेषश्च मुक्तकच्छस्तथैव च ।
एकवासा अवासाश्च नग्नः पञ्चविधः स्मृतः ॥"

इत्येकवाससोनग्नत्वस्मरणाच्चैतदवगन्तव्यम् । अत्र मन्त्रमाह—या अकृन्तन्निति । "परिधत्ते"-ति च । "उत्तरीयमि"—ति शेषः । क्रियानुषङ्गार्थश्चकारः। तत आचाराद्वरोऽपि कन्याप्रदोपनीतं वासो(२)युगन्तूष्णीम्परिदध्यात् । अथ द्वयोराचमनम् । "वासोविपरिधाय चे"–त्युक्तवचनात् । ततः "समञ्जन्तु(३) विश्वेदेवाः समापोहृदयानि नौ । सम्मातरिश्वे"तिवरोदाताग्रन्थिन्तुपातयेदि"ति परिशिष्टान्तरवचनादुत्तरीयाभ्यां वरपठितेनानेन मन्त्रेण कन्याप्रदकर्त्तृकं

(१) "वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्" इत्यमरः ।

(२) इदन्त्ववधेयं कन्यादानकर्मणः पुरस्तादेव कन्यापक्षीयेन कन्यामात्रादिना पूगयज्ञोपवीतादिकं वंशपात्रे (डलके) कृत्वा वरायोपढौक्यते "अस्मिन्काले ऽग्निसान्निध्ये स्नातः स्नाते अरोगिणि । अव्यङ्गेऽपतितेऽक्लीबे पिता तुभ्यं प्रदास्यति" अमुकनाम्नीकन्याम् । इतिमन्त्रेण वाक्येन च । वरोऽपि ततः किञ्चिद्दूर्वाक्षतादिकङ्करेणादाय शिरसि निदधातीति व्यवहारपरम्पराप्राप्तपरस्परस्वीकृतिज्ञापकः (पूगयज्ञोपवीतादिदानविधिनाख्यातः) विधिः । तत्र यद्वासोयुगमुपनीतन्तदिहोपयुज्यते । इति ।

(३) मन्त्रोऽयं मूलएवोपरिष्टाद् (२।२।१९) व्यक्तीभविष्यति ।

जन्मग्रन्थिबन्धनम् । अथ मन्त्रौ मूलोक्तौ—

"या अकृन्तन्नवयन्या अतन्वत याश्च देव्योऽन्तानभितोऽततन्थ ।
तास्त्वा देव्योजरसा सव्व्ययन्त्वायुष्मतीदं परिधत्स्व वासः" ॥ ५ ॥

'याः' स्त्रियः । इदं वस्त्रं परिधीयमानम् 'अकृन्तन्' कर्त्तितवत्यस्तन्तुरूपेण । 'याः' च 'अवयन्' उतवत्यः । 'याश्च' 'अतन्वत' विस्तारितवत्यः । 'देव्यः' दानादिगुणयुक्ताश्च याः 'अन्तान्' पटसम्बन्धिनः प्रान्तभागान् 'अभितः' उभयपार्श्वे 'अततन्थ(१)' ग्रथितवत्यः । 'ता देव्यः' हे कन्ये ! 'त्वा' त्वाम् । 'जरसा' जरान्तं यावत्(२) 'सव्व्ययन्तु' परिधापयन्तु । हे 'आयुष्मति !' 'इदं' 'वासः' वसनम् । 'परिधत्स्व' अन्तरीयं कुरु ॥ ५ ॥ इति । अथ द्वितीयोमन्त्रः ।

"परिधत्त धत्त वाससैनां शतायुषीङ्कृणुत दीर्घमायुः ।
शतञ्च जीव शरदः सुवर्चा वसूनि चार्ये ! विभृजासि जीवन्" ॥ ६ ॥

अस्यार्थः—हे उपाध्यायादयः । यूयम् । इदं वस्त्रम् 'एनां' कन्याम् 'परिधत्त' परिधापयत अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्रदधातिः । तथा 'वाससा' वस्त्रेण एनां 'धत्त' धारयत । 'शतायुषीम्' चिरकालजीविनीम् । 'कृणुत' कुरुत । स्वाशीर्भिः । एनां 'दीर्घमायुः' बहुकालं यावज्जीवनम् । एवम्परिधापकानभिधाय कन्यामेवाह—हे कन्यके ! 'शतञ्च शरदः' शतवर्षाणि 'जीव' । अथ 'च' हे 'आर्ये !' त्वं 'सुवर्चाः' शोभनकान्तिः 'जीवन्' जीवन्ती च सती । (लिङ्गव्यत्यय आर्षः) 'वसूनि' धनानि । 'विभृजासि' विभजसि । सेवस्व(३) ॥ ६ ॥ इति ॥

अथात्र कन्यावरयोः परस्पराभिमुखीकरणम् । तत्र मन्त्रः "समञ्जन्तु" इत्याद्युक्तपूर्वोवीरेश्वरादिपद्धतौ व्यक्तो द्रष्टव्यः । ततोजन्मग्रन्थिबन्धनमितिक्रम उक्तपूर्वः ॥ अत्र कन्यादानात्पुरस्ताद्वरवध्वोर्दक्षिणवामकरमूले कङ्कणबन्धनमाजानिकाचारपरिप्राप्तमावश्यकमित्यग्रेऽनुपदं विवृतौ स्फुटीभविष्यति ॥

प्रावृतां यज्ञोपवीतिनीमभ्युदानयञ्जपेत् "सोमोऽददद्गन्धर्वाये"ति १६

प्रावृतां—कृतोत्तरीयां, कथं प्रावृतां ? यज्ञोपवीतिनीम् । तामिवे(४)त्यर्थः ।
(म०ब्रा० १।१।७)

---

(१) अत्रव्यत्ययेन श्लस्थः । (२) अवच्छेदकत्वमत्रप्रकृत्यादितृतीयार्थः ।

(३) भजतेर्व्यत्ययेन लोडर्थे लटि सिपि शपः श्लौ द्वित्वादि । अकारस्य ऋकारश्च ।

(४) यज्ञोपवीतवत्कृतोत्तरीयामित्यर्थः । अथवा प्रावृतां प्रकर्षेणावृतामाच्छादिताम् । "न नाभिन्दर्शयेत् कुलवधूरागुल्फाभ्यां वासः परिदध्यान्न स्तनौ विवृतौ कुर्यादि"ति स्मृत्युक्तरीत्या परिहिताधरीयवसनाम् । यज्ञोपवीतं (यज्ञोपवीतवद्)विन्यासविशिष्टमुत्तरीयं तद्यस्यामस्ति सेयं यज्ञोपवीतिनी ताम् । तदाभ्यां पदाभ्यां पूर्वत्र सूचितयोर्वाससोर्विन्यासविशेषमिह दर्शयति । यज्ञोपवीतपदञ्चोत्तरीयेऽपि स्त्रीशूद्राणाम्प्रयुज्यते विन्यासविशेषलाभार्थमित्युक्तमवस्तात् । इत्येवं चन्द्रकान्तभाष्येसिद्धान्ततम् । वयन्तूत्पश्यामः । कन्यादानात्पुरस्तात्कन्याकर्त्तितसूत्रेणाष्टाभिर्ब्राह्मणैस्सह वरस्योलूखलमुशलोपान्ते स्थि-

स्त्रीणामुपवीतस्याभावात् । अभ्युदानयनम् । "पित्रा प्रत्तामादाय गृहीत्वा निष्क्रामती"-ति गृह्यान्तरदर्शनात्करेण करे(१)गृहीत्वा गृहादग्नेरभिमुखीमानयन् जपेत् पठेत् । पतिः । "सोमोऽददि"त्यादिमन्त्रम् । स यथा—

"सोमोऽदद्गन्धर्वाय गन्धर्वोऽददग्नये ।
रयिञ्च पुत्रांश्चादादग्निर्म्मह्यमथो इमाम् ॥" इति ॥ ७ ॥

अस्यार्थः—इमाञ्जातमात्रां 'सोमः' चन्द्रः । यथाकाल(२)मुपभुज्य 'गन्धर्वाय'(३)सूर्याय । अददत् दत्तवान् । सच 'गन्धर्वः' सूर्यः। स्वाधिकारय्यावँ(४)-द्भुक्त्वा । 'अग्नये' 'अददत्' दत्तवान् । 'अथो'(५)अनन्तरम् स 'अग्निः' 'रयिं' धनं (निघं-२।१०।८) 'पुत्रान्'(६) 'इमाञ्च' 'मह्यम्' 'अदात्' ददातु(७)।१९।

पश्चादग्नेः संवेष्टितङ्कटमेवं जातीयं वाऽन्यत्पदा प्रवर्त्तयन्तीं वाचयेत् "प्र मे पति या नः पन्थाः कल्पताम्" इति ॥ २० ॥

(म० ब्रा० १।१।८)

तस्य नापितकर्त्तृकन्निर्वेष्टनं तदात्वे च तैर्नवभिरपि युगपदेवोलूखले व्रीहीन् मुशलेन पुरुषसूक्तपाठपूर्वकं कण्डयद्भिस्त्रिरवहत्य तण्डुलानां निष्पादने कृते तैश्चदध्यक्तौराम्रपल्लवोपहितैः कुङ्कुमारक्तवेष्टनसूत्रबद्धैः कन्यावरयोः वामदक्षिणकरयोः कङ्कणबन्धनमाजाविकवृद्धपरम्पराऽऽगतमतिरोहितकर्म्मठानाम् । तदेव सूत्रं ब्राह्मणोपनीतमिह यज्ञोपवीतपदार्थः।"उपवीतं ब्रह्मसूत्रम्" इत्याग्नेयकोशेन स्मृत्या च ब्रह्मसूत्रमुपवीतन्तद्यज्ञौपयिकमिति यज्ञोपवीतसमाख्याऽस्य तद्विद्यतेऽस्या इतिमत्वर्थेना तद्वतीमित्यर्थः । तेनातः पूर्वन्तद्बन्धनमप्याचारपरम्परागतममुमर्थं प्रमाणयतीति ॥

(१) अवच्छेदकत्वमिह विषयताविशेषरूपः सप्तम्यर्थः । तेन वषयिकाधारेऽत्र सप्तमी । "गृहीत्वा चाऽऽस्यकेशेष्वि"तिवत् ॥

(२) तथाच च्यवनः । "षडष्टमध्ये नोद्वाह्या कन्या, वर्षद्वयं यतः । सोमोभुङ्क्तेऽथ गन्धर्वस्ततःपश्चाद्धुताशनः ॥" इति । अत्रभोगोरसादानपूर्वकं भरणम् ॥

(३) तथाच वाजसनेयश्रुतिः—"सन्निहितोविश्वसामा, सूर्योगन्धर्वः ॥" इति ।(शु० य० १८।३९)

(४) यथोक्तं वर्षद्वयम् । ततोऽग्निर्वर्षद्वयमिति संख्याक्रमः ।

"सप्तसंव्वँत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।
कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्म्मगर्हितः ॥"

इति स्मृत्यर्थमनुरुन्धे । केचित्तु–अग्नेः समयनियम उक्तच्यवनस्मृतौ न दर्शितः "ततः पश्चाद्धुताशनः" इति सामान्येनोक्तेस्तेन सप्तसंव्वँत्सरादारभ्य दशान्तं द्वादशान्तं वा यावद्विवाहमग्नेरेव तत्र पोषणाधिकार इति "सोमोददद्गन्धर्वाये"त्यादिमन्त्रेण स्पष्टमावेद्यते । एतेन सप्तवर्षात्प्रागपि अग्नेः सकाशात्कन्यापरिग्रह उक्तपूर्वोमुरारिमिश्रसम्मतोऽप्युपपद्यते । अत एव च "मुरारेस्तृतीयःपन्था" इति लोकोक्तिरनुगृह्यते ॥

(५) अत्र "ओत्" (पा०१।१।१५) इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्रकृतिभावः (पा०६।१।१२५)॥

(६) आशास्यमानान् ।

(७) "छन्दसि लुङ् लङ् लिटः" (पा० ३।४।६) इति लोडर्थे प्रार्थनायां लुङ् ॥

संवेष्टितं—सम्यग्वाससाऽध उपरि च पार्श्वे चावृतेन वसनेनाच्छादितमित्यर्थः। कटं तृण-(वीरण-)-ग्रथितमासनम्। तदलाभे—एवंजातीयं-तृणसदृशम्(१) अन्यत्। तृणपुलकादि। पदा-चरणेन। प्रवर्त्तयन्तीं-वह्निसन्निधानमुपवेशनार्थं नयन्तीं वधूं "प्र मे"-इत्यादिमन्त्रं पतिर्वाचयेत्-पाठयेत्। अत्रानुवादाद्विधिरनुमीयते-वरवध्वोरुपवेशनार्थं कटः कर्त्तव्य इति। कर्त्तुश्चानियमः।

मन्त्रोयथा—

"प्र मे प्रति यानः पन्थाः कल्पतां शिवाअरिष्टा पतिलोकं गमेयम्॥ ८॥ इति।

अस्यार्थः 'नः' अस्माकम्(२)। 'पति'-पतिः(३)। 'मे' मदर्थम्। 'पन्थाः' पन्थानम्(४)। 'प्रकल्पताम्' प्रकल्पयतु। अन्तर्भावितण्यर्थः। करोतु। 'या' येन(५)पथाऽहं 'शिवा' सुखावहा 'अरिष्टा' अहिंसिता च सती 'पतिलोकं' पतिगृहम्(६)। 'गमेयम्' (७)गम्यासम्॥ ८॥ २०॥

स्वयञ्जपेदजपन्त्यां "प्रास्या" इति॥ २१॥

बाल्याल्लज्जया वा तस्याम् अजपन्त्याम्—अनुच्चारयन्त्याम्। पतिः स्वयञ्जपेत्। स्वयमुच्चारयेत्। तत्र जप्ये विशेषमाह—प्रास्याः। इति-एवमादिं मन्त्रम्। प्र मे इत्यस्य स्थाने प्रास्या इति कृत्वेत्यर्थः। एवं गमेयम्-इत्यत्र गम्या इति। अन्यथाऽनन्वयप्रसङ्ग इति द्रष्टव्यम्। तथाच मन्त्रार्थः। अस्याः पतिः (अयमहं) न आत्मनः (८)कृते पन्थानं प्रकल्पयतु। येन पथा शिवा अरिष्टा च सती त्वं पतिलोकं पतिगृहं गम्या गच्छ। आशिषि लिङ्। एतच्चाग्निप्रदक्षिणानन्तरं, तथाच गृह्यासङ्ग्रहे—

"यदा निष्क्रामयेत्कन्यां वरः पाणिजिघृक्षया।
अग्निप्रदक्षिणं कृत्वा कटं स्तीर्णमिदञ्जपेत्॥"

इति। अत्र पदानि क्रामयेदित्यपपाठः। अत्रपाठे तदेत्यध्याहार्यम्। "यच्छब्देन तु तच्छब्दोबोद्धव्यः सततं बुधैरि"ति योगिस्मरणात्। निष्क्रामयेत्पितृकुलान्मण्डपाद्वेद्यामानयेत्तदा जपेदिद"म्प्रमेइति" "प्रास्याः" इति वा कन्या वा वरोवेति क्रमेणान्वेतव्यम्। पारस्करोऽपि-"प्रदक्षिणमग्निं परिक्रम्योपविशति" इति।

---

(१) प्रकारार्थेऽत्र (पा० ५।३।६९) जातीयरप्रत्ययः।
(२) "अस्मदोद्वयोश्च" (पा० १।२।५९) इत्येकत्वेऽपि बहुवचनम्॥
(३) "सुपां सुलुक्" (पा० ७।१।३९) इति सोर्लुक्॥
(४) अत्रोक्तेनैव सूत्रेण (पा० ७।१।३९) अमः सुः॥
(५) आकोऽत्र डादेशः (पा० ७।१।३९)॥ (६) पतिर्लोकते दृश्यते यत्र तत्॥
(७) "लिङ्याशिष्यङ्" (पा० ३।१।८६) इति गमेरङ्॥
(८) अस्मभ्यम्। चतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २।३।६२) बहुवचनमेकत्वार्थे पूर्ववत्॥

बर्हिषोऽन्तं कटान्तं प्रापयेत् ॥ २२ ॥

बर्हिः पदमत्राग्निपरं "बर्हिः(१)शुष्मे"ति वह्निनामसु पाठात्तत्रापि तस्य शक्तत्वात्। एवञ्चाग्नि-कटयोर्मध्यं(२) प्रापयेत्-नयेत्। प्रकृतत्वात्कन्यामित्यर्थ इतिमे प्रतिभाति। अत एवाग्निस्थापनं, ततो ब्रह्मोपवेशनादि-दृषत्पुत्रासादनपर्यन्ताऽग्निपरिचरणानन्तरं कन्यादानमितिपद्धतिक्रमः सङ्गच्छते।

भाष्यकारस्तु-कटम्पदा प्रवर्त्तयन्तीमिति पूर्वमुक्तं तत्कियन्तं देशं प्रवर्तयेत्? इत्यपेक्षायामाह—बर्हिषोऽन्तमिति। कटपूर्वप्रान्तमास्तृत(३)कुशपर्यन्तं नयेदित्यर्थः। एवञ्च कटप्रवर्त्तनात्पूर्वङ्कन्यादानाद्यवसर एवाज्यसंस्कारान्तं कर्मान्यद्वारा कारयितव्यम्। अन्यथा पूर्वं बर्हिस्तरणस्य वरेणाकरणाद्बर्हिषोऽन्तमिति नोपपद्येतेत्युक्तम्। तन्मन्दम्। अन्यद्वारा करणे प्रमाणान्तरस्याभावादस्य चान्यथा व्याख्यातत्वादिति शुभकर्म्मनिर्णये मुरारिमिश्राः प्राहुः ॥ २२ ॥

पूर्वे कटान्ते दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशति ॥ २३ ॥

अत्र वधूरिति शेषः। पूर्वे कटान्ते कटस्य पूर्वस्मिन्भागे। दक्षिणतः दक्षिणस्यां दिशि। सार्वविभक्तिकस्तसिः। (पा० ५।४।४४ वा०) कस्य? पाणिग्राहस्य। यः पाणिङ्करमस्या ग्रहीष्यति तस्य "कर्मण्यण्" (पा० ३।२।१)

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वारब्धायाः षडाज्याहुतीर्जुहोति। "अग्निरेतु प्रथमः" इत्येतत्प्रभृतिभिः ॥ २४ ॥

(मं० ब्रा० १।१।१०-१५)

अन्वारब्धाया इति वर्त्तमाने कर्त्तरि निष्ठा। (पा०३।४।७२)। षष्ठी चेयं सम्बन्धार्था। अन्वारम्भणं स्पर्शः। तथाचायमर्थः। पत्युर्दक्षिणांसं दक्षिणहस्तेन स्पृशन्त्यां वध्वा-"मग्निरेत्वि"त्यादि षड्भिर्म्मन्त्रैः पतिः षडाज्याहुतीर्जुहुयादिति। मन्त्रा यथा—

"अग्निरेतु प्रथमो देवताभ्यः सोऽस्यै प्रजाम्मुञ्चतु(४) मृत्युपाशात्।
तदयं राजा वरुणोऽनुमन्यतां यथेयं स्त्री पौत्रमघं न रोदात्स्वाहा॥१०॥

---

(१) "बर्हिःशुष्मे"ति सङ्घातोविगृहीतश्च नाम। बर्हते वर्द्धते इतिबर्हिः। इदन्तः सान्तोऽपीति। शुष्यत्यनेन शुष्मा। नान्तोऽदन्तोऽपि इति चामरटीकायाम्महेश्वरः। तथाच शब्दार्णवः "शुक्रो वैश्वानरो वह्निर्बर्हिः शुष्मा तनूनपात्" इति॥

(२) अन्तशब्दोऽत्र समीपार्थकः। पुरतोबर्हिः पश्चात्कट इति तयोः समीपं मध्यमेव भवतीति॥

(३) अत्र बर्हिष इति जात्याश्रयमेकवचनम्। बर्हिषामास्तृतानामन्तं कटान्तं प्रापयेत्। अयमर्थः। कटस्तथापदा प्रावर्त्तितव्योवध्वा यथा तदन्तभाग आस्तृतबर्हिषाङ्किञ्चिदुपरि स्यादिति॥

(४) अत्र "मुञ्चातु" इति कृतदीर्घपाठः संहितायाम् "पद्धतिषु यथोल्लिखित एव।

अस्यार्थः । अस्मिन्प्रस्तुते कर्म्मणि । पूज्यमानाभ्यो 'देवताभ्यः' । ता अपेक्ष्य(१) 'प्रथमो' मुख्यः 'अग्निः' 'एतु' आगच्छतु । आगत्य च 'सः' अग्निः । 'अस्यै' अस्याः । षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा० २।३।६२) 'प्रजां' भाविनीं 'मृत्युपाशात्' 'मुञ्चतु' मोचयतु(२) । 'तद्' एतन्मृत्युपाशविमोचनमग्नेः । 'अयं' 'राजा' अधिपतिरपां 'वरुणः' तदाख्योदेवः 'अनुमन्यताम्' अनुजानातु । 'यथा' येनानुज्ञानेन । प्रकारेण वा (भगवतः शुभानुध्यानेन वा) 'इयं स्त्री' (३)भूता सती 'पौत्रं' पुत्रभवम् (तत्सम्बन्धि) 'अघं' दुःखं यमबन्धनात् । "दुःखौघव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः । "प्राप्ये"तिशेषः । 'न रोदात्' न रुद्यात्(४) । ताभ्यामग्नीवरुणाभ्यां 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ १० ॥

"इमामग्निस्त्रायतां गार्हपत्यः प्रजामस्यै जरदष्टिं कृणोतु ।
अशून्योपस्था जीवतामस्तु माता पौत्रमानन्दमभि विबुध्यतामियꣳस्वाहा ॥११॥

'गार्हपत्यः' तदाऽऽख्यः 'अग्निः' योऽसौ (५)भाव्यः । 'इमां' कन्याम् (अग्निहोत्रिणीं कृत्वा) 'त्रायताम्' पालयतु । किञ्च 'अस्यै' अस्याः । पूर्ववच्चतुर्थी षष्ठ्यर्थे । 'प्रजां' (६)सन्ततिम् । 'जरदष्टिं' जराव्यापिनीम्(७) (चिरस्थायिनीम्) 'कृणोतु' करोतु "कृविहिंसाकरणयोश्च" (भ्वा० प०) इत्यस्य लोटि रूपम् । किञ्च 'अशून्योपस्था' नित्यं सुतपूर्णोत्सङ्गा । भर्त्तुः सङ्गता वा सती 'जीवतां' दीर्घायुषाम् । 'माता' जनयित्री 'अस्तु' भवतु । अतः 'इयं' 'पौत्रं' पुत्रसम्बन्धिनम् । 'आनन्दम्' सुखम् । 'अभि' अधिगत्य(१०) 'विबुध्यताम्' विविधं-सुख-मनुभवतु । तस्मै अग्नये 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ ११ ॥

(१ "ल्यब्लोपे कर्म्मण्यधिकरणे च" (पा० १।४।२१ वा०) इति पञ्चमी ।

(२) अन्तर्भावितण्यर्थः । आशंसायां टित्तात् लोट् ।

(३) स्त्यायेते संहीभवतः।शुक्रशोणिते अस्यामित्यर्थे "स्त्यैशब्दसंघातयो"रिति धातोर्ड्रट् प्रत्ययऔणादिकः । डित्वाट्टिलोपे ङीप् ।

(४) लिङर्थे लेट्" (पा०६।४७) तस्याडागमः (पा०।४।४९) ।

(५) "गृहपतिना संयुक्तेञ्यः" (पा०४।४।९०) इति ञ्यप्रत्ययेन निष्पन्नोगार्हपत्यशब्दः गृहपतिसंयोगप्रवृत्तिनिमित्तकः । गृहपतित्वं च दारसम्बन्धमन्तराऽसम्भवि "न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते "इति स्मरणात् ।

(६) "प्रजा स्यात्सन्ततौ जने" इत्यमरः ।

(७) "अशूव्याप्तौ" (स्वा० आ०) इत्यस्मात्कर्त्तरि क्तिच् । जरदवस्थामश्नुते या स जरदष्टिस्ताम् ।

(८) "उपस्थः शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिरे" इति मेदिनी ।

(९)"जनयित्री प्रसूर्माता" इत्यमरः ।

(१०) अभिलक्ष्य विबुध्यतां विबोधं प्रबोधं लभतामिति वार्थः । अत्र "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्येऽन्वयबाधे विशेषणमुपसंक्रामतः" इति न्यायेनानन्दमानं पुत्रमिति पौत्रमानन्दमित्यस्यार्थोबोध्यः । "निध्वनत्पाञ्चजन्यः श्रुत" इतिवत् ।

"द्यौस्ते पृष्ठं रक्षतु वायुरूरू अश्विनौ च स्तनन्धयस्ते पुत्रान्त्सविताऽभिरक्षत्वावाससः परिधानाद्बृहस्पतिर्विश्वेदेवा अभिरक्षन्तु पश्चात्स्वाहा" ॥१२॥

हेकन्ये ! 'द्यौः' द्युलोकाभिमानो देवता सूर्यः'ते' तव 'पृष्ठं रक्षतु' 'वायुरश्विनौ च ऊरू'रक्षन्त्विति वचनविपरिणामेनान्वयः । किञ्च'स्तनन्धयः'(१) स्तनाधारां'स्ते'तव'पुत्रान्' 'सविता' आदित्यः 'आवाससः परिधानात्' वासः परिधानयोग्यावस्थातः प्राक् । 'अभिरक्षतु' ततः 'पश्चात्' 'बृहस्पतिर्विश्वेदेवाश्च' 'अभिरक्षन्तु'तेभ्यः'स्वाहा'सुहुतमस्तु ॥ १२ ॥

"माते गृहेषु निशि घोष उत्थादन्यत्र त्वद्रुदत्यः सविँशन्तु । मा त्वं रुदत्युर आवधिष्ठा जीवपत्नी पतिलोके विराज पश्यन्ती प्रजां सुमनस्यमानाँ स्वाहा" ॥ १३ ॥

हेकन्ये ! 'ते' तव 'गृहेषु' 'निशि'रात्रौ 'घोषः' आक्रन्दरूपः शब्दः 'माउत्थात्' मोत्तिष्ठतु(२) । किञ्च 'त्वदन्यत्र'त्वद्भिन्ना(३)नान्त्वत्सपत्नानां गृहेषु 'रुदत्यः' स्त्रियः 'सविँशन्तु' (४)स्वपन्तु । किञ्च 'त्वं' 'रुदती'रोदनङ्कुर्वाणा सती 'उरः' वक्षःस्थलम् । 'माऽऽवधिष्ठाः'मा त्वमुरोघातं रोदिष्यसीत्यर्थः।तथा–'जीवपत्नी' सभर्तृका त्वं 'सुमनस्यमानां'(५) सुप्रसन्नां 'प्रजां' सन्ततिं 'पश्यन्ती'सती 'पतिलोके' पतिगृहे'विराज'शोभस्व । इदमग्नये 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ १३ ॥

"अप्रजस्यं पौत्रमर्त्यं पाप्मानमुत वाऽअघम् ।
शीर्ष्णः स्रजमिवोन्मुच्य द्विषद्भ्यः प्रतिमुञ्चामि पाशँ स्वाहा" ॥१४॥

हेकन्यके ! त्वदीयम् 'अप्रजस्यम्'(६) अप्रजास्त्वं (वन्ध्यात्वम्) पौत्रमर्त्यम्' पुत्रसम्बन्धिमरणम्(७) । 'पाप्मानम्' मरणं त्वदीयम्(८) 'उतवा'

---

(१) अत्र खसःसुः' (पा० ७।१।३९) "स्तने धेटोनासिकायां ध्मश्चेति वाच्यम्" (पा० ३।२।२९ वा०) इतिखसि मुमागमः ।

(२) "माङि लुङ्" (पा० ३।३।१७५) इति लोडर्थेलुङ् । "न माङ्योगे" (पा० ६।४।७४) इत्यडागमाभावः ॥

(३) अत्र "अन्यारादि" (पा० २।३।२९) ति पञ्चमी ॥

(४) "स्यान्निद्रा शयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपी"त्यमरः ।

(५) अत्र "भृशादित्वात्" (पा० ३।१।१२) क्यङि सलोपाभावश्छान्दसोबोध्यः। "आने मुग्–" (पा० ७।२।८२) ति क्यङोमुगागमः ॥

(६) अत्र अविद्यमाना प्रजा यस्या इति बहुव्रीहौ "नित्यमसिच्प्रजामेधयोः" (पा० ५।४।१२२) इत्यसिच्समासान्तस्ततोभवार्थे यत् (पा० ४।४।११०) भवार्थोऽत्र भाव एव तद्धर्म्मः ॥

(७) "मृङ्प्राणत्यागे" (तु० आ०) "हसिमृग्रिण०" (उ० ३।८६) इत्यादिना भावे तन् प्रत्ययः । स्वार्थे यत् (पा० ५।४।३६ वा०) मर्त्यं मरणम् पुत्रस्येदं पौत्रं पौत्रञ्च तन्मर्त्यञ्चेति कर्म्मधारयः समासः ॥

(८) औपचारिकोऽयं प्रयोग इति गुणविष्णुभाष्यम् ।

अथवा 'अघम्'दुःखम्(१)। एतत्सर्वं 'शीर्ष्णः' मूर्ध्नः शकासात् 'स्रजमिव' मालाम् इव 'उन्मुच्य' ऊर्ध्वं त्वत्तोऽपसार्य (पृथक्कृत्य) 'पाशम्' मृत्युपाश-भूतमेतत्सर्वं ते 'द्विषद्भ्यः' (२)शत्रुभ्यः तानुद्दिश्य 'प्रतिमुञ्चामि' तद्गलेषु स्थापयामि(३)। इदमग्नये 'स्वाहा' सुहुतमस्तु। अत्र "सर्वे विधयश्छन्दसि विकल्पन्ते" इति नियमाद्-वा अघमित्यत्र सन्ध्यभाव आर्षः। अविवक्षया वा ॥१४॥

"परैतु मृत्युरमृतम्म आगाद्वैवस्वतोनोऽअभयं कृणोतु।
परम्मृत्योऽनुपरेहि पन्थां यत्र नो अन्य इतरोदेवयानात्" ॥
चक्षुष्मते शृण्वते ते ब्रवीमि मा नः प्रजां रीरिषोमोतवीरान्त्स्वाहा ॥१५॥

कन्यकैवाशास्ते-"मृत्युः' (४)मरणम्। मत्तः 'परैतु' दूरङ्गच्छतु। 'अमृतम्' अमरणम्। 'मे' मम 'आगात्' आगच्छतु(५)। तथा 'वैवस्वतः' यमः। (६)'नः' अस्माकम्(७)। 'अभयम्' भयाभावम्(८)। 'कृणोतु' करोतु। एवम्परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षीकृत्य मृत्युरेवाभ्यर्थ्यते-हे 'मृत्यो! मत्तः 'परम्' अन्यं 'पन्थां' पन्थानम्(९)। 'अनुपरेहि' कमप्यनुगत्यापसर। यत्र 'नः' अस्माकम् 'अन्यः' परः शत्रुरस्ति। कोऽसौ पन्थाः? 'देवयानात्' देवपथात् 'इतरः' अन्यः (१०)पितृपथः। यत्र गत्वा पुनरावर्त्तते मृत्युवशमापन्नः। किञ्च 'चक्षुष्मते शृण्वते' 'ते' तुभ्यं 'ब्रवीमि' प्रार्थये। यत् 'नः' अस्माकं 'प्रजां' सन्ततिम्। 'उत' अपि च 'वीरान्(११)'विक्रान्तान् पुरुषान् पतिपुत्रादीन् 'मा रीरिषः' मा हिंसीः(१२) तस्मै मृत्यवे 'स्वाहा' सुहुतमस्तु। अत्र "प्रकृत्यान्तः पादमव्यपरे" (पा० ६।१।११५) इति नो इत्यस्य प्रकृतिभावात्पूर्वरूपाभावः॥ १५॥

महाव्याहृतिभिश्च पृथक्॥ २५॥

महाव्याहृतिभिर्भूरादिभिस्तिसृभिः। पृथक्-प्रत्येकं, क्रियानुषङ्गार्थश्चकारः॥ १५॥

---

(१) "अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः॥
(२) "रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः" इत्यमरः॥
(३) प्रतिपूर्वकोमुञ्चतिर्निधापने वर्त्तते। एवमाङ्पूर्वोऽपि। इति बोध्यम्॥
(४) "मृत्युर्म्मरणं निधनोऽस्त्रियाम्" इत्यमरः॥
(५) लोड़र्थे लुङ् (पा० ३।४।६)॥
(६) "यमः। कालोदण्डधरः श्राद्धदेवोवैवस्वतोऽन्तकः" इत्यमरः॥
(७) "अस्मदोद्वयोश्च" (पा० १।२।५९) इत्येकत्वे बहुवचनम्॥
(८) अर्थाभावेऽव्ययीभावः (पा० २।१।६) समासः॥
(९) नलोप आर्षः॥
(१०) "इतरस्त्वन्यनीचयोः" इत्यमरः॥
(११) "वीरविक्रान्तौ" [चु० आ०] पचाद्यच् (पा०३।१।१३४) णिलोपः॥
(१२) "रिषृहिंसायाम्" स्वार्थणिजन्तान्माङि लुङ् (पा० ३।३।१७५) इति लुङ् "न माङ्योगे" (पा० ६।४।७४) इत्यडभावः॥

समस्ताभिश्चतुर्थीम् ॥ २६ ॥

इरि श्रीम० गो० गृ० द्वि० प्र० स्य प्रथमा कण्डिका ॥२॥ १ ॥ ❀ ॥

भूर्भुवः स्वः स्वाहेति समस्ताभिः चतुर्थीमाहुतिं जुहुयात् । होमस्य खल्वस्याज्यहविष्कतयाऽऽज्यतन्त्रविहितोमहाव्याहृतिहोमः पुरस्तादपि भवति । आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्ति । परन्तास्तिस्र एवाज्यतन्त्रोपक्रमविहिताः पुरस्तात् । परस्तात्तु चतस्र इदानीमेव तथोपदेशादिति बोध्यम् ॥ १६ ॥

इतिश्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां मृदुलाख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां द्वितीयप्रपाठकस्य प्रथमा कण्डिका ॥ २ ॥ १ ॥ ❀ ॥

अथ द्वितीया कण्डिका ।

हुत्वोपोत्तिष्ठतः ॥ १ ॥

उपेति-संहतहस्तत्वमुच्यते। हुत्वा संहतहस्तौ (१)दम्पती उत्तिष्ठतः। मुरारिमिश्रास्तु-उप-अग्निसमीपे होमानन्तरमेवाग्निसमीपे दम्पती उत्तिष्ठतइतिव्याचख्यौ । अत्रानन्तरमेवेत्यनेनानन्तर्यमात्रं क्त्वार्थो न तु समानकर्तृकत्वमपीत्युच्यते । दृश्यते चासमानकर्तृकेऽपि कर्म्मणि क्त्वाश्रुतिः । "आज्याहुतिं हुत्वा मुख्यं धनं दद्यात्" इत्येवमादौ बहुलम् । अत्र खलु ऋत्विग्जुहोति यजमानोददाति । होमङ्कुर्वाणस्य पत्युरंसमन्वारम्भमाणा वधूरपि कया चिद्विवक्षया होमानुकूलचेष्टावती भवति । इत्यस्ति समानकर्तृत्वमिति तत्त्वकारः । केचित्तु उपेत्याञ्जलिं बध्वेत्याहुः ॥ १ ॥

अनुपृष्ठं पतिः परिक्रम्य दक्षिणत उदङ्मुखोऽवतिष्ठते वध्वञ्जलिङ्गृहीत्वा ॥ २ ॥

पतिश्चानुपृष्ठं-(२)वधूं पृष्ठेन परिक्रम्य वधूदक्षिणतः । उदङ्मुख उत्तराभिमुखोभूत्वा वध्वञ्जलिं-वध्वास्तस्या एवाञ्जलिं दक्षिणेन पाणिना गृहीत्वा अवतिष्ठेतेत्यर्थः(३) । स खल्वयमञ्जलिः पाणिग्रहणपर्यन्तं स्थास्यति । पतिश्च तावन्तं कालममुमञ्जलिमनापत्सु न त्यजेत् । तथाच गृह्यान्तरम्—

"हुत्वाऽऽज्यमथ जायाया अन्वारभ्याञ्जलिम्पतिः ।
न विमुञ्चेदनापत्सु यावत्पाणिग्रहोजपः" ॥ इति ॥ २ ॥

---

(१) एतच्च भट्टभाष्यानुसारि व्याख्यानम् ॥

(२) अत्रानुपूर्व्येऽव्ययीभावः (पा० २।१।६।) ॥ पृष्ठेनेति प्रकारित्वं तृतीयार्थः । (पा० २।३।१८ वा०) । "प्रकृत्यादिगणाज्जाता तृतीया तु तदात्मताम् । अवच्छेदकताबुद्धिप्रकारित्वादि संश्रती"ति हर्युक्तः ।

(३) ऊर्ध्वस्तिष्ठेत् । विधौ लेटि रूपमेतत् । अत्र "किं कृत्वा ? वध्वञ्जलिङ्गृहीत्वा

पूर्वा माता लाजानादाय भ्राता वा वधूमाक्रामयेदश्मानं दक्षिणेन प्रपदेन ॥ ३ ॥

पूर्वा-पूर्वदिगवस्थिता । माता-प्रकृतत्वाद्वध्वाः । भ्राता वा तस्या एव । पूर्वदिगवस्थित एव सव्यहस्तेन लाजानादाय लाजपूर्णं शूर्पं कृत्वा-आदाय । दक्षिणहस्तेन वधूं दक्षिणेन प्रपदेन पादाग्रेण(१) । अश्मानं-शिलापुत्रकम् आक्रामयेत् । केचित्तु-पूर्वा बह्वीनां मातॄणां प्रथमेति व्याचक्षते तन्न मातृबहुत्वस्यासार्वत्रिकत्वात् ॥ ३ ॥

पाणिग्राहोजपति "इममश्मानमारोहे"ति ॥ ४ ॥ (मं०ब्रा०२।१।१)

स्पष्टार्थम् । मन्त्रस्तु—

"इममश्मानमारोहाश्मेव त्वं स्थिरा भव ।
द्विषन्तमपबाधस्व मा च त्वं द्विषतामधः" ॥ ३ ॥ इति ।

अस्यार्थः—हे कन्यके! त्वम् 'इमं' पुरःस्थम् 'अश्मानं' दृषत्पुत्रम् । 'आरोह' आक्राम । किञ्च 'अश्मेव' पाषाणवत् 'त्वं स्थिरा भव' । ततश्च 'द्विषन्तम्'(२) शत्रुम् 'अपबाधस्व नितान्तं पीडय । 'त्वञ्च' 'द्विषताम्' 'अधः' पादतले 'मा' "भू"रिति शेषः(३) ॥ ४ ॥

सकृत्संगृहीतं लाजानामञ्जलिं भ्राता वध्वञ्जलावावपति॥ ५ ॥

सकृत्-एकवारं संगृहीतम्—सम्यग्गृहीतम् । अविकिरन्निति यावत् । लाजानामञ्जलिम् अञ्जलिपरिमितान् लाजान् । भ्रातेत्यनन्तरं "माता(४) वे"ति शेषः ॥ ५ ॥

तꣳसोपस्तीर्णाऽभिघारितमग्नौ जुहोत्यविच्छिन्दत्यञ्जलिम् "इयन्नार्युपब्रूते" इति ॥ ६ ॥ (मं० ब्रा० २।१।२)

स्वेनाञ्जलिनेति भट्टाभाष्यम् । भवदेवभट्टादयश्च । पूर्वमञ्जलिकरणमनयोः सूत्रितं तदुभयमेवमुपयुज्यते । तदत्र पत्युरञ्जलिकरणस्यार्थवत्तां न पश्यामः ॥

(१) "पादाग्रं प्रपदम्" इत्यमरः ।

(२) "रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः" इत्यमरः ।

(३) अत्राशिषि लिङोऽर्थे लुङ् (पा० ३।३।१७६) ॥

(४) भ्राता सोदर्य एकपितृजो (वैमात्रेयो) वा । तदभावे भ्रातृस्थानीयोयः कश्चित् । तथाचाश्वलायनगृह्यसूत्रम् "भ्राता भ्रातृस्थानोवा लाजानावपती"ति । ते चोक्ता गृह्यकारिकायाम्—

"भ्रातृस्थानः पितृव्यस्य मातुलस्य च यः सुतः ।
मातृष्वसुः सुतस्तद्वत्सुतस्तद्वत्पितृष्वसुः ॥" इति ॥

तल्लाँजाञ्चलिम् । सा-वधूः । उपस्तीर्णाभिघारितम् । अञ्जलावाज्यं सिक्त्वा(१) लाजान्निःक्षिप्य पुनराज्येनाभिघारितमित्यर्थः । अविच्छिन्दत्यञ्जलिम् । वराञ्जलेर्विच्छेदमकुर्वती । होमप्रकारः शाखान्तरे पठ्यते—

"अङ्गुल्यग्रैर्न होतव्यं तथाचाञ्जलिभेदतः ।
अञ्जलीवामपार्श्वेन लाजहोमोविधीयते ॥"

इति । अत्र होमे मन्त्रमाह—इयमिति । अत्रभाष्यकारः । अनेन वरपठितेन मन्त्रेणेत्यर्थः । इयमिति मन्त्रलिङ्गात् । 'अर्द्धोह वा एष आत्मनोयज्जाया नामे"ति वाजसनेये ब्राह्मणे पठ्यते । अतः शरीरार्द्धेन चेत्क्रियते तर्हि स्वयमेव क्रियत इत्येवमभिधाय—

"विवाहे योविधिः प्रोक्तोमन्त्रा दाम्पत्यवाचकाः ।
वरस्तु ताञ्जपेत्सर्वानृत्विग्राजन्यवैश्ययोः ॥"

इति गृह्यासङ्ग्रहवचनं(२) प्रमाणयति । वस्तुतस्तु-सूत्राद्धोममन्त्रपाठयोर्लाघवेनौत्सर्गिकसमानकर्तृकत्वलाभादियं मद्रूपा नारीत्यर्थकतया मन्त्रलिङ्गोपपत्तेश्च वधूकर्तृक एव मन्त्रपाठोऽपि । न च स्मृतेःश्रुत्यबाधकत्वान्मन्त्रस्यार्थान्तरकरणं किन्तु सूत्रं ह्येकदेशकीर्त्तनमतस्तत्रैव शेषादिपूरणमवश्यङ्कर्त्तव्यं मन्त्रलिङ्गादिति वाच्यम् । वरपठनीयत्वेऽपि दीर्घायुरस्तु मे पतिरित्यादिमन्त्रलिङ्गस्य परिहर्त्तुमशक्यत्वात् । न च तत्र वरस्यानुवादकत्वं, वध्वाः पूर्वमनुक्तत्वादिति । एवञ्च सकलमैथिलाचारोऽपि सङ्गच्छते । पद्धतिरप्येवं लिखित-(गृ० सं०)वाक्यं विशेषविध्यबोधितपरमतो न विरोधइतिमुरारिमिश्राःप्राहुः । मन्त्रोयथा—"इयं नार्युपब्रूतेऽग्नौ लाजानावपन्ती ।
दीर्घायुरस्तु मे पतिः शतं वर्षाणि जीवत्वेधन्तां ज्ञातयोमम स्वाहा" ॥२॥ इति ॥

अस्यार्थः-पतिर्ब्रवीति-'इयं' 'नारी' स्त्री 'उपे'त्याग्निं 'ब्रूते' प्रार्थयते । किङ्कुर्वती 'अग्नौ' 'लाजान्' भृष्टधान्यान् 'आवपन्ती'मर्यादया क्षिपन्ती । किं ? 'मे' मम 'पतिः' भर्त्ता 'दीर्घायुरस्तु'तदेव विवृणोति—'शतं वर्षाणि जीवतु' ।

---

(१) अभिघारणञ्चाज्येन शमीपलाशमिश्राणामेव लाजानामन्यथा तन्निषेधात्। तदुक्तं गृह्यासङ्ग्रहे—"सोमप्रकृतिरेषा हि लाजानाश्रित्य तिष्ठति । विरुद्धमाज्यं सोमेन नाभिघारणमर्हति ॥ शमीपलाशमिश्राणां लाजानामभिघारणम् । पूर्वाणामुपक्लृप्तानामाचार्यैः कल्पितं यथे"ति । लाजहोमश्चायं कनिष्ठामूलात्मकसोमतीर्थेन कार्य इतिमुरारिमिश्राः प्राहुः । उक्तवचने—सोमाज्यविरोधे प्रमाणन्तु लाट्यायनीयं सामश्रौतसूत्रमपि "न राजानमालभ्यानुपस्पृश्याप आज्यमालभेरन् । तथाऽऽज्यं राजानं सर्वत्रे"ति । अस्यार्थः । सर्वत्र क्रतुषु । राजानं सोममालभ्य स्पृष्ट्वा अपोऽनुपस्पृश्य हस्तप्रक्षालनमकृत्वाऽऽज्यं घृतं नालभेरन् । तथाऽऽज्यमालभ्यानुपस्पृश्यापो राजानं सोममालभेरन्नस्पृशेयुरिति ॥

(२) कर्तृपदमेतत् ।

इति । किञ्च 'मम' 'ज्ञातयः' बान्धवाः । 'एधन्ताम्' वर्द्धन्ताम्, धनधान्यपुत्रादिभिः । इदञ्चास्मा अग्नये 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ २ ॥ ६ ॥

"अर्यमणन्नु देवं" "पूषणमि"—त्युत्तरयोः ॥ ७ ॥

(म० ब्रा० १ । २ । ३-४)

उत्तरयोर्लाजहोमयोर्यथा "अर्यमणन्नु देवं" "पूषणन्नु देवम्" इति मन्त्रौ विनियोक्तव्यावित्यर्थः । तौ यथाक्रमम्—

"अर्यमणन्नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।
स इमान्देवोऽअर्यमा प्रेतोमुञ्चातु माऽमुतः स्वाहा" ॥ ३ ॥

इति । अस्यार्थः—नुशब्दोऽत्र चार्थे । 'कन्याः' कन्यः । 'अर्यमणं' तदाख्यं 'देवम्' अभिमत दानादिगुणयुक्तम् । 'अग्निं' च 'अयक्षत' इष्टवत्यः । (पूजितवत्यः) 'स' च (अर्यमा अग्निश्च) इष्टः सन् 'इमां' कन्यां परिणीयमानाम् । 'इतः' पितृकुलात् 'प्रमुञ्चातु' प्रमुञ्चतु-प्रमोचयतु । 'मा' न 'अमुतः' अमुष्मात्पतिकुलात् । तदेतत् ताभ्यां 'स्वाहा' सुहुतमस्तु । अत्र पूर्वार्द्धेन विशेषोपसंहार इति गुणविष्णुः । मुञ्चात्विति दीर्घश्छान्दसः । अन्तर्भावितण्यर्थश्चैवमग्रेऽपि (पा०६।३।१३७) एवमग्रेऽपि ।

"पूषणन्नु देवं कन्या अग्निमयक्षत ।
स इमान्देवः पूषा प्रेतो मुञ्चातु मा पतेः स्वाहा" ॥ ४ ॥

इति । अर्थः प्राग्वत् । अत्र पतेरिति-पतिशब्दो न मुख्यार्थकः(१) । लाजहोमकर्मण आसमाप्तेस्तथात्वाभावादितिगुणविष्णुः ॥ ४ ॥

हुते पतिर्यथेतं परिक्रम्य प्रदक्षिणमग्निं परिणयति मन्त्रवान्वाब्राह्मणः "कन्यला पितृभ्य" इति ॥ ८ ॥ (मं० ब्रा० १।२।५)

हुते-वध्वा (२)लाजहोमे कृते पतिः यथेतं यथाऽऽगतं(३) परिक्रम्य पुनरागम्य प्रदक्षिणं यथा भवति तथा पत्नीमग्निं परिणयति परिसर्वतोभावेन नयेत् । अग्निप्रादक्षिण्येन भ्रामयेदित्यर्थः । "कन्यला पितृभ्य" इति-अनेन मन्त्रेण । यन्त्रोयथा—

"कन्यला पितृभ्यः पतिलोकं यतीयमप दीक्षामयष्ट ।
कन्या उत त्वया वयं धारा उदन्या इवाऽतिगाहेमहि द्विषः" ॥५॥

---

(१) किन्तु-पतिरित्याख्यातः पतिः । "नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे तु पतिते पतौ" इतिवत् । अख्यानणिजन्तात्कर्मणि क्विपि टिपलोपे णिलोपे च कृते "इन्सर्वधातुभ्य" इत्यौणादिकइन् प्रत्ययः । "गौणमुख्ययोर्मुख्ये कार्यसम्प्रत्ययः" इतिन्यायेन "पतिःसमास एवे" (पा० १।४।८) ति नियमोन प्रवर्त्ततेऽत्र ॥

(२) हुत इत्येकवचनसम्बन्धादेकस्मिन्नेव लाजाञ्जलौ हुते इत्यर्थः । अन्यथैतदनर्थकं स्यादिति चन्द्रकान्तः । (३) यथा वध्वाऽनुपृष्टमितमागमनं कृतं पत्नीदक्षिणस्यान्तथैव ।

इति । अस्यार्थः । 'इयं' 'कन्यला' कन्या(१) । 'पितृभ्यः' पितृकुलात्(२) 'पतिलोकं' पतिगृहं(३) 'यती' (४)गच्छन्ती । 'अपदीक्षां' दीक्षां वर्जयित्वा(५) 'अयष्ट' इष्टवती । दीक्षापदेनाऽत्रवैवाहिकं(६) व्रतमुच्यते । 'उत' अपि च । 'कन्या' हे कन्ये ! (७)'त्वया' सहिता(८) 'वयं' 'द्विषः' शत्रून् कामादीन् 'अतिगाहेमहि' अतिक्रामेमहि(९) । अत्र दृष्टान्तः—'धाराः' जलस्य (सुशीतलाः) कर्त्र्यः 'उदन्याः' (१०)पिपासाः कर्म्मभूताः 'इव'। ता (धाराः) यथा ताः (पिपासाः) शमयन्ति तद्वत् ॥ ५ ॥

"यतीयमि"ति मन्त्रलिङ्गान्मन्त्रं पठन्परिणयतीति गम्यते । सोऽयम्पतिरञ्जलिमविमुञ्चन्नेव पत्नीम्परिणयतीत्यवोचाम । कस्याञ्चिदापदि पत्युरसामर्थ्ये अन्योवा मन्त्रवान् अधीतवेदोब्राह्मणः परिणयति । वाशब्दाज्जघन्योऽयं पक्ष आपत्सु समाद्रियते । अस्मिन्नपि पक्षे पतिरेव मन्त्रं पठति । "त्वया वयं द्विषोऽतिगाहेमही"ति मन्त्रलिङ्गात् । अत्र चाग्निप्रदक्षिणे लाजादीनामपि प्रदक्षिणमुक्तं गृह्यासंग्रहे—

"लाजानाज्यं स्रुवङ्कुम्भं प्राजनाश्मानमेव च ।
प्रदक्षिणानि कुर्यातां दम्पती न विनाग्निकम् ॥
प्राजग्राहमुदग्ग्राहं तथा ब्रह्माणमृत्युजम् ।
एतानि बाह्यतः कृत्वा शेषाणान्तु प्रदक्षिणम् ॥
दक्षिणान्दिशमाश्रित्य यमोमृत्युश्च तिष्ठतः ।
तयोः संरक्षणार्थाय तस्माद्ब्रह्मा बहिर्भवेत् ॥"

इति । लाजादीनाम्प्रदक्षिणङ्कार्यम् । प्राजग्राहादीनान्न कार्यमित्यर्थः ॥ एवञ्चाग्निप्रदक्षिणकाले कलशः स्कन्धदेशादवतार्य शुचौ देशे स्थाप्यस्तेन तस्य

---

(१) स्वार्थे ल्यप् । "तद्धिताः" (पा० ४।१।७६) इत्यधिकारसूत्रे बहुवचननिर्देशेनानुक्तेण्टिकन्नादिवदस्याप्यल्पार्थे स्वार्थे वा विधानानुमानात् ॥

(२) पतिलोकमित्येतत्साहचर्यात् बहुत्वमार्षम् ।

(३) पतिर्लोक्यते दृश्यते यत्रेत्यर्थाद्गृहमुक्तम् । कुलं गृहमित्यनर्थान्तरम् "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्वपि । भवने च तनौ क्लीबमि"ति मेदिन्यभिधानात् ॥

(४) एतेर्लटःशतरि यण् (पा० ६।४।८१) ङीप् ।

(५) अपपरी वर्जने भवतः ॥

(६) गुणविष्णुस्तु—त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनावित्यादि व्रतमत्रोक्तवान् ॥

(७) वर्णव्यत्ययआर्षः । (पा० ३।१।८९) ।

(८) सहार्थयोगे तृतीया (पा० २।३।१९) ।

(९) "गाहूविलोडने" (भ्वा० आ०) विलोडनं विनाशः । अतिगाहनमतिक्रमणं विनाशनमित्यनर्थान्तरम् ॥

(१०) "उदन्या तु पिपासा तृट्" इत्यमरः ।

प्रदक्षिणाऽन्तर्भावः। तद्वारकस्य बहिर्भावश्चोपपद्यत इति ध्येयम्। एवमन्यत्र॥ ८॥

परिणीता तथैवाऽवतिष्ठते, तथा क्रामति, तथा जपति, तथाऽऽवपति, तथा जुहोति॥ ९॥

परिणीता—वधूः। तथैवानुपृष्ठगमनेन दक्षिणस्यामुदङ्मुखाऽवस्थितेन पत्या गृहीताऽञ्जलिः प्राङ्मुखः। अवतिष्ठते-ऊर्ध्वस्तिष्ठति। तथेति। अश्मारोहणादि परिणयनान्तङ्कर्म्म उक्तेनैव प्रकारेण वारत्रयङ्कुर्यात्। जपति-पठति ("पाणिग्राह" इति शेषः) आवपति-अञ्जलौ लाजान्। माता-भ्राता वा॥९॥

एवन्त्रिः॥ १०॥

एवमुक्तप्रकारेणानन्तरोक्त सर्वं त्रि-र्वारत्रयङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः। एवञ्च-"इममश्मानमि"ति "कन्यला पितृभ्य"इति च मन्त्रावावर्त्तनीयौ। तत्रोत्तरयोर्म्मन्त्रविशेषावुक्तावेवेति॥ १०॥

चतुर्थ्यां वेलायाम्—

शूर्पेण शेषमग्नावोप्य प्रागुदीचीमभ्युत्क्रामयन्ति-"एकमिष" इति॥ ११॥ (म० ब्रा० १।२।६)

शूर्पेण-शूर्पकुष्ठेन(१)। शेषं—लाजशेषम्(२)। अग्नौ समिद्धेओप्य(३)

(१) तथाच पारस्करगृह्यम्-"चतुर्थं शूर्पकुष्ठेने"ति। कुष्ठं-जिह्वास्य। तथाच गृह्यासङ्ग्रहे—"यथा लाजाञ्जलिर्वध्वा हूयतेऽङ्गुलिपर्वभिः। एवं लाजहविःशेषो हूयते शूर्पजिह्वये"ति। यत्तु शूर्पकोणेनेति चन्द्रकान्तस्तन्न-"अग्रे च विधवा नारी कोणे चैव मृतप्रजा। जुहुयाच्छूर्पकुष्ठेन न चाग्रेण न कोणयोः" इति परिशिष्टान्तरदर्शनात्। सौकर्यार्थमेतत्। एवं हि सर्वेषां लाजानामावापः सुकरो भवति। इतरथा विकीर्णानामनग्नावपि पातः स्यात्॥

(२) अत्रोपस्तीर्णाभिघारितमिति भवदेवभट्टादयः। शेष इति वचनात्सर्वावापोऽवगम्यते। न किञ्चिदवशेष्यमित्यर्थः।

(३) अत्रोप्येति वचनात्तूष्णीमस्य प्रक्षेपः। मन्त्रदेवतयोरनुपदेशात्। तस्मादत्र स्विष्टकृन्निवर्त्तते। इत्थमेव शेषस्योपक्षयात। तथाच गृह्यान्तरम् "शूर्पपुटेनाभ्यात्मं तूष्णीञ्चतुर्थम्।" इति। अत्र तूष्णीमिति वचनं प्राजापत्यज्ञापनार्थमिति गार्ग्यनारायणः। युक्तञ्चैतत्। "आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते। मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरिति स्थितिरि"ति छन्दोगपरिशिष्टात्। "त्रिःपरिणीता प्राजापत्यं जुहोती"ति च गृह्यान्तरम्। तस्माद्वधूः शेषञ्जुहोति वरश्च प्रजापतिं ध्यायतीति सिद्धम्। स्मरन्ति च-"शूर्पाग्रेणैव होतव्यं तूर्ष्णी निरवशेषतः। तस्मात्तूष्णीन्तु जुह्वत्यां वरो ध्यायेत्प्रजापतिम्।" इति। "प्रजापतिञ्चतुर्थ्यन्तं स्वाहायुक्तं वरःस्मरेत्।" इति चैवमादि। "तस्मादग्नये स्विष्टकृते स्वाहे"ति लाजशेषं जुहुयादिति भवदेवरघुनन्दनादिमतमसङ्गतं, प्रमाणविशेषाभावाच्च। एतदनन्तरं वामदेव्यगानम् इति सरलाकारकल्पनायामपि प्रमाणान्तरमपश्यामः। "वामदेव्यं गणेष्वन्ते" इति कर्म्मप्रदीपविरोधात्॥

प्रक्षिप्य। शेषहोमङ्कृत्वाऽवस्थितां वधूं(१) प्रागुदीचीमैशानीं दिशम्। अभिवराभि(२)मुखीम्। उत्क्रामयन्ति—दक्षिणपादाङ्गुष्ठमुन्नाम्य वामञ्चानु(३)गमयन्ति "एकमिष" इत्येवमादिभिः सप्तभिर्मन्त्रावयवैः। प्रतिमन्त्रमेकैकः पादन्यास इत्यर्थः। बहुवचनादनियतः कर्त्ता। मन्त्रा यथा—

"एकमिषे विष्णुस्त्वा नयतु १ द्वे ऊर्ज्जे वि० २ त्रीणि व्रताय वि० ३ चत्वारि मायोभवाय वि० ४ पञ्च पशुभ्यो वि० ५ षड्रायस्पोषाय वि० ६ सप्तसप्तभ्योहोत्राभ्योविष्णुस्त्वा नयतु ७ ॥ ६ ॥

अस्यार्थः—हे कन्ये! 'विष्णु'र्विश्वव्यापकोनारायणः। 'त्वा' त्वाम् 'इषे' अन्नाद्यर्थलाभाय (नि० २।७।१४८) 'एकं' पदम्। 'आनयतु'। १। एवम् 'उर्ज्जे' बललाभाय(४)। २। 'व्रताय' यज्ञकर्म्मणे(५) (निघं०२।१।१७)। ३। 'मायोभवाय' सुखप्राप्तये(६)। (निघं० ३।६।७)। ४। 'पशुभ्यः' (७)पशुप्राप्तये। ५। 'रायस्पोषाय' धनपुष्ट्यै'(८)। ६। 'सप्तभ्यो' 'होत्राभ्यः' अच्छावाकादिभ्यः(९)। ७। इति ॥ ११ ॥

दक्षिणेन प्रक्रम्य सव्येनानुक्रामेत् ॥ १२ ॥

दक्षिणेन-पादेन। प्रक्रम्य-गत्वा। अनु-पश्चात्। सव्येन-वामेन। क्रामेत्। गच्छेत्। क्रममाणा सव्यं (१०)पादमग्रतो न कुर्यात्। इत्यर्थः ॥ १२ ॥

ताञ्च क्रामन्तीं पतिः—

"मा सव्येन दक्षिणमतिक्रामे"ति ब्रूयात् ॥ १३ ॥

अत्र "पतिर्वधूमि"ति शेषः। सव्येन-वामेन। दक्षिणं-पादं माऽतिक्राम। अग्रतोवामपादम्मा कार्षीरित्येवं ब्रूयात्। अत्र "सखा सप्तपदी भवे"ति मन्त्र-

---

(१) एकउपपत्तये स्थितमित्यध्याहृतं वेदितव्यम् ॥

(२) वरन्तिर्यक्पश्यन्ती पृष्ठतोऽग्रे पादप्रक्षेपङ्कुर्यात्। इति भावः।

(३) पश्चात्प्रक्षेपयन्ति। अत्रायमाशयः। वामाङ्गी जाया सा सर्वदा पश्चात्पत्युरवतिष्ठेत। इत्येतथा दृष्टान्तभूतयाऽऽवृतेति।

(४) "ऊर्जबलप्राणनयोः" (चु० प०) क्विप् ॥

(५) तथाच निरुक्तम् "व्रतमिति कर्म्मनाम वृणोतीति सतः" इति (२।१३।८) ॥

(६) मय इति सुखनाम (निघं० ३।६।७) दीर्घं आर्षः। (पा० ६।३।१३७) मयसो भवनं मायोभवः। भवतेः "ऋदोरप्" (पा० ३।३।५७) इति भावेऽप्प्रत्ययः ॥

(७) तादर्थ्ये चतुर्थी (पा० १।४।४४वा०) तादर्थ्यमुपकार्योपकारकभावः।

(८) रै इति धननाम (निघं० २।१०।१६) ततः षष्ठी। पोषणं पोषोवञ्। षष्ठ्याः पतिपुत्रे०" (पा० ८।३।५३)त्यादिना सत्वम् "अर्थो रै विभवाअपो"त्यमरोऽपि ॥

(९) होत्राशब्द ऋत्विग्वाचीति "होत्राभ्यश्छन्दसी" (पा० ५।१।१३५)ति सूत्रे वृत्तिकृतः प्राहुः ॥

(१०) सव्यपादस्याग्रे निधानं गमने स्त्रीस्वभाव इति प्रतिषिध्यते।

स्याशंसने पद्धतिकृता विनियोग उक्तः । युक्तश्च तथा मन्त्रलिङ्गात् । इतिमुरारिमिश्राः शुभकर्म्मनिर्णये प्राहुः । मन्त्रो यथा—

"सखा सप्तपदी भव सख्यन्ते गमेयम् । सख्यन्ते मा जोषाः । सख्यन्ते मा योष्ठ्याः ॥ ७ ॥ (मं० ब्रा० १।२।७) इति ।

अस्यार्थः । पतिः कन्यां प्रार्थयते—हे कन्ये ! त्वं मम 'सखा' सखी(१) सती 'सप्तपदी' सप्तपदाऽऽक्रान्तेष्वर्थेषु सहचारिणी 'भव' अहं 'ते' तव 'सख्यं' (२)मैत्रीं 'गमेयं' तव(३) सखा भवेयमित्यर्थः । किञ्च 'ते' तव । मया सह यत् 'सख्यं' तत् अन्याः 'योषाः' स्त्रियः । तेसपत्न्यः 'मा' "छिन्दन्तु" इतिशेषः । किञ्च 'मायोष्ठ्याः'(४) सुखकारिण्यः स्त्रियः । 'ते' त्वया(५) सह । 'सख्यं "कुर्वन्त्वि-"ति शेषः ॥ ७ ॥

ईक्षकान्प्रतिमन्त्रयेत "सुमङ्गलीरियं वधूरि-"ति ॥ १४ ॥

(मं० ब्रा० १।२।८)

ईक्षकान्-वधूं प्रेक्षितुमागतान् । प्रतिमन्त्रण-मनुमन्त्रण-मित्यनर्थान्तरम् । तच्चात्रेक्षकानवलोकयता कर्त्तव्यम् । योग्यत्वात् । तदाह कर्म्मप्रदीपः—

"स्पृशन्ननामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि ।
अनुमन्त्रणीयं सर्वत्र सर्वदैवाऽनुमन्त्रयेत् ॥" इति । मन्त्रोयथा—
"सुमङ्गलीरियं वधूरिमां समेत पश्यत ।
सौभाग्यमस्यै दत्त्वायाथास्तं विपरेत न ॥" ८ ॥ इति ॥

इति । अस्यार्थः—हेप्रेक्षकाः ! 'इयं वधूः' 'सुमङ्गलीः'(६) प्रशस्तमङ्गलवती परिणीता यतोऽतो यूयं 'समेत' समागच्छत । समागत्य च 'इमां 'पश्यत' । 'अथ' अनन्तरम् । 'अस्यै' वध्वै 'सौभाग्यं' सुभगात्वं 'दत्त्वाय' दत्त्वा । (७)यूयम् 'अस्तं' स्वगृहम् (निघं० ३।४।५) 'विपरेतन' विपरेत(८) । गच्छत । यद्वा—

---

(१) "सख्यशिश्वीति भाषायाम्" (पा० ४।१।६२) इतिस्मरणाद्वेदे सखेत्येव भवति ॥

(२) "सख्युर्यः" (पा० ५।१।१२६) इति भावे यप्रत्ययः ।

(३) अत्र "लिङ्याशिष्यङ्" (पा० ३।१।८६) इत्यङागमः । अत्र गमेयमित्युक्त्यात्वद्विरुद्धं नाचरेयमित्यपि गम्यते ॥

(४) मय एव मायः । सुखम् (निघं० ३।६।७) दीर्घ आर्षः । (पा० ६।३।१३७) तस्य स्थानं मायोष्ठम् । तत्र भवा मायोष्ठ्याः । "भवेच्छन्दसि" (पा० ४।४।११०) इतियत्प्रत्ययः ॥

(५) तृतीयार्थे षष्ठी (पा० २।३।६८) बाहुलकात् ।

(६) "छन्दसीवनिपौ च वक्तव्यौ" (पा० ५।२।१२२) इति मत्वर्थे ईप्रत्ययः ।

(७) "स्नो यक्" (पा० ७।१।४७) इति यगागमः ।

(८) "तप्तनप्तनथनाश्च" (पा० ७।१।४५) इति तस्य तनबादेशः ।

'दधातु'(१) । तथा'धाता' प्रजापतिः 'सं' दधातु । 'देष्ट्रा' धर्म्मादुप(२) देष्ट्रा-(वाग् देवता) 'सं' दधातु । सुस्थिते करोतु। अत्र नौ इतिपुनः प्रयोग आदरार्थः। ऊः पादपूरणः । यद्वा पलोप एवार्षः (पा० ३।१।८५) ।। इति ।। ९ ।।

ऋगेषा पुरस्तादपि (२।१।१८ सूत्रे) उपात्ता पद्धतिक्रमेण । स एष पुनरुपन्यासोऽस्या वरस्यानेन कन्याऽभिमुखीकरणाय । येन पश्चाद्वरोनानुतपेत् । अतएवात्रापि कन्यावरयोः सम्मुखीकरणं पद्धतिषूक्तम् ।। अत्र वरवध्वोरभिषेकमन्त्रस्याभ्यासः । "तथैतरामि"ति भेदेनोपन्यासादितरथा समासः स्यात् । तथाच सूत्रान्तरम्-"भेदे मन्त्रावृत्तिः सम्पातित्वादि"ति । तथा चोक्तम्-"कर्म्मावृत्तौ तु मन्त्रस्याप्यावृत्तिर्गृह्यकर्म्मणि" इति । गृह्यासंग्रहे—

"अभिषिक्तन्तु विधिना पाणिग्राहन्तु प्राजनी ।
रक्षार्थमनुगच्छेत सप्ताहन्त्र्यहमेव वा ।।" इति ।।

प्राजनी-प्राजन-(प्रतोद-) वान् । पूर्वन्निर्द्धारितः स्वङ्कार्यमिदमनुतिष्ठेदित्यर्थः । मत्वर्थ इनिः । (पा० ५।२।१२५) ।। १५ ।।

अवसिक्तायाः सव्येन पाणिनाऽञ्जलिमुपोद्गृह्य दक्षिणेन पाणिना दक्षिणम्पाणिंँ साङ्गुष्ठमुत्तानङ्गृहीत्वैताः षट् पाणिग्रहणीया जपति"गृभ्णामित"इति ।। १६ ।।

(मं० ब्रा० १।२।१०-१५)

अत्र सेकस्थानस्थाया एवाञ्जलिग्रहणप्राप्त्यर्थमवसिक्ताया इति निर्देश इति भाष्यकृतः । अवसिक्तायाः कृताभिषेकायाः । उपेतिसामीप्ये । तथाच मणिबन्धप्रदेशे उत्तानं गृहीत्वेत्यर्थः । (३)पाणिग्रहणीयाः पाणिग्रहणकर्म्मणि नियुक्ताः(४) । जपति-प्रकृतत्वाद्वरः । "गृभ्णामित"इत्यादिका ऋचः । ता यथा—

"गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथासः ।
भगोअर्यमा सविता पुरन्धिर्म्मह्यन्त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः" ।। १० ।।

हे कन्ये ! 'ते' तव 'हस्तं' साङ्गुष्ठं करमहं 'गृभ्णामि' गृह्णामि(५) । 'यथा'

---

(१) व्यवहितोपसर्गप्रयोगः (पा० १।४।८२) आर्षः ।।

(२) उपसर्गेण धातुरिव धातुनोपसर्गोऽप्यध्याहार्य इति ।

(३) "उत्तानेनोत्तानं गृह्णाति । नीचेन चोत्तानम्" इति शाखान्तरदर्शनात् । अत्रोत्तानेनेति सव्याभिप्रायं, नीचेनाधोवनतेनेति दक्षिणाभिप्रायम् । तथाच सव्येन करस्य पृष्ठग्रहणं प्रतीयत इति रघुनन्दनवर्णनं शोभनमेव ।।

(४) पाणिग्रहणार्थबोधिका इति यावत् । शौषिकश्छस्तस्येयादेशः ।।

(५) "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" (पा० ३।१।८४ वा०) इति हस्य भत्वम् ।

येन हस्तग्रहणप्रकारेण । 'पत्या' 'मया' सह त्वं 'जरदष्टिः' जर(१)च्छरीरा 'आसः' भवेः(२) । हस्तग्रहणे कुतस्त्वाधिकार इत्याकाङ्क्षायामाह–'भग' इत्या-(३)दयः'देवाः' 'त्वा' त्वाम् 'मह्यम्' 'अदुः' दत्तवन्तः । किमर्थम् ! 'गार्हपत्याय' गृहस्वामित्वाय । भाविगार्हस्थ्यं सेवितुं वा । गार्हपत्याग्निसेवायै वा । किञ्च 'सौभगत्वाय' सुभगानां समूहः सौभगं तस्याभावः सौभगत्वम् तस्मै (तदर्थम्) निरतिशयानन्दावाप्तये । इत्यर्थः । यद्वा–किमर्थं हस्तं ते गृह्णामि ? सौभगत्वाय सुभगात्वाय । (सौभाग्याय) मया] गृहीतहस्तायास्ते सुभगात्वं–सुवासिनीत्वं भविष्यतीति स्वार्थेऽत्राणप्रत्ययः ॥ १६ ॥

"अघोरचक्षुरपतिघ्न्येधि शिवा पशुभ्यः सुमनाः सुवर्चाः ।
वीरसूर्जीवसूर्देवकामा स्योना शन्नो भव द्विपदे शञ्चतुष्पदे" ॥ ११ ॥

अस्यार्थः—हे कन्यके ! त्वम् 'अघोरचक्षुः' सौम्यदृष्टिः । अपापदृष्टिर्वा । 'अपतिघ्नी'जीवभर्तृका च 'एधि'भव । एतस्मात्संस्कारात् । एवं 'पशुभ्यः' गवादिभ्योऽस्मदाश्रितेभ्यः 'शिवा' हितैषिणी भव । 'सुमनाः' सुप्रसन्नचित्ता । 'सुवर्चाः' उज्ज्वलरूपा (वस्त्रालङ्कारादिभिः) 'वीरसूः' सुपुत्रजननी । 'जीवसूः' अमृतप्रजा । 'देवकामा'देवानग्न्यादीन्कामयतेऽभिलष्यति परिचरणाय । सा तथाभूता । यद्वा–देवनं देवः क्रीड़ा । तत्कामा । 'स्योना' सुखकरी (निघं० ३। ६।१५) त्वं 'नः' अस्माकं 'द्विपदे' भृत्यादिपोष्यवर्गाय(४) । तथा 'चतुष्पदे' पशुवर्गाय । 'शं' सुखहेतु'र्भव' ॥ ११ ॥ इति ॥

"आ नः प्रजां जनयतु प्रजापतिरा जरसाय समनक्त्वर्यमा ।
अदुर्म्मङ्गलीः पतिलोकमाविश शन्नोभव द्विपदे शञ्चतुष्पदे" ॥१२॥

अस्यार्थः—'प्रजापतिः' स्रष्टा (ब्रह्मा) 'नः' अस्माकम् 'प्रजाम्' पुत्रपौत्रादिरूपाम् । 'आ जनयतु(५)' समन्तात् उत्पादयतु । 'आ जरसाय' जरापर्य(६)न्तम् । अथ 'अर्यमा' देवः 'समनक्तु' प्रकटगुणां करोतु तामेव प्रजाम् ॥ हे कन्यके ! 'मङ्गलीः'(७) मङ्गल्योमङ्गलवत्योदेवताः । 'त्वा' त्वां, मह्यम् 'अदुः' दत्त-

---

(१) बहुवर्षायुष्मतीवृद्धा । जरन्तं जरात्वम् (वृद्धात्वम्) अश्नोतीति क्तिच्संज्ञायाम् । (पा० ३।३।१७४) शस्य षत्वं ष्टुत्वं च ।

(२) व्यत्ययश्छान्दसः ।

(३) अत्र भगोऽर्यमा इत्यसन्धिः (पा० ६।१।११५) प्रकृतिभावात ॥

(४) व्यवहितोपसर्गप्रयोगश्छान्दसः (पा० १।४।८२) ।

(५) व्यत्ययेन पञ्चम्यर्थे चतुर्थी । (पा० ३।१।८५) "शरदादित्वात्" (पा० ५।४।१०७) टच्समासान्तः । "जराया जरश्चस्व" (ग० सू०) इति टच्सन्नियोगेन जरसादेशः।

(६) मत्वर्थे ई प्रत्ययः (पा० ५।२।११२ वा०) छान्दसः । "दीर्घाज्जसिच" "वाच्छन्दसि" (पा० ६।१।१०५-६) इति वा पूर्वसवर्णदीर्घः ।

वत्यः । सायणस्तु-अदुर्मङ्गली: । दुर्मङ्गलरहिता सुमङ्गलीस्त्वमिति व्याचख्यौ । (ऋ० सं० ८।३।२८।३) । अतस्त्वम् । 'पतिलोकम्' पतिगृहम् । 'आविश' प्राप्नुहि । अथ च 'नः' अस्माकं 'द्विपदे' चतुष्पदे' च 'शं' भवेत्युक्तार्थकम्॥१२॥

"इमान्त्वमिन्द्र मीढ्वः सुपुत्रां सुभगां कृधि ।
दशास्यां पुत्रानाधेहि पतिमेकादशं कृधि ॥ १३ ॥

अस्यार्थः—हे 'इन्द्र' ! 'त्वं' 'मीढ्वः' सेचकः । (निषेक्ता) रसाधिष्ठातृत्वात्(१) । 'इमां' वधूं 'सुपुत्रां' शोभनपुत्रवतीं 'सुभगां' सौभाग्यवतीञ्च'कृधि' (२)कुरु । किञ्च 'अस्यां' वध्वां 'दश' दश संख्याकान् 'पुत्रान्' 'आधेहि' गर्भीकुरु । 'पतिं' भर्त्तारञ्चास्या माम् 'एकादशम्' एकादशानां संख्यानां(३)पूरकम् 'कृधि' कुरु ॥ १३ ॥ इति प्रार्थ्यते ।

"सम्राज्ञी श्वशुरे भव सम्राज्ञी श्वश्र्वाम्भव । ननान्दरि सम्राज्ञी भव सम्राज्ञी अधि देवृषु ॥ १४ ॥

अस्यार्थः—हे कन्ये ! त्वं 'श्वशुरे' पत्युर्मम पितृविषये 'सम्राज्ञी' प्रधान सुवासिनी(४) 'भव' । एवं 'श्वश्र्वां' श्वश्रूविषये 'सम्राज्ञी' उक्तवदर्थिका 'भव' आदरार्थे पुनर्वचनम् । तथा 'ननान्दरि' पत्युर्म्मम भगिन्याम् । 'सम्राज्ञी भव' एवं 'देवृषु' देवरेषु(५) 'अधि' अधीश्वरी(६)सती 'सम्राज्ञी' भव ॥१४॥

"मम व्रते ते हृदयन्दधातु मम चित्तमनु चित्तन्तेऽअस्तु ।
मम वाचमेकमना जुषस्व बृहस्पतिस्त्वा नियुनक्तु मह्यम्"॥१५॥

अस्यार्थः—हे कन्यके ! 'बृहस्पतिः' सुरगुरुः (मेधाधिपतिः) 'मम' पत्युः 'व्रते' परिचरणकर्म्मणि(७) । 'ते' तव 'हृदयं' मनः 'दधातु' स्थापयतु ।

---

(१) इन्द्रोऽपां पतिः । आप एव हि वीर्यभावमापद्यन्ते-इति पदार्थतत्त्वविदः प्राहुः ॥ मीढ्व इति "दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च" (पा० ६।१।१२) इति क्वस्वन्तोनिपातोऽयम् । "मतुवसोरुसम्बुद्धौ छन्दसि" (वा० ८।३।१) इति रुत्वम् ।

(२) "कःकरत्करतिकृधी" (पा० ८।३।५०) त्यादिना निपातितोऽयम् । एवमग्रेऽपि॥

(३) "तस्य पूरणे डट्" (पा० ५।२।४८) इति डटि टिलोपः । (पा० ६।४।१४४)॥

(४) प्रधानतयाऽन्याभ्यः सविशेषं परिचर ।

(५) "श्यालाः स्युर्भ्रातरः पत्न्याः स्वामिनोदेवृदेवरौ" इत्यमरः ॥

(६) अत्र "अधिरीश्वरे" (पा० १।४।९४) इत्यधेः कर्म्मप्रवचनीयसंज्ञायां तद्योगे "यस्मादधिकं यस्य चेश्वरवचनं तत्र सप्तमी" (पा० २।३।९) इति सप्तमी । यस्येति षष्ठ्या हि-अत्र निरूपितत्वं निष्ठत्वं च सम्बन्धोऽर्थः । ईश्वरे इति भावप्रधानोनिर्देशः । "अकयोरि"-(पा० १।४।२२)ति वत् । तथाच यन्निरूपितं यन्निष्ठञ्चैश्वर्यमुच्यते तत्र सप्तमीत्यर्थः । एवञ्च देवृपदात्सप्तम्या तेषान्तस्याश्च परस्परमाधिपत्यं गम्यते । तेन च सविशेषत्वसद्भाव उक्तोभवति मन्त्रदृशा । तथाच वृत्तिकृद् वचनम् "ऐश्वर्ये तु स्वस्वामिभ्यां पर्यायेण सप्तमी"ति ॥

(७) तथाच निरुक्तम् "व्रतमि"ति कर्म्मनाम (निघं०२।१।७)वृणोतीति सतः"इति॥

'मम चित्तमनु' मच्चित्तानुकूलं 'ते' तव 'चित्तं' मनः 'अस्तु' भवतु। 'एकमनाः' अनन्यचित्ता त्वम् 'मम वाचं' 'जुषस्व' सेवस्व(१)। हृष्टचित्ताऽऽदरेण कुरु। 'त्वा' त्वां स 'मह्यम्' मदर्थं (माम्प्रसादयितुम्) 'नियुनक्तु' नियोजयतु अन्तर्भावितण्यर्थो युजिरत्र ॥ इति ॥ १५ ॥

समाप्तासूद्वहन्ति(२) ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीये गृह्यसूत्रे द्वि० प्र० स्य द्वितीया कण्डिका ॥ २॥ २ ॥ ❀॥

समाप्तासु पाणिग्रहणक्रियासु वरसहाया वधूं विद्यादिसम्पन्नं ब्राह्मणकुलं यत्र तत्र उद्वहन्ति—उद्वहेयुर्नयेयुरित्यर्थः। तथाच गृह्यासंग्रहे—

"यत्र विद्या च वृत्तञ्च सत्यं धर्म्मः शमोदमः।
अभिरूपः स विज्ञेयः स्वाश्रमे योऽव्यवस्थितः ॥"

इति। अभिरूप इत्यस्यस्थाने "अभिवादे" इतिपठित्वा। अभिवादे—प्रशस्तक्रियाया"मुपग्राह्य" इति शेषइति चन्द्रकान्तभाष्ये व्याख्यानम् तदेतदुत्तर सूत्राननुगुणम् ॥ यदेतदुत्तरसूत्रमेव स्पष्टयिष्यति। अत्र समाप्तासु-इत्यभिधानादत्रैव पाणिग्रहणक्रियायाः परिसमाप्तिरत्रैव च तन्त्रसमापनम्। दक्षिणा च गौरेव। उत्तरविवाहान्ते तथाऽभिधानात् ॥ १७ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यां "मृदुला"ख्यायां मुकुन्दशर्म्म-सङ्कलितायां द्वितीयप्रपाठकस्य द्वितीया कण्डिका ॥ २ ॥ २ ॥ * ।

(अथोत्तरविवाहप्रारम्भः)

प्रागुदीच्यान्दिशि यद्ब्राह्मणकुलमभिरूपम् ॥ १ ॥

प्रागुदीच्याम्-(३) ऐशान्याम। ब्राह्मणकुलम्—ब्राह्मणगृहम्। "कुलञ्जनपदेगोत्रे सजातीयगणेष्वपि। भवने च तनौ क्लीबम्" इति मेदिनी" अस्योत्तरेण सम्बन्धः। तपः स्वाध्यायव्रतादिभिरभिरूपं-(४)रमणीयम्। "अभिरूपो-

(१) "जुषीप्रीतिसेवनयोः" (तु० आ०) लोट् आशंसायाम् विधौ वा ॥

(२) अत्र मुद्रितपुस्तकेषु बहुषु एवं पाठदर्शनादित्थमेव धृतम्। भट्टभाष्ये-शुभकर्म्मनिर्णये च "उद्वहन्ती"त्युत्तरकण्डिकाया अङ्गमेव पठ्यते। तथाच "समाप्तासु" इत्येतदनन्तरम् "तन्त्रं समापयेत्" इतिवाक्यशेषः कार्यः। तत्त्वकारेण तु समस्तमेवेदं सूत्रमुत्तरसूत्रेण सहैकत्र लिखितम्। एवञ्च भट्टादिमते "समाप्तास्वि"त्येतदनन्तरमेव कण्डिकासमाप्तिरिति बोध्यम् ॥

(३) अभिलक्ष्यं रूपमस्येति विग्रहः ॥

(४) अत्र "दिङ्नामान्यन्तराले" (पा० २।२।२६) इति समासेन प्रागुदीच्योरन्तरालं या दिक्तस्यामित्यर्थः।

बुधे रम्ये" इति मेदिनी। अत्राभिरूप्यं ब्राह्मणाकुलं विशिषदस्य गुणोभवति। स चेदुपादीयमानः प्रधानमुपरुणद्धि, गुणत्वमस्य नावकल्पते। गुणोहि प्रधानमुपकर्तुं व्याप्रियते नैतदुपरोद्धुम्। अतएव वेद्यामेवान्ततः कर्म्म कर्त्तव्यम्। कर्म्मणः प्रधानत्वात्। तथाच गृह्यान्तरम्—"अथोत्तरविवाहः प्रागुदीच्यामन्यत्र(१) वा ब्राह्मणकुले मन्त्रवति, वेद्यां वा"इति। अस्मादप्यवगम्यते। इतः प्रभृति "उत्तरविवाह"समाख्यं कर्म्मेति ॥ १ ॥

अत्राग्निरुपसमाहितोभवति ॥ २ ॥

अत्रोक्तविधे ब्राह्मणकुले। उपसमाहितः–लक्षणं कृत्वा स्थापितः। लक्षणं कृत्वेति सूत्रशेषतयैव केचित्पठन्ति। वेद्याञ्च करणे प्रधानमात्रस्यैव कर्त्तव्यता, आवृच्च तन्त्रेणैव स्यात् "गणेष्वेकम्परिसमूहनमि–"ति वचनात्। एवञ्च वेद्याङ्करणपक्षे एतस्यापि कर्म्मणोऽनन्तरमेव मन्त्रसमापनं न तु पाणिग्रहणकर्म्मणः परत एवेति बोध्यम् ॥ २ ॥

अपरेणाऽग्निमानडुहं रोहितश्चर्म्म प्राग्ग्रीवमुत्तरलोमास्तीर्णम्भवति॥३॥

अपरेणाऽग्निम्। अग्नेः पश्चात्। आनडुहं–वार्षभं रोहितं लोहित(२)वर्णं, तदभावेऽन्यदपि "गुणलोपेन प्रधानस्ये–"ति न्यायात्। चर्म्म–शुष्कम्। प्राग्ग्रीवम्–पूर्वशिरस्कम्। उत्तरलोम–उत्तरे उपरिष्टाल्लोमानि सन्त्यस्येति तथाविधं यथाभवति तथा। आस्तीर्णं प्रसारितम्भवति। उपवेशनार्थं वध्वाः। कर्त्तुरनियमः ॥ ३ ॥

तस्मिन्नेनां वाग्यतामुपवेशयन्ति ॥ ४ ॥

तस्मिंश्चर्म्मणि। एनां वधूं वाग्यतां–नियमितवचनाम्। (कृतमौनाम्) उपवेशयन्ति। य एव केचित्कन्यापक्षीयाः ॥ ४ ॥

सा खल्वास्त एवानक्षत्रदर्शनात् ॥ ५ ॥

सा वधूः। नक्षत्रदर्शनं यावदुपविष्टैव तत्र तिष्ठेत्। अन्यत्रात्ययिकादित्यर्थः। एवशब्दादधुनाऽपीत्यर्थ इति भाष्यकारः। दिवा विवाहविषयमेतद्वचनम् ॥ ५१ ॥

प्रोक्ते नक्षत्रे षड़ाज्याहुतीर्जुहोति "रेखासन्धिष्वे"–तत्प्रभृतिभिः॥६॥

(मं० ब्रा० १।३।१—६)

प्रोक्ते–इति। केनापि नक्षत्रमुदितमित्युक्ते इत्यर्थः। अत्राज्यतन्त्रविहितो-

(१) उक्तविधयुक्तब्राह्मणगृहे। तदलाभे वेद्यामपीत्यर्थः॥

(२) "रोहितोलोहितोरक्तः" इत्यमराद्रक्तवर्णमित्यर्थः॥ एष आचारोयुगान्तरविषयः।

महाव्याहृतिहोमः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च भवति । आज्यभागौ स्विष्टकृच्च न भवन्तीत्यवगन्तव्यम् ॥ ६ ॥

मन्त्रा यथा—

"रेखासन्धिषु पक्ष्मस्वावर्त्तेषु च यानि ते ।
तानि ते पूर्णाहुत्या सर्वाणि शमयाम्यहॐ स्वाहा ॥ १ ॥
"केशेषु यच्च पापकमीक्षिते रुदिते च यत् । ,, ,, ॥ २ ॥
"शीले यच्च पापकम्भाषिते हसिते च यत् । ,, ,, ॥ ३ ॥
"आरोकेषु च दन्तेषु हस्तयोः पादयोश्च यत् । ,, ,, ॥ ४ ॥
"ऊर्वोरुपस्थे जङ्घयोः सन्धानेषु च यानि ते । ,, ,, ॥ ५ ॥
यानि कानि च घोराणि सर्वाङ्गेषु तवाभवन् ।
पूर्णाहुतिभिराज्यस्य सर्वाणि तान्यशीशमॐ स्वाहा ॥ ६ ॥

एषामर्थाः । हे कन्यके ! 'ते' तव 'रेखासन्धिषु' हस्तादिरेखासन्धिस्थानेषु । 'पक्ष्मसु'–नेत्रपिधानस्थानेषु । 'आवर्त्तेषु' ककुदावर्त्ताद्यभिधेषु लोमसन्निवेशविशेषेषु । ककुन्दरादिद्वारेषु वा । (१) 'च' कारः समुच्चयार्थः । एवमनेकधा 'यानि' अलक्षणानि 'ते' तव सन्ति । 'तानि' 'सर्वाणि' अशेषाणि 'अहं' पाणिग्राहः 'शमयामि' शान्तिङ्गमयामि । तदेतत् 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ १ ॥ हे कन्ये ? 'यत्' 'ते' तव 'केशेषु' चिकुरेषु 'ईक्षिते' दर्शने । 'च' 'यत्' 'रुदिते' अस्रुविमोचने यत् किञ्चित् 'पातकम्' अलक्षणमस्ति । 'तानि' 'सर्वाण्य'पि 'ते' तवसम्बन्धीनि'पूर्णाहुत्ये'–त्यादि गतार्थम् ॥ २ ॥

हे कन्यके! 'यत्' 'ते' तव 'शीले' वृत्ते (चरित्रे) 'च' कारादाभिरूप्ये 'भाषिते' वचने 'हसिते' हसने 'च' कारादूगमने 'यत्पापकम्' अलक्षणमस्ति । तानि सर्वाणी"त्यादि गतार्थम् ॥३॥ हे कन्यके ? 'यत्' 'ते' तव 'आ' समन्तात् 'रोकेषु' दन्तच्छिद्रेषु 'छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्र"–मित्यमरः । 'दन्तेषु' 'यच्चहस्तयोः पादयोः' 'च' कारादूगुल्फयोः 'पापकम्' अलक्षणमस्ति । तानि सर्वाणीत्यादि गतार्थम् ॥ ४ ॥ एवं 'सन्धानेषु' रेखासन्धिव्यतिरिक्तेषु सन्धिस्थानेषु 'च' कारान्मुखे यान्यलक्षणानीत्यादिगतार्थम् ॥ ५ ॥ 'यानि' प्रकृतान्यप्रकृतानि च 'कानि च' कानिचित् । 'घोराणि' क्रूराणि लक्षणानि 'तव सर्वाङ्गेषु' अभवन्' । तानि सर्वाणि' 'आज्यस्य पूर्णाहुतिभिः' 'अहम्' 'अशीशमम्' अनाशयम् । तदेत'त्स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ ६ ॥

आहुतेराहुतेस्तु सम्पातं मूर्द्धनि वध्वा अवनयेत् ॥ ७ ॥

आहुतेराहुतेरिति । प्रत्याहुति शेषं स्रुवलग्नमाज्यं वधूशिरसि दद्यात् ।

(१) नितम्बस्थौ (पृष्ठवंशाधोभागे विद्यमानौ) कूपकौ (गर्त्तौ) ककुन्दरे उच्येते

इत्यर्थः। तु शब्दो व्याहृतिहोम-शेषनिपातन-निषेधार्थः(१) ॥ ७ ॥

हुत्वोपोत्थायोपानिष्क्रम्य ध्रुवन्दर्शयाति ॥ ८ ॥

हुत्वा-यथोक्ताज्यहोमानन्तरमेव न तु तन्त्रसमापनादपि परमित्यर्थः। उपेति सामीप्ये। वध्वाः समीप एवोत्थानम्। न व्यवधान इत्ययमर्थः। निष्क्रम्य-आवृता-द्बहिर्गत्वा। दर्शयति-वधूम्। प्रकृतत्वाद्वरः 'ध्रुवं पश्ये'-ति प्रैषोऽर्थादेवमगम्यते ॥ ८ ॥

ध्रुवमसि ध्रुवाहं पतिकुले भूयासममुष्यासावि''ति
पतिनाम गृह्णीयादात्मनश्च ॥ ९ ॥

अत्र वधूपठनीयम्मन्त्रमाह "ध्रुवमसी-"त्यादिम्। (मं० ब्रा० १।३।७) अत्रामुष्येति सर्वनाम्नि षष्ठ्यन्तं पतिनाम। असावित्यत्र प्रथमान्तमात्मीयं नाम गृह्णीयादित्यर्थः। ननु वाग्यताया मन्त्रपाठोविरुध्यत इति चेन्न अस्यार्थस्य वाचनिकत्वात्। मनसैव वा मन्त्रं पठिष्यति। प्रतिषिद्धेऽपि वाग्व्यापारे मनसोव्यापारस्याप्रतिषिद्धत्वात् ॥ ९ ॥

अरुन्धतीञ्च ॥ १० ॥

अरुन्धतीं सप्तर्षिसमीपवर्त्तिनीं काञ्चित्सूक्ष्मतमान्तारां च दर्शयेत्(२) वरः। "अरुन्धतीम्पश्ये"-ति प्रैषः ॥ १० ॥

वधूश्चारुन्धतीन्दृष्ट्वा जपति—

"अरुन्धत्यसि-रुद्धाहमस्मी"त्येवमेव ॥ ११ ॥

एवमेव-पूर्ववदेव। सनामग्राहमा(३)त्मनः पत्युश्च। अयमत्र विशेषः। पतिनाम तृतीयान्तं ग्राह्यमन्वयबलात्। प्रयोगस्तु—"अरुन्धत्यसि रुद्धाऽहमस्मि यशोदा देवदत्तेने"ति चन्द्रकान्तभाष्यम् ॥ ११ ॥

ते। तथाचामरः "कूपकौ तु नितम्बस्थौ द्वयहीने कुकुन्दरे" इति। द्वयहीने-क्लीबे। अत्र द्वित्वमनित्यमित्यमरविवेके महेश्वरः ॥

(१) अत्र चन्द्रकान्तः। आहुतेराहुतेरितिसन्निहितपरिग्रहादनन्तरोक्ताया षड़ाहुतेरेव सम्पातानां शिरस्यवनयनं न महाव्याहृत्यादीनामपि। अतएव तुशब्द इतरासामाहुतीनां व्यवच्छेदकः। मुखसुखार्थोवेति ॥

(२) दर्शयतीति पूर्वतनादनुवर्त्तनादयमर्थः।

(३) अत्र मुरारिमिश्रा आत्मादिनामनिर्देशं नानुमन्यन्ते। पद्धतिकृतस्तु-"यथासूत्रं पठन्ति। एवमेवेति वचनमत्र मूलम्प्रतिभाति। अत्रारुन्धत्यसीति पाठो यद्यपि कतिपयगृह्यसूत्रपुस्तकेऽत्र (गोभिलीये) गुणविष्णवादिभाष्ये च न दृश्यते किन्तु रुद्धाहमस्मीत्येवमेवेति। तथापि मुरारिमिश्रादिभिर्लिखितत्वादस्माभिराद्रियते। अत्रात्मनः पत्युश्च नाम न ग्राह्यमिति भट्टभवदेव-रघुनन्दनादयः। तृतीयान्तं पत्युर्नाम प्रथमान्तश्चात्मनोनाम ग्राह्यमेवेति नारायणभट्टाः प्राहुः ॥

अथैनामनुमन्त्रयते—"ध्रुवा द्यौरि—"त्येतयर्चा ॥ १२ ॥

(मं०ब्रा० १।३।८)

अथानन्तरमेव एनां—वधूं प्रकरणाद्वरः । अनुमन्त्रणोक्तैरनामिकाग्रेण स्पृशन्निति गम्यते । उक्त-(२।२।१४ सू०)-वचनात् । मन्त्रोयथा—

"ध्रुवाद्यौर्ध्रुवा पृथिवी ध्रुवं विश्वमिदञ्जगत् ।
ध्रुवासः पर्वता इमे ध्रुवा स्त्री पतिकुले इयम्" ॥ ८ ॥ इति ।

अस्यार्थः । अत्र यथा-तथेत्यध्याहार्यमर्थसाङ्गत्यार्थम् । 'यथा' 'द्यौः' अन्तरिक्षम् । 'ध्रुवा' स्थिरा 'पृथिवी' च 'ध्रुवा' स्थिरा । 'विश्वं' सर्वम् 'इदञ्जगत्' सचराचरं 'ध्रुवम्' । सद्रूपेणाऽवस्थितम् । यथा च 'इमे' 'पर्वताः' 'ध्रुवासः' ध्रुवाः(१) । तथा 'इयं स्त्री' पतिकुले' पतिगृहे(२) 'ध्रुवा' स्थिरा"भवत्वि"-ति शेषः ॥ ८ ॥ इति ॥ २१ ॥

अनुमन्त्रिता गुरुं गोत्रेणाभिवादयते ॥ १३ ॥

अनुमन्त्रितैव(३) वधूरभिवादयते । न तु तन्त्रसमापनानन्तरम् । गुरुं पतिम् । तथाच याज्ञवाल्क्यः-"पतिरेकोगुरुः स्त्रीणामि"-ति । गोत्रेण-पतिगोत्रेण । सान्निध्यात्(४) । स्मृत्यन्तरसंवादाच्च । तदानीमेव तद्गोत्रत्वात्तस्याः । तथाच लघुहारीतः—

"स्वगोत्राद्भ्रश्यते नारी विवाहात्सप्तमे पदे ।
पतिगोत्रेण कर्त्तव्या तस्याः सर्वक्रिया ततः ॥"

इति । एवञ्च—

"चतुर्थीहोममन्त्रेण त्वङ्मांसहृदयेन्द्रियैः ।
भर्त्रा संयुज्यते नारी तद्गोत्रा तेन सा भवेत् ॥"

इति बृहस्पतिवचनं शाखान्तरविषयम् ॥ तन्मन्त्रलिङ्गसंवादात् । तदुक्तं बृहस्पतिनैव ।

"पाणिग्रहणिका मन्त्राः पतिगोत्रप्रदायकाः ।"

इति । एवञ्च प्रवरसापिण्डयोरपि इदानीमेव प्राप्तिः । गोत्रसमानत्वात् । अत्राभिषेकपाणिग्रहणमन्त्राणा(५)मेव शरीरैक्यनिमित्तत्वाच्चेति बोध्यम् ॥

---

(१) "आजसेरसुक्' (पा० ७।१।५०) इत्यसुगागमः ॥

(२) "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेष्वपि । भवने च तनौ क्लीबमि"ति मेदिनी ।

(३) अनुमन्त्रितेति पदोपादानमेवानुमन्त्रणानन्तरमेवाभिवादनप्राप्त्यर्थमिति भाष्यकारः ॥

(४) गुरुं गोत्रेणेति पदयोः । अतएव पद्धतिकृतोबोरेश्वरादयः "अनुमन्त्रिता सती प्राह्वेन गात्रेण पाणिग्राहमभिवादयेत्" इत्येवं लिखन्ति स्म ॥

(५) अनुमन्त्रण-मन्त्रेणाऽप्ययमर्थोऽभिनिस्सरति "ध्रुवा स्त्री पतिकुले इयमि"ति । कुलशब्दो-गोत्रार्थकोऽपि मेदिन्यामुक्त इत्यनुपदमेवोपदर्शितम् ॥

अभिवादयते-अभिवादनञ्च पादोपसङ्ग्रहणपूर्वकं प्रणमनम्। "समे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे" इत्यमरः।

तत्र मनुः—

"भोः शब्दं कीर्त्तयेदन्ते स्वस्य नाम्नोऽभिवादने।
नाम्नां स्वरूपभावोहि भोशब्द ऋषिभिः स्मृतः॥"

इति। प्रवरोच्चारणमपि शिष्टाचरात्। प्रयोगस्तु—"अमुकगोत्राऽमुकामुकामुकप्रवरा श्री अमुकदेव्यहम्भो३ अभिवादये" इति॥ पद्धतिरप्येवम्॥१३॥

सोऽस्या वाग्विसर्गः॥ १४॥

स कालोऽस्या वध्वाः। वाग्विसर्गः। वाग्विसृज्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणे घञ् (पा० ३।३।१९) "चजोरि"-(पा० ७।३।५२) ति कुत्वम् गुणश्च। अयं वाक्संयमत्यागकालो(१)ऽतः परं यथारुचि वाच्यन्तरयेत्यर्थः। शूलपाणिप्रभृतयोऽप्येवम्॥ वेद्यामुत्तरविवाहपक्षे वैवाहिकेऽग्नौ प्रधानहोममात्रङ्कर्त्तव्यम्। तन्त्रसमापनमिदानीमेतत्पक्षे। तन्त्रेणापि समापने ब्रह्मणे दक्षिणाद्वयन्देयमेव। कर्म्मणः पृथक्त्वात्। कर्म्मानुरूपत्वाद्वेतनस्य। तच्च पूर्णपात्रमेव। अनादेशादिति भाष्यकृतः॥ १४॥

तावुभौ तत्प्रभृति त्रिरात्रमक्षारलवणाशिनौ ब्रह्मचारिणौ भूमौ सह शयीयाताम्॥ १५॥

तावुभौ-दम्पती। तत्प्रभृति-विवाहकर्म्मदिनमा(२)रभ्य। त्रिरात्रम्-त्रीण्यहोरात्राणि। अक्षारेति। क्षारश्च लवणश्चेति क्षारलवणम् "जातिरप्राणिनाम्" (पा० २।४।६) इति द्वन्द्वैकवद्भावः। तन्न भवतीत्यक्षारलवणम्। तदश्नीतस्तच्छीलौ। ताच्छील्येऽत्र णिनिः (पा० ३।२।७८) सततकरणञ्च ताच्छील्यमिति त्रिरात्रव्याँवत्तदनशनौ यथासमयं भवतइत्यर्थः। क्षारश्च परिभाषितम्—

"तिलमुद्गादृते शिम्बिसस्ये गोधूमकोद्रवौ।
चीनकन्देवधान्यञ्च सर्वशाकन्तथैव च।
स्विन्नधान्यन्तथौषध्यं स्थूलं क्षारगणः स्मृतः"

इति स्मृत्युक्तम्। अन्येत्वाहुः—

"गोक्षीरं गोघृतञ्चैव धान्यं मुद्गास्तिला यवाः।

---

(१) एतेनाभिवादने वाग्व्यापारस्यावश्यकत्वंसूचितम्। लज्जयाऽव्यक्तमपि स कारयितव्य एवेति गुरवः॥

(२) तदिति विप्रकृष्टस्य विवाहकर्म्मणः परामर्शार्थम्। नोत्तरविवाहस्य-प्रत्यभिवादनस्य वा। तथासत्येतदा निर्देशः स्यात्। "इदमस्तु सन्निकृष्टे समीपतरवर्त्ति चैतदोरूपम्। अदसस्तु विप्रकृष्टे तदिति परोक्षे विजानीयादि"ति॥

अक्षारलवणा ह्येते क्षाराश्चान्ये प्रकीर्त्तिताः ॥" इति ॥

एवं स्मृत्युक्तमक्षारलवणमशितुं शीलं ययोस्तावक्षारलवणाशिनाविति । यत्तु-अक्षारलवणमकृत्रिमलवणमिति रघुनन्दनवर्णनन्तदसत्-क्षारपदस्य कृत्रिमपरत्वे लक्षणाप्रसङ्गादन्यद्वा किमपि नाशितव्यं स्यादिति न किञ्चिदेतत् ॥ ब्रह्मचारिणौ-निवृत्त(१)मैथुनौ । भूमाविति खट्वायाः प्रतिषेधार्थम् । न तु प्रस्तरकम्बला(२)दीनामपि । सहेति । पृथक्शय्याया निवृत्त्यर्थम् ॥ १५ ॥

अत्रार्घ्यमित्याहुः ॥ १६ ॥

अत्र—एतस्मिन्नवसरे । अर्घ्यं-मर्हणं वरस्य । कन्यापित्रादिभिः कर्त्तव्यमित्याहुराचार्य्याः । "षडर्घ्या भवन्ती"—ति वक्ष्यति (४।१।२३) तत्रयो विवाह्यः सोऽयं वरः ॥ १६ ॥

आगतेष्वित्येके ॥ १७ ॥

एके तु आगतेषु आचार्यो(३)दिषु (४।१।२४) षट्सुअर्घ्यमर्हणङ्कर्त्तव्यमित्याहुः । तथाच विवाहार्थमागत एव वरेऽर्घ्यमुचितमिति-एके-इति-बहुवचनेन सपुरस्कार(४)मभिधानादुक्तम्भवति । अतएव-

"मधुपर्कार्च्चितायैनां दद्यात्कन्यां सदक्षिणाम्"

इत्यनेन न विरोधः । एवञ्च—

"भुक्त्वा समुद्वहेत्कन्यां सावित्रीग्रहणन्तथा ।
उपोषितः सुतान्दद्यादर्च्चिताय वराय तु ॥"

इति वचनमेतस्मिन्कल्पे मधुपर्कभोजनपरम् । तथाच शास्त्रान्तरम्—

"अशोककलिकापानं यज्ञे सोमलतारसम् ।
विवाहे मधुपर्कञ्च भुक्त्वा कर्म्म समारभेत् ॥"

---

(१) "त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्"इत्येवमादिके मन्वाद्युक्तकल्पे व्यवायस्य रागतः प्राप्तस्य निषेधार्थमिदम् ॥

(२) प्रस्तरः काष्ठनिर्म्मितः । खट्वानुकल्पभूतः । आस्तरणञ्च कटादिकमिति बोध्यम् ॥ क्वचित् "स्रस्तर"इति पाठः । तत्र स्रस्तरः कट एवेति सुव्यक्तमन्यत्र (पा० गृ०)॥

(३) अन्येतु-बहुवचननिर्देशोऽत्र वरयातृपुरुषबाहुल्याभिप्रायेणातोऽन्येऽपि वरेण सह गच्छेयुरेव सम्बन्धिनोबान्धवाश्चेत्याजानिकवरयातृपुरुषसमारम्भणव्यवहारोपपत्तिः। ते हि-कुलाभिजनसम्पन्ना उभयकुलपरिचयाभिज्ञाश्च ब्राह्मणवरेण्याः सविशेषमपेक्ष्यन्ते। येषाम्पुरस्तात्कन्या प्रदीयते । प्रदानवाक्यञ्च त्रिः कृत्वोच्चार्यते येन क्वापि सम्बन्धलेशो-विवाहप्रतिरोधकोऽविज्ञातोन भवेदिति । क्षत्रियादिवरे तु विजातीयाअपि शौर्यार्यवादिगुणोपेता वरयातृका भवन्ति । तेषामन्यविधविवाहस्याप्यनुज्ञानाद्यत्र कन्याहरणप्रसङ्ग इति ॥

(४) तथाच मुरारिमिश्राः । अत्र चैके इति सपुरस्काराभिधानाद्द्वितीयपक्षे सूत्रकृत्सम्मतिरित्यवगन्तव्यमित्याहुः॥ पुरस्कारश्च-एकशब्दस्य नित्यं संख्यैकवचनान्तस्य बहुवचनेनोपन्यासोमुख्यार्थत्वमावेदयति । तथाचामरः "एके मुख्यान्यकेवलाः"इति ॥

इति स्मर्यते । एतेन कृताहारस्य तद्दिने(१) कन्यापरिणयार्थङ्गमनं, गत्वा वा तत्र (श्वशुरकुले) भोजनमनाचार एवेति मन्तव्यम् । सर्वथा चात्र सय्यँमो भोजनादेर्यज्ञकर्म्मान्तरवदित्यवगन्तव्यम् ॥ १७ ॥

हविष्यमन्नम्प्रथमं परिजपितम्भुञ्जीत ॥ १८ ॥

हविषि-साधु-हविष्यं "तत्र साधुः" (पा० ४।४।९८) इति साध्वर्थेयत्प्रयेन होमावशिष्टमितिचन्द्रकान्तभाष्यस्वरसः । माषकोद्रवादि(२)वर्जम् । अन्नं वरेण तद्दिने प्रथमं परिजपितम् "अन्नपाशेन मणिने"-त्यादिमन्त्रेणाभिमन्त्रितम् । उत्तरत्र तथा श्रवणात् । भुञ्जीत भोक्तव्यम् । अत्रापि "भुक्तोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थमि"-ति (२।३।२२) वक्ष्यमाणं सिंहावलोकितकेन सम्बन्धनीयम् । श्वस्तनप्रथमभोजने तथाचरणादिति ॥ १८ ॥

श्वोभूते वा शमशनीयꣳस्थालीपाकं कुर्वीत ॥ १९ ॥

लग्नादिसादुगुण्याद्रात्रौ विवाहे(३) भोजनकालस्य चालाभे प्रकारान्तरमाह—श्वोभूतइति । श्वोऽग्रिमदिनेभूते(४)प्राप्ते प्रभाते जाते यथासमयं, समशनीयम् सम्यगशनार्थङ्क्रियत इति तथाभूतं स्थालीपाकं मधुपर्कसमाख्यं कुर्वीत । यथावद्विदधीत वाशब्दोविकल्पार्थस्तेन पूर्वदिनेऽपि समयलाभेऽमुङ्कुर्वीतैवेति बोधयति ॥ १९ ॥

तस्य देवता अग्निः प्रजापतिर्विश्वेदेवा अनुमतिरिति ॥ २० ॥

तस्येति-तच्छब्देन पूर्वदिने परदिनेऽपि वा करणेऽपि स्थालीपाकस्यास्यैता देवता इति दर्शयति । तथाच—"अघं स केवलम्भुङ्क्ते यः पचत्यात्मकारणात् । यज्ञशिष्टाशनं ह्येव सतामन्नं विधीयते ॥" इति मनुवचनेन "केवलाघोभवतिकेवलादी"ति श्रुत्या च न विरोधः ॥ अत्र (सूत्रे) असमासकरणम्पृथङ्निर्वाप-

---

(१) विवाहदिने । कन्यायास्तु विवाह औपनायनिक इति उपनयने माणवकस्येव भोजनेऽपि न क्षतिरित्याचक्षते । किन्तु व्रतबन्धसमाख्यातोऽस्य भोजनं गोःपयआदिकमेव । तथाच श्रुतिः "पयोव्रतोब्राह्मणोभवति, यवागूव्रतोराजन्य, आमिक्षाव्रतोवैश्य" इति । यवागूर्भृष्टयवचूर्णपायसम् । आमिक्षा-शृतोष्णे पयसि क्षिप्तं दधि । तथाच श्रुतिः "तप्ते पयसि दध्यानयति स वैश्वदेव्यामिक्षा भवति" इति । "यवागूरुष्णिका श्राणा विलेपी तरला च सा"इति चामरः ॥

(२) हविष्यमिति तदर्थः । तल्लक्षणमुक्तमधस्तात् । (१।३।६) । कात्यायनः "हविष्येषु यवा मुख्यास्तदनुव्रीहयोमताः । माषकोद्रवगौरादीन्सर्वालाभेऽपि वर्जयेत्" इति । गौरो-गौरसर्षप इति मुरारिः । चीनक इति वयम् ॥ आदिना चणकादिपरिग्रहः ॥

(३) रात्रौ भोजनकालादुपरि विवाहे निर्वृत्ते प्रक्रान्त विवाह होमविधिना वा भोजनकालातिक्रमे इत्यर्थः ॥

(४) भूप्राप्तौ आत्मनेपदी । क्तः कर्मणि ॥

होमयोः प्राप्त्यर्थम् । तथाच च्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"चरुः शमशनीयोयस्तथा गोयज्ञकर्म्मणि ।
ऋषभोत्सजने चैव अश्वयज्ञे तथैव च ॥
कथमेतेषु निर्वापः कथञ्चैत्र जुहोतयः ? ।
देवतासंख्यया ग्राह्या, निर्वापस्तु पृथक्पृथक् ॥"

इत्यादि (१-७-३) पूर्वोक्तम् । तथा—

"चरौ:शमशनीये वा पितृयज्ञचरौ तथा ।
होतव्यं मेक्षणेनान्यदुपस्तीर्णाभिघारितम् ॥"

इति । देवतानामत्र प्राधान्यात्त्रिःप्रक्षालनन्तण्डुलानाम् । "त्रिर्देवेभ्यः" (१।७।५९) इत्युक्तत्वात् ॥ देवताभ्यः खल्वेताभ्योमेक्षणेनोपघातं होतव्यं किञ्चिद्वशेषमित्यवोचाम (१-४-३) ॥ २० ॥

उद्धृत्य स्थालीपाकं व्यूह्यैकदेशं पाणिनाऽभिमृशेत्
"अन्नपाशेन मणिने"-ति ॥ २१ ॥

(मं० ब्रा० १।३।९-१०)

स्थालीपाकम् । तत उद्धृत्य पात्रान्तरे कृत्वाऽवशिष्टं तं व्यूह्य(१)एकीकृत्य । एकदेशं न सर्वमपि भाण्डस्थमन्नं पात्रान्तरेणावदाय स्वपात्रे स्थापयित्वा दक्षिणेन पाणिना "अन्नपाशेन मणिने"-त्येवमादिना मन्त्रद्वयेन । अभिमृशेत्-स्पृशेदित्यर्थः । मन्त्रोयथा—

"अन्नपाशेन मणिना प्राणसूत्रेण पृश्निना ।
बध्नामि सत्यग्रन्थिना मनश्च हृदयञ्च ते" ॥ ९ ॥ इति ॥

अस्यार्थः-हेवधु ! अहन्ते परिणेता 'ते' तव 'मनः' सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिकमन्तरिन्द्रियम् । 'हृदयम्' चित्तम्(२) (बुद्धयधिष्ठानम्) 'च'-काराद्बुद्धिश्च । 'मणिना' मध्यमणिभूतेन(३)हृद्देशाधिष्ठितेनात्मना सहितेन'अन्न(४)पाशेन'अन्नरूपेण पाशतुल्येन बन्धनेन, 'प्राणसूत्रेण' प्राणा एव सूत्रं सूत्रभूता यस्मिन्एवंभूतेन 'पृश्निना' अन्नेन गुलिकास्थानीयेन । "अन्नं वै देवाः पृश्नीति

(१) स्थालीपाकशेषात् । केचित्तु-"व्यूह्य स्वपात्रेऽवदाय" "व्यूह्य पात्रान्तरे स्थापयित्वा" "सविशेषं वितर्क्यें"त्येवं नाना व्याचख्युः । वस्तुतः पात्रान्तरे स्वभोजनपात्रे वा स्थापनमिति स्वारसिकोऽर्थः । अवदायेत्यपि च । व्यूहनन्तु सर्वमपि यथा न परिगृहीतम्भवति तदर्थम् पिण्डीभावेनावस्थापनम् ॥

(२) "चित्तन्तु चेतोहृदयम्" इत्यमरः ॥

(३) मालया हि शोभनं वस्तु बध्यते । अत्रान्नरूपगुलिकायां प्राणसूत्रनद्धायाम् आत्मा वरस्य मध्यमणिः सुमेरुपदव्यपदेश्यः ।

(४) अन्नेन पश्यते बध्यतेऽनेनेति अन्नपाशः । "पशबन्धने" (चु० उ०) कर्मणि घञ् ॥

वदन्ती"-ति श्रवणात्(१)। कथम्भूतेन ? 'सत्यग्रन्थिना' सत्यं ग्रन्थिरिव यस्य तेन 'बध्नामि' स्वायत्तीकरोमि"इति ॥ ९ ॥

अत्र सूत्रे इतिशब्द आद्यर्थस्तेन—

यदेतद्धृदयन्तव तदस्तु हृदयम्मम।
अन्नं प्राणस्य पड्‌वंशस्तेन बध्नामि त्वाऽसौ" ॥ १० ॥

इत्येषोऽपि मन्त्रः परिगृहीतोवेदितव्यः॥ अस्यार्थः। हेवधु! 'यदेतद्धृदयन्तव तदस्तु हृदयं मम' आवयोर्हृदयैक्यम्भवतु। इति वरेणाशास्यते। तत्प्रकार उच्यते-अन्नमित्यर्द्धर्चेन। हेवधु! 'अन्नम्'अदनीयं वस्तु 'प्राणस्य' शरीरान्तःसञ्चारिणोवायोः(२)। 'पड्‌वंशः' बन्धना(३)धिष्ठानम्। 'तेन' अन्नेन साधनभूतेन। 'त्वा' त्वाम्। 'असौ' (४)अहं 'बध्नामि' संयम(५)यामि ॥१०॥ इति॥ २१॥

भुक्त्वोच्छिष्टं वध्वै प्रदाय यथार्थम्॥ २२॥

परिजपितमन्नं पतिः किञ्चिद्भुक्त्वा उच्छिष्टम्। उद्धृतावशिष्टम् (भुक्तशेषम्) वध्वै प्रदाय दत्त्वा यथार्थम्। यथाप्रयोजन(६)मन्यत्कुर्यादित्यर्थः। अत्र दिनभोजनपक्षेऽपि हविष्यान्नव्यूहनादिवामदेव्यगानान्तं कर्म्म कुर्यादेवेति भाष्यकारः। तेन रात्रिभोजन एतदावश्यकमित्यायातीति मुरारिमिश्राः प्राहुः॥२२॥

गौर्दक्षिणा॥ २३॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रे द्वि०प्र०स्य तृतीया कण्डिका॥२॥ ३॥ *॥

उत्तरविवाहकर्म्मणः। एतेन पूर्वविवाहेऽपीयमेव। अतस्तत्र पूर्णपात्रादिकादक्षिणेति चन्द्रकान्तवचनं सम्भ्रममूलकमेव। पद्धतिकृतोबीरेश्वरादयोऽपि तत्र गामेव दक्षिणात्वेनोल्लिखितवन्तः। इत्यलमत्यर्थकदर्थनयेतिशिवम्॥२३॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"ख्यायां मुकुन्दशर्म्म-सङ्कलितायां द्वितीयप्रपाठकस्य तृतीया कण्डिका॥ २॥ ३॥ *।

---

(१) श्रुतेः। निघण्टौ तु-"पृश्निर्द्यौरादित्यश्चे"-ति पठ्यते। (१।५।१) प्रपूर्वाद्ग्नोतेर्व्याप्त्यर्थात्स्पृशतेर्वा "घृणिपृश्नि०" (उ० ४।५२) इत्यादिना निपातः। तत्प्रभवत्वादन्नं पृश्नीति श्रुतिवर्णः। (२) जातावेकवचनम्।

(३) पडिति-"पद्यबन्धने" (चु० उ०) इत्यस्मात्क्विपि रूपम्। अधिकरणेऽत्र क्विप् छान्दसः। उपमितसमासः। गुणविष्णुस्तु-"पड्विंश" इतिपठति। तन्मते विशतेः प्रवेशनार्थादिगुपधलक्षणः कः (पा० ३।१।१३५) नुम्छान्दसः॥

(४) "असाविति नाम गृह्णाती-"ति सूत्रान्तरसंवादात्। अत्रासाविति सम्बोधनान्तमेव नाम ग्राह्यमिति केषाञ्चिद्भ्रमः। (२।३।१९) इति सूत्रविरोधात्॥

(५) "बन्धबन्धने (क्र्या० प०) बन्धनं संयमनमेव॥

(६) "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरः॥

(अथ चतुर्थी कण्डिका)

(तत्रादौ कन्यकानयनम्)

यानमारोहन्त्यामेताꣳ "सुकिꣳशुकꣳ शल्मलिमि" त्येतामृचं जपेत् ॥ १ ॥

अथ भर्त्तृगृहगमनार्थं वध्वां यानं रथादि आरोहन्त्याम्। इति वचनादारोहणकालिकत्वञ्जपस्य। एतामिति करणाच्च रथासम्भवे शिविकायानपक्षेऽपि एतामेवम्भूतामेव जपेन्न विलोपनमूहं वा कुर्यादित्यर्थः। प्रकृतत्वादृचः। ऋग्यथा—

"सुकिꣳशुकꣳ शल्मलिं विश्वरूपं हिरण्यवर्णं सुकृतं सुचक्रम्।
आरोह सूर्ये अमृतस्य लोकं स्योनं पत्ये वहतुं कृणुष्व" ॥ ११ ॥

(ऋ० सं० ८।३।१३।५)

इति। अस्या अर्थः। हे 'सूर्ये!' नवोढे! 'सुकिंशुकम्' शोभनपलाश(१) वृक्षकाष्ठनिर्म्मितम्। तथा शल्मलिं (२)शाल्मलिवृक्षनिर्म्मितम्। 'विश्वरूपम्' नानारूपं 'हिरण्यवर्णं'(३) हितरमणीयवर्णं–हिरण्यालङ्कारयुक्तं वा। 'सुवृतं' सुष्ठु वर्णां (सुखास्तीर्णम्) 'सुचक्रं' शोभनचक्रोपेतम्। 'अमृतस्य' निरतिशयसुखरूपस्य 'लोकं' दर्शकम्(४) प्रापकं वा। एवम्भूतं रथं त्वम् 'आरोह' अधिरूढा भव। ततश्च 'स्योनं' सुखकरम् 'वहतुम्' आत्मनो(५)वहनमिति सायणः। 'पत्ये' मह्यं (मदर्थं 'कृणुष्व'

---

(१)(२) तथाचामरः" पलाशः किंशुकः पर्णोवातपोत" इति ॥ अत्र निरुक्तम्। सुकिंशुकं सुकाशनं, शल्मलिं सन्नमलम्। (निर्म्मलम्) अपि वोपमार्थो स्यात्। सुकिंशुकमिव शल्मलिमिति। शल्मलिः सुशरः (सुहिंस्यः) भवति। इत्यादि (१२।८)। किंशुकमिति पलाशपुष्पे प्रसिद्धिः। इहतु रक्तपुष्पत्वसामान्यात्सुपुष्पितमिव शाल्मलिमिति सामर्थ्यात्तेनोपमानयोग इति दुर्गाचार्योऽत्र मन्त्रे व्याख्यत्। अत्र शाल्मलिवृक्षनिर्म्मितत्वोक्त्याऽतिलघित्वत्यर्थोऽवगम्यते। वेदे तु शल्मलिरेव कृतह्रस्वः पठ्यते। अभिधानेषु तु "पिच्छिला पूरणी मोचा स्थिरायुः शाल्मलिर्द्वयोरि–"त्येवमाग्नेयेऽन्यत्र च पठ्यते। "षष्ठिवर्षसहस्राणि वने जीवति शाल्मलिरि"–ति चान्यत्रात एवासौ स्थिरायुः। तेन च प्रतिविशिष्टत्वमस्यायुषोवृद्धिकरत्वात्। सूर्येति नवोढा वधूरुच्यते। यथाच श्रीमद्भागवते वसुदेवस्य देवकीमुद्वाह्य गृहमागच्छतोविषये "देवक्या सूर्यया सार्द्धं प्रयाणे रथमारुहत"इति। अत्र सूर्यया नवोढयेति श्रीधरस्वामिनः प्राहुः ॥

(३) एतच्च हिरण्यपदनिर्वचनमुखेनोक्तम्।

(४) "लोकृदर्शने" (भ्वा० आ०) अन्तर्भावितण्यर्थादस्मात्कर्त्तरि णमुल्। वोरकः प्रापकमित्यर्थवशाज्ज्ञानार्थत्वन्धातूनामनुसृत्योक्तम्।

(५) "अव्ययकृतोभावे"इति नियमात्तुमत्र मान्तः कृदिति "कृन्मे जन्तः" (पा० १।१।३९) इत्यव्ययत्वम्। मध्येऽकारस्योपजनआर्षः।

(१)कुरु ॥ १ ॥

अध्वनि चतुष्पथान्प्रतिमन्त्रयेत नदीश्च विषमाणि च महावृक्षान्श्मशानश्च "मा विदन्परिपन्थिन" इति ॥२॥ (मं० ब्रा० १।३।११)

वध्वा सह अध्वनि वर्त्तमानोनद्यादीनुपलब्धानधिमार्गम् "मा विदन्नि"ति मन्त्रेण प्रतिमन्त्रयेज्जपन्नवलोकयेदित्यर्थः । प्रतिमन्त्रणमनुमन्त्रणमालोकनमित्यनर्थान्तरमित्युक्तमधस्तात् (२।२।१४), तत्र नदीः-

"धनुः सहस्राण्यष्टौ च गतिर्यासां न विद्यते ।
न ता नदीशब्दवहा गर्त्तास्ते परिकीर्त्तिताः ॥'

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणाः । विषमाणि व्याघ्रादिभयस्थानानि । उन्नतानतानि वा । महावृक्षा अतिप्रसिद्धास्तरवो ग्रामादिसीमा(सामीप्य)ख्यापकाश्चैत्यापराख्याः । मन्त्रोयथा—

"मा विदन्परिपन्थिनो य आसीदन्ति दम्पती ।
सुगेभिर्दुर्गमतीतामपद्रान्त्वरातयः ॥ १२ ॥ (ऋ० सं०८।३।३२)

इति । अस्यार्थः । 'परिपन्थिनः' पर्यवस्थातारः शत्रवः(२) । 'मा विदन्' मा(३) जानन्तु । 'ये' परिपन्थिनः । 'दम्पती' जायापती(४) 'आसीदन्ति' आभि(५)मुख्येनागच्छन्ति । अभ्याजिगमिषन्तीति प्रकृतोऽर्थस्सन्नर्थमन्तर्भाव्य कार्यः । अत्र दम्पतीपदेन गुणवृत्त्याऽभिहिताऽपि पत्न्येवाभिजिगमिषि-(घृक्षि-) तेत्युत्तरार्द्धेन प्रतीयते । तथाहि-'सुगेभिः' (६)सुगैर्मार्गैः । दुर्गं' दुःखेन गन्तुं शक्यं (दुर्गमं) देशम् 'अतीताम्'(७) अतिगच्छन्तीम् ।

---

(१) "कृविहिंसाकरणयोश्च" (भ्वा० प०) इत्यस्य लोटि पदव्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) रूपम् ॥

(२) "रिपौ वैरिसपत्नारिद्विषद्द्वेषणदुर्हृदः । अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः" इत्यमरः । वैदिकोऽयं परिपन्थिशब्दोलोके न न्याय्यः प्रयोक्तुम् । "छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यवस्थातरि" (५।२।८९) इति पाणिनिस्मरणात् ॥

(३) "विद्ज्ञाने" (अ० प०) "माङि लुङ्" (पा० ३।३।१७५) इति लोडर्थे सर्वलकारापवादोलुङ् ।

(४) जाया च पतिश्चेति विग्रहे द्वन्द्वे "राजदन्तादित्वात्" (पा० २।२।३१) जायाशब्दस्य दम्भावोजंभावश्च निपातितः॥"दंपती जंपती जायापती भार्यापती च तौ" इत्यमरः

(५) आ आसीदन्तीत्येवमाङ् आभिमुख्ये प्रथमः । सीदतिर्गत्यर्थः (भ्वा० प०) स चाङ् पूर्वः । अत्र "लुण्ठितुम्" इति शेषो बोध्यः ।

(६) सुखेन गच्छन्त्यत्रेतिसुगाः "सुदुरोरधिकरणे" (पा० ३।२।४८) इतिडप्रत्यये टिलोपः । "अतोभिस ऐस्" "बहुलं छन्दसि" (पा० ७।१।९-१०) इत्यैसभाव एत्वम् (पा० ७।१।१०३) ॥ एवं दुर्गमित्यत्रापि डप्रत्ययादि बोध्यम् ।

(७) अत्र वर्त्तमाने कर्त्तरि क्तः (पा०३।२।१८८) ।

'अरातयः' शत्रवः(१) 'अपद्रान्तु' भीत(२)भीता अपगच्छन्तु ॥ इति ॥१२॥

अक्षभङ्गे नद्धविमोक्षे यानाविपर्यासेऽन्यासु चापत्सु यमेवाग्निं हरन्ति तमेवोपसमाधाय व्याहृतिभिर्हुत्वाऽन्यद्-द्रव्यमाहृत्य "यऋतेचिदभिश्रिष" इत्याज्य-शेषेणाऽभ्यञ्जेत् ॥ ३ ॥

(मं० ब्रा० १।३।१३)

अध्वनात्यनुवर्त्तते । (३)अक्षभङ्गे । अक्षोरथचक्रम् । नद्धविमोक्षे-नद्धस्य(४)योक्त्रादिबन्धस्याश्वादेर्वा विमोक्षे-अकस्माद्विमोके यानस्य रथादेर्विपर्यासे औत्तराधर्यप्रातिलोम्ये अन्यथागमने विपथगमने वा । अन्यासु चापत्सु-यानात्परिपतनादिकासु चौरव्याघ्रादिकृतासु वा । यमेवाग्निमौपासनं(५) हरन्ति नयन्ति । यमेव(६) वा कञ्चिदग्निं लौकिकमपि सन्निधौ लब्ध्वाऽऽनयन्ति तमेवाग्निमुपसमाधायेन्धनं सन्धुक्ष्य व्याहृ(७)तिभिराज्येन स्रुवेण हुत्वाऽन्यद्यद्द्रव्यादिद्रव्यन्तदाऽऽहृत्यानीय "य ऋते चिदि"-त्यनयर्चा(८) । आज्यशेषेण कृतहोमावशिष्टेनाज्येनाभ्यञ्जेत् । अन्तर्भावितण्यर्थोऽञ्जतिः । कचित्तथैव पाठः । ऋग्यथा—

"य ऋते चिदभिश्रिषः पुरा जत्रुभ्य आतृदः ।
सन्धाता सन्धिं मघवा पुरुवसुरिष्कर्त्ता विह्रुतं पुनः" ॥ १३ ॥

(ऋ० सं० ८।१।१२)

---

(१) "रादाने" (अ०प०) कर्त्तरि क्तिच् (पा०-३।३।१७४) नञ्समासः । "अभिघातिपरारातौ"ति शत्रुपर्यायेऽमरः ।

(२) "द्राकुत्सायां गतौ" (अ० प०) आशंसायां लोट् ॥ कुत्सितगमनेन हि भीतिरत्रावेद्यते ।

(३) "अक्षोज्ञातार्थं-शकट व्यवहारेषु पाशके" इति मेदिनी ।

(४) नद्धमिति भावे क्तः । नद्ध इति कर्म्मणि । बन्धनसाधनन्तु योक्त्रादि अर्थवशात् । योक्त्रञ्च युगबन्धोपयोगिन्यां रज्जावित्यमरविवेके महेश्वरः । तथा चामरः "आबन्धोयोत्रं योक्त्रमि—"ति" ।

(५) दाराहरणाऽऽद्यकालिकम् ।

(६) एतच्चानाहिताग्निविषयम् । अन्ये त्वाहुः—"सायमाहुत्युपक्रम एवात ऊर्ध्वं गृह्येऽग्नौ होमोविधीयते" (१-१-२३) इति सूत्रणात सायमाहुतेः पूर्वमक्षभङ्गादौ जाते होमोऽयं विवाहाग्नौ न प्राप्नोति-इति यमेवाग्निं हरन्तीति सूत्रितमिति ॥

(७) पूर्वोक्ताभिर्भूरादिभिः ।

(८) न साम्ना । ऋगधिकारात्साम्नेति चावचनात् । अत्र सत्यव्रतः । ऋङ्मूलकं साम (गे० गा० ६।२।२१) गायन् । अनादिष्टपरिभाषया च साम्न एव बोधः । सूत्रे ऋगादिपदानुल्लेखादिति ।

इति । अस्या अर्थः । 'य' इन्द्रः । 'अभिश्रिषः' अभिश्लिषः (अभिश्लेषणात्सन्धानद्रव्यात्) 'ऋतेचिद्' विनाऽपि 'जत्रुभ्यः' ग्रीवाभ्यः (स्कन्ध(१) सन्धिभ्यः) सकाशात् 'आतृदः' आतर्दनात् । (आ रुधिरनिःस्रावणात्) 'पुरा' पूर्वमेव 'सन्धिं' सन्धातव्यं तं 'सन्धाता' संयोजयिता भवति, 'मघवा' धनवान्(२) 'पुरुवसुः' बहुधनः स इन्द्रः, 'अविह्रुतम्' विच्छिन्नं तं 'पुनः' 'इष्कर्त्ता' संस्कर्त्ता भवति । इति सायणः ॥ १३ ॥

अभ्यञ्जनमिह 'म्रक्षणम् (३) । अत्रहि व्याहृतिहोममात्रविधानात्क्षिप्रहोमोऽयम् । तत्र च न्यञ्चकरणपर्युक्षणाऽऽज्यसंस्कार–समिदाधान–व्याहृति-होम–पर्युक्षणान्येव कार्याणि ॥ ३ ॥

वामदेव्यङ्गीत्वाऽऽरोहेत् ॥ ४ ॥

वामदेव्यं नाम साम । गीत्वा–वधूसहितोवरोयानमारोहेत् । अप्रवृत्ते कर्म्मणि सिद्धस्यापि वामदेव्यगानस्य पुनरुपादानङ्कर्मार्थम् । अन्यथा पर्युक्षणान्त एव स्यादिति ॥ ४ ॥

एवम्—

प्राप्तेषु वामदेव्यम् ॥ ५ ॥

प्राप्तेषु वरवधूसहितेषु वरयातृषु । वामदेव्यं "साम गायेदि"–ति शेषः ॥ अत्र कर्त्ता (गानस्य) वरएव प्रकृतत्वात् ॥ ५ ॥

गृहागतां पतिपुत्रशीलसम्पन्ना ब्राह्मण्योऽवरोऽप्यानडुहे चर्म्मण्युपवेशयन्ति "इह गावः प्रजायध्वम्" इति ॥ ६ ॥

(मं० ब्रा० १।३।१४)

गृहागतां पतिगृहे प्राप्तामवरोप्य यानादुत्तार्य्य "इह गाव" इति वरपठितेन मन्त्रेणोपवेशयन्ति(४) ॥ मन्त्रोयथा—

"इह गावः प्रजायध्वमिहाश्व इह पूरुषः ।
इहो सहस्रदक्षिणोऽअपि पूषा निषीदतु" ॥ १४ ॥

इति । अस्यार्थः । 'इह' कन्यानिवेशने स्थाने (गृहे) 'गावः' 'प्रजाय-

---

(१) "स्कन्धोभुजशिरोंऽसोऽस्त्री सन्धी तस्यैव जत्रुणी" इत्यमरः ।

(२) "मघ" इति धननामधेयम् । "मंहतेर्दानकर्म्मणः" इति निरुक्तम् (१।७।१) ततोवानम्मत्वर्थीयः (पा० ५।२।१२२ वा०) ।

(३) स्निग्धीकरणम् "अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु" (रु० प०) विधौ लिङ् ।

(४) एष चर्म्मोपवेशनाचारोयुगान्तरविषयः । सम्प्रति तदास्तरणमसाम्प्रतम् । "विवाहश्मशानयोर्ग्रामः प्रमाणम्" इति हि श्रुतिः पारस्करीयेऽर्थत उपनिबद्धा द्रष्टव्या ग्रामोदेशाचारः ।

ध्वम् । प्रजा जनयन्तु(१) । 'इह' च 'अश्वः' निषीदतु' आवसतु । 'इह' पूरुषः' परिचारकवर्गः । परिजनश्च निषीदतु । 'इह' 'उ' वितर्के । पदपूरणो॰ वा । 'सहस्रदक्षिणः' सहस्रं दक्षिणा यत्र स महाधनसाध्योयज्ञः । 'अपि' च 'पूषा' तन्नामकोदेवः सर्वपोषकोऽपि निषीदतु ॥ सम्भवतु-उपविशतु वेति क्रमे॰ णार्थः ॥ १४ ॥ इति ॥ ६ ॥

तस्याः कुमारमुपस्थ आदध्युः ॥ ७ ॥

तस्या आनडुहे चर्म्मण्युपविष्टाया वध्वा उपस्थे उत्सङ्गे (क्रोड़े) "उप॰ स्थः शेफसि क्रोड़े तथा मदनमन्दिरे" इति मेदिनी । कुमारम्-अकृतचूड़ं यं कञ्चिद्बालकम्(२) । आदध्युः । स्थापयेयुः । ता एव ब्राह्मण्यस्तासामेवो॰ बक्रमात् ॥ ७ ॥

तस्मै शकलोटानञ्जलावावपेयुः ॥ ८ ॥

तस्मै इति व्यत्ययेन षष्ठ्यर्थे चतुर्थी । (पा० २।३।६२ वा०) तस्य वधू॰ त्सङ्गोपविष्टस्य बालकस्याञ्जलौ शकलोटान्(३)शालूकान् । आवपेयुर्दद्युस्ता एव ब्राह्मण्यः ॥ ८ ॥

फलानि वा ॥ ९ ॥

फलानि वा आम्रादीनान्तस्याञ्जलावावपेयुस्ताः ॥ ९ ॥

उत्थाप्य कुमारं ध्रुवा आज्याहुतीर्जुहोत्यष्टा—"विहधृ॰ तिरि"—ति ॥ १० ॥

(म० ब्रा० १-६।१-४)

कुमारं वधूत्सङ्गादुत्थाप्य तां सन्निधावुपवेश्य वरोजुहोति-जुहुयात् । ध्रुवास्तन्नाम्ना प्रसिद्धा (नित्या) अवश्यहोतव्या इत्यर्थः । यद्वा-आभिर्हुताभिर्व॰ ध्वाः पतिगृहे ध्रुवत्व(स्थिरत्व)म्भवतीती ध्रुवाः । मन्त्राम्नाये द्व्यवसानत्वान्म॰ न्त्रस्य, आहुतिद्वयमेवेतिशङ्का(४)निरासायाष्टावित्युक्तम् । तथाच मन्त्रः "इहधृति-रिहस्वधृति-रिहरन्ति-रिहरमस्व, मयि धृति-र्म्मयिस्वधृति-र्म्मयि रमो-मयि रमस्व" इति । अर्थः सुगमः ।

---

(१) अत्र पदव्यत्ययआर्षः । (पा० ३।१।८५) ।

(२) "कुमारः स्याच्छुके स्कन्धे युवराजेऽश्ववारके । बालके वरुणद्रौ ना" इति मेदिनी । "आ चूड़ाकरणाद्बालश्चा दन्तजननाच्छशुः । कुमारस्तावद्विज्ञेयोयावन्मौञ्जी॰ निबन्धनम्" इति कात्यायनोक्तोऽपि ग्रहीतुं शक्योबालस्यापि कुमारत्वाविशेषादिति ।

(३) शके कर्दमे लोटन्तीति शकलोटाः । कह्लार-कुमुद-नीलोत्पलानां मूलानि "साल्क"—पदेन व्यवहृतानि ।

(४) शङ्काऽत्र रेफस्याधिक्यभ्रमेण सम्भवति ।

तत्र होमे चतुर्थी न प्रयोज्या । यथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

"धृतिहोमे न प्रयुञ्ज्याद्गोनामसु तथाष्टसु ।
चतुर्थी,–मघ्न्य इत्येतद्गोनाम्नैव हि हूयते ॥"

इति । धृतिहोमे-अस्मिन्नेव । तथा "आश्वयुज्यां पौर्णमास्यां गोनामभिश्च पृथक् "काम्यासी"त्येतत्प्रभृतिभिरि"त्यनेन गोभिलसूत्रेण काम्यासि–प्रियासि इड़ासि–रत्यसि–सरस्वत्यसि–मह्यसि हव्यासि–विश्रुतिरसि–इत्यघ्न्यानामानि, एतदष्टनामभिः स्वाहान्तैर्होमउक्तः । तत्र चतुर्थीन्न प्रयुञ्ज्यादित्यर्थः । एवञ्चे-"इधृतिःस्वाहे"त्यादिः ।"काम्यासिस्वाहे"त्यादिश्च प्रयोगोद्रष्टव्यः । अघ्न्या गौः (निघं २।११।१) अमरोऽपि "अर्जुन्यघ्न्या रोहिणी स्यादि"त्याह । भारतेऽपि "अघ्न्या इति गवां नामे"त्युक्तम् । अघ्न्यै स्वाहेति यत्र नवाहुतयस्तत्र बोद्धव्यमिति मुरारि(१)मिश्राः प्राहुः ॥ १० ॥

समाप्तासु समिधमाधाय यथावयसं गुरूनगोत्रेणाऽ
भिवाद्य यथार्थम् ॥ ११ ॥

इतिश्रीमद्गोभिलीये गृह्यसूत्रे द्वि-प्र-स्य चतुर्थी कण्डिका ॥ २ ॥ ४ ॥ ॐ ॥

समाप्तासु धृत्याहुतिषु अन्यास्वप्याज्यतन्त्रविहितासु आहुतिषु समिधमाधायैवाभिवादयेन्नत्वनुपर्युक्षणादिकमपि कृत्वा । यथावयसम् । वयोऽनतिक्रमणेन । यथार्थेऽव्ययीभावे (पा. २।१।६) "शरदादित्वात्" (पा, ५।४।१०७) इच्समासान्तः । योयोवयसा वृद्धस्तंतम्प्रथममित्यर्थः । गुरून् विद्यागुरु–मातृ-पितृ-प्रभृतीन् । तत्राऽपि प्रथमं विद्यागुरुम् । तथाच स्मर्यते—

"लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आददीत यतोज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत्" ॥ इति ।
"न चानिसृष्टो गुरुणा स्वान्गुरूनभिवादयेत्"

इतिच (मानवायम्) गुरुणा ब्रह्मदेन अनिसृष्टोऽनाज्ञप्तः स्वानात्मीयान्गुरून्पित्रादीन् । तथा—

"उत्पादकब्रह्मदात्रोर्गरीयान्ब्रह्मदः पिता"

इति । मातापित्रोस्तु पूर्वम्मातरमेव(२) ।

---

(१) अतएव हि सूत्रेऽष्टावित्युक्तिरिति तद्भावः ।

(२) यत्तु कृष्णोऽपि वसुदेवस्य पादौ जग्राह सत्वरम् । देवकयाश्च महाबाहुर्वसुदेवसहायवानि"—ति पौराणिकवचनात्क्रमकल्पनाकुत्तोनेति । तन्मन्दं "यन्मनुरवदत्तद्भेषजम्भेषजताया" इति श्रुत्या मनूक्तक्रमस्य श्रुतिसम्मितत्वेन । "भगवानपि सर्वात्मा" इत्युपक्रम्य—"ननाम दण्डवद्भूमौ मातरं पितरन्तथे"–ति पुराणान्तरवचनेन च सत्प्रतिपक्षितत्वात् । किञ्चोक्तवचने सत्वरमित्युक्त्या ससम्भ्रममित्येवार्थं आयाति । इत्थञ्च

"सहस्रेण पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते"

इति मानवीयेन तत्र गौरवातिरेकबोधनात्। पितॄनिति व्यक्तिभेदाभिप्रायम्। सहस्रेण गुणेन प्रकृत्यादित्वादुपलक्षणे वा तृतीया॥ यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। यथोक्तार्थकम्॥ दक्षिणा चास्यानादेशात्पूर्णपात्रादिकैवेति शुभम्॥ ११ ॥॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां द्वि·प्र·स्य चतुर्थीकण्डिका ॥ २ ॥ ४ ॥ * ॥

(अथ पञ्चमी कण्डिका)

अथातश्चतुर्थीकर्म्म ॥ १ ॥

वर्त्तिष्यत इति शेषः। अथ शब्दोविवाहानन्तर्यार्थः। अतः शब्दोहेत्वर्थः। यत एतस्मिन्नक्रियमाणे वध्वाः पापोलक्ष्मी शरीरान्नापैति। अत एतदवश्यकर्त्तव्यमिति। एवञ्चात्र कल्पे चतुर्थीहोमस्य पापीलक्ष्म्यादिरूपाऽलक्षणफलन्न शाखान्तरवद्गोत्रसंक्रमणशरीरैक्यादि। अन्त एवतत्सम्भवादित्युक्तमेव (२।३६-१३) तथाच दैवादेतदनिष्पत्तौ न विवाहवैगुण्यमपीतिस्मर्त्तव्यम्। अत्र च तैलोद्वर्त्तनादि कृत्वा युगकाष्ठ उपविश्य वध्वा सह यवमाषचूर्णेन स्नानमाचारादिति मुरारिमिश्राःप्राहुः॥ १ ॥

अग्निमुपसमाधाय प्रायश्चित्ताज्याहुतीर्जुहोति "अग्नेप्रायश्चित्त"इति चतुः॥ २ ॥

अग्निमुपसमाधायेत्युक्तार्थम्। प्रायश्चित्तेति। प्रायश्चित्तलिङ्गकैर्म्मन्त्रैराज्याहुतयः प्रायश्चित्ताज्याहुतयः। "अग्ने प्रायश्चित्ते" इत्यादिमन्त्रेण चतु–र्वारचतुष्टयञ्जुहोति जुहुयात्। यद्यप्यत्र वीप्सा न श्रयते तथापि कल्प्या, वक्ष्यमाणकात्यायनस्वरसात् तस्य तत्तात्पर्य्योन्नायकत्वात्॥ २ ॥

तत्किमाम्नायपठितेनैव चतुश्चतुर्होमो, नेत्याह—

अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्य्याः॥ ३ ॥

क्रमशः सम्बोधनान्ताः "प्रयोक्तव्याः"इति सूत्रशेषः। समाम्नायपाठादेता-

---

तदानीं कंसवधान्ते सभायां वसुदेव एव पुरस्तादुपलब्धः सभ्येषु। देवकीत्वन्तःपुरिकतयाऽज्ञातस्वरूपतया च वसुदेवसहायेन तेन तत्र गत्वाऽवाप्तपरिचया प्रणतेति क्रमकल्पनान्तरकल्पनावसरः। उभयसन्निधाने तु—"मातरम्पितरञ्चोभौ दृष्ट्वा पुत्रस्तु धर्म्मवित्। प्रणम्य मातरं पश्चात्पितरं प्रणमेद्गुरुम्" इति पुराण एव प्रथमं मातुः पुणामाभिधानमिति न किञ्चिदेतत्।

वानेव विशेषोन पुनरपरःकोऽपि। प्रथमस्यैव मन्त्रस्याग्निपदस्थाने वायुचन्द्रसूर्यपदप्रक्षेपमात्रेणाभ्यासोपदेशात्। तस्माच्चतसृष्वप्याहुतिषु पापीलक्ष्मीरिति पदमेव स्यात्॥ ३॥

समस्य पञ्चमीं बहुवदूह्य॥ ४॥

समस्य·वायुचन्द्रसूर्या इत्युच्चार्य। बहुवदूह्य-प्रायश्चित्तयोयूयमित्येवमादिबहुवचनमूहयित्वा पञ्चमीमाहुतिञ्जुहोति(१)। नचैवम्पञ्चममन्त्रस्य यथाम्नायपठितस्य काप्यत्राविनियोगे निरर्थकत्वापत्तिः। अत्रविनियुक्तस्यापि विनियोगान्तरसम्भवादस्मदादिभिस्तत्परिशेषस्य कर्त्तुमशक्यत्वात्। अन्यत्रान्यथा पठितविनियोगस्य महर्षिणा दर्शितत्वेनापर्यनुयोज्यत्वात्। तथाचाग्नेः स्थाने वाय्वाद्यूहेनाग्न्यादिसमस्तवचनान्तोहेन च मन्त्रपञ्चकं सम्पन्नं तच्चतुर्द्धाभ्यसनीयमिति आहुतीनां विंशतिर्भवतीति शास्त्रार्थः। प्रयोगोयथा—

"ॐअग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि, ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापी लक्ष्मी(२)स्तामस्या अपजहि स्वाहा" ?

द्वितीय·तृतीय·चतुर्थीषु-वायो·चन्द्र·सूर्येति पुरस्ताद्योजनं विशेषः(३)। पञ्चमीं समस्य यथा-

ॐअग्नि·चन्द्र·वायु-सूर्याः प्रायश्चित्तयो यूयं देवानां प्रायश्चित्तयःस्थ। ब्राह्मणोवोनाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापीलक्ष्मीस्तामस्या अपजहत स्वाहा"॥ इति। अत्र द्वितीयपञ्चके-पापीलक्ष्मीस्थाने पतिघ्नीति विशेषः। तृतीये अपुत्र्या। चतुर्थे अपसव्येति विशेषोद्रष्टव्यः। एतच्च स्पष्टीकृतञ्छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनेन।

---

(१) जुहुयात्। अयमपि सूचितविशेषमात्रेण प्रथमस्यैव। "अग्ने प्रायश्चित्ते" इत्यादिमन्त्रस्याभ्यासोपदेशः। तेनाऽत्रापि पापीलक्ष्मीरिति पदमेव स्यात। अत्रापि पञ्चमीति वीप्सा बोध्या।

(२) अत्र "तनूरि"-ति क्वाचत्कोऽपपाठः। मन्त्रब्राह्मणादिष्वदर्शनात्। अथतत्तनूरित्येतदन्यत्।

(३) मन्त्राम्नाये (मं. ब्रा. १।४।१) तु इत्थं पठ्यते—

"अग्ने प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापीलक्ष्मीस्तामस्या अपजहि॥ १॥ वायो प्रायश्चित्ते त्वं देवानाम्प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्याः पतिघ्नी तनूस्तामस्या अपजहि॥ २॥ चन्द्र·प्रायश्चित्ते त्वं देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपुत्र्या तनूस्तामस्या अपजहि॥ ३॥ सूर्य प्रायश्चित्ते त्वन्देवानां प्रायश्चित्तिरसि ब्राह्मणस्त्वा नाथकाम उपधावामि याऽस्या अपसव्या तनूस्तामस्या अपजहि॥४॥ अग्नि वायु·चन्द्र·सूर्याः प्रायश्चित्तयोयूयन्देवानाम्प्रायश्चित्तयः स्थ ब्राह्मणोवोनाथकाम उपधावामि याऽस्याः पापीलक्ष्मीर्याःपतिघ्नी याऽऽपुत्र्या याऽपसव्या (तनूस्-) तामस्या अपजहत

"मन्त्राम्नायेऽग्न इत्येतत्पञ्चके लाघवार्थिभिः ।
पठ्यते यत्प्रयोगे स्यान्मन्त्राणामत्र विंशतिः ॥
अग्नेः स्थाने वायुचन्द्रसूर्य्या बहुवदूह्य च ।
समस्य पञ्चमीं सूत्रे "चतुश्चतुरि"-ति श्रुतेः ॥
प्रथमे पञ्चके पापीलक्ष्मीरिति पदम्भवेत् ।
अपि पञ्चसु मन्त्रेषु इति यज्ञविदोविदुः ॥
द्वितीये तु पतीघ्नी स्यादपुत्र्येति तृतीयके ।
चतुर्थे चाऽपशव्येति-इत्थमाहुतिविंशकम् ॥" इति ।

मन्त्राम्नाय इति पठ्यमानमन्त्रकाण्डे अग्ने प्रायश्चित्त इत्यारभ्य पञ्च-मन्त्राः प्रायश्चित्ताहुतिलिङ्गाः । लाघवकामैरध्येतृभिः पठ्यन्ते । तत्पञ्चकञ्च-तुर्थहोमप्रयोगकाले ऊहेन मन्त्राणां विंशतिर्भवेदित्यर्थः । द्वितीय इत्यनन्तरं पञ्चक इत्यनुषज्यते । एवमग्रेऽपि । अत्र यथा श्रुते सूत्रेऽनुपपत्त्यभावाद्यथाम्ना-तमन्त्रपञ्चकस्यान्वयानुरोधाच्च पञ्चैवाहुतय इति स्वपद्धतौ वीरेश्वरादयः । कश्चित्तु—यथाम्नातैर्मन्त्रैः प्रत्येकम्मन्त्रं होमचतुष्टयमिति विंशतिराहुतय इत्याह । अन्यस्तु-मन्त्रचतुष्टये वीप्सा पञ्चमेन यथापठितेनेकैवाहुतिरिति सप्तदशाहुतयः । अपरस्तु-प्रथममन्त्र एव वीप्सा मन्त्रान्तरैर्यथापठितैरेकैकाहु-तिरित्यष्टावाहुतय इति । एतानि च सूत्रव्याख्यानानि परिशिष्टविरुद्धानीत्युपे-क्षितानीति दिक् ॥ ४ ॥

स्वाहा ॥ १ ॥" इति । एषामर्थाः । हे 'अग्ने !' 'प्रायश्चित्ते !' दोषाणां निष्कर्त्तः ! 'त्वं' 'देवानामिन्द्रादीनां 'प्रायश्चित्तिः' निष्कृतिः । दोषाणामपहन्ता 'असि' भवसि । यतो-ऽतः 'ब्राह्मणः' ब्रह्मण्यो वैदिको वा भूत्वाऽहम् 'त्वा' त्वां 'नाथकामः' आशीष्कामः । ऐश्वर्यकामोवा, प्रार्थयमानोवा 'उपधावामि' उपसर्पामि । आराधयामीत्यर्थः । उपधाव-नप्रयोजनमाह 'या' 'अस्याः' वध्वा 'पापी' अशुभसम्बन्धिनी 'लक्ष्मीः' शोभा । 'ताम्' 'अस्यै' एतत्कल्याणार्थम् षष्ठ्येव वा । 'अपजहि' अपहर । तस्यामपसारितायामस्याः शुभैव शोभा स्थास्यते । उत्तराणि चत्वारि मन्त्रवाक्यान्यनेनैव व्याख्यातानि । विशेष-मात्रमुच्यते—'पतिघ्नी' पतिघातकलक्षणोपेता ।।"लक्षणे जायापत्योष्टक्" (पा ३।२।५२) इति हन्तेष्टकप्रत्ययोङीप् । 'तनूः' देहावयवः । समुदायवचनोऽप्यवयवे वर्त्तते । ग्रामैकदेशे दग्धे ग्रामोदग्ध इति वत । 'अपजहि' अस्याः पतिघ्नीत्वं दोषमपनीय जीवपतित्वं कुर्वि-त्यर्थः। अत्र "सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्येऽन्वयबाधे विशेषणमुपसंक्रामतः" इति न्यायोऽनुसर्त्तव्यः । पुत्रे मृते पुत्री मृत इति वत् ॥ २ ॥ 'अपुत्र्या' पुत्रस्य निमित्तं या न भवति सा "पुत्राच्छच" (पा. ५।१।४०) इति यत्प्रत्ययः ॥ पुत्रघातिनीलक्षणोपे-तेत्यर्थः ॥३॥ 'अपशव्या'-पशूनां गोमहिष्यादीनां निमित्तं वा न भवति सा । "गोद्व्यचः" (पा. ५।१।३९) इत्यादिना यत्प्रत्यये "ओर्गुणः" (पा. ६।४।१३६) इति गुणः । पशु-घ्नातिनीलक्षणोपेतेत्यर्थः ॥ ४ ॥

आहुतेराहुतेश्च(१) सम्पातमुदपात्रेऽवनयेत् ॥ ५ ॥

सम्पातं-स्रुवलग्नमाज्यम् । अवनयेत्-पातयेत् ॥ ५ ॥

तेनैनाꣳ सकेशनखामभ्यज्य ह्रासयित्वाऽऽप्लावयन्ति ॥ १६ ॥

तेन-उदकपात्रस्थसम्पाताज्येन । आज्यमिश्रितोदकेनेतिमुरारिमिश्राः । एनां-वधूम् । सकेशनखाम् । शिरस आरभ्य पादपर्यन्तम् । अभ्यज्य-म्रक्षयित्वा । अभ्युक्ष्येति मुरारिमिश्राः । ह्रासयित्वा-उद्वर्त्तनादिना तदञ्जनमपनीय । मुरारिमिश्रास्तु ह्रासनमुद्वर्त्तनादिकम् ।

"उद्वर्त्तनं नखच्छेदोरोमच्छेदनमेव च ।
स्रंसनं मेखलायाश्च ह्रासनादि विदुर्बुधाः ॥"

इति वचनात् । आप्लावयन्ति-स्नापयन्ति । मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमेव । बहुवचनादनियतः कर्त्ता । तत आचारात्पतिः कृसरस्थालीपाकं सम्पाद्य पत्नीम्पृच्छति-किमत्र पश्यसि? सा च वदति-पत्युः श्रीअमुकशर्म्मणोदीर्घायुष्ट्वमिति। सम्प्रदायादिदानीमेव तस्मिन्नेवाग्नौ धृतिहोमं पृथक्करणासामर्थ्ये शिष्टाः कुर्वन्ति। तस्य च स्वतन्त्रत्वादादावन्ते च व्याहृतिहोमः कर्त्तव्यः । तदुक्तम् "आज्याहुतिषु पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च व्याहृतिभिर्होमः" । (१।९।२७) इति । तत आचाराज्जन्मग्रन्थिकङ्कणयोर्विमोचनम् । ततश्च वामदेव्यगानान्तं तन्त्रं समापयेदिति ॥६॥

इति चतुर्थीकर्म्मणः परिसमाप्तिः ॥ * ॥

(अथ गर्भाधानम्)

ऊर्ध्वन्त्रिरात्रात्सम्भव इत्येके ॥ ७ ॥

प्रकृतत्रिरात्रादूर्ध्वं-परतः सङ्गतो(२)भवत्यनेनेति सम्भवः सम्भोगः । कर्त्तव्य इत्येके । आचार्य्या मन्यन्ते । एष च-"त्रिंशद्वर्षोवहेत्कन्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम्" इत्येवम्मन्वादिनाभिहितपुंयोगवयस्का वृषस्यन्ती(३) चेद्भवेद्वधूस्तदा—

"यथाकामी भवेद्वापि स्त्रीणां वरमनुस्मरन् ।
स्वदारनिरतश्चैव स्त्रियोरक्ष्या यतः स्मृताः(४) ॥"

---

(१) तेः स्रुवसम्पातमिति क्वचित्पाठः ॥

(२) अत्र 'प्रादिभ्योधातुजस्य वाच्योवाचोत्तरपदलोपः" (पा. २।२।२४ वा.) इति बहुव्रीहिणागतपदलोपः ।

(३) "वृषस्यन्ती तु कामुकी"-त्यमरः ॥

(४) तेन जातपुत्रस्यागमनेऽपि न दोषोयदि स्त्री तावता (पुत्रैकजननेन) परितुष्टा नान्यं कामयेत । "पुत्रप्रयोजना दारा" इति स्मरणात् ॥

(५) अस्यायमाशयः । भार्याया इच्छानतिक्रमेण प्रवृत्तिरस्यास्तीति यथाकामी । भवेत वाशब्दो नियमान्तरपरिग्रहार्थो न पूर्वनियमनिवृत्त्यर्थः । तच्चाग्रे वक्ष्यते । स्त्रीणां

इति याज्ञवल्क्यवचनाद्रागतः प्राप्तोऽपि सकामस्य स्त्रीधर्म्मरक्षणार्थन्त्रिरात्रादूर्ध्वं पर्ववर्ज्यं स्वस्थस्य विधीयते। ततः प्राग्ब्रह्मचर्य्यस्य पुरस्तादभिहितत्वात्। तथाच मनुः—

"सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसङ्गेभ्यः स्त्रियोरक्ष्या विशेषतः।
द्वयोर्हि कुलयोः शोकमावहेयुररक्षिताः॥" इति॥
ऋतुकालेऽभिगमनं कार्य्यं पुंसा प्रयत्नतः।
सदैव वा पर्ववर्यं स्त्रीणामभिमतं हि यत्॥"

इति चैवमादि पराशरादिवचनश्चात्र प्रमाणम्। शुभकर्म्मनिर्णये तु नैतत्सूत्रं मुरारिमिश्रैर्धृतम्॥ ७॥

स्वमते गर्भाधानकालमाह—

यदर्त्तुमतीभवत्युपरतशोणिता तदा सम्भवकालः॥ ८॥

स्त्रीणां गर्भधारणयोग्यावस्थोपलक्षित. काल ऋतुः। स च रजोदर्शनदिव·

वरमिन्द्रदत्तमनुस्मरन् "भवतीनां कामविहन्ता पातकी स्यादि"-ति। यथा-"ताअब्रुवन् वरं वृणीमहा ऋत्वियथा प्रजां विन्दामहै काममाविजनितोः सम्भवामेति। तस्मादृत्वियाः स्त्रियः प्रजां विन्दन्ते काममाविजनितोः सम्भवन्ति वारेवृतं ह्यासाम्" इति। अत्रान्ते "वरं वृतं तासाम्" इत्यपि पाठो दृश्यते। एवं हि पुराणे स्मर्यते—विश्वरूपवधाद्ब्रह्महत्याभिभूत इन्द्रस्ताञ्चतुर्द्धा व्यभजद्भूमौ जले वृक्षे स्त्रीषु च। तत्र भूमावूषररूपेण क्वचित्क्वचित्सा तिष्ठति। जले विकाररूपेण। वृक्षे च रोगविशेष-(गड़ार) रूपेण स्त्रीषु रजोरूपेण, यद्योगे सा दिनचतुष्टयमस्पृश्या भवति। तदानीन्तासामेतदेव वरं वृतमभवदिति। अपिच स्वदारेष्वेव निरतोनितरां रतस्तन्मनस्को भवेदित्यनुषज्यते। एवकारेण स्त्र्यन्तरगमनं निवर्तयति। प्रायश्चित्तस्मरणात्। उभयत्रापि दृष्टप्रयोजनमाह-"स्त्रियोरक्ष्यायतः स्मृता" इति यस्मात् स्त्रियोरक्ष्याः स्मृता उक्ताः। "कर्तव्याश्च सुरक्षिता" इति। तत्र सुरक्षितत्वं यथाकामित्वेन स्त्र्यन्तराऽगमनेन च भवतीति तत्राह-तस्मिन्युग्मासु संविशेदिति॥ ७१॥ किमयं विधि-नियमः-परिसंख्यावेति विकल्पे-मिताक्षराकारादीनां सिद्धान्तमवलम्ब्य शुभकर्मनिर्णये मुरारिमिश्राः प्राहुः-नायं विधिः। अज्ञातज्ञापकत्वाभावात्। "विरुणद्धि विधिं प्राप्तिविलम्बेनापि भाविनी"-ति बोधनात्। नापि परिसंख्या-दोषत्रयापत्तेः। किञ्च तत्रान्ययोगव्यवच्छेदोवाक्यार्थः। इत्यनृतौ मैथुननिषेधलाभे "सकामामनृतावपी"-ति विष्णु पुराणविरोधः स्यात्। "ऋतौ नोपैती"ति बौधायनीयमनृतूपगमनदोषाभिधानमकामोपगमविषयम्। अतएव "अनृतौ तु सदा कार्यं शौचम्मूत्रपुरीषवदि"-ति शातातपीयवचनमपि सङ्गच्छते। तेन नियमोऽयं, ततश्च "ऋताववश्यमभिगच्छेत्। अन्यथा प्रत्यवायो भवति। तथा च व्यासः—"ऋतुस्नातान्तुयोभार्यां सन्निधौ नोपगच्छति। घोरायां भ्रूण हत्यायाम्पततेनात्र संशयः।" इति। नारायणोपाध्याया अप्येवम्। अत्र शातातपीयवचने "ऋतौ तु गर्भशङ्कित्वात्स्नानं मैथुनिनः स्मृतमि"ति पूर्वार्द्धं विशेष उपन्यस्तः स न विस्मर्त्तव्यः॥ अत्रोक्तव्यासवचने-पतते-इत्यस्य स्थाने पद्यते-युज्यते-इत्येवं पाठभेद उपलभ्यतेऽर्थे न विशेषः॥

सादारभ्य षोड़शाहोरात्रः। सोऽस्या अस्तीत्यृतुमती । सा यदा भवति । तत्रापि उपरतशोणिता । शोणितस्रावरहिता । तथाविधा च प्रायश्चतुर्भिरहोरात्रैर्भवति । तदा सम्भवस्य सङ्गमस्य (मैथुनस्य) कालोभवति । तदेतत्सामान्यतोऽभिहितम् । विशेषतस्तु तत्रापि पर्वादिवर्जित एव । सोऽपि सन्निहितस्य शक्तस्य (स्वस्थस्य) न सर्वस्येति बोध्यम ।

तथाच याज्ञवल्क्यः—

"शोड़शर्त्तुनिशाः स्त्रीणां तस्मिन्युग्मासु संविशेत् ।
ब्रह्मचार्येव, पर्वाण्याद्याश्चतस्रस्तु वर्जयेत् ॥ ७९ ॥ (अ० १)
एवङ्ग(१)च्छन्स्त्रियं क्षामां मघां मूलञ्च वर्जयेत् ।
सुस्थ इन्द्रौ सकृत्पुत्रं लक्षण्यं जनयेत्पुमान् ॥ ८० ॥

इति । तस्मिन्नृतौ । युग्मासु समासु षष्ठाष्टमादिषु । रात्रिषु । रात्रिग्रहणाद्दिवसप्रतिषेधः । संविशेत्—गच्छेत् । पुत्रा(२)र्थम् । युग्मास्विति बहुवचनं समुच्चयार्थम् । अतश्चैकस्मिन्नपि ऋतौ अप्रतिषिद्धासु सर्वासु युग्मासु रात्रिषु गच्छेत् । एवं गच्छन्नपि ब्रह्मचार्येव "भवति"—इति शेषः । अतोयत्र ब्रह्मचर्यं श्राद्धादौ चोदितन्तत्राग्रे समयालाभे गच्छतोऽपि न ब्रह्मचर्यस्खलनदोषोऽस्ति । किन्तु-पर्वाणि-आद्याश्चतस्रश्चरात्रीर्वर्जयेत् । पर्वाणि पञ्चयथा च स्मर्यते--

"चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतानि राजेन्द्र ! रविसङ्क्रान्तिरेव च ॥"

इति । रविसंक्रान्तिर्मेषादिषु राशिषु सूर्यस्य गमनसमयः । मनुरप्याह—

"अमावास्यामष्टमीञ्च पौर्णमासीञ्चतुर्दशीम् ।
ब्रह्मचारी भवेन्नित्यमप्यृतौ स्नातकोद्विजः ॥"

इति । अतोऽमावास्यादीनि रजोदर्शनादारभ्य चतस्रोरात्रीश्च वर्जयेदिति

---

(१) एवमिति । एवममुना प्रकारेण । स्त्रियं गच्छन् । क्षामां कृ ।मल्पसत्त्वां गच्छेत् । सा(क्षामता)च तस्मिन्काले रजस्वला व्रतेनैव भवति । अथचेन्न भवति कर्त्तव्या क्षामता पुत्रोत्पत्त्यर्थमल्पास्निग्धभोजनादिना । "पुमान्पुंसोऽधिके शुक्रे स्त्री भवत्यधिके स्त्रियाः"इति वचनात् । यदा युग्मायामपि रात्रौ, शोणिताधिक्यं तदा स्त्र्येव भवति पुंप्रकृतिः । एवम् अयुग्मायामपि पुंशुक्राधिक्ये पुमानेव भवति स्त्रीप्रकृतिः । कालस्य तत्र निमित्तत्वात् । शुक्रशोणितयोश्चोपादानकारणत्वेन प्राबल्यात् । तस्मात्क्षामा कर्त्तव्या । मघामूलनक्षत्रे वर्जयेत् । इन्दौ-चन्द्रे । सुस्थे एकादशादिशुभस्थानगते । चकारात्पुंनक्षत्रशुभयोगलग्नादिसम्पत्तौ । सकृदेकस्यां रात्रौ न द्विस्त्रिर्वा । ततो लक्षण्यं-लक्षणैर्युक्तम्पुत्रं जनयेत् । पुमान्-अप्रतिहतपुंस्त्व इत्यर्थः ॥

(२) एतेन जातपुत्रस्य तु नायं विधिः । किन्त्विच्छैव नियामिकेत्याहुः ।

मिताक्षराकारः। पर्वाणीति बहुवचननिर्देशादाद्यर्थावगमादन्येषामपिग्रहणं, यथा-चाग्रे स्फुटीभविष्यति ॥

दक्षिणेन पाणिनोपस्थमभिमृशेत्। "विष्णुर्योनि कल्पयत्वे"-तयर्चा। "गर्भन्धेहि सिनीवाली"-ति च ॥ ६ ॥

(मं० ब्रा० १।४।६-७)

यदा प्रथमं (१)सम्भवेत्तदा दक्षिणेन पाणिना। उपस्थं-योनिम्। "उपस्थः शेफसि क्रोडे तथा मदनमन्दिर" इति मेदिनी। अभिमृशेत्-स्पृशेत्। विष्णुर्योनिं" "गर्भन्देही"-त्येताभ्यामृग्भ्याम्। यद्यपि "दक्षिणेन पाणिना(२) कृत्यमनादेशे" इति परिभाषात एव प्राप्तेर्दक्षिणेनेति विशेषणमयुक्तमिव प्रतिभाति। तथापि शौचादौ सव्यस्यैव विनियोजनादत्रापि गुह्याङ्गे तथा भ्रमोमाभूदिति तदुपादानम्। मन्त्रौयथा—

"विष्णुर्योनिं कल्पयतु त्वष्टा रूपाणि पिंशतु।
आसिञ्चतु प्रजापतिर्धाता गर्भन्दधातु ते ॥ ६ ॥
गर्भन्धेहि सिनीवालि गर्भन्धेहि सरस्वति।
गर्भन्ते अश्विनौ देवावाधत्तां पुष्करस्रजौ ॥ ७ ॥

अनयोरर्थो—हेवधु ! 'विष्णुः' नारायणः 'ते' तव 'योनिं' 'कल्पयतु' सुप्रसवसम(३)र्थङ्करोतु। 'त्वष्टा' भूस्थानदेवता (निघं० ५।५।११) 'रूपाणि' 'पिशतु' प्रकाश(४)यतु। किञ्च 'प्रजापतिः' विधाता तामेव योनिम् 'आसिञ्चतु'

---

(१) "ऊढायाः प्रथमार्त्तवे" इति वचनात्। गर्भसंस्कारश्चायं गर्भाधानाख्यः पात्रद्वारेण स्यात्ततश्च सकृत्संस्कृते स्त्रीद्रव्ये योयोगर्भ उत्पत्स्यते स स संस्कृत एव भविष्यति तस्मात्सकृदेव स्यान्न प्रतिगर्भम्। एवं पुंसवनसीमन्तोन्नयने अपि द्रष्टव्ये। इति भट्टनारायणादयः। त्रयोऽप्यमी संस्काराः प्रतिगर्भंनावर्त्तन्तेऽन्यथा परेषाङ्गर्भाणामसंस्कारः स्यादिति कर्कोपाध्यायाः। गर्भाधानं प्रतिगर्भमावर्त्तते न पुंसवनसीमन्तोन्नयने। इति विज्ञानेश्वरः। सीमन्तोन्नयनं प्रतिगर्भन्नावर्त्तते। गर्भाधानपुंसवने आवर्त्तेते एवेति शूलपाणिगार्ग्यनारायणप्रभृतयः। किंपुनरत्रयुक्तम् ? शूलपाण्यादिमतमेष। "ऋतावृतावि" ति स्मरणात्। "ऊढायाः प्रथमार्त्तवे" इति तु मातृश्राद्धपरम्। "असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियेरन्कर्मकारिणा। प्रतिप्रयोगं नैवं स्युर्मातरः श्राद्धमेव चे" ति कर्म्मप्रदीपस्मरणात्। तथाचात्र प्रथममिति व्याख्यानं मुरारिमिश्रीयमनूदितं द्रष्टव्यम्। तस्य च प्रथमानतिक्रमएव तात्पर्यम्। संवदति चामुमर्थमग्रेतनं सूत्रम् "अथ सीमन्तकरणं प्रथमगर्भे" इति॥

(२) तथाच कर्म्मप्रदीप. "कर्मोपदिश्यते यत्र कर्त्तुरङ्गं नचोच्यते। दक्षिणस्तत्र विज्ञेयः कर्म्मणां पारगः कर" इति ॥

(३) "कृपूसामर्थ्ये" (भ्वा०आ०) णिजन्तात्प्रार्थनायां लोट्।

(४) "पिशअवयवे" (तु०प) मुचादित्वान्नुम्। अयन्दीपनायामपीति दीक्षितचरणाः (सि० कौ०) प्राहुः ॥

यावन्मात्रेण बीजेन गर्भो भवति तावन्मात्रमेव प्रक्षेपयत्वित्यर्थः । किञ्च 'धाता' सर्वस्य प्रसविताऽऽदित्योमध्यस्थानदेवता (निघं० ५।५।६) 'ते' तव 'गर्भं' पुत्रार्थं 'न्दधातु' स्थापयतु(१) ॥ ६ ॥

पूर्वामावा(२)स्या सिनीवालिः (दृष्टेन्दुः) सा प्रार्थ्यतेऽस्या अतिशुभलक्षण(३)प्रेप्सया । हे 'सिनीवालि' अस्यां वध्वां 'गर्भन्धेहि' वन्ध्यात्वमस्या अपनयेत्यर्थः । तथा हे 'सरस्वति' त्वमप्यस्यां 'गर्भन्धेहि' त्वदनुध्यानादस्या गर्भो विद्वत्प्रकाण्डं भवितेत्यर्थः । हेवधु ! 'ते' तव 'गर्भम्' 'देवौ' दीप्त्यादिगुणवन्तौ 'अश्विनौ' सूर्याचन्द्रमसौ । द्यावा(४)पृथिव्यावहोरात्रे वा (निघं० ५।६।१) 'आधत्ताम्' त्वदात्मनास्थित्वा समाधत्तामिति बृहदारण्यकभाष्यव्याख्यायामानन्दगिरिः । कथम्भूतौ ? 'पुष्करस्रजौ' 'पद्ममालिनौ । इति गुणविष्णुः । स्वकीयरश्मिमालिनावित्यानन्दगिरिः ॥ ९ ॥

समाप्यर्चौ सम्भवतः ॥ १० ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रे द्वि-प्र-स्य पञ्चमी कण्डिका ॥ २ ॥ ॥५॥*॥

समाप्येति । ऋग्द्वयानन्तरमेवा(५)भिगच्छेदित्यर्थः । यदि दैवादिनाऽत्र मुख्यकालातिपत्तिः स्यात्तत्राह—गृह्यासंग्रहकारः—

"ऋतुपुंसवने दैवात्स्वकाले न कृते यदि ।
सीमन्तकरणात्पूर्वं कृत्वा सीमन्तमाचरेत् ॥"

इति । ऋतु-गर्भाधानम् (६) । कात्यायनः—

"देवतानां विपर्यासे जुहोतिषु कथम्भवेत् ।
सर्वप्रायश्चित्तं हुत्वा क्रमेण जुहुयात्पुनः ॥

---

(१) लोडाशंसायाम् ॥

(२) "या पूर्वाऽमावास्या सा सिनीवाली योत्तरा सा कुहूः" इति श्रुतिः ॥

(३) इन्दुदर्शनी सा शुभलक्षणलक्षितेति तदधिष्ठातृदेवता प्रार्थ्यते ॥

(४) अत्र द्यौर्ज्योतिषाऽश्नुतेव्याप्नोति । पृथिवीरसेनान्नलक्षणेनेत्यश्विनौ । अशेर्विनिः । एवमहर्ज्योतिषा, रात्रिरवश्यायेन । सूर्योज्योतिषा चन्द्रमा रसेन । ह्लादादिना वा । इत्य'श्विनौ पदव्याख्यायां देवराजयज्वानः प्राहुः ॥

(५) ऋचौ समाप्य सम्भवत एव न पुनरन्तरा किंचित्कुर्यात । इति कालार्थं वचनव्यक्तिः कर्त्तव्या । तेन पूर्वत्र सूत्रितोऽभिमर्शोऽपि ऋचोः परतो न' स्यात्किन्तु तत्पाठसमकालमेवेति सिद्ध्यति ॥

(६) अस्य पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च महाव्याहृतिभिर्होतव्यम् । "अग्नेस्तु मारुतोनाम गर्भाधाने विधीयते" इति गृह्यासङ्ग्रहोक्तेर्नामकरणेनैवाग्नेराज्याहुतिरुपतिष्ठते । तत्र च नियमतोव्याहृतिहोमः पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चोक्तः (१-९-२७) एव ॥

संस्कारा अतिपद्येरन्स्वकालाच्चेत्कथञ्चन ।
हुत्वैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनय(१)नादयः ॥" इति ॥

सर्वप्रायश्चित्तं-व्याहृति होमः । शाट्यायनहोम इति वीरेश्वरः । क्रमेणेति । यतोविपर्यासस्तत एवेत्यर्थः । तदुक्तं तेनैव—

"यतस्तदन्यथाभूतं तत एव समापयेत्" ।

इति । एतदेव सर्वप्रायश्चित्तमेव । एतदादौ वृद्धिश्राद्धे प्रमाणमुक्तपूर्वमिति ॥ १० ॥

(इति गर्भाधानम्)

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां द्वि-प्र-स्य पञ्चमी कण्डिका ॥ २ ॥ ५ ॥ * ॥

(अथ षष्ठी कण्डिका)

(अथ पुंसवनम्)

तृतीयस्य गर्भमासस्यादिसदेशे पुᳬंसवनस्य कालः ॥१॥

गर्भोयस्मिन्मासि जायते सोऽयङ्गर्भमासस्तस्य यस्तृतीयोमासः । सम्बन्धलक्षणा षष्ठी तृतीयोयोगर्भमासः । गर्भादारभ्य यस्तृतीय इति वा व्याख्येयम । तस्य । आदिसदेशे-आदि-समीपप्रदेशे प्रथमे तृतीयभाग इत्यर्थः । एतस्मिन्काले यत् पुण्यमहस्तत्पुंसवनस्य कालः । तथाच पारस्करोऽपि "मासि द्वितीये तृतीये वा ऽऽपूर्यमाणपक्षे(२) पुण्याहे । यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते" इति । अत्र द्वितीय इति वाजसनेयिमात्रपरमिति मुरारिमिश्राः । आपूर्यमाणपक्षे—शुक्लपक्षे । पुण्याह इति पुण्ये शोभने विष्ट्यादिरहिते दिने इत्यर्थः । पुंसा नक्षत्रेण-पुन्नामधेयेन हस्तपुष्यादिना । पुंसवनस्य पुमान्सूयते येन कर्म्मणा तदिदं पुंसवनं गर्भसंस्कारकर्म्मणोनामधेयम् । अनेन हि कर्म्मणाऽव्यक्तलिङ्गं गर्भं पुमांसङ्करोति "पुंसवनात्पुंसी करोति"ति श्रवणात् । अत्र कालातिपाते प्रायश्चित्तमुक्तमधस्तादनुपदम् ॥ १ ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु पश्चादग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति ॥ २ ॥

---

(१) एतेन चूडाकरणपर्यन्तमेव सर्वप्रायश्चित्तहोमः प्रायश्चित्तम् । उपनयनातिपाते तु व्रात्यस्तोमः शास्त्रान्तरे पठ्यते । स एव प्रायश्चित्तं दोषगुरुत्वादित्यभिप्रायः ॥

(२) अत्र यस्मिञ्छुक्लपक्षे तिथिक्षयो(अवमं) न भवेत्सोऽपि आवश्यकतया बोध्यते।

प्रातरुदयसन्निधौ(१) उत्तराग्रेषु कुशेषूपविष्य । सशिरस्काऽऽप्लुता । शिरःस्नाता वधूः । पत्या संस्कृतस्याग्नेः पश्चादुत्तराग्रेषु कुशेषु प्राङ्मुखी उपविशेत्पत्युर्दक्षिणतः । "दक्षिणतः पाणिग्राहस्योपविशती"-त्यन्यत्र दर्शनात् । एवम् उपविष्टायान्तस्यां व्याहृतिहोमान्तङ्कर्म्म कुर्यात्पतिः ॥ २ ॥

पश्चात्पतिरवस्थाय दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमꣳसमन्ववमृश्यानन्तर्हितन्नाभिदेशमभिमृशेत् "पुमाꣳसौ मित्रावरुणा" वित्येतयर्चा ॥ ३ ॥

(मं० ब्रा० १।४।८)

पश्चात्-पृष्ठदेशे अवस्थाय-प्राङ्मुख ऊर्ध्वजानुःस्थित्वा । दक्षिणम् अंसम् भुजशिरः (अंशः) "स्कन्धोभुजशिरोंसोऽस्त्री"-त्यमरः। तूष्णीम्(२)। अन्ववमृश्य । पृष्ठतोऽन्ववलम्ब्य स्पृष्ट्वा । अनन्तर्हितम् । अव्यवहितम् (वस्त्राद्यनाच्छादितम्) अभिमृशेत्-स्पृशेत् । "पुमांसावि"त्येतयर्चा, सा यथा—

"पुमाꣳसौ मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनावुभौ ।
पुमानग्निश्च वायुश्च पुमान्गर्भस्तवोदरे" ॥ ८ ॥ इति ।

अस्या अर्थः । अत्र साकाङ्क्षत्वाद्वाक्यस्य यथा तथेत्यस्तु इति चाध्याहार्य्यम् । तथाच-यथा 'पुमांसौ' 'मित्रावरुणौ' आदित्यप्रचेतसौ । यथा च "अश्विनौ" देवभिषजौ 'पुमांसौ' । यथा च 'अग्निः वायुश्च' पुमान् । तथा 'तव' उदरे' कुक्षावयं 'गर्भः पुमान्' अस्तु ॥ इति ॥ ३ ॥

अथ यथार्थम् ॥ ४ ॥

अथ-अनन्तरम् । यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । वामदेव्यगामनान्ततन्त्रसमापनमत्र कर्त्तव्यम् ॥ ४ ॥

अथाऽपरम् ॥ ५ ॥

अथैतस्मात्पुंसवनकर्म्मणोऽनन्तरम् अपरमन्यद्द्वितीयं पुंसवनं शुङ्गाकर्म्मसंज्ञकम् । "कर्त्तव्यम्(३)" इति वाक्यशेषः । पाठादेवाऽऽनन्तर्यलाभादथशब्दः पूर्वप्रकृतार्थो वा वर्णनीयः । पूर्ववदिदमपि पुंसवनम्पूर्वप्रकृत एव काले करणी-

---

(१) अन्यथा "प्रागावर्त्तनादह्नः" (१-१-३) इति प्राप्तत्वात्पुनरुक्तत्वापत्तेः । तथाच स्मरन्ति 'प्रातः कालोमुहूर्त्तांस्त्रीन्" इति । तत्राद्यमुहूर्त्तस्य निषिद्धत्वात्तदुपरितनः कालोऽत्र विवक्षितः ॥

(२) अत्र तूष्णीमंसस्याभिमर्शनम् । मन्त्रेण नाभिदेशस्येति भट्टनारायण-मुरारिमिश्र-प्रभृतयः ।

(३) तदेतत्प्रथमे कृते फलानुपलब्धौ द्वितीये गर्भे कर्तव्यमिति मे प्रतिभाति । पद्धतिकृतस्तु-यथालिखितमाहुः ॥

यमित्यर्थः । तच्चैकदिने दिनद्वये वेति विशेषोऽत्र न गम्यतेऽतः प्रथमदिने चेद्द्वयङ्क्रियते तर्हि नान्दीश्राद्धमपि तन्त्रेणैव कर्त्तव्यम् । तथाच कर्म्मप्रदीपः—

"गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं सकृत् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥" इति ॥ ५ ॥

तस्येतिकर्त्तव्यतामाह—

प्रागुदीच्यान्दिशि न्यग्रोधशुङ्गामुभयतः फलामस्रामामकृमिपरिसृप्तान्त्रिः सप्तैर्यवैर्माषैर्वा परिक्रीयोत्थापयेत् ॥ ६ ॥

प्रागुदीच्यामैशान्याम् । दिशि अवस्थितायाः । न्यग्रोधस्य-वटस्य । "न्यग्रोधोबहुपाद्वटः" इत्यमरः । शुङ्गाम्-"लताग्रपल्लवोगूढः शुङ्गेति परिगीयते" इति कात्यायनोक्तलक्षणां (मुकुलितपल्लवरूपाम्) कथम्भूताम् ? उभयतः फलाम्—उभयतः पार्श्वद्वये फले यस्यास्ताम् । अस्रामाम्-अम्लानाम् । इति मुरारिः(१) । अकृमिपरिसृप्ताम् । कृमिभिरव्याप्ताम् । एवम्भूतां परिक्रीय-क्रीत्वा उत्थापयेत् । गृह्णीयात् । कियतामूल्येनेत्यत्राह-त्रिः सप्तैरिति(२) । त्रिरावृत्तैः सप्तभिः । एकविंशत्या यवैर्माषैर्वेत्यर्थः । क्रयश्च वृक्षस्वामिनो न वृक्षात् । यवान्माषान्वा मूले निःक्षिप्य (३)परिक्रयणमित्येके प्राहुः ॥ ६ ॥

अथ क्रयणमन्त्राः—

"यद्यसि सौमी सोमाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि" ॥ १ ॥
"यद्यसि वारुणी वरुणाय त्वा राज्ञे परिक्रीणामि" ॥ २ ॥
"यद्यसि वसुभ्योवसुभ्यस्त्वा परिक्रीणामि" ॥ ३ ॥
"यद्यसि रुद्रेभ्योरुद्रेभ्यस्त्वा परिक्रीणामि" ॥ ४ ॥
"यद्यस्यादित्येभ्य आदित्येभ्यस्त्वा परिक्रीणामि" ॥ ५ ॥
"यद्यसि मरुद्भ्योमरुद्भ्यस्त्वा परिक्रीणामि" ॥ ६ ॥
"यद्यसि विश्वेभ्योदेवेभ्यो विश्वेभ्यस्त्वादेवेभ्यः परिक्रीणामि" ॥७॥

अत्र "यद्यसि" इत्यादिक्रयलिङ्गैः सप्तभिर्म्मन्त्रैर्यवैर्म्माषैर्वापरिक्रयणं, प्रतिमन्त्रं त्री-"स्त्रीन् यवान्माषान्वावृक्षमूले प्रक्षिप्येति पद्धतिकृतोवीरेश्वरादयः ।

---

(१) मेदिन्यां तु "नीलिकायामथश्रामो मासे मण्डपकालयोः इति तालव्यादिः श्रामशब्दउक्तः । तेनाश्रामामितिपाठेऽविद्यमानकालिमामितितदर्थः ।

(२) अत्र क्रियाभ्यावृत्तिगणने "द्वित्रिचतुर्भ्यः सुच्" (पा० ५।४।१८) इति सुच् । त्रिःसप्तैरिति बहुव्रीहिः । (पा० २।२।२५) ततोडच् (पा० ५।४।७३) समासान्तः । डित्त्वाट्टिलोपः ॥

(३) एवञ्च यस्यात्मीयोऽपि न्यग्रोधोभवेत्तेनापि सोमक्रयणवत्क्रयणमवश्यं कार्यम् ॥

मन्त्रार्थस्तु—

हेशुङ्गे ! त्वं 'यदि' 'सौमी' सोमप्रिया सोमदेवत्या वा 'असि' भवसि । तदा 'सोमाय' 'राज्ञे' सोमराजप्रीत्यर्थमेव 'त्वा' त्वां 'परिक्रीणामि' । एवमग्रेऽपि । अत्र सर्वत्र तादर्थ्ये (पा० १।४।४४वा०) चतुर्थी । उपकार्योपकारकभावसम्बन्धश्च तादर्थ्यम् । "कृत्तद्धितसमासेभ्यः सम्बन्धाऽभिधानं भावप्रत्ययेने"ति सिद्धान्तात् ॥ १-७ ॥ ७ ॥

(अथोत्थापनमन्त्रः)

ततश्च

"ओषधः सुमनसोभूत्वाऽस्यां वीर्यं समाधत्त इयङ्कर्म्म करिष्यती" त्युत्थाप्य तृणैः परिधायाऽऽहृत्य वैहायसीं निदध्यात् ॥ ८ ॥

"ओषधयः" इत्यनेन मन्त्रेणेति कारान्तेनोत्थाथ-उत्तोल्य । तृणैः कुशैः । तथैव समाचारात् । पद्धतिरप्येवमेव । परिधाय-परिधाप्य । अन्तर्भावितण्यर्थोऽयम् । वेष्टयित्वा । आहृत्य-आनीय । वैहायसीम्-आकाशस्थां कृत्वा गृहोपरि अधोवा निदध्यात् । धारयेत् । मन्त्रार्थस्तु—हे 'ओषधयः' । ओषधिदेवताः! । "ओषधिः फल(१)पाकान्ता स्या"-दित्यमरादिकारान्तोऽपि । ङीषि ओषधीत्यपि । रात्रिः रात्रीति वत् । यूयं 'सुमनसः' प्रसन्ना 'भूत्वा' 'अस्यां' वध्वां (२)'वीर्यम्' सामर्थ्यम् । 'समाधत्त' (३)सम्यग्वीर्याधानं कुरुत । कुतः ? यतः 'इयं' वधूः 'कर्म्म' गर्भप्रसवनाख्यं(४) त्वत्सेवाञ्च 'करिष्यति' । 'इति' हेतोरितिसत्यव्रतः ॥ ८ ॥

तां खल्वाहृतां शुङ्गाम्—

दृषदं प्रक्षाल्य ब्रह्मचारी व्रतवती वा ब्रह्मबन्धुः कुमारी वाऽपत्याहरन्ती पिनष्टि ॥ ९ ॥

व्याहृतिहोमान्ते । दृषच्छिला (पेष(५)णी) तां प्रक्षाल्य-शोधयित्वा । ब्रह्मचारी-प्रथमाश्रमी । व्रतवती-पतिव्रता । गर्भिण्येवेत्येके । ब्रह्मबन्धुः । अन(६)धीतविद्यः । तथाचच्छन्दोगपरिशिष्टम्—"पतिव्रता व्रतवती ब्रह्मबन्धु-

(१) फलानां पाके एवान्तोयासान्ताः ।

(२) क्रीतायां वटशुङ्गायाम् ।

(३) अर्पयत ।

(४) पुंसवनाख्याम् ।

(५) पिनष्टयस्यामित्यधिकरणे ल्युट् । ङीप् । तत्करणभूतं लोढ़कञ्च ॥

(६) कुत्सार्थोऽत्र बन्धुप्रत्ययः । तथाच विश्वः "ब्रह्मबन्धुरधिक्षेपे निर्देशे च द्विजन्मनाम्" इति । अधिक्षेपे—कुत्सायाम् । ऊदन्तपाठे तु ब्रह्मकुलोद्भवा आचारविधुरा सुवासिनी ब्राह्मण्येव । ऊङुत (पा० ४।१।६६) स्त्रीप्रत्ययः ॥

स्तथाऽश्रुतः ॥" इति । अप्रत्याहरन्ती-प्रत्याहरणं पिष्टस्य पश्चादानयनम्(१)। तदकुर्वती । पिनष्टि-चूर्णीकरोति । "पिष्लृसञ्चूर्णने" (रु० प०) लट् । मध्ये श्नम् । शुङ्गामित्यनुषञ्जनीयम् ॥ ९ ॥

वधूश्च—

प्रातःसशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु । पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राक्शिराः संविशति ॥ १० ॥

प्राक्शिराः—पूर्वशिरस्का । संविशति-स्वपिति । "स्यान्निद्राशयनं स्वापः स्वप्नः संवेश इत्यपि" इत्यमरः । शेषमुक्तार्थम् ॥ १० ॥

पश्चात्पतिरवस्थाय दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्याऽभिसंगृह्य दक्षिणे नासिकास्रोतस्यवनयेत् । "पुमानग्निः पुमानिन्द्र" इत्येतयर्चा ॥ ११ ॥

(मं. ब्रा. १।४।९)

अभिसंगृह्य-गृहीत्वा । पिष्टां शुङ्गाम् । नासिकास्रोतसि-नासापुटरन्ध्रे । वध्वाएव । अवनयेत् । क्षिपेत् । (२)"पुमानग्निरि"ति मन्त्रेण । शेषमुक्तार्थम् । मन्त्रो यथा—

"पुमानग्निः पुमानिन्द्रः पुमान्देवोबृहस्पतिः ।
पुमाꣳसं पुत्रं विन्दस्व तम्पुमाननुजायताम् ॥" ॥ ९ ॥

इति । मन्त्रार्थः सुबोध एव । पुमांसमित्यनेन सुपुरुषलक्षणोपेतम् । तमित्यनेन च बहुपुत्रसम्पत्तिश्चोक्तवान्मन्त्रदृगिति ॥ ११ ॥

अथ यथार्थम् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रे द्वि-प्र-स्य षष्ठी कण्डिका ॥ २ ॥ ६ ॥ ❀ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ १२ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"-ख्यायां मुकुन्दशर्म्म सङ्कलितायां द्वि-प्र-स्य षष्ठी कण्डिका ॥ २ ॥ ६ ॥ * ॥

---

(१) केचित्तु-उच्छ्रितशिलापुत्रकेणाहत्याहत्य पेषणं कर्त्तव्यम् । अथवा-सकृत्प्रयोगेणैव यथा पेषणं निर्वहति तथा कर्त्तव्यमित्यप्रत्याहरणस्यार्थमाचक्षते ।

(२) वस्त्रबद्धां पिष्टां शुङ्गां गृहीत्वा निष्पीड्य दक्षिणनासापुटे तद्रसं क्षिपेदिति भवदेवभट्टः ।

अथ सप्तमी कण्डिका—

(अथ सीमन्तोन्नयनम्)

अथ सीमन्तकरणम्प्रथमगर्भे ॥ १ ॥

अथ-पुंसवनसंस्कारानन्तरम् । सीमन्तकरणम् । "सीमन्तः केशवेशे स्यात्" इत्यभिधानात्सीमन्तस्य केशरचनाविशेषस्य(१) वक्ष्यमाणविधिना करणम् "वर्त्तिष्यते" इति सूत्रशेषः । तस्य कालमाह-प्रथमगर्भे इति । इदं हि क्षेत्रसंस्कार(२)द्वाराऽपत्यसंस्कारकन्तेन सकृदेव कार्यम् । तथा च हारीतः—

"सकृत्तु कृतसंस्काराः सीमन्तेन द्विजस्त्रियः ।
यं यं गर्भं प्रसूयन्ते स सर्वः संस्कृतोभवेत् ॥"

इति । गृह्यासंग्रहेऽपि—

"यथा सीमन्तिनी नारी पूर्वगर्भेण संकृता ।
एवमाज्यस्य संस्कारः संस्कारविधिचोदितः ॥"

इति । एव माश्वलायनगृह्यपरिशिष्टेऽपि-"सीमन्तोन्नयनं प्रथमे गर्भे "सीमन्तोन्नयनसंस्कारोगर्भपात्रसंस्कार" इति श्रुतिः" । इति । अत्र गर्भश्च पात्रश्चेति द्वन्द्वसमासेन तयोरुभयोरपि संस्कार इत्यर्थः । गर्भ उदरस्थमपत्यम् । पात्रं स्त्री । श्रौतश्चास्य गर्भपात्रसंस्कारत्वमुपन्यस्यन्नृषिरनयोः (ग० पुं० योः) पात्रसंस्कारत्वन्नास्तीत्युपदिशति । दैवाच्च सामन्तकरणादर्वागेव गर्भनाशे पुनर्गर्भोत्पत्तौ तत्करणीयम । अन्यथा खल्वस्य संस्कारस्याभावेनासंस्कृतम्पात्रमपत्यं च स्यात् । "सन्नियोगशिष्टानामन्यतरापायेऽभयोरप्यपाय" इति न्यायात् । नचैतदुचितं, शास्त्रान्तरबलाच्च । तथाच स्मरणम्—

"पूर्वश्च स्रावितोयश्च गर्भोयश्चाप्यसंस्कृतः ।
द्वितीये गर्भसंस्कारस्तेन शुद्धिर्विधीयते ॥"

इति । तदिदं सीमन्तकरणविषयं वचनम् । न खल्वत्र प्रतिगर्भमावृत्तिर्निषिध्यते-संस्कारस्य, किन्तर्हि ! प्रथमगर्भविहितस्य संस्कारस्यदैवादकरणे गर्भान्तरे, करणमुपदिश्यते । सीमन्तकरणञ्च प्रथमगर्भे विहितं, न गर्भाधान-

---

(१) सीमानमन्तयति बध्नातीति सीमन्तः । "अति अदि बन्धने" (भ्वा० प०) कर्मण्यण् (पा० ३।२।१) "शकन्ध्वादित्वात्" (पा० ६।१।९४ वा०) पररूपम् । "सीमसीमे स्त्रियामुभे" इत्यमरः ।

(२) क्षेत्रसंस्कारश्चाद्यगर्भ एवाभूदिति न प्रतिगर्भमावृत्तिरारम्भणीयान्यायात् । एवञ्चात्र प्रथमगर्भश्रुतिर्न्यायमूला ॥ "सकृच्च संकृता नारी सर्वगर्भेषु संस्कृते"ति देवल वचनमपि न्यायमूलमेव । एतेनात्र प्रथमगर्भोपादानाद्गर्भाधानपुंसवनयोः प्रतिगर्भमावृत्तिरिति परास्तम् ॥

पुंसवने । तथाच स्मृत्यन्तरम्—

"या नार्यकृतसीमन्ता प्रसूयते कदाचन ।
अङ्के विधायतं बालं पुनः संस्कारमर्हति ॥"

इति । असंकृतगर्भप्रसवे-द्वितीयगर्भे संस्कारस्तु प्रकृत-(प्रथम-) बालविनाशविषयो बोद्धव्य इति चन्द्रकान्तः । मुरारिमिश्रास्तु-नैतन्मन्यन्ते-इति कर्मशेषे वक्ष्यते । तत्र कालमाह—(२।८।१२) ॥ १ ॥

चतुर्थे मासि षष्ठेऽष्टमेवा ॥ २ ॥

ऋजुरक्षरार्थः । अत्र वाशब्द एक एवेति न तुल्यवद्विकल्पार्थः । एवञ्चोक्तकल्पेषु यत्रोदगयनादि-विहितसमयलाभस्तत्रेदङ्कार्यम् । तथाचाङ्गिराः-"यत्रोदगयनादिः स्यात्कालस्तत्रे"ति । बैजवापगृह्येऽपि-"मासि चतुर्थे पञ्चमे वा षष्ठाष्टमयोर्वाऽऽपूर्यमाणपक्षे यदहः पुंसा नक्षत्रेण चन्द्रमा युज्यते सप्तमे मासि वा प्रथमगर्भे सीमन्तोन्नयनम्" इति । क्वापि तदलाभे न तदपेक्षापि-आवश्यकत्वात् । शङ्खलिखितौ—

"गर्भस्यन्दने सीमन्तोन्नयनं यावद्वा न प्रसव" इति ॥ २ ॥

प्रातः सशिरस्काऽऽप्लुतोदगग्रेषु दर्भेषु । पश्चादग्नेरुदगग्रेषु प्राच्युपाविशति ॥ ३ ॥

निगदव्याख्यमेतत् ॥ ३ ॥

पश्चात्पतिरवस्थाय युङ्मन्तमौदुम्बरशलाटुग्रथ्न(१)माबध्नाति "अयमूर्ज्जावतोवृक्ष" इति ॥ ४ ॥

(मं० ब्रा० १।५।१)

युङ्मन्तमिति । युञ्जि युग्मानि फलानि यस्मिन्त्सोऽयं युङ्स्मान् तमिति मतुबन्तम् इति भट्टनारायणोपाध्यायादयः । एवं शलाटुग्रथ्नं नीलस्तवकम्(२) । "शलाटुनीलमित्याहुर्ग्रथ्नस्तवक उच्यते" इति कर्म्मप्रदीपात् । वस्तुतस्तु । युग्मं ग्रप्सं, इत्युभयत्रपाठः॥ तमिति प्रसिद्धार्थम् । "युग्मन्तु युगलं युगम्" इत्याग्नेयाभिधानाद्युग्मं (३)युग्मफलोपेतं शलाटुग्रप्समपक्कफलस्तवकम् । "आमे

---

(१) "ग्रप्स" इति पाठः साधीयान् । "गृह्यान्तरे तथा दर्शनात् । तथा च (पा० गृ० सू०) "युग्मेन शलाटुग्रप्सेनौदुम्बरेणे"-त्यादि ॥ युग्मेन-द्व्यादिकलवता । शलाटुग्रप्सेन-अपक्कफलस्तबकेनेति प्रामाणिकनिबन्धव्याख्यानाच्च ।

(२) "स्याद्गुच्छकस्तु स्तवकः" इत्यमरे कलिकादिभिराकीर्णः पल्लव ग्रन्थिः स्तवक इति विवेककारः । (महेश्वरः) प्राह ॥

(३) मत्वन्तत्वे तु "यरोऽनुनासिकेऽनुनासिकोवा" "प्रत्यये भाषायां नित्यम्" (पा० ८।४।४५ वा०) इत्यनुनासिके युङ्मन्तमिति स्यात । गोधुङ्मानितिवत् ॥

फले शलाटुः स्यादि"-त्याग्नेयाभिधानाद् "प्रप्सस्तवकउच्यते" इति कर्म्मप्रदीपपाठाच्च । नीलाभिधानम्(१)फलस्य तद्रूपत्वाद्धरितमिति तदर्थः । औदुम्बरम्-उदुम्बरवृक्षोद्भवम् । तस्येदम्" (पा० ४।३।१२०) इत्यण्प्रत्यय आदिवृद्धिः ।। यथोक्तं स्तवकम् "अयमूर्जावत" इति मन्त्रेण वध्वाः कण्ठे सुडोलकेनामुच्य बध्नाति । बध्नीयात् । मन्त्रोयथा—

"अयमूर्ज्जावतोवृक्ष ऊर्ज्जीव फलिनी भव ।
पर्ण वनस्पते नुत्वा नुत्वाऽस्यां सूयताᳪरयिः" ।। १ ।। इति ।

अस्यार्थः । 'अयम्' उदुम्बरो यज्ञाङ्गो 'वृक्ष' "ऊर्ज्जावान्" इति शेषः । अस्य 'ऊर्जावतः'(२) वृक्षस्य 'ऊर्ज्जीव' (३)फलशाखेव (हेवधु !) त्वं 'फलिनी' बहुफलवती(४)प्रशस्तफलवती वा भव । किञ्च हे 'वनस्पते' उदुम्बर ! (५)त्वयाऽस्यां 'रयिः' पुत्ररूपं धनम् (निघं०२।१०।८) 'सूयताम्' प्रसूयताम् । त्वयाऽनुगृहीतेयं भाग्यवतः पुत्राँल्लभतामित्यर्थः। किमिव ? 'नुत्वा' 'नुत्वा' प्रेर्य्य२ 'पर्ण' पत्राणीव । (६)जातावेकवचनम् । यथा त्वया पत्राणि प्रेर्य्य २ प्रसूयन्ते तथेयं बहुपुत्रा त्वया क्रियतामित्यर्थः ।। १ ।। इति ।।

अथ सीमन्तमूर्द्ध्वन्नयति(७)भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरेव प्रथमम् । भुव इति(८) द्वितीयम् स्वरिति तृतीयम् ।। ५ ।।

अथेति स्थाननियमार्थम् । तत्रस्थ एव पतिः । सीमन्तमुक्तरूपमूर्द्ध्वमुपरि नयति-नयेत् । इत्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह-भूरितीति । अनेन मन्त्रेण प्रथमम् । केनोन्नयति ? दर्भपिञ्जलीभिरेव ।

"अनन्तगर्भिणं साग्रङ्कौशं द्विदलमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यत्र कुत्रचित् ।।

---

(१) आममपक्वम् "आमोरुक् तद्विदोः पुंसि स्यादपक्वेऽन्यलिङ्गमदि"ति मेदिनी ॥

(२) ऊर्जशब्दोऽन्नार्थः (निघं० २।७) "ऊर्जाद उत यज्ञियासः" (ऋ० सं० ८।१।१३।४) इति श्रुतौ ऊर्जादाश्च यज्ञियाश्चे"-ति निरुक्तम् । (१।८।१) अत्रान्नमिति कर्म्मक्तान्तम् । यदद्यतेस्म तदन्नन्तदिहोदुम्बरफलम् । पक्वं सुप्रवृक्णमितितन्निर्वचनदर्शनादिति गुणविष्णुसम्मतोऽर्थः । ततोभूम्नि मतुपि 'शरादीनाञ्च" (.पा० ६।३। १२०) इति पूर्वपदस्य दीर्घः ॥

(३) ऊर्जीति भूम्नि मत्वर्थे ई (पा० ५।२।१२२ वा०) प्रत्ययेन साधुः ॥

(४) भूम्नि प्रशंसायां वा मत्वर्थे इनिः । (पा० ५।२।१२५) ॥

(५) "वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरि"-त्यमरः । अनेन तदधिष्ठात्री देवतैव संबोध्य प्रार्थ्यते ॥

(६) "पत्रं पलाशं छदनं दलं पर्णं छदः पुमानि"त्यमरः ॥

(७) अत्रोर्ध्वमुन्नयतीति चन्द्रकान्तसम्मतः पाठः । मुरारिमिश्रादिभिस्तु उन्नयतीत्येव पठितम् ॥ (८) अत्रापि भुवरिति चेति चन्द्रकान्तः पपाठ ॥

एतदेव हि पिञ्जल्या लक्षणं समुदाहृतम् ।
आज्यस्योत्पवनार्थं यत्तदप्येतावदेव तु ॥
एतत्प्रमाणमेवैके कौशीमेवार्द्रमञ्जरीम् ।
शुष्कां वा शीर्णकुसुमां पिञ्जलीम्परिचक्षते ॥"

इति कर्म्मप्रदीपोक्तलक्षणाभिः । कतमाभिरिति चेत्तिसृभिरित्यवधेहि । कपिञ्जलाधिकरणन्यायात् । तदिदं प्रथममुन्नयनं, भुव इति द्वितीयं दर्भपिञ्जलीभिरेव । स्वरिति तृतीयं दर्भपिञ्जलीभिरेव। तदेवं तिसृभिस्तिसृभिरेकैकमुन्नयनमिति–उन्नयनत्रित्वाद्दर्भपिञ्जाल्योऽपि नवैव सम्पद्यन्ते। तासाञ्च तिसृभिरेकमुन्नयनं, तावतीभिरपरं, तावतीभिरेवापरमिति व्याख्येयम्। अत एव भूरिति दर्भपिञ्जलीभिरिति सूत्रयित्वा प्रथममिति सूत्रितम् । यदि पुनस्तिस्र एवदर्भपिञ्जल्यः स्युस्तद्यादित एव दर्भपिञ्जलीभिरिति सूत्रयित्वा भूरिति प्रथमम् भुवरिति द्वितीयम् । इत्येवं विनियोगममूषामसूत्रयिष्यत् नचैवम् । तस्मादनुमिमीमहे भूरिति प्रथम एवोन्नयने तिस्रोदर्भपिञ्जल्योऽव्यप्रियन्ते एवमुत्तरयोः। एवकारोऽत्र पक्षे करणान्तरव्यावृत्त्यर्थ इति चन्द्रकान्तभाष्यम्। मुरारिमिश्रास्तु—दर्भपिञ्जलीभिरेवेत्येवकारकरणाद्यावन्त्युन्नयनानि तावतीभिरेव तिसृभिरित्यर्थः । प्रथमं द्वितीयं तृतीयमिति वचनं व्याहृतिपिञ्जल्योः पृथग्विनियोगप्रदर्शनार्थम् । अन्यथा मिलिताभिराहृत्योन्नयनं प्रसज्येत। तथा चैकैकयाऽपि पिञ्जल्या एकैकमुन्नयनमिति ॥ ५॥

अथ वीरतरेण"येनादितेरि"–त्येतयर्चा ॥६॥

(मं०ब्रा०१।५।२)

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । वीरतरेणेति । वीरास्तरन्त्यनेनेति वीरतरः शरस्तेनेत्यर्थः । तथाच कर्म्मप्रदीपः—

"श्वाविच्छलाका शल्ली तथा वीरतरः शरः"इति ।

सीमन्तमुन्नयेदित्यनुषज्यते । तत्र मन्त्रमाह–"येनादितेरि"–ति । अनेन मन्त्रेणेत्यर्थः । मन्त्रोयथा—

"येनादितेः सीमानं नयति प्रजापतिर्म्महते सौभाग्याय ।
तेनाहमस्यै सीमानं नयामि प्रजामस्यै जरदष्टिङ्कृणोमि" ॥ २ ॥

इति । अस्यार्थः । 'प्रजापतिः' कश्यपः । 'येन' वीरतरेण शरेण 'अदितेः' देवमातुः 'सीमानम्' सीमन्तम्(१) । 'नयति' विनीतवान्(२) (विवृतं कृतवान्) किमर्थम् ? 'महते' बृहते 'सौभाग्याय' सुभगात्वाय । 'तेन' (३)शरेण

(१) नामैकदेशग्रहणे नामग्रहणं भीमोभीमसेन इतिवत् ॥
(२) नयतिरिह सोपसृष्टार्थे विनयने वर्त्तते धातूनामनेकार्थत्वात् ॥
(३) तेनेति "तादर्थ्यात्ताद्रूप्याच्च ताच्छब्द्यम्" इति हि न्यायः । तथाचेह "तदे-

'अहम्' 'अस्यै' अस्याः(१)स्त्रियाः। 'सीमन्तं 'नयामि' विनयामि। (विवृतंकरोमि) तेनच 'अस्यै' अस्याः 'प्रजां' पुत्रपौत्रादिकाम् 'जरदष्टिं' दीर्घकालजीविनीम्। 'कृणोमि' करोमि(२) ॥ २ ॥ ६ ॥

अथ पूर्णचात्रेण "राकामहमि"–त्येतयर्चा ॥ ७ ॥

(मं०ब्रा०१।५।३)

अथानन्तरम्। पूर्णचात्रेण सूत्रपूर्णेन तर्कुणा। "चात्रं तर्कु प्रकीर्त्तितम्" इति मुरारिधृतवचनाम्। सीमन्तमूर्द्ध्वन्नयतीति पूर्ववत्। मन्त्रोयथा—

"राकामहꣳ' सुहवां सुष्टुती हुवे शृणोतु नःसुभगा बोधतु त्मना।
सीव्यत्वपः सूच्याऽच्छिद्यमानया ददातु वीरꣳशतदायमुक्थ्यम्"॥३॥

इति। अस्यार्थः। 'अहं' भर्त्ताऽस्याः। 'सुहवां' स्वाह्वानाम्। आह्वानप्रयोजनकारिणीम् 'राकाम्' पूर्णचन्द्रां पौर्णमासीम्(३) तदधिष्ठातृदेवताम्। 'सुष्टुती' शोभनया स्तुत्या(४) 'हुवे' आह्वयामि(५)। साच 'सुभगा' शोभनधना(६)। सुपुण्या वा। 'नः' अस्माकम् "आह्वानमि"तिशेषः। 'शृणोतु' श्रुत्वा च 'त्मना' आत्मना(७) (स्वयमेव) 'बोधतु' अस्मदभिप्रायमवधारयतु। "बुधिर् बोधने" (भ्वा०उ०) लोट्प्रार्थनायाम्॥ बुध्वाच 'अपः' कर्म्म (निघं० २।१।१) पुत्रोत्पादनलक्षणम्। 'सूच्या' सूचीस्थानया। 'अच्छिद्यमानया' अनवच्छिन्नया (निरवच्छिन्नया) अभज्यमानयेति गुणविष्णुः। अनुग्रहबुध्या 'सीव्यतु' सन्तनोतु(८)। यथा वस्त्रादिकं छिन्नमपि सूच्या स्यूतं चिरन्तिष्ठति एवमिदं(कर्म्म)करोतु। कृत्वा च 'वीरं' विक्रान्तम् 'शतदायं' बहुधनं(९)

वेदम्भवतः कार्षापणं यज्ञदत्तोमथुरायां गृहीतम्" इतिवत्तच्छन्दोबोध्यः। एष हि महाभाष्यकृत्सम्मतः पन्थाः॥

(१) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा०२।३।६२।वा०) ॥

(२) "कृविहिंसाकरणयोश्च" (भ्वा०प०) लटि "धिन्विकृण्व्योर च" (पा०३।१।२०) इत्युप्रत्यये साधुः॥

(३) "या पूर्वा पौर्णमासी साऽनुमति योत्तरा सा राके"–तिश्रुतिः। "पूर्णे राका निशाकरे" इत्यमरश्च॥

(४) "सुपां सुलुगि"–(पा०७।१।३९) त्यादिना पूर्वसवर्णदीर्घः॥

(५) "ह्वःसंप्रसारणं" "बहुलं छन्दसि" (पा०६।१।३३–३४) इतिसम्प्रसारणम्॥

(६) भगइति धननाम (निघं०२।१।१०)। "भगं श्री यानिवीर्येच्छाज्ञानवैराग्यकीर्त्तिषु। माहात्म्यैश्वर्ययत्नेषु धर्मे मोक्षे च, ना रवौ" इति मेदिनी॥

(७) "मन्त्रेष्वाङ्यादेरात्मनः" (पा०६।४।१४१) इत्याकारलोपः॥

(८) "षिवुतन्तुसन्ताने" (दि०प०) लोडाशंसायाम्॥

(९) ददातेः कर्म्मणि भावे वा घञ् (पा०३।३।१९) "आतोयुक्" (पा०७।३।३३) त्वियुक्॥

बहुप्रदं वा । 'उक्थ्यं' प्रशस्यं (निघं०३।८।६) पुत्रं 'ददातु' । इत्याशास्यते । आशंसायां लोट् ॥ ३ ॥ इति ॥ ७ ॥

त्रिश्वेतया शलल्या "यास्ते राके सुमतयः" इति ॥ ८ ॥

(मं०ब्रा०१।५।४)

त्रिश्वेतयेति । त्रिषु स्थानेषु श्वेतया । अवच्छेदकत्वल(१)क्षणविषयता सप्तम्यर्थः । शलल्या-शल्लकीकण्टकेन "श्वावित्तु शल्यस्तल्लोम्नि शलली शललं शलम्" इत्यमरः । सीमन्तमूर्द्ध्वन्नयतीति पूर्वेणसम्बन्धः पूर्ववत् । अत्र "त्र्येण्या शलल्ये"-तिगृह्यान्तरे पाठः । तत्रैत शब्दएवश्वेतवाचकः । "वर्णाद्-नुदात्तात्तोपधात्तोनः" (पा०४।१।३९) ॥ इति तस्य न मन्त्रोयथा—

"यास्ते राके सुमतयः सुपेशसोयाभिर्ददासि दाशुषे वसूनि ।
ताभिर्नो अद्य सुमना उपागहि सहस्रपोषꣳसुभगे रराणा ॥"१४इति

अस्यार्थः । हे 'राके' देवि ! (पौर्णमासाधिदेवते) 'सुपेशसः' शोभनरूपाः । पेशइतिरूपनामसु पठ्यते । (निघं०३।७।१९) 'ते' तव 'याः' 'सुमतयः' शोभन-बुद्धयः । प्रतिविशिष्टाः सर्वबुद्धिभ्य इति यावत्(२) । 'याभिः' सुमतिभिस्त्वं 'दाशुषे' हविर्दत्तवते(३)यजमानाय । 'वसूनि' धनानि(४) 'ददासि' । 'हेसुभगे!' शोभनधने(५) 'अद्य' इदानीं 'ताभिः' सुमतिभिरुपलक्षिता(६) त्वम् । 'सुमनाः' उदारचेता भूत्वा 'नः' अस्मान् 'उपागहि' (७)उपागच्छ । किङ्कुर्वती? 'सहस्र-पोषम्' बहुजनपोषकं सुतम् । 'रराणा' (९)ददतीति ॥ ८ ॥

कृसरः स्थालीपाक उत्तरघृतस्तमवेक्षयेत् ॥ ९ ॥

कृसरः "तिलतण्डुलसम्पकः कृसरः सोऽभिधीयते" इतिकर्म्मप्रदीपोक्तल-क्षणः । स्थाल्यां यः पच्यते सोऽयं स्थालीपाकः । तदनेन स्थालीपाकाऽऽवृता कृसरस्य पाकोऽवगम्यते । मनुष्यार्थत्वाच्च द्विस्तण्डुलानां प्रक्षालनं, तथाच

---

(१) "गृहीत्वा चाऽऽस्य केशेषु" इत्यादौयथा ॥

(२) सुशब्दद्वयस्वारस्यबललभ्योऽयमर्थः ।

(३) "दाश्वान्साह्वान्मीढ्वांश्च" (पा०६।१।१२) इति निपातितः । अस्य वस्व-न्ततया।"वसोः सम्प्रसारणम्" (पा०६।४।१३१) इति वस्योत्वम् ॥

(४) "वसु तोये धने मणौ" इति शब्दार्णवः ।

(५) "भगं श्रीकाममाहात्म्यवीर्ययत्नार्थकीर्त्तिषु" इत्यमरः ॥

(६) उपलक्षणेऽत्र तृतीया । (पा०२।३।२१) ।

(७) अत्र "बहुलंछन्दसि" (पा०२।४।७३) इति शपोलुकि हेरपित्त्वेन ङित्वान्म-लोपः (पा०६।४।३७) ॥

(८) रातिर्दानार्थः (अ० प०) पदव्यत्ययेन (पा०३।१।८५) लटः शानच् ॥

(९) "कर्म्मण्यण्" (पा०३।२।१) इत्यणप्रत्ययः ॥

गृह्यासङ्ग्रहे—

"कृत्वा ब्रह्मासनान्तं द्विः प्रक्षाल्य कृसरं पचेत् ।
भक्षार्थत्वान्न निर्वाप उदगुद्वासनन्तथा ॥
चूडाकर्म्मणि सीमन्ते यश्च पाकः सदा गृहे ।
विवाहे चैव लाजानां नोक्तो निर्वपणोविधिः ॥"

इति । उत्तरघृतः। उत्तरे उपरि घृतं यस्य सोऽयमुत्तरघृत(दत्त)घृत इत्यर्थः । तमिमं स्थालीपाकमवेक्षयेत् । पत्नींदर्शयेत पतिः । स खल्वयं कृसरः स्थालीपाकाऽऽवृता यत्र कुत्रचिद्येन केनापि पक्तव्यः । सिद्धस्य तस्यापेक्षणमात्रस्यैव सूत्रणात् । तस्मादवेक्षणार्थमेवाम्यासादनमिति सिद्धम् । अत्र होमानादेशान्न "मन्त्रस्य देवतायाश्च प्रजापतिरितिस्थितिरि"–ति वचनात्प्रजापतिदेवताकत्वञ्चरोर्होमादेशे सत्येवास्य प्रवृत्तेरित्यवेक्षणलक्षणे एव प्रयोजने इति द्रष्टव्यम् । अत एव चूडाकरणेऽन्नं वृथापक इति वक्ष्यति (२।९।५) ॥ ९ ॥

एवं स्थालीपाकं पश्यन्तीं वधूम्—

किम्पश्यसीत्युक्त्वा "प्रजामि"-ति वाचयेत् ॥ १० ॥

"किंपश्यसि ?" इति मन्त्रभागं पतिरुक्त्वा—"प्रजाम्पशून्त्सौभाग्यम्मह्यं दीर्घायुष्ट्वं पत्युः" इति वधूं वाचयेद्भाषयेत् । अत्र मह्यमिति षष्ठ्यर्थेचतुर्थी । (पा०२।३।६२) दीर्घायुष्ट्वं–बहुकालसुखजीवित्वम् ॥ १० ॥

तꣳसा स्वयम्भुञ्जीत ॥ ११ ॥

सा–वधूः । तम्अवेक्षितं सिद्धं कृसरम् ॥ ११ ॥

"वीरसू–जीवसू–जीवपत्नी"–ति ब्राह्मण्योमङ्गल्याभिर्वाग्भिरुपासीरन् ॥ १२ ॥

वीरान्–विक्रान्तान् सूते–इति वीरसूः । "वीरविक्रान्तौ" (चु० आ०) वीरयतेऽमित्रानिति वीरः तं सूते इतिवीरसूः । "षूङ्प्राणिगर्भविमोचने" (अ० आ०) ततः क्विप् । एवमग्रेऽपि(१) । "त्वंभवे"ति वाक्यशेषः । इति–एवं प्रकाराभिर्म्मङ्गल्याभिर्म्मङ्गलेसाध्वीभिः "तत्र साधुः" (पा०४।४।९८) इति यत् । वाग्भिर्ब्राह्मण्योवधूमुपासीरन्गायेरन् । अनुनयेयुरित्यर्थः। यत्तु–साङ्ख्यायनपरिशिष्टभाष्ये तत्तत्कालेऽकृतान्यपि क्षेत्रसंस्कारकर्म्माणि काले जाते, सूतकेऽपगते मातुरङ्के तन्निधाय व्याहृतिभिर्हुत्वा क्रमेण कर्त्तव्यानीत्युक्तं तत्तु प्रमाणाभावादुपेक्ष्यमिति मुरारिमिश्राः ॥ १२ ॥

---

(१) जीवान्–जीवतः सूते इतिजीवसूः । यान्सूते ते जीवेयुरित्याशंसा वाक्यार्थः । एवं–जीवस्य–जीवतः पत्नी जीवपत्नी अविधवेति ॥

अथ सोष्यन्तीहोमः ॥ १३ ॥

अथेत्ययमपूर्वप्रकरणोपन्यासार्थः। आसन्नप्रसवां ज्ञात्वा सुखप्रसवार्थं होमः सोष्यन्ती होमः। "कार्य" इति शेषः ॥ १२ ॥

कस्मिन्काले कथञ्चेत्यपेक्षायामाह—

प्रतिष्ठिते वस्तौ परिस्तीर्याग्निमाज्याहुती जुहोति "या तिरश्ची"-त्येतयर्चा "विपश्चित्पुच्छमभरादि"-ति च ॥ १४ ॥

(मं० ब्रा० १।५।६–७)

वस्तौ–योनिद्वारे(१) प्रतिष्ठिते–गर्भस्थित एव "बाले" बहिर्गन्तुमुपक्रान्ते। अग्निं परिस्तीर्य-परिस्तरणमुक्तन्तत्कृत्वा द्वे आज्याहुती जुहोति। पतिः।"या तिरश्ची"त्यादि ऋग्भ्यां प्रत्येकं स्वाहान्ताभ्याम् ॥ अत्र–परिस्तीर्येति विशेषोपदेशाद्ब्रह्मोपवेशनादिबाधः। एवञ्च क्षिप्रहोम एवायं, विशेषवचनात्परिस्तरणाज्यसंस्कारावत्राधिकाविति द्रष्टव्यम् ॥

ऋचौ यथा—

"या तिरश्ची निष्पद्यते अहं विधारणी इति। तान्त्वा घृतस्य धारया यजे सꣳराधिनीमहं (सꣳराधिन्यै देव्यै देष्ट्र्यै) स्वाहा ॥ ६ ॥

विपश्चित्पुच्छमभरत्तद्धाता पुनराहरत्। परेहि तं विपश्चित्पुमानयं जनिष्यतेऽसौ नाम स्वाहा ॥ ७ ॥

इति। अर्थोयथा—हे संराधिनि ! (तदभिख्ये देवते !) या ते धारणा शुभे कर्म्मणि प्रस्तूयमाने 'अहं' 'विधारणी' शुभफलविघातकारिणी 'इति' एवं विधा सती 'तिरश्ची'(२)वाञ्छितफल–विघ्नकारिणी 'निष्पद्यते' 'अहं' 'तां' तादृग्धारणावतीं 'त्वा' त्वामेव देवतां 'घृतस्य धारया' 'यजे' (३)पूजयामि। कथम्भूतां त्वाम् ? 'संराधिनीं' सम्यक्साधिनीम्प्राणिनामिष्टस्य(४)। तस्यै 'संराधिन्यै' 'देव्यै' दानादिगुणविशिष्टायै। अतएव 'देष्ट्र्यै' शुभफलानां(५)दात्र्यै। 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ ६ ॥

'विपश्चित्' कश्चिद्देवविशेषः। स 'पुच्छं' शिश्नं शिशूनाम् 'अभरत्' अहरत्(६)। हृतवान् 'तत्' विपश्चिदाहृतं पुच्छं 'धाता' प्रजापतिः 'पुनः' 'आ-

(१) "वस्तिर्नाभेरधोद्वयोः" इत्यमरः ॥

(२) तिरोऽञ्चतीत्यर्थे क्विन्। उगित्वान्ङीप्। (पा० ४।१।६) "अचः" (पा० ६।४।१३८) इत्यकारलोपः।

(३) "यजदेवपूजादौ" (भ्वा० उ०) लट् ॥

(४) "राधसंसिद्धौ" (स्वा० प०) ताच्छील्ये णिनिः। (पा० ३।२।७८) ॥

(५) "दिश अतिसर्जने" (तु० प०) तृन्। ऋदन्तत्वान् ङीप्। (पा० ४।१।५) अतिसर्जनं दानम् ॥ (६) हस्य भः (पा० ३।१।८४ वा०) ॥

हरत्' आनीतवान् । तदनुध्यानेन तत्पुनर्यथावस्थितमवातिष्ठत । इतिपरोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमुच्यते—हे 'विपश्चित् !' 'त्वं' 'परेहि' (१)परागच्छ दूरमपसर । येन 'अयं' मद्बुद्धिस्थो(२) मयाभिध्यातोऽत्र गर्भिण्याम् 'पुमान्' शिश्नसम्पन्नो 'जनिष्यते' उत्पत्स्यते । 'असौनाम' देवदत्ताभिधानः। तस्मै तुभ्यं 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥७॥ इति ॥

"पुमानयञ्जनिष्यतेऽसौ नामे"ति नामधेयं गृह्णाति ॥ १५ ॥

उक्तमन्त्रे "पुमानयमि"ति मन्त्रांशे असौ नामेत्यस्मिन्सर्वनाम्नि देवदत्तशर्म्मनाम स्वाहेत्येवं नामधेयं नाम गृह्णीयात् । स्वार्थेऽत्र धेयप्रत्ययः । (पा० ५।४।२५ वा०) ॥ १५ ॥

यत्तद्गुह्यमेव भवति ॥ १६ ॥

यत्तदानीं नाम गृह्णाति तद्गुह्यम् अप्रकाश्यम्भवति । एवकारकरणाद्यावज्जीवं स्वयमपि न गृह्णीयाज्ज्येष्ठस्येति स्मर्य्यते—

"आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च ।
श्रेयस्कामोन गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥"

इति । अपरञ्चैतत्कारणं, यद्रिपुणा तज्ज्ञातमभिचार (३)उपयोजितम्महतेऽनर्थायावकल्पेतेति । अत्रशङ्खः—"काकादन्याः सेचकधातक्याः कोशातक्याः बृहत्याः कालक्लीतकस्य मूलानि पेषयित्वोपलेपयेद्देशं यस्मिन्प्रजायेत रक्षसामपहत्यै" इति । काकादनी–काकजङ्घा । गुञ्जेत्येके । सेचकधातकी–कामाची । कोशातकी घोषकः । "सोनखेसर" इतिप्रसिद्धः । कालक्लीतकः कृष्णगुञ्जा ॥ मार्कण्डेयपुराणे—

"अग्न्यम्बुशून्ये च तथा निर्धूपे सूतिकागृहे ।
प्रदीपशस्त्रमुशलभूतिसर्षपवर्जिते ॥
अनुप्रविश्य जातन्तमपहृत्यात्मसम्भवम् ।
क्षणप्रसविनी बालं तत्रैवोत्सृजति द्विज! ॥
सा जातहारिणी नाम सुघोरा पिशिताशनी ।
तस्मात्संरक्षणङ्कार्यं यत्नतः सूतिकागृहे ॥"

---

(१) परापूर्वक "इण्गतावि—"ति धातुरत्र लोडन्तः । गुणविष्णुस्तु–त्वं परःश्रेष्ठ इत्यस्मिन्कर्म्मण्येहि सन्निहितोभव । सोर्लोपः (पा० ७।१।३९) । किन्त्वत्र–अवेहीतिवत् (पा० ६।१।८९) वृद्ध्यभावोनोपपद्यते । आर्षत्वानुसरणं तु क्लेशः ॥

(२) "इदमस्तु सन्निकृष्टे०" इति नियमात् । सान्निध्यं बुद्ध्यवस्थानात् ॥

(३) "जन्मनक्षत्रयोन्या वै मारणानि यथातथम् । कृतानि न चिरेणैव सिद्धिदानि महेश्वरी"ति शारदाटीकायां राघवभट्टः ॥

इति । यूपोऽत्र यूपाकारः काष्ठविशेषः । बैजवापः—

"षष्ठेऽह्नि रात्रिजागरणं जन्मगानं च कारयेत्" इति ॥ १६ ॥

(अथजातकर्म्म)

यदास्मै कुमारञ्जातमाचक्षीरन्नथ ब्रूयात् "काङ्क्षत नाभिकृन्तनेन स्तनप्रतिधानेन चे"ति ॥ १७ ॥

अस्मै-पित्रे । वक्तव्यमाह-काङ्क्षतेति । नाभिकृन्तनेन-नाभिच्छेदनेन । "कृतीच्छेदने" (तु० प०) ल्युटि बाहुलकान्नुम् (पा०३।३।१) स्तनप्रतिधानेन-स्तनपानेन । "धेट्पाने" (भ्वा० प०) भावेल्युट् । (पा० ३।३।११५) काङ्क्षत-प्रतिपालयत । समयं प्रतीक्षत । प्रकृत्यादित्वात्तृतीया ॥ (पा० २।३। १८ वा०) । तदुभयञ्जातकर्म्मानन्तरं मातरः ! करिष्यथेत्यर्थः । नाभि-नाभिलग्ना नाड़ी नालमित्यनर्थान्तरम् ॥ हारीतः "ब्राह्मणमाहूय नाड़ीच्छेदनात्प्राक् जातकर्म्म-पुण्याहवाचनङ्कुर्वन्ति" इति । ब्राह्मणं-तत्कर्म्माभिज्ञं विप्रम् । विष्णुपुराणे—

"जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलस्य विधीयते ।
जातकर्म्म ततः कुर्याच्छ्राद्धमभ्युदये (१)च यत् ॥"

इति । मनुः—

"प्राङ्नाभिवर्द्धनात्पुंसोजातकर्म्म विधीयते ।
मन्त्रवत्प्राशनञ्चास्य सुवर्णमधुसर्पिषाम्" ॥

इति । "वर्द्धनं च्छेदने" इत्यमरः । "वर्द्धच्छेदने" (चु० प०) इति धात्वनुसारात् । पुंस इत्युक्तेः कन्याया एतन्न भवतीति गम्यते । अतएवास्य प्राशनमित्यप्युक्तम् । सुवर्णेति । सुवर्णेन हेम्ना मधुसर्पिषोर्म्मन्त्रपूर्वकम्प्राशनं मुखे निःक्षेपणम् । अस्य बालकस्येत्यर्थः। तदुक्तं गृह्यान्तरे—"अनामिकया सुवर्णान्तरितया मधुघृते प्राशयति-घृतं वे"ति । विकल्पे व्यवस्था गृह्यानुसारेण द्रष्टव्या । ब्रह्मपुराणे—"जातश्राद्धे न दद्यात्तु पक्वान्नं ब्राह्मणेषु हि" इति । एवं विधे श्राद्धेऽवनेजनपिण्डदानादि नास्तीति भर्तृयज्ञ-स्वामिनाविति रत्नाकरः ॥

व्रीहियवौ पेषयेत्तयैवाऽऽवृता यथाशुङ्गाम् ॥ १८ ॥

व्रीहियवाविति द्वन्द्वनिर्द्देशादुभावपि मिलितौ पेषयेन्नत्वेकैकशः । तयैवाऽऽवृता-परिपाट्या यथाशुङ्गाम्पूर्वोक्ताम् । अन्यतरालाभेऽपि तत्प्रतिनिधिरुपा-

---

(१) अत्र "नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते । न शोष्यन्ती जातकर्म्म प्रोषितागतकर्म्मसु" इति कर्म्मप्रदीपवचनं भवदेवभट्टमुरारिमिश्रादिभिरुपेक्षितम् । वीरपद्धत्यादिष्वपि "कर्त्तास्नानं वृद्धिश्राद्धञ्च कुर्यादित्युपक्रमएवोक्तम् ।

देयः । तथाच कर्म्मप्रदीपः—

"यथोक्तवस्त्वसम्पत्तौ ग्राह्यन्तदनुकारि यत् ।
यवानामिव गोधूमा व्रीहीणामिव शालयः ॥" इति ।

तदेवं पिष्टौ व्रीहियवौ—

दक्षिणस्य पाणेरङ्गुष्ठेनोपकनिष्ठिकया चाङ्गुल्या अभिसङ्गृह्य कुमारस्य जिह्वायान्निमार्ष्टि–"यमाज्ञे"ति ॥१९॥

(मं० ब्रा० १।५।८)

निमार्ष्टि–निश्च्योतयति(१) । अत्र करणमन्त्रमाह—"इयमाज्ञा" इति–एवमादिनेति । मन्त्रोयथा—"इयमाज्ञेयमन्नमिदमायुरिदममृतम्" इति । मन्त्रार्थस्सुगमः । अत्र—

"प्राक् चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारस्तावद्विज्ञेयोयावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥"

इति विशेषाभिधानेऽपि कुमारस्येति वचनं मौञ्जीबन्धनपर्य्यन्तदधिकारार्थम् । तेनैतानि जातकर्मादिमौञ्जीबन्धनान्तानि कर्म्माणि कुमारस्यैव न कुमार्याः । मनुरपि—

"अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः ।
संस्कारार्थं शरीरस्य यथाकालं यथाक्रमम् ॥
वैवाहिकोविधिः स्त्रीणां संस्कारोवैदिकः स्मृतः ।
पतिसेवागुरौ वासो गृहार्थोऽग्निपरिक्रिया ॥"

इत्येताभ्यां वचनाभ्यां जातकर्मादिसंस्कारमुपनयनाभावञ्च बोधय(२)तीति व्याख्यातारः ॥ १९ ॥

तथैव मेधाजननꣳसर्पिष्प्राशयेत् ॥ २० ॥

तथैवेति दक्षिणस्य पाणेरित्यादिनोक्तप्रकारेणैवेत्यर्थः । मेधा श्रुतधारण-

---

(१) तद्रसं वस्त्रान्तरितमित्येतदर्थवशात् । वीरपद्धतौ तु–अनुमार्ष्टीत्युक्तन्तत्रानुमार्जनं तद्रसस्य, घर्षणं प्रक्षेपणं वा चूर्णस्येत्यत्र शिष्टाचारः प्रमाणम् ॥

(२) वस्तुतस्तु—"प्राधान्यात्कुमारग्रहणं क्रियते । अनुपादेयलिङ्गाविवक्षायां तु कुमार्यप्यवगम्यमाना न निराक्रियते । ननु चैवमुपनयनव्रतादिकमपि क्रियताम् इति चेच्छृणु–अध्ययनार्थानि हि तानि व्रतानि । स्त्रियाः खल्वध्ययनं नास्ति । "न स्त्रीशूद्रौ वेदमधीयाताम्" इति हि ब्राह्मणम् । याज्ञवल्क्योऽपि "वैवाहिकोविधिः स्त्रीणामौपनायनिकः स्मृतः" इत्याह । औपनायनिकः उपनयनप्रतिनिधिभूतः (तत्कार्यकारी) । एतेन तत्पूर्वः सर्वोऽप्यमन्त्रकः संस्कारः स्त्रीणामप्रतिहत एव मनुवचनार्थः" इति व्याख्यान चन्द्रकान्तभाष्यस्थं युक्तमुत्पश्यामः ॥

अत्र ब्राह्मणवाक्ये—"स्त्रीशूद्रौ नाधीयेताम्" इत्यपि पाठामुद्रितपुस्तके दृश्यते ॥

विषया शक्तिः। "धीर्द्धारणावती मेधा" इत्यमरः। तज्जनयतीति मेधाजननं सर्पिर्विशेषणम्। प्राशयेत् निःक्षिपेत्॥ २०॥

जातरूपेण वाऽऽदाय कुमारस्य मुखे जुहोति "मेधान्ते मित्रावरु- (मं० ब्रा० १।५।९) **णावि"-त्येतयर्चा "सदसस्पतिमद्भुतमि"-ति च ॥२१॥** (छं० आ० २।२।३।७)

जातरूपं-सुवर्णम्। तथाच तत्पर्याये "चामीकरं जातरूपं महारजतकाञ्चने" इत्यमरः। वाशब्दः समुच्चये। क्रियाद्वयोपादानं मन्त्रयोः पृथग्विनियोगप्रदर्शनार्थम्। जुहोति-जुहुयात्। निःक्षिपे(१)दित्यर्थः। जुहोति पदोपादानमिह कुमारमुखस्याग्नित्वेन ध्यानलाभार्थम्। अत एव गृह्यासंग्रहे "प्रगल्भोजातकर्म्मणी"—त्यग्निविशेषकथनमर्थवत्। अत एवाग्निविशेषोपदेशादत्र व्याहृतिहोमोऽपि कार्य इति कस्य चिन्मतमपास्तम्। प्रमाणान्तराभावादस्य चान्यथासिद्धेः। शिष्टाचारोऽप्येवमेव। अत्र गणेश्वरमिश्रादयस्तु-छन्दोगानामन्यस्यान्नप्राशनस्याविधानात्कुमारमुखे यवरसदानमेतदेवान्नप्राशनम्। अन्यथा संस्कारन्यूनता स्यात्। अतएव न पृथक्करणमिति(२)। ननु सूत्रकारेण पृथगसूत्रणादत्रान्नप्राशनं संस्कार एव नास्तीति चेन्न सूत्रकारानुक्तत्वमात्रस्याप्रयोजकत्वात्। अन्यथा-कन्यादानकर्णवेधाग्निहोत्राणामकरणप्रसङ्गात्।

"यन्नाम्नातं स्वशाखायां पारक्यमविरोधि च।
विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमग्निहोत्रादिकर्म्मवत्॥"

---

(१) जुहोति पदोपादानात्स्वाहान्तता मन्त्रयोरवगम्यते। मन्त्रयोर्भेदेनोपदेशाद्भेदेनैव होमः। अतएव वीरपद्धतौ विनियोगोऽपि पृथगेव दर्शितः। किन्त्वत्र प्रथममन्त्रान्ते स्वाहाकारोनास्तीति चित्रं प्रतिभाति॥

(२) एषामयमाशयः। शास्त्रप्रामाण्यबलादेकेनापि कर्म्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तावपि न किमप्यनुचितम्। ननु "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि" इति नियतकालत्वमन्नप्राशनस्य स्मर्यते नामकरणेन व्यवहितत्वञ्चे ति चेच्छृणु—अस्मच्छास्त्रे खल्विदानीमेवान्नप्राशनमुपदिश्यते इत्यन्येषामेव नियतकालत्वन्नामकरणेन व्यवहितत्वञ्च, नास्माकम्। नाप्यस्य नियतकालत्वमप्यस्ति-यथा च यमः—"ततोऽन्नप्राशनं षष्ठे मासि कार्यं यथाविधि। अष्टमेवाऽथ कर्त्तव्यं यद्देष्टम्मङ्गलङ्कुले" इति कालद्वयमुपदिश्य कालान्तरमप्युपदिशति। मनुरपि "षष्ठेऽन्नप्राशनं मासि यद्वेष्टम्मङ्गलं कुले" इति तथैवोपदिशति। तदेतदपरे न क्षमन्ते। जातकर्म्मरूपत्वादेतस्य नान्नप्राशनत्वम्। न खल्वेकेन कर्म्मणा संस्कारद्वयनिष्पत्तिर्युक्ता। नियतकालत्वादन्नप्राशनस्य नामकरणेन व्यवहितत्वाच्चेति प्राङ्नाभिवर्द्धनात्करणमस्य न युक्ततरम्। स्वशाखायामनभिधातेऽपि च पारशाखिकोपादनमविरोधेऽनुमतं कात्यायनेन। तस्मात्प्रधानहोमदेवतामात्रमेवाध्वर्युभ्योग्रहीतव्यम्। पूर्वापरेतिकर्त्तव्यताकलापस्तु स्वशाखोक्त एव स्यादिति न किञ्चिदेतत्॥

इति वचनात्सिद्धेस्तुल्यत्वादिति तात्पर्यगत्या वदन्ति । तत्र भाष्यकृत: यद्येतदन्नप्राशनं, जातकर्म्म कतरत्तर्हीति संस्कारन्यूनता तदवस्थैवेति । नचैकेन कर्म्मणा संस्कारद्वयसम्भव: । कचिदपि तथाऽदर्शनात् । किञ्च "ततोऽन्नप्राशनं कार्यं मासि षष्ठे यथाविधि" इत्यादिब्रह्मपुराणादिवचनादस्य कालभेदात् । नचैतेषां वचनानां छन्दोगेतरपरत्वम् बहुषु सङ्कोचापत्ते: । वस्तुतस्तु-"प्रगल्भो-जातकर्म्मणि" "प्राशने तु शुचिस्तथेत्यग्निभेदकथनादस्मिन्नपि कल्पेऽन्नप्राशनं पृथगस्तीति निरपवादमिति । अतएव पद्धतौ पृथग्लिखनमिति दिक् ॥ मन्त्रो-यथा—

"मेधान्ते मित्रावरुणौ मेधामग्निर्दधातु ते ।
मेधान्ते अश्विनौ देवावाधत्ताम्पुष्करस्रजौ" ॥ ९ ॥
"सदसस्पतिमद्भुतं प्रियमिन्द्रस्य काम्यम् ।
सनिम्मेधामयासिषं स्वाहा" ॥ ७ ॥

इति । अर्थोयथा-'मेधां' धारणा(१)वतीं धियं 'पुष्करस्रजौ' पद्ममा-लिनौ ॥ ९ ॥ इति ।

'सदसस्पति' सभाया मुख्यम् 'अद्भुतम्' अभूतमाश्चर्यम् । 'इन्द्रस्य' देव-राजस्य 'प्रियम्' वल्लभम्(२) । अथच 'काम्यम्' कमनीयम् । (अभीष्टसम्पा-दकं) 'मेधां' धारणावतीन्धियम् । 'सनिं' दातारम् गुरुं सुराचार्यमहं शरण-त्वेन 'अयासिषम्' प्राप्तवानस्मि । सोऽस्मै कुमाराय मेधान्ददात्वित्याशंसयेति वाक्यार्थ: ॥ ७ ॥ इतिच ॥

"कृन्तत नाभिमि"ति ब्रूयात् "स्तनञ्च प्रतिधत्ते"ति ॥ २२ ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ २२ ॥

अत ऊर्ध्वमसमालम्भनमादशरात्रात् ॥ २३ ॥

इतिश्रीमद्गोभिलीये गृह्यसूत्रे द्वि०प्र०स्य सप्तमी कण्डिका ॥२॥७॥*॥

अतोऽस्मान्नाभिवर्द्धनादूर्ध्वम्परत: । असमालम्भनम्-अस्पर्शनम् । अदर्शन-मिति मुरारिमिश्रा: ॥ आ दशरात्रात्—दशाहोरात्रपर्य्यन्तम् ॥ तेन "सूतिकां स्पृष्ट्वा सचेल: स्नायात्" इति । "माता शुद्ध्येद्दशाहेन" इतिचैवमादिस्मृतौ मातुरस्पृश्यत्वर्य्यदभिहितन्तदस्मान्नाभिवर्द्धनादूर्ध्वमिति बोध्यम् ॥ २३ ॥*॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला"-ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां-द्वितीयप्रपाठकस्य सप्तमी कण्डिका ॥ २ ॥ ७ ॥ * ॥

---

(१) धीर्द्धारणावती मेधा" इत्यमरः ।
(२) "दयितं वल्लभं प्रियम्" इत्यमरः ।

अथाष्टमी कण्डिका—

(अथ निष्क्रमणम्)

जननाद्यस्तृतीयोज्यौत्स्नस्तस्य तृतीयायां प्रातःसशिरस्कं कुमारमाप्लाव्यास्तमिते वीते लोहितिम्न्यञ्जालिकृतः पितोपतिष्ठते॥१॥

जननाज्जन्मन आरभ्य तृतीयोयोज्यौत्स्नः ज्योत्स्नायुक्तः पक्षः शुक्लपक्षस्तस्य तृतीयायां तिथौ सशिरस्कं शिरसा सह । अत्र सशिरस्कमित्यभिधानादन्यदा बालानामशिरस्कं स्नानन्दर्शयति । तथाच ब्रह्मपुराणम्—

"शिशोरभ्युक्षणं प्रोक्तं बालस्याचमनं स्मृतम् ।
रजस्वलादिस्पर्शे तु स्नातव्यन्तु कुमारकैः ॥"

इति । एवञ्चेदं स्नानमदृष्टार्थम् । न तु शौचार्थमिति ध्येयम् ॥ कुमारं—बालम् ॥ तथाच ब्रह्मपुराणम्—

"प्राक्चूडाकरणाद्बालः प्रागन्नप्राशनाच्छिशुः ।
कुमारस्तावद्विज्ञेयोयावन्मौञ्जीनिबन्धनम् ॥"

इति । आप्लाव्य–स्नापयित्वा । रात्रौ कर्म्मणोविधानाद्रात्रावेव स्नानम्माभूदित्येवमर्थं प्रातरित्युक्तम् । अस्तमिते अस्तङ्गते सवितरि सूर्ये । वीते–विगते; लोहितिम्नि–लौहित्ये सन्ध्योपरम इत्यर्थः । अञ्जलिकृतः । कृताञ्जलिः । "आहिताग्न्यादिषु" (पा० २।२।३७) पाठात् कृतशब्दस्य परनिपातः । उपतिष्ठते–आराधयति । अर्थाच्चन्द्रमसम् । "अभिमुखश्चन्द्रमसम्"इति लिङ्गात् । अत्र "उपान्मन्त्रकरणे" (पा० १।३।२५) इत्यात्मनेपदम् । अत्र "उपाद्देवतापूजासङ्गतिकरणमित्रकरणपथिष्विति वाच्यम्" इति वार्त्तिकादाराधने । अत्र दिशोऽनुपदेशात् प्राङ्मुख उपस्थानङ्कुर्यात् । "यत्र दिङ्नियमोनास्ती"ति कात्यायनवचनादिति भाष्यकृतः । प्रत्यङ्मुख इति पद्धतिकृतः । युक्तञ्चेदं शुक्लपक्षतृतीयायां चन्द्रमसः पश्चिमदिगवस्थितत्वेन तत्साम्मुख्येनैवोपस्थानस्य न्याय्यत्वात् ॥१॥

अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चं पित्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ २ ॥

अथ–अनन्तरमेव । शुचिना–निर्णिक्तेन । आच्छाद्य–आ ईषत्–मुखवर्ज्जम् छादयित्वा दक्षिणतः पितुर्दक्षिणस्यान्दिशि भूत्वा । अत्र च "आद्यादिभ्यस्तसेरुपसंख्यानम्" (पा० ५ । ४ । ४४ वा०) इति सप्तम्यन्तात्तसिः । एवमग्रेऽपि । उदञ्चम्–उत्तानम् । उदक्शिरसञ्च कुमारं पित्रे प्रयच्छति–ददाति ॥ २ ॥

स्वयञ्च—

अनुपृष्ठम्परिक्रम्योत्तरतोऽवतिष्ठते ॥ ३ ॥

अनुपृष्ठं-पत्युः पृष्ठदेशेन । परिक्रम्य-गत्वा । उत्तरतः पत्युत्तरस्यान्दिशि अवतिष्ठते ऊर्ध्वा तिष्ठति । अत्र "समवप्रविभ्यःस्थः" (पा० १।३।२२) इत्यात्मनेपदम् ॥ ३ ॥

अथ जपति-"यत्ते सुसीम" इति । "यथायन्न प्रमीयते पुत्रोजनित्र्याअधी"-ति ॥ ४ ॥

(मं० ब्रा० १।५।१०-१२)

अथे-त्यानन्तर्यार्थम् । परिक्रम्योत्तरतः स्थितायान्तस्याम् । अनन्तरं पिता जपति-न तु परिक्रममाणायामेव । जप्यमाह-यत्त इति-एवमादि । यथायं अधीत्येतदन्तम् ।

तदिदन्त्यृचस्या(१)द्यन्तज्ञापनार्थमिति पदद्वयमुक्तमिति बोध्यम् ।

ऋचो यथा—

"यत्ते सुसीमे हृदयꣳहितमन्तःप्रजापतौ ।
वेदाहम्मन्ये तद्ब्रह्म माहं पौत्रमघं नि गाम् ॥ १० ॥
यत्पृथिव्यामन्नमृतं दिवि चन्द्रमसि श्रितम् ।
वेदामृतस्याहन्नाम माहं पौत्रमघꣳरिषम् ॥ ११ ॥
इन्द्राग्नी शर्म्मयच्छतं प्रजायै मे प्रजापतिः ।
यथायं न प्रमीयेत पुत्रोजनित्र्या अधि" ॥ १२ ॥ इति ।

आसामर्थः—हे चन्द्र ! "यत्" 'ते' तव 'अन्तः' मध्ये 'सुसीमे' सुषीमे सुशीमे वा(२) । अतिशीतले 'प्रजापतौ' प्रजानामानन्दजनकत्वेन पत्याविव (स्वामिनीव) 'हृदयं' मनः 'हितम्' निहितम् अर्पितम् । 'अहं' 'वेद' जानामि । किं ? 'मन्ये तद् ब्रह्म' तदेतद्ब्रह्मैवभवतीति ध्रुवमुत्प्रेक्षे(३)। तेन 'पौत्रम्' पुत्रसम्बन्धि । 'अघम्'(४)दुःखम् 'अहं' 'मा निगाम्' मा नितरां प्राप्नुयाम् । अयमर्थः । यस्मादहं ब्रह्मवित्तस्मान्ममानिष्टसम्बन्धोन सङ्गच्छते इति ॥ १० ॥

'यत्' 'पृथिव्याः' शकासात् 'अन्'(५) निर्गतम् । अमृतम्(६) । 'दिवि' द्युलोके 'चन्द्रमसि' चन्द्रे 'श्रितम्' आश्रितम् । तद् 'अहम्' 'अमृतस्य' 'नाम' प्राकाश्यं(७) सम्भाव्यं वा रहस्यम् 'वेद' जानामि । ब्रह्मवित्त्वात् । अतः 'पौत्रं'

(१) ऋक्त्रयस्य । (२) "सुषी(शी)मः शिशिरोजडः" इत्यमरः ।

(३) "मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः । उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः" इति महदुक्तेः । तादृशः क्रियापदसङ्गतः । उत्प्रेक्षाभिधायी ।

(४) "अंहोदुःखव्यसनेष्वघम्" इत्यमरः ।

(५) "अमृगत्यादिषु" (भ्वा० प०) तस्मात्क्विनि मत्यनत्वे रूपम् ।

(६) छान्दसोदीर्घः । गुणविष्णुसु-अनामृतममृतमित्याह—

(७) "नाम प्राकाश्यसम्भाव्यक्रोधोपगमकुत्सने"इत्यमरः ।

पुत्रसम्बन्धि 'अघं' दुःखम्प्राप्य(१) 'मा रिषम्' हिंसितो माभवेयमित्यर्थः॥११॥

हे 'इन्द्राग्नी' ! युवां 'मे' मम 'प्रजायै' सन्तानाय। 'शर्म्म' कल्याणम्। 'यच्छतम्' दत्तम। किंभूतौ ? 'प्रजापती' लोकपालौ। तथाच शर्म्म यच्छतं 'यथायं पुत्रो' 'मम' 'जनित्र्याः' मातुः। 'अधि' उत्सङ्गे स्थितो 'न प्रमीयेत' न (२)हिंस्येत कदाचिदापुरुषायुषम् ॥ १२ ॥ इति।

अत्र भविष्यपुराणम्—

"द्वादशेऽहनि कर्त्तव्यं शिशोर्निष्क्रमणं गृहात्।
चतुर्थे मासि कर्त्तव्यन्तथाऽन्येषाम्मतं विभो! ॥"

इति। द्वादशेऽहनीति शाखाभेदाद्विकल्पः। तथा—

"चतुर्थे मासि कर्त्तव्यं शिशोश्चन्द्रस्य दर्शनम्।
तृतीये मासि कर्त्तव्यं शिशोस्सूर्यस्य दर्शनम् ॥"

इति। सूर्यचन्द्रदर्शनयोर्गृह्यानुसारेण व्यवस्था। अतुल्यार्थत्वात्समुच्चय इति कल्पतरुः। पारस्करः "चतुर्थे मासि निष्क्रमणिका—सूर्यमुदीक्षयति तच्चक्षुरिती"ति। अत्र च संस्कारोनिष्क्रमणमेव। तत्परिगणने तस्यैव पाठात्। अनयोर्दर्शनयोराभ्युदयिकश्राद्धन्न कुर्वन्ति—"सूर्यन्दोः कर्म्मणी ये तु तयोः श्राद्धन्न विद्यते" इति कात्यायनवचनादितिकल्पतरुः ॥ ४ ॥

एवञ्जपित्वाऽथ कुमारम्—

उदञ्चम्मात्रे प्रदाय यथार्थम् ॥ ५ ॥

ऋजुरक्षरार्थः। यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। इत्यसकृदवोचाम। तेन वामदेव्यगानमिदानीङ्कर्त्तव्यम्। तथा च कर्म्मप्रदीपः—

"अहोमकेष्वपि भवेद्यथोक्तश्चन्द्रदर्शने।
वामदेव्यं गणेष्वन्ते बल्यन्ते वैश्वदेविके ॥" इति ॥ ५ ॥

अथयेऽत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नाः पूर्वोदित (३)एव तेषु पितोपतिष्ठतेऽपामञ्जलिं पूरयित्वाऽभिमुखश्चन्द्रमसम् ॥ ६ ॥

---

(१) केचित्तु—"मा ऋषम्" नावगच्छेयम्। "ऋषी।गतौ" (तु० प०) माङिलुङर्थेलङ्भाव आर्षः। अत्रानुस्वारोवर्णव्यत्ययकृतोऽभावमापन्नः। इत्याहुः।

(२) "मीङ्हिंसायाम्" (दि० आ०) आशंसायां लिङ्।

(३) अत्र "प्रथमोद्दिष्टे" इति पाठश्चन्द्रकान्तेन घृतः। प्रथमं यः काल उद्दिष्टः कथितस्तस्मिन्नेव काले तृतीयायामिति तदर्थमाह। प्रथमोदित इतिपाठेऽपि प्रथममुदितः कथितोयः कालस्तस्मिन्निति स एवार्थ इति च। एषोऽर्थः पद्धतिकृतोभीरेश्वरस्याप्यभिमतः। परं स "ततस्तथावस्थितमेव कुमारं मातरि समर्प्य तद्दिने तत्क्षण एव चन्द्राभिमुखः पिता गव्यदुग्धयवफलपुष्पचन्दनसहितमपामञ्जलिं पूरयित्वा चन्द्रोद्देशेन सकृन्मन्त्रेण द्विस्तूष्णीमुत्सृजेदि"त्याह। एतदन्त एव च पात्रजलेन पुष्पेण चापूर्य पूर्ववद्धा-

अथ—(१)तृतीयाकर्म्मण ऊर्ध्वं ये ज्यौत्स्नाः शुक्लपक्षास्तेषु प्रथमोदित एव चन्द्रमसि द्वितीयायां प्रतिपदि वा। पिता अपामञ्जलिश्चन्द्रोद्देशेन पूरयित्वाऽभिमुखः सन् चन्द्रमसमुपतिष्ठते आराधयति ॥ ६ ॥

"यददश्चन्द्रमसी"ति सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीमुत्सृज्य यथार्थम् ॥ ७॥

(म० ब्रा० १।५।१३)

"यददश्चन्द्रमसि कृष्णम्" इति मन्त्रेण सकृच्चन्द्रमसं प्रति उत्सृज्य। द्विरञ्जलिद्वयम्। तूष्णीमुत्सृजेत्। यथार्थमिति कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते। एतच्च कर्म्मान्यत्रस्थोऽपि पिताऽब्दपर्यन्तं(२) कुर्यात्। मन्त्रोयथा—

"यददश्चन्द्रमसि कृष्णं पृथिव्या हृदयꣳश्रितम्।
तदहं विद्वाꣳस्तत्पश्यन्माहम्पौत्रमघꣳरुदम्" ॥ १३ ॥

इति। अस्यार्थः। 'यत्' 'अदः' एतत् 'चन्द्रमसि' चन्द्रे 'कृष्णम्' लाञ्छनं तत् 'पृथिव्याः' 'हृदयं' प्रतिबिम्बं 'श्रितम्' आश्रितमधिष्ठितम्। 'तत्' इदम् 'अहं' 'विद्वान्' ब्रह्मवित्वात्तत्स्वरूपं जानन् 'तद्' एवञ्च 'पश्यन्' दृष्ट्वा(३)न"स्मी"ति शेषः। यतोऽतः 'पौत्रम्' पुत्रसम्बन्धि 'अघं' दुःखम्प्राप्य

मदेव्यगानमिति च। तेन चैककर्म्मतामनयोराचष्ट। किन्तु यथार्थमिति पूर्वापरयोरुभयोरपि पृथक् २ परिदृश्यमानं कर्मान्तरत्वमवगमयति। तथाच प्रथमतृतीयज्यौत्स्ने एकङ्कर्म्म। तत्रमातुः कुमारस्य चाङ्गत्वमग्रेतनेषु ज्यौत्स्नेषु पित्रैवचन्द्रायदानम्पुत्रायुष्यकामनया कर्त्तव्यमिति तत्कर्मान्तरमिति सौत्रोऽर्थःप्रतिभाति। अस्यचैवमग्रेऽपि मासि २ वर्षंयावत्कर्त्तव्यमित्यप्यर्थः सम्भवति। मुरारिमिश्रैस्तु यथानुपदोक्तं व्याख्याऽकारि॥

(१) चन्द्रकान्तस्तु-अथेत्यपूर्वकर्मोपन्यासार्थः। अन्ये तु वर्णयन्ति। अथशब्दोऽधिकारानुवृत्त्यर्थः। कथन्नाम पूर्ववदिदमपि चन्द्रदर्शन एवेति। अतोऽस्मात्तृतीयाच्छुक्लपक्षादूर्ध्वं ये ज्यौत्स्नाः शुक्लपक्षास्तेषु इत्येवं व्याचख्यौ।

(२) चन्द्रकान्तस्त्वत्र हेतुमाह—तावतैव कृतत्वात्। वर्षान्तरेष्वपि त एव ज्यौत्स्ना एव मासास्त एवर्त्तवः पुनरावर्त्तन्ते। "अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नेषु" इत्यकृत्वा "ये अत ऊर्ध्वं ज्यौत्स्नास्तेषु" इति करणाच्चैवमवगच्छामः। सर्वनाम्ना खल्वभिमतेषु ज्यौत्स्नेष्वेतदुपदिश्यते। असमास-गुरु-क्रमभेदपूर्ववचनाऽर्थापत्तयः खल्वर्थविशेषप्रतिपादनार्थो भवन्ति। शिष्टाश्चैवमाचरन्ति इति॥

(३) तथाच मनुः। "नामधेयं दशम्यान्तु द्वादश्यां वाऽस्य कारयेत्। पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते"॥ इति। दशम्यामित्यशौचापकर्षे बोद्धव्यम्। अतीतायामिति शेषोवा। तथाच विष्णुः "अशौचव्यपगमे नामधेयकरणम्" इति। पुण्ये तिथावरिक्तासु मुहूर्त्ते गुणान्विते-अभिजिदादौ। पारस्करः "दशम्यामुत्थाप्य ब्राह्मणान्भोजयित्वा पिता नाम करोति" इति। उत्थाप्य-"सूतिकामि"ति शेषः। भविष्यपुराणे—"नामधेयन्दशम्यां तु केचिदिच्छन्ति पार्थिव!। द्वादश्यामपरे रात्र्यां मासे पूर्णे तथाऽपरे॥ अष्टादशेऽह्नि च तथा वदन्त्यन्ये मनीषिणः। पुण्ये तिथौ मुहूर्त्ते वा नक्षत्रे वा गुणान्विते॥" इति। अत्ररात्रिपदमहः परमन्यत्पूर्ववत्। श्रुतिः "एकादशे द्वादशेवाऽहनि पिता

'मा रुदम्' मा रुद्याम् । ब्रह्मवित्त्वादेव(१) ॥ १३ ॥ इति ॥ ७ ॥

(अथ नामकरणम्)

जननाद्दशरात्रे व्युष्टे शतरात्रे सम्वँत्सरे वा नामधेयकरणम् ॥ ८ ॥

जननात्–जन्मदिवसादारभ्य दशरात्रे व्युष्टे–अतिक्रान्ते । एवं शतरात्रे सम्वँत्सरे वा व्युष्टे । नामैव नामधेयम् । "भागरूपनामभ्योधेयः" (पा० ५।४।३६ वा०) इतिधेयप्रत्ययः स्वार्थे । तस्य करणम् । इति कर्म्मणोनामधेयम् । "कर्त्तव्यम्" इति सूत्रशेषः । अत्र विष्ट्यादिदोषादन्यहेतोर्वा पूर्वत्रासम्पत्तावुत्तरग्रहणम् इति व्यवस्थितोविकल्पोवाशब्दार्थः । न त्वैच्छिकः । तुल्यवद्विकल्पेऽनेकोवाशब्दः सूत्रकारशैलीशिद्धः स चेह नास्तीति । तथाच्चैच्छिकविकल्पाङ्गीकारेऽष्टौ दोषास्तत्र सम्भवन्तीति व्यक्तं शुभकर्म्मनिर्णये ॥८॥

अथ यस्तत्करिष्यन्भवति पश्चादग्नेरुदगग्रेषु दर्भेषु प्राङुपविशति ॥ ९ ॥

अथेति–जातगृहनियमार्थम्(२) । तथाच निष्क्रमणात्पूर्वमेतत्कर्म्म जन्मशालायामेव कर्त्तव्यम् । अन्यथा तु बहिश्शालायामपीत्यथशब्दाल्लभ्यते इति भाष्यकृतः । तथाचोक्तं बह्वृचशाखायाम्—"तन्मध्ये जुहुयाद्यस्मिञ्जातः स्यात्" इति । यः कश्चित्पिता अन्योवा तत्–नामकरणं करिष्यन् कर्त्तुमुद्यतो भवति । प्राङ–प्राङ्मुखः । निगदव्याख्यातमन्यत् । स खल्वयमग्निः शाला(३)ग्नेरपि लौकिक एव बोद्धव्योन पुनः स्वयमाहितः । गर्भसंस्कारहोमाणामेवतथानुज्ञानात् । नामधेयादौ लौकिकाग्नेरुपदेशाच्च । तथाच कर्म्मप्रदीपः—

"न स्वेऽग्नावन्यहोमः स्यान्मुक्त्वैकां समिदाहुतिम् ।
स्वगर्भसंक्रियार्थांश्च यावन्नासौ प्रजायते ॥
अग्निस्तु नामधेयादौ होमे सर्वत्र लौकिकः ।
न हि पित्रा समानीतः पुत्रस्य भवति क्वचित् ॥" इति ॥ ९ ॥

अथ माता शुचिना वसनेन कुमारमाच्छाद्य दक्षिणत उदञ्चङ्क्त्रे प्रयच्छत्युदक्शिरसम् ॥ १० ॥

नाम कुर्यात् ।" इति । याज्ञवल्क्यबृहस्पती–"अहन्येकादशेनाम" इति ॥ अत्र "व्युष्टे" इतिकथनान्नार्वाक्तत इति । ततः परं यथाशाखं पुण्यतिथ्यादौ । अत्र मासेऽष्टादशे वाऽहनो त्येवम्पुराणवचनं मतान्तरमितिव्यक्तम् । द्वादश्यांवेति मनूक्तिः पञ्चदश–मासयोर्यथावर्णं क्षत्रियादिषु द्रष्टव्या । अत्रास्येति सामान्ये नपुंसकवचनं स्त्रियमप्याह । "आर्षोलिङ्गवचनमतन्त्रम्" इत्यपि परिभाषन्तेस्म पाणिनीयाः ॥

(१) अयमर्थः । यस्मिन्गृहे कुमारोजातस्तस्मिन्नेव गृहे एतत्कर्त्तव्यमिति ॥

(२) अन्यथा प्रागेव चन्द्रदर्शनात्कुमारस्य बहिर्गमनं स्यात् ॥

(३) अग्निहोत्रिणोऽपि ॥

निगदव्याख्यातम् ॥ १० ॥

प्रदाय च माता—

अनुपृष्ठम्परिक्रम्योत्तरत उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥११॥

एतदप्युक्तार्थम् ॥ ११ ॥

अथ जुहोति प्रजापतये थितये नक्षत्राय देवताया इति ॥ १२ ॥

अथेत्यानन्तर्यार्थकम्। उपविष्टायान्तस्याङ्कुमारं तस्यै प्रदाय जुहोति। (१)इतरथा गृहीतकुमारस्य हवनासम्भवात्। इत्येवमेके। गृहीतकुमार एव जुहोतीत्यपरे। पद्धतावप्येवमेव। कस्मै जुहोति? प्रजापतये। स चायं [प्रजापतिहोमः] "मनसा प्रजापतिन्ध्यायेत्तूर्ष्णीं होमेषु सर्वत्रे"त्याश्वलायनवचनात्तथा कर्त्तव्यः। अत्राविशेषोक्तेर्देवतापदेन (२)तिथिनक्षत्रोभयदेवतालाभः। अत एव च विसमासकरणम्। तदुभयञ्च कुमारजन्मकालिकमेव। तथाच बह्वृचगृह्ये—"त्रीणि चेतानि सदैवतानि जुहुयाद्यस्मिञ्जातः स्यादि"ति। तिथिदेवतास्तु—

"ब्रह्मा त्वष्टा च विष्णुश्च यमः सोमः कुमारकः।
मुनिर्वसुः पिशाचश्च धर्मोरुद्रोरविस्तथा ॥
मदनश्चव यक्षश्च विश्वेदेवास्तथैव(३) च।
अमायां पितरः प्रोक्ता यज्ञार्थास्तिथिदेवताः ॥"

इति वचनोपात्ता इह ग्राह्याः। न तु पुराणान्तरोक्ताः। परिशिष्टसंवादात्। तथाचात्र होमप्रकारे कात्यायनः—

"नामधेये मुनिवसुपिशाचा बहुवत्सदा।
यक्षाश्च पितरोदेवा यष्टव्यास्तिथिदेवताः ॥" इति।

पुराणान्तरे मुन्यादिदेवतानभिधानात्। बहुवदिति—बहुवचनान्तशब्देनेत्यर्थः। एवमग्रेऽपि नक्षत्रदेवताहोममधिकृत्य तथा—

"आग्नेयाद्येऽथ(४) सार्पाद्ये विशाखाद्ये तथैव च।
अषाढाद्ये धनिष्ठाद्ये अश्विन्याद्ये तथैव च ॥

---

(१) अनादेशादाज्यन्द्रव्यम्। "आज्यन्द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते" इति कात्यायनवचनात् ॥

(२) तिथयः प्रतिपदाद्याः। तासान्देवता पूर्णिमान्तानां ब्रह्मादयोविश्वेदेवान्ताः। तत्र तिथिहोमे "ॐ प्रतिपदे स्वाहा" इत्येवमादिकः प्रयोगः। तिथिदेवताहोमे प्रकारः कर्मप्रदीपोक्तोऽग्रेव्यक्तः।

(३) पूर्णिमायाम् ॥

(४) द्विवचनान्तात् सन्धिरत्रार्षः। प्रगृह्यसंज्ञायां [(पा० १।१।११) प्रकृतिभाव (पा० ६।१।१२५) स्मरणात्।

द्वन्द्वान्येतानि बहुवद्दक्षाणाञ्जुहुयात्सदा ।
देवतास्वपि हूयन्ते बहुवत्सर्पपित्रप: ॥"

इति आग्नेयाद्ये–कृत्तिकारोहिण्यौ। एवमग्रेऽपि । साप–मश्लेषा । शेषमवशिष्टम् । द्वन्द्वद्वयं–पूर्वोत्तरफल्गुन्यौ । पूर्वोत्तरभाद्रौ च द्विवद्विवचनान्तम् । अवशिष्टानि–मृगशिर: प्रभृतीनि नक्षत्राणि । एकवदेकवचनान्तशब्दे(१)नेत्यर्थ: । देवा: विश्वेदेवा: ।

ज्यौतिषे—

"अश्वोयमोऽनलोब्रह्मा शशी शर्वोऽदितिर्गुरु: ।
सर्प: पिता भगश्चैव अर्यमा च दिवाकर: ॥
त्वष्टा वात: कृशान्विन्द्रोमित्रश्चैव पुरन्दर: ।
निर्ऋति: सलिलश्चैव विश्वेदेवा हरिस्तथा ॥
वसवोवरुणश्चैव तथैव स्यादजैकपात् ।
अग्निर्बु(ब्र)ध्न्यस्तथा पूषा क्रमान्नक्षत्रदेवता: ॥"

इति । अत्र अहिर्बुध्न इत्यपपाठ:। 'उत्तानाहिर्बु(ब्र)ध्न्य: शृणोत्वज एकपात्पृथिवी समुद्र" इति श्रुतौ पाठाविवादेन तथा निर्णयात् । सोऽयं होमस्य प्रकारविशेष इतिशब्देन सूच्यत–इति द्रष्टव्यम् ॥ १२ ॥

तस्य मुख्यान्प्राणान्त्संस्पृशन् (२)"कोऽसि कतमोऽसी"
त्येतम्मन्त्रं जपति ॥ १३ ॥

(मं० ब्रा० १।५।१४–१५)

तस्य–कुमारस्य । मुख्यान्–मुखप्रभवान् । "शरीरावयवाद्यत्" (पा० ५।१।६) इति भवार्थे यत्प्रत्यय. ।· प्राणान्–प्राणनिर्गमोपायभूतान्सप्तच्छिद्रविशेषान् । मुखमक्षिणी नासिके कर्णावित्येतद्रूपानिति यावत् । "कोऽसी"त्येवमादिमन्त्रं जपति । मन्त्रो यथा—

"कोऽसि कतमोऽस्येषोऽस्यमृतोऽसि, आहस्पत्यं मासं प्रविशासौ" ॥१४॥

स त्वाऽह्ने परिददात्वहस्त्वा रात्र्यै परिददातु रात्रिस्त्वाऽहोरात्राभ्यास्परिददात्वहोरात्रौ त्वाऽर्द्धमासेभ्य: परिदत्तामर्द्धमासस्त्वाम्मासेभ्य: परिददातु मासास्त्वर्त्तुभ्य: परिददत्वृतवस्त्वा सम्वँत्सराय परिददतु सम्वँत्सरस्त्वाऽऽयुषे जरायै परिददात्वसौ" ॥ १५ ॥

---

(१) अत्रापि लिङ्गनिर्णयस्तन्त्रान्तरे ।
"हस्तास्वातिश्रवणा अक्लीबे मृगशिरो न पुंसि स्यात् ।
पुंसि पुनर्वसुपुष्यौ मूलन्त्वक्लौ स्त्रिय: शेषा:" ॥ इति ॥

(२) अत्र सम्मृशन्" इत्यपि पाठ: क्वचिद्दृश्यते । अर्थतस्तौल्यमेव । "मृशआमर्शने" (उ० प०) पठित: । आमर्शनं स्पर्शं इति वृत्तिकृत: प्राहु: ॥

इति। अस्यार्थः—असौ-इत्यामन्त्रणे। हे देवदत्त(१)! त्वं 'कोऽसि ?' इति स्वरूपप्रश्नः। 'कतमोऽसि ?' इति जातिप्रश्नः (किञ्जातीयोऽसीति) 'एषोऽसी"-ति प्रत्यक्षनिर्देशः। 'अमृतोऽसि' अमरणधर्म्मोऽसि। (अविनाश्यसि) यतोऽतस्त्वाम् 'आहस्पत्यम्' अहस्पतेः-सूर्यस्य सम्बन्धिनं (सौरं) 'मासं' सङ्क्रान्तिचिह्नितम्। 'प्रविश' तत्रात्मानमनुप्रवेशय। प्रथमं मासजीवी भव। ततः क्रमेणामृतत्वमेष्यसीति भावः ॥ १४ ॥

'असौ' हे देवदत्त! इतिपुनरामन्त्रणमादरार्थम्। 'स' अहस्पतिः सूर्य्यः। 'त्वा' त्वाम् 'अह्ने' दिवसाय 'परिददातु' अर्पयतु। संवर्द्धनाय। यावच्छतायुस्त्वम्। अत्र मासस्य विशेषणभूतोऽपि अहस्पतिः प्राधान्यात्स इत्यनेन परामृश्यते। इति गुणविष्णुभाष्यम् ॥ १५ ॥

इति। त्र्यवसानोऽयम्मन्त्रः ॥ १३ ॥

तत्र च मन्त्रे—

"आहस्पत्यम्मासं प्रविशासावि"-त्यन्ते च मन्त्रस्य घोषवदाद्यन्तरन्तस्थं दीर्घाभिनिष्ठानान्तं कृतन्नाम दध्यात् ॥१४॥

इति-एतस्मिन् मन्त्रान्तस्थे चासाविति स्थानद्वयस्थसर्वनाम्नि प्रकृतत्वात्कुमारस्य नाम दध्यात् गृह्णीयात्। इत्यर्थः। कीदृशं नामेत्यपेक्षायामाह—घोषवदादीति। वर्गाणाम्प्रथमद्वितीयाः शषसाश्चाघोषप्रयत्नवन्तस्तद्भिन्नाश्च घोषवन्तः(२)। तेषाम्मध्ये एकतमोवर्ण आदौ यस्य तद् घोषवदादि। अन्तरन्तःस्थम्। अन्तःस्था यरलवाः(३)। तेषाम्मध्ये चैकतमोऽपि वर्णोऽन्तर्मध्ये यस्य तत्तथा। दीर्घाभिनिष्ठानान्तम्। दीर्घोद्विमात्रोवर्णः। अभिनिष्ठानोविसर्जनीयमक्षरम्। "अभिनिष्ठानोऽप्यक्षरमात्रेऽपि स्याद्विसर्ज्जनीयेऽपी"ति मेदिनी। तौ (तदन्यतरौ) अन्तौ यस्य तत्तथा। क्वचित्तु—दीर्घाभिनिष्ठानमिति पाठः। दीर्घेणाभिनिष्ठन्यते समाप्यते यन्नाम तदिति तत्रैव व्याख्या चेति। कृतं—

---

(१) एतच्च यथाशास्त्रं कुलक्रमागतनामोपलक्षणम् ॥

(२) तथाच बाह्यप्रयत्नानेकादशोपक्रम्य-शिक्षार्थमवलम्ब्य भट्टोजिदीक्षिताः प्राहुः-"खयांयमाः खय ≍क≍पौ विसर्गः शरएवच। एते श्वासानुप्रदानाअघोषाश्च विवृण्वते॥ कण्ठमन्ये तु घोषाः स्युः संवृता नादभागिनः"। इत्यादि। तथा च पाणिनीयशिक्षायामपि-"घोषा वा संवृताः सर्वे" इति ॥

(३) स्पर्शोष्मणोरन्तर्म्मध्ये स्थिता इत्यन्तःस्था इत्युच्यन्ते, एष चाबन्तेऽपि पठ्यते। तथा चपा०शिक्षायाम् "अन्तस्ताभिश्च संयुतम्"इति। तइमे यरलवाः। तथाच वचनान्तरमपि-"अदौ" घोषवदक्षरान्यरलवान्मध्ये पुनः स्थापयेदन्ते दीर्घविसर्जनीयसहितं नाम प्रयत्नात्कृतम् ॥ इति ॥

कृदन्तम् । अथच कृतं-पूर्वषान्तेन पितामहादीनान्नामस्वेवैकमिति(१) दाक्षिणात्याः ॥ १४ ॥

एतदतद्धितम् ॥ १५ ॥

एतदिति— नाम्नःपरामर्शः । अतद्धितम् न विद्यते तद्धितस्तन्नामा प्रत्ययविशेषोयत्र तत् तद्धितान्तभिन्नम् । ननु कृतन्नाम दध्यादित्यनेनैवैतत्सिद्धमिति चेत्सत्यम् । सर्वथा तद्धितस(२)म्बन्धनिरासार्थमेतदिति पृथगभिहितम् । तथाच महाभाष्यं "नाम कृतङ्कुर्यान्न तद्धितमि-"ति । तथाच पुंसोनाम-बलिध्वंसी(३)-विश्वम्भरः । इत्येवम् ॥ १५ ॥

अयुग्दान्तꣳस्त्रीणाम् ॥ १६ ॥

स्त्रीणां पुनरयुक्-अयुग्माक्षरम् । दान्तं-दाकारान्तन्नाम दध्यादित्यनुवर्त्तते । अयमेव विशेषः । सर्वमन्यत्पूर्ववत् । तथाच महाभाष्यं "त्र्यक्षरं चतुरक्षरं वा नामे"-ति । तदेतत्स्त्रीपुंसयोर्यथायोगमभिसम्बन्धनीयमयुग्मयुग्मोपलक्षणार्थम् । तथाच स्त्रीनाम "यशोदा" इत्येवमादि । अत्रान्येऽपि विशेषाः "स्त्रीणां सुखोद्यमक्रूरमि"—त्यादि मन्वादिषु द्रष्टव्याः ॥ १६ ॥

मात्रे चैव प्रथमन्नामधेयमभिधाय यथार्थम् ॥ १७ ॥

---

(१) तथाच महाभाष्यम् "घोषवदाद्यन्तरन्तःस्थं त्रिपुरुषानूकमनरि प्रतिष्ठितं तद्धिप्रतिष्ठिततमम्भवति । त्र्यक्षरं चतुरक्षरं वा नाम कृतङ्कुर्यान्न तद्धितम्" इति । त्रिपुरुषानूकमिति । त्रिपुरुषानुगतं कायति उच्चारयति यत्तदित्यर्थः । "कैगै शब्दे" (भ्वा० प०) कप्रत्यये कृताकारलोपमेतत ॥ "अनुकःकामुकोऽभिकः" इत्यभिधानात्रिपुरुषाननुकामयतेऽभिधातुमभिलषनीत्यर्थो निपातितः पाणिनिना "अनुकाभिकाभीकः कमिते (५।२।७४) ति । दीर्घमध्यता चार्षवचनात् ॥

(२) अत्र चन्द्रकान्तभाष्ये-दीर्घाभिनिष्ठानान्तत्वसूत्रणादेव तद्धितान्तत्वे सिद्धे पुनरुपादानन्नियमार्थम् । एतदेवनामातद्धितान्तं नपुनरन्यदिति । तेन "यत्तद्गुह्यमेव भवति" इति । "अभिवादनीयं नामधेयङ्कल्पयित्वा" इति चैवमादिनाम्नां तद्धितान्तत्वमपि स्यादिति ॥

(३) केचित्त्वत्राचक्षते-दीर्घाभिनिष्ठानान्तमित्यत्रान्तशब्दो "दशान्तः पट" इति वदवयवार्थः । तथाच दीर्घान्तं नाम "गोविन्दशर्म्मा" इत्यादिरूपम् । विसर्गान्च "गोविन्दः" इत्यादिरूपम् । यद्वा "हरिशर्म्मा"-"हरिदेवः" इत्येवम् । अतएव कर्म्मप्रदीपे "गिरिशर्म्मैवमुक्तवान्" इति । तथाच मनुः "माङ्गल्यं ब्राह्मणस्य स्यात्क्षत्रियस्य बलान्वितम् । वैश्यस्य धनसंयुक्तं शुद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥ शर्म्मवद्ब्राह्मणस्य स्याद्राज्ञो रक्षासमन्वितम् । वैश्यस्य पुष्टिसंयुतंक्तं शूद्रस्य तु जुगुप्सितम् ॥" इति । अत्र माङ्गल्यमित्यनेनामङ्गलसम्बन्धव्युदासोऽभिमतः । एवं पुष्टिर्धनस्य ॥ शङ्खः "शर्माऽन्तं ब्राह्मणस्योक्तं वर्म्मान्तं क्षत्रियस्य च । धनान्तञ्चैव वैश्यस्य दासान्तञ्चान्त्यजन्मनः" ॥ इत्येवमादि ।

तच्च नामधेयं प्रथमं-पूर्वं मात्रे कुमारस्य । आख्याय-कथयित्वा यथार्थम्। तत्कर्म्मसमापनङ्कुर्यादित्यर्थः । चशब्दात्पुरुषनाम्नः स्त्रीनाम्नश्च प्रथमम्मात्रे कथनम् । एवकारोमात्रे प्रथमनिवेदनार्थः ॥ १७ ॥

गौर्द्दक्षिणा ॥ १८ ॥

नामधेयकर्म्मणः ॥ १८ ॥

(अथ जन्मदिनादिकृत्यम्)

कुमारस्य मासि मासि सम्वँत्सरे साम्वँत्सरिकेषु वा पर्वस्वग्नीन्द्रौ द्यावापृथिवी विश्वान्देवाꣳश्च यजेत ॥ १९ ॥

जननादित्युपक्रमात् कुमारस्य जन्मतिथौ वक्ष्यमाण देवता यजेत् । तत्र समयविशेषमाह-मासि मासीति । प्रतिमासमित्यर्थः । तेन सम्वँत्सरपर्यन्तं यागः । ऊर्ध्वं सम्वँत्सराज्जननमास एवैकस्मिन्वर्षान्ते जन्मतिथौ सम्वँत्सरे "वा पूर्णे" इति वाक्यशेषः । अत्रापि जन्ममासे जन्मतिथौ यजेतेति द्रष्टव्यम् । वा-अथवा साम्वँत्सरिकेषु पर्वसु । यजेत । सम्वँत्सरस्येमानि साम्वँत्सरिकानि तेषु "कालाट्ठञ्" (पा०४।३।११) इति ठञ्ष्ठस्येक आदिवृद्धिः । पर्वसु-त्रयाणामृतूनां शरच्छिशिरग्रीष्माणा(१)मवसानतिथिषु कार्त्तिकी फालगुनी आषाढ़ीषु । अथवा द्वावत्र कालविकल्पौ । सम्वँत्सरपर्यन्तं मासि मासि कुमारस्य जन्मतिथौ यजेत । साम्वँत्सरिकेषु वा पर्वसूक्तरूपेषु यजेत । कतमाः पुनस्ता देवता-उच्यन्ते-अग्नीन्द्रौ । द्यावापृथिवी द्यावापृथिव्यौ(२) एते द्वन्द्वदेवते । विश्वान्देवांश्चेति । विश्वेभ्योदेवेभ्य इत्येवम् ॥ १९ ॥

दैवतमिष्ट्वा तिथिन्नक्षत्रञ्च यजेत ॥ २० ॥

जन्मतिथेर्दैवतम् इष्ट्वा जन्मतिथिं, जन्मनक्षत्रस्य दैवतमिष्ट्वा जन्मनक्षत्रञ्च यजेत ॥ २० ॥

(अथ प्रोषितागतकर्म्म)

विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्याम्पाणिभ्याम्मूर्द्धानम्परिगृह्य जपेत् यदा वा पिता म इति विद्यात्, उपेतस्य वा "अङ्गादङ्गात्सꣳस्रवसी"ति ॥ २१ ॥

(मं० ब्रा० १।५।१६-१८)

विप्रोष्य प्रवासादागत्य गृहम् । पिता पुत्रस्येति सम्बन्धिपदोपादानात् ।

---

(१) एतच्च "स्मृतुः सम्वँत्सर" इति मतेन बोध्यम् । यत्र च मार्गादिमासचतुष्टयस्यैक ऋतुरेवमग्रेऽपि बोध्यम् ॥

(२) द्यौश्चपृथिवीचेत्यर्थे द्वन्द्वे "दिवोद्यावे-"(पा० ६।३।२९) ति द्यावादेशः।

मूर्द्धानमुत्तानाभ्यां पाणिभ्याम्परिगृह्य "अङ्गादङ्गादि-"ति ऋचं जपेत्। यद्वा वा कुमारः। "अयम्मे पिता" इति विद्याज्जानीया(ज्ज्ञातुंशक्नुया-)त्तच्च जपेत्। शक्त्यर्थेऽत्र लिङ्। (पा० ३।३।१७२) वा-अथवा उपेतस्य उपनीतस्य (कृतोपनयनस्य) कुमारस्य मूर्द्धानमुक्तदिशा परिगृह्य जपेत्। त इमे अत्र त्रयः कालविकल्पाः॥ ऋचो यथा—

"अङ्गादङ्गात्संस्रवसि हृदयादधिजायसे।
प्राणन्ते प्राणेन सन्दधामि जीव मे यावदायुषम्"॥ १६॥
"अङ्गादङ्गात्सम्भवसि हृदयादधिजायसे।
वेदोवै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्"॥ १७॥
"अश्मा भव परशुर्भव हिरण्यमस्तृतम्भव।
आत्मासि पुत्र मा मृथा स जीव शरदःशतम्"॥ १८॥

इति। आसामर्थाः। हेपुत्र! यस्त्वं मम 'अङ्गादङ्गात्' सर्वेभ्योऽङ्गेभ्यः। "नित्यवीप्सयोः" (पा० ८।१।४) इति द्वित्वं 'संस्रवसि' संस्रुतोऽसि। वर्त्तमानसमीपे भूते लट्। (पा० ३।३।१३१) एवमग्रेऽपि। तथा 'हृदयात्' सर्वगात्रेभ्यः प्रधानभूतात् 'अधिजायसे' उत्पन्नोऽसि। तस्येत्थम्भूतस्य 'ते' तव 'प्राणं' प्राणवायुं 'प्राणेन' एव 'सन्दधामि' सततमविच्छिन्नं करोमि। तत्सन्धानात् 'मे' मम सुतस्त्वं 'यावदायुषम्' पुरुषायुषम्। शरदादित्वाट्टच् (पा० ५।४।१०७) समासान्तः। (शतवर्षं) व्याप्य (शतवर्षपर्यन्तं) 'जीव'॥ १६॥

अत्र वेदशब्दोवेदाध्येतरि वर्त्तते। यथा कठशब्दः कठाध्येतरीति गुणविष्णुः। मन्त्रार्थः पूर्ववत्॥ 'शतं शरदः' शतवर्षाणि। "संवत्सरोवत्सरोऽब्दोहायनोऽस्त्री शरत्समाः" इत्यमरः। शतमित्येकत्वं "विंशत्याद्याः सदैकत्वे सर्वाः संख्येयसंख्ययोरि"-त्यमरात्। अत्र सर्वा इति संख्यापरं प्रकरणात्। सञ्जीवेति पाठे सुखेनजीवेत्यर्थः। समिति सुखेऽर्थेऽव्ययम्॥ १७॥

हेपुत्र! 'त्वम्' 'अश्मा' पाषाणइवदृढोनिर्व्याधिश्च 'भव'। 'परशुः' कुठार इव च्छेदकः परेषाम्भव। न तु च्छेद्यः। तथा 'हिरण्यं' सुवर्णमिव हितोरमणश्च 'भव'। यत् 'अस्तृतम्' अन्यैस्ताम्रादिभिरल्प(१)द्रव्यैराच्छादितं न भवतितत् "स्तृञ्आच्छादने" (क्र्या० उ०) क्तः। ततोनञ्समासः 'आत्माऽसि' अहमिव त्वमतो 'मा मृथाः' या म्रियस्व। किन्तु स इत्थम्भूतस्त्वम् 'शतं शरदः' शतवर्षाणि 'जीव' प्राणिहि। सञ्जीवेतिपाठे सुखेन प्राणिहीत्या(२)शास्यते॥ १८॥ इति॥ २१॥

---

(१) अल्पत्वमिह ततो हीनता। अत एवापद्रव्यैरिति गुणविष्णुभाष्यम्। अप शब्दोऽत्र हीनार्थः।

(२) सर्वोऽपि ह्यात्मभूतश्चिरजीविनमाशास्ते किं पुनरात्मानम्।

"पशूनान्त्वा हिङ्कारेणाभिजिघ्रामि"–इत्यभिजिघ्रच यथार्थम् ॥२२॥
(मं० ब्रा० २।५।१९)

पशूनां त्वेति । अत्राऽन्तेऽसाविति मन्त्रब्राह्मणे पठ्यते । अनेनाभिजिघ्रच आभिमुख्येनाघ्राय । मूर्द्धानमिति प्रकृतेनाभिसम्बन्धनीयम् । यथार्थमिति च कर्म्मणः परिसमाप्तिरुच्यते । तेन वामदेव्यगानमिदानीङ्कर्त्तव्यम् । अत्रापि मन्त्रे-अन्तेऽसाविति सर्वनाम्नि सम्बोधनविभक्त्या पुत्रनाम प्रयोज्यम् ॥ तदिदम्प्रोषितागतकर्म्मेत्युच्यते । मन्त्रार्थस्तु—हेपुत्र! अहं पिता 'त्वा' त्वां 'पशूनां' गवां 'हिङ्कारेण' हिङ्कृतेन गोजात्युचितशब्देन । (तत्पूर्वकम्) प्रकृत्यादित्वात् (पा० २।३।१८ वा०) तृतीया 'अभिजिघ्रामि' चुम्बामि । यथा गावोवनादागताः स्वपुत्रकानभिजिघ्रन्ति-तथाऽहमपि त्वामिति ॥ १९ ॥ २२ ॥

एवमेवापरेषाम् ॥ २३ ॥

अपरेषाम्-कनिष्ठानामप्येवमेव मूर्द्धालम्भनन्तदभिघ्राणञ्च कर्त्तव्यम् ॥२३॥

यथाज्येष्ठं यथोपलम्भं वा ॥ २४ ॥

यथाज्येष्ठम्-ज्येष्ठमनतिक्रम्य । योयोवयसा ज्येष्ठस्तस्य तस्य प्रथमं कर्त्तव्यम् । तदेतत्सर्वेषां युगपदुपस्थितौ । अन्यथा तु यथोपलम्भम् । उपलब्धिक्रमेण योयः पूर्वं सन्निधानमागच्छति तस्य तस्य वेति व्यवस्थितोविकल्पोवाशब्दार्थः ॥ २४ ॥

स्त्रियास्तूष्णीं मूर्द्धन्यभिजिघ्रणंमूर्द्धन्यभिजिघ्रणम् ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्गोभिलीये गृह्यसूत्रे द्वितीयप्रपाठकेऽष्टमी कण्डिका ॥ २ ॥ ८ ॥*॥

ऋजुरक्ष(१)रार्थः । अन्ते द्विर्वचनं प्रकरणसमाप्त्यर्थम् ॥ २५ ॥

इतिश्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां "मृदुला" ऽऽख्यायाम्मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां द्वितीयप्रपाठकस्याष्टमी कण्डिका ॥ २ ॥ ८ ॥ * ॥

---

(१) ननु तूष्णीमभिजिघ्रणमित्युक्त्वा मूर्द्धालम्भः समन्त्रक इति कुतो न ज्ञायेतेति चेन्न । पुत्रेति मन्त्रलिङ्गविरोधात् । तत एवाभिजिघ्रणमात्रं समन्त्रकं प्राप्तमिति तूष्णीमित्युक्तम् । एतेन न केवलं प्रोषितागतकर्म्मैव स्त्रिया।अपि तु जातकर्मादिकमपि। तेन संस्कारपरिपाटी स्त्रीणामपि कार्या । परममन्त्रिकेतितदर्थः । त था च मनुः—संस्कारानभिधाय "अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषतः" इति । इयमावृज्जातकर्मादिः । याज्ञवल्क्योऽपि—"अमन्त्रिकाः क्रियास्तासां विवाहस्तु समन्त्रकः" इति । अत्र चन्द्रकान्तः । तस्मान्मन्त्रलिङ्गविरोधादेव मूर्द्धाऽऽलम्भोऽमन्त्रकः सिद्धः । अतोऽभिजिघ्राणमात्रस्य तूष्णीन्त्वंसूत्रितमितवदन्नमन्त्रकं तूष्णीमित्यनयोरर्थभेदं प्रष्टव्य आसीत् ॥

(अथ नवमी कण्डिका—)

अथातस्तृतीये वर्षे चूडाकरणम् ॥ १ ॥

अथेति(१) पूर्वप्रकृतार्थम्। अथ—पूर्वप्रकृताज्जन्मनस्तृतीये वर्षे प्रवर्त्तनाने उदगयनादीनां(२) समुच्चयोपलब्धौ चूडायाः शिखायाः करणं स्थापनं(३) "संस्कारविधिना कर्त्तव्यमि"ति सूत्रशेषः। "शिखाचूडा केशपाशी" इत्यमरः। कपुष्णिका कपुच्छलाख्याः केशाश्चूडा इति कथ्यन्त इतिभाष्यकृतः। अतः शब्दोहेत्वर्थः। यस्मात्

"सदोपवीतिना भाव्यं सदा बद्धशिखेन च।
विशिखोव्युपवीतश्च यत्करोति न तत्कृतम् ॥"

---

(१) अन्नमामकरणान्तेऽन्नप्राशनं संस्कारविधिना पद्धतिषु बीरेश्वरादिभिर्लिखितम्। समयोऽपि-षष्ठे मासि अष्टमे वा यथाकुलाचारमित्येवन्निर्दिष्टः। यथाच नामकरणान्ते ब्रह्मपुराणम्—"ततोऽन्नप्राशनं कार्यं मासि षष्ठे यथाविधि। अष्टमे वापि कर्त्तव्यं यद्वेष्टं मङ्गलंकुले ॥" इति। तदत्राचार्येणालिखनन्तस्य काम्यत्वं व्यनक्ति। काम्यकर्म्माणि चानेन पृथक्सूत्रितानि यथोपयोगन्तथाच वक्ष्यति "अथातःकाम्यमि" (४।५।१)-ति। किन्त्वेतन्मुरारिमिश्रादिभिः प्रत्युक्तम्। तथाचोक्तब्राह्मवचनान्ते "षष्ठे मासेऽन्नप्राशनम्" इति पारस्करीयम्। "षष्ठेमासेऽन्नप्राशनं जातेषु दन्तेषु वे"-ति गौगाक्षीयञ्च-वचनमुपन्यस्य शङ्कितम्। ननु गोभिलाचार्येणाकथनादस्मिन्कल्पेऽन्नप्राशनं कर्त्तव्यमेव नेति चेन्न—उक्तयुक्तेरेव। (२।७।२१ सू०)। नचेतिकर्त्तव्यताबोधकाभावादेवाकरणमिति वाच्यम्। बीरेश्वरादिभिस्तस्याः प्रतिपादनात्। नच तल्लिखितान्नप्राशने "अन्नं वा एकच्छन्दस्यमि"-त्यादिमन्त्रैर्होमे प्रमाणाभावः। मन्त्रलिङ्गस्यैव प्रमाणत्वात्। नच तन्मन्त्राणां सूत्रकारेणान्यत्र विनियुक्तत्वान्निराकाङ्क्षत्वेन मन्त्रलिङ्गमात्रमकिञ्चित्करमिति वाच्यम्। एकमन्त्रस्यापि बहुत्र विनियोगदर्शनात्। सकलशिष्टाचाराच्चेति दिक्। कश्चित्तु—अस्मिन्कालेऽन्नप्राशनं न संस्कारकं नामकरणेन सह पूर्वापरक्रमानियमाद्वर्षे नामकरणे तत्पूर्वमेवतत्करणात्। अत एव हिरण्यगर्भमहादाने सामवेदेऽन्नप्राशनं नास्तीत्युक्तं निबन्धृभिः। अपितु "भारद्वाजीमांसेन वाक्प्रसरणकामस्ये-"त्याद्युक्तफलेन काम्यमिति। तन्न। एवं निष्क्रमणमपि संस्कारकन्नभवेत्। हिरण्यगर्भे तु षोडशक्रियान्तगतत्वेत्युक्तम्। अन्यथा यजुर्वेदिनां नामकरणस्य न संस्कारता स्यादिति।

भाष्यकृतस्तु-सूत्रानुक्तमन्नप्राशनं परशाखोक्तक्रमेण कर्त्तव्यम्। "यन्नाम्नातं स्वशाखायामि-"ति कात्यायनवचनात्। "तथाप्यध्वर्युभिर्गृह्णीयादि"-ति श्रुतेश्च। सति सम्भवे पारस्करोक्तैव तत्रापीतिकर्त्तव्यता स्वशाखोक्तैव। तथाचाश्वलायनः "प्रतिविधौ देवतामात्रमन्यतोगृह्णीयादितिकर्त्तव्यता तु स्वशाखोक्तैवे"-ति। सा च पद्धतौव्यक्ता ॥

(२) तथाचाश्वलायनः। "उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्येनक्षत्रे चौलकर्म्मोपनयनविवाहाः। सार्वकालिकमेकेविवाहम्"। इति। उदगयने—उत्तरायणे—आपूर्यमाणपक्षे—शुक्लपक्षे। (यत्र चन्द्रमा कालमर्यादया पूर्णोभवति) आङत्र मर्यादार्थः ॥

(३) मुरारिमिश्रास्तु—चूडानां वक्ष्यमाणरीत्या करणं संस्करणमिति कर्म्मनामधेयमित्याहुः ॥

तथा—

"गार्भैर्होमैर्जातकर्म्मचौलमौञ्जीनिबन्धनैः ।
बैजिकं गार्भिकञ्चैनोद्विजानामपमृज्यते ॥"

इति मनुराह । भाष्यकृतस्तु–अत्रातः शब्दः स्मृत्यन्तरोक्तकाललाभायेत्याहुः(१) । तथाच मनुः—

"चूडाकर्म्म द्विजातीनां सर्वेषामेव धर्म्मतः ।
प्रथमाब्दे तृतीये वा कर्त्तव्यं श्रुतिचोदनात् ॥" इति ।

एतेन—

"ततः सम्वँत्सरे पूर्णे चूडाकर्म्म विधीयते ।
द्वितीये वा तृतीये वा कर्त्तव्यं स्मृतिदर्शनात् ॥"

इति यमवचने–द्वितीये वेत्यत्र पूर्णे इत्यनुषङ्गस्तेन तृतीयाब्दलाभः । नचैवं तृतीये वेति व्यर्थम् । तस्य तृतीयाब्दचरमावयवादिप्रशस्तपरत्वात् । अन्यथा पक्षत्रयानुपपत्तिः । तथा च लौगाक्षिः–"तृतीये भूयिष्ठे गते चूडा कार्या"इति ॥ याज्ञवल्क्यः "चूडाकार्या यथाकुलम्"इत्याह । एवञ्चोक्तकालानां विकल्पः शाखाभेदाऽपेक्षया व्यवस्थित इति कल्पतरुः ॥ अस्योपनीत्या सहाचरणे तु—

"आद्येऽब्दे कुर्वते केचित्पञ्चमेऽब्दे तृतीयके ।
उपनीत्या सहैवेति विकल्पाः कुलधर्म्मतः" ।

इति प्रयोगपारिजातोक्तं वचनमेव मानम् ॥ १ ॥

पुरस्ताच्छालाया उपलिप्तेऽग्निरुपसमाहितोभवति ॥ २ ॥

निगदव्याख्यातमेतत् ॥ २ ॥

तत्रैतान्युपक्लृप्तानि भवन्ति ॥ ३ ॥

तत्र–तस्मिन्नुपलिप्ते भूमिभागे । एतान्यनुपदवक्ष्यमाणानि । उपसमीपेऽग्नेःक्लृप्तानि आसादितानि भवन्ति । कर्त्तुरनियमः ॥ ३ ॥

कानि पुनस्तानि ? कस्यां वा दिश्यग्नेरासादयितव्यानीत्युच्यते—

एकविंशतिर्दर्भपिञ्जूल्य उष्णोदककंस औदुम्बरःक्षुरः आदर्शो वा क्षुरपाणिर्नापित इति दक्षिणतः ॥ ४ ॥

दर्भपिञ्जल्यः । पवित्रलक्षणलक्षिताः पूर्वमुक्ताः (१।७।६) ताः सप्त सप्त कृत्वा स्थानत्रय आसादयितव्याः । उष्णमुदकं यस्मिन्सः कंसः कांस्यापात्रम् । उदुम्बरस्ताम्रम् । "उदुम्बरस्तु देहल्यां वृक्षभेदेचपण्डके ।

(१) अत्रार्षबीजन्तु वक्ष्यमाणकल्पतरुकारव्याख्यानमेव । कातीयकल्पेहि 'यथामङ्गलं सर्वेषाम्" इत्युक्तम् ॥ तेनसामगानान्तृतीय एव वर्षे चूडाकरणं गोभिलीयानामितिस्थितम् ॥

कुष्ठभेदेऽपि च पुमांस्ताम्रे तु स्यान्नपुंसकम्" इति मेदिनी। तस्यायमौदुम्बरः। "प्रोहृत्य प्रच्छिन्दन्" इत्यग्रिम[१६] सूत्रे छेदनस्याशङ्क्यमानत्वात्। नहि काष्ठेन तत्सम्भवति। तदभावे-आदर्शो वा। आसमन्ताद्दृश्यते मुखमत्रेत्यधिकरणे घञ्, आदर्शो दर्पणः "आदर्शोदर्पणः प्रोक्त" इत्यमरमाला "दर्पणे मुकुरादर्शौ" इत्यमरश्च। क्षुरेति। क्षुरं पाणौ करे यस्य स तथाविधोनापितः। इति-एतानि। दक्षिणतः। अर्थादग्नेः॥ ४॥

आनडुहगोमयः। कृसरः स्थालीपाको वृथापक इत्युत्तरतः॥ ५॥

आनडुहः। अच्छिन्नमुष्कवृष (१)सम्बन्धी गोमयः। कृसरश्चासम्यक्पक्वौ तिलतण्डुलौ॥ "कृसरस्तु(२)तिलौदनः" इत्यमरः॥ स्थालीपाकश्चरुः। स खल्वयं वृथापकः। अवघातादिसर्वसंस्काररहितः। कर्मण्यव्याप्रियमाणश्चेति वृथात्वम्पाकस्य। इति एतद्द्वयम्। उत्तरतोऽग्नेरासादयितव्यम्॥ ५॥

व्रीहियवैस्तिलमाषैरिति पृथक्पात्राणि पूरयित्वा पुरस्तादुप(नि)दध्युः॥ ६॥

व्रीहियवैरिति द्वन्द्वनिर्देशेनाभिधानान्मिलिताभ्यां व्रीहियवाभ्यामेवं तिलमाषाभ्याम्पात्रद्वयं पूरणीयम्। पृथक् पात्राणीति बहुवचननिर्देशाच्चतुर्भिः पृथग्भूतैः पात्रचतुष्टयमित्येवं षट्पात्राणामासादनं सिध्यति। एवमेव वीरपद्धतिस्वरसोऽपि। पुरस्तात्पूर्वस्यान्दिश्यग्नेः। उप(नि)दध्युः-स्थापयेयुः॥ ६॥

कृसरोनापिताय सर्वबीजानि चेति॥ ७॥

"दातव्यानी"ति शेषः। इतिनाऽऽ(३)द्यर्थकेनान्यदपि पारितोषिकन्देयमित्युपदिशति। एतानि च प्रसङ्गादत्राऽभिहितानि प्रदानन्तु प्रतिपत्तिरूपतयाऽस्य कर्मान्त एव, वेतनदानस्य तदैवोचितत्वादिति भाष्यकारादयः॥ ७॥

अथ माता शुचिना वस्त्रेण कुमारमाच्छाद्य पश्चादग्नेरुदग्रेषु दर्भेषु प्राच्युपविशति॥ ८॥

अथेत्यानन्तर्यार्थम्। आज्यसंस्कारानन्तरमित्यर्थः। माता-मातृस्थानीया-

---

(१) अनड्वान् शब्दोऽभिधाने "उक्षाभद्रोबलीवर्द" इत्येवं पर्याये वृषभनाम्नि पठितः। अनः शकटं वहतीति तदर्थः। "अनः क्लीबे जले शोके मातृस्यन्दनयोरपी"ति रभसः। तथाभूतश्चाच्छिन्नमुष्क एव भवतीति॥

(२) वीरपद्धतौ तु-ततः सभ्यनाम्न्यग्नौ तिलतण्डुलमुद्गसाधितं स्थालीपाकं पचेदित्युक्तम्॥

(३) "ज्वलितिकसन्तेभ्योणः" (३।१।१४०) इति पाणिनीये तथादर्शनात्॥ अमरकोशेऽपि "इति हेतुप्रकरणप्रकाशादिसमाप्तिषु" इति॥

ऽन्यापि(१)। प्राची-प्राङ्मुखी ॥ ८ ॥

अथ यस्तत्करिष्यन्भवति पश्चात्प्राङवतिष्ठते ॥ ९ ॥

अथेति-किञ्चित्पूर्वप्रकृतं स्मारयति। किन्तत्? व्याहृतिभिर्होमं, तथाच पूर्वसूत्रम् "व्याहृतिभिर्होमोयथापाणिग्रहणे तथा चूडाकरणे०" इत्यादि। (१।१।२७।२८) तेनात्र पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च चतस्र आहुतयो भवन्ति॥ यः कश्चित्पित्रादिस्तत्कर्म करिष्यन्भवति स महाव्याहृतिभिर्व्यस्तसमस्ताभिश्चतस्र आहुतीर्हुत्वाऽथानन्तरं गृहीतकुमाराया मातुः पश्चात्प्राङ्-प्राङ्मुखः। अवतिष्ठते-ऊर्ध्वजानुस्तिष्ठेत् ॥ ९ ॥

अथ जपत्या-"यमगात्सविता क्षुरेणे"ति सवितारं मनसा ध्यायन्नापितम्प्रेक्षमाणः ॥ १० ॥

(मं० ब्रा० १।६।१)

अथ-तथाविधावस्थानानन्तरमेव। सवितारं-सूर्य्यम्। मनसा-श्रद्धादिगुणयुक्तेन। अन्यथा ध्यानस्य मानसिकत्वप्रसिद्धेर्म्मनसेत्यनर्थकं स्यात्। तथा च न्यायः "सिद्धस्योपन्यासोविशेषावगतिकरः" इति। ध्यायन्-चिन्तयन्। नापितं क्षुरपाणि प्रेक्षमाणोऽवलोकयन् "आयमगादि"-त्येतन्मन्त्रं जपति-जपेत्। मन्त्रार्थस्तु-हे कुमार! 'अयं' नापितः। साक्षात्!'सविता' सर्वभूतानाम्प्रसविता देवः सूर्यः। 'क्षुरेण' उपलक्षितः। उपलक्षणेऽत्र (पा० २।३।८१) तृतीया। 'आगात्' आगतः। त्वच्चूडाकरणाय। आङोऽव्यवहितप्रयोगः (पा० १।४।८२) छान्दसः॥ १॥ इति॥ १०॥

"उष्णेन वाय उदकेनैधी-"ति वायुं मनसा ध्यायन्नुष्णोदककंसं प्रेक्षमाणः ॥ ११ ॥

(मं० ब्रा० १।६।२)

जपतीत्यनुवर्त्तते। वायुं श्रद्धापूतेन मनसा चिन्तयन्नुष्णोदककंसम्। उष्णोदकयुक्तं कांस्यपात्रं प्रेक्षमाणोऽवलोकयन् "उष्णेन वायो०" इति—इमम्मन्त्रञ्जपेदित्यर्थः। मन्त्रार्थस्तु-हे 'वायो'! 'उष्णेनोदकेन' गृहीतेन कुमारस्य शिरः। प्लावयितुम् 'एधि' आगच्छ "अङितश्च" (पा० ६।४।१०३) इति हेर्धिः॥ २॥ इति॥ ११॥

दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय दक्षिणाङ्कपुष्णिकामुन्दति "आप उन्दन्तु जीवसे" इति ॥ १२ ॥

(मं० ब्रा० १।६।३)

---

(१) उत्तरसूत्रे यः कश्चिदित्युक्तेरत्रापि तथाऽभ्युपगमस्याजानिकाचारपरिगृहीतत्वात् ॥

अप: प्रकृतादुष्णोदककांस्यपात्रात् । आदाय गृहीत्वा कपुष्णिकाम् । मूर्द्धोभयत: केशान् । "कपुष्णिकाऽभित: केशा(१)मूर्द्ध्नि, पश्चात्कपुच्छलम्" इतिच्छन्दोगपपरिशिष्टात् । उन्दति–उन्दयति–क्लेदयति "उन्दी क्लेदने" (रु० प०) अन्तर्भावितण्यर्थः । कचित्तथैव पाठ: । अत्र करणमन्त्रमाह–आप इति । अस्यार्थ: । वायुनाऽऽनीता: 'आप:' एनं कुमारम् 'जीवसे' जीवितुम् (जीवनायास्य) "तुमर्थे सेऽसेनि"–(पा० ३।४।९) त्यादिनाऽसे प्रत्यया । "अव्ययकृतोभावे" इति महाभाष्यानुशासनात् ॥ १२ ॥

"विष्णोर्द्दंष्ट्रोऽसी"त्यौदुम्बरं क्षुरं प्रेक्षतेऽआदर्शं वा ॥ १३ ॥

(मं० ब्रा० १।६।४)

औदुम्बरं–ताम्रमयम् । "औदुम्बरम्भवेत्ताम्रं फलादौ यज्ञशाखिनः" इत्यजय: । प्रेक्षते–अवलोकयति ॥ अवलोकयेदितिविधिरत्र (पा० ३।४।७) लेड्र्थ: । एवमग्रेऽपि । मन्त्रार्थस्तु–हे क्षुर ! त्वं 'विष्णो:' 'दंष्ट्र:' दंष्ट्रा बृहद्दन्त: 'असि' भवसि ॥ पुंस्त्वमार्षम् ॥ १३ ॥

"ओषधे त्रायस्वैनमि"–ति सप्त दर्भपिञ्जलीर्द्दक्षिणायां कपुष्णिकायामभिशिरोग्रां निदधति ॥ १४ ॥

(मं० ब्रा० १।६।५)

आसादितानामेकविंशतिदर्भपिञ्जलीनां (सप्तशः पृथक्२ स्थापितानाम् ।) मध्यात् सप्त दर्भपिञ्जलीर्गृहीत्वा कुमारस्य दक्षिणायाम्(२) कपुष्णिकायाम् जूटिकायाम् "ओषधे त्रायस्वैनम्" इति मन्त्रेण निदधाति–स्थापयेत् । कथम् ? अभिशिरोग्रा: । शिरसोऽभीत्यभिशिरः । अव्ययीभावः (पा० २।१।१४) समास: । अग्राणि यासान्तास्तथाविधा: "कृत्वेति" शेष: । मन्त्रार्थस्तु–हे 'ओषधे !' कुशतरुण ! (ओषध्यधिष्ठातृदेवते !) 'एनं' कुमारं 'त्रायस्व' रक्ष । "त्रैङ्पालने" (भ्वा० आ०) प्रार्थनायां लोट् इति ॥ ५ ॥ १४ ॥

ता वामेन पाणिना निगृह्य दक्षिणेन पाणिनौदुम्बरं क्षुरं गृहीत्वाऽऽदर्शं वाऽभिनिदधाति "स्वधिते मैनꣳहिꣳसीरि"ति ॥१५ ।

(मं० ब्रा० १।६।६)

ता दर्भपिञ्जलीर्दक्षिणकपुष्णिकाञ्च निगृह्य–सर्वतोभावेन गृहीत्वा अभिनिदधाति–संलग्नां धारयति । "स्वधिते मैनं हिं सीरि—"ति मन्त्रेण ।

(१) कं शिरः पुष्णाति । शीतातपादितोरक्षणेनेति शेषः ॥

(२) अत्र दक्षिणशब्दोभागं विशिनष्टीति न सर्वनामताऽस्य । एवमग्रे (१९ सू०) उत्तरशब्दोऽपि न दिग्वचन इति वक्ष्यते । तथाचामरः "वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यन्तु दक्षिणम्" इति ॥

मन्त्रार्थस्तु-'स्वधिते !' हे(१)ताम्रक्षुर ! त्वम् 'एनं' कुमारं 'मा हिंसीः' न हिंसिष्यसि । भविष्यति माङि लुङ् (पा० ३।३।१७५) "न माङ्योगे" (पा० ६।४।७४) इत्यड्भावः ॥ १५ ॥

निधाय च—

"येन पूषा बृहस्पते"रिति त्रिः प्राञ्चम्प्रोहत्यप्र(वि)च्छिन्दन्त्सकृद्यजुषा द्विस्तूष्णीम् ॥ १६ ॥

(मं० ब्रा० १।६।७)

त्रिः-वारत्रयम् । प्रोहति-प्रेरयति क्षुरम् । अप्रच्छिन्दन्-केशच्छेदमकुर्वन् । क्वचिद्विच्छिन्दन् इतिपाठः । अर्थतस्तौल्यमेव । तत्र प्रकारमाह-सकृदिति । यजुषा-"येने"त्युक्तेनैव ।। द्वि-द्विवारं, तूष्णीम्-अमन्त्रकमेव । यजुर्यथा-

"येन पूषा बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य चावपत् ।
तेन ते वपामि ब्रह्मणा जीवातवे जीवनाय दीर्घायुष्ट्वाय बलाय वर्चसे"॥७॥

इति । अस्यार्थः । हे कुमार ! 'येन' स्वधितिना 'पूषा' देवः 'बृहस्पतेर्वायोरिन्द्रस्य च' कपुष्णिकाम् 'अवपत्' भद्रङ्कृतवान्(२) । 'तेन' स्वधितिना 'ते' तव कपुष्णिकाम् । 'वपामि' भद्रङ्करोमि । किमर्थम् ? 'जीवातवे' एतदेव विवृणोति 'जीवनाय' अस्यैवार्थः 'दीर्घायुष्ट्वाय बलाये'ति । 'वर्चसे' तेजोवृद्ध्यर्थम् (३) । इति ॥ १६ ॥

अथायसेन प्रच्छिद्यानडुहे गोमये निदधाति ॥ १७ ॥

अथेति-पूर्वप्रकृतार्थम् । यः पूर्वम्प्रकृतश्छुरपाणिनोपितस्तदीयेनायसेन लौहमयेन क्षुरेण प्रच्छिद्य-प्रकर्षेण पिञ्जलीभिः सहैव दक्षिणां कपुष्णिकां (जूटिकां) छित्वा । आनडुहे-गोमये । पूर्वमग्नेरुत्तरतः समासादिते । निदधाति-स्थापयेत् । मन्त्रानुपदेशादमन्त्रकमेव ॥ १७ ॥

एतयैवोऽऽवृता कपुच्छलम् ॥ १८ ॥

अतिदिशति—एतयैवेति । अनन्तरोक्तयैवाऽऽवृता-परिपाट्या (प्रक्रियया) कपुच्छलम् । "संस्कुर्यादि"ति शेषः । कपुच्छलन्तु शिरः पश्चाद्भागस्थाः केशा उक्त-(२।९।१२) वचनात् ॥

---

(१) यद्यपि स्वधितिशब्दो वज्रपर्याये (निघं० २।२०।१६) पठ्यते । लोके तु "द्वयोः कुठारः स्वधिति"रिति कुठारपर्यायेऽभिधाने (अमरे) न तु क्षुरे । तथापि ताम्रक्षुरस्यैव स्वधिति संज्ञा शब्दार्णवे "औदुम्बरःक्षुरः प्रोक्तः स्वधितिरि" ॥

(२) केशानच्छिन्दन् "क्षौरन्तु भद्राकरणम्मुण्डनं वपनं त्रिषु" इत्यमरः ॥

(३) तादर्थ्ये चतुर्थी (पा० १।३।१३ वा०) ।

के-शिरशि (पश्चाद्भागे) पुच्छवलम्बितो यः केशपाशः स कपुच्छल इत्याख्यायते ॥ १८ ॥

पुनरतिदिशति—

एतयैवोत्तरां कपुष्णिकाम् ॥ १६ ॥

उत्तरशब्दोवामवचनः। वामामपि कपुष्णिकामेतयैव प्रक्रियया संस्कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

अत्रापि विशेषमाह—

उन्दनप्रभृत्येवाऽभिनिर्वर्त्तयेत् ॥ २० ॥

प्राक्तनं सूत्रद्वयमनेन विशिष्यते । उन्दनप्रभृति-क्लेदनप्रभृत्येवावृतम् । अभि सर्वतोभावेन निर्वर्त्तयेत्। आवर्त्तयेत्। न पुनः सर्वाप्यावृदावर्त्तनीया। तस्मा—"दक्षिणेन पाणिनाऽप आदाय" इत्येवमादिकामावृतमावर्त्तयेन्न ततः पूर्वामपीत्यर्थः। तु शब्दोविशेषणार्थः। कथन्नाम? कपुच्छले संस्क्रियमाणे कुमारमुदङ्मुखं धारयेद्यथा प्राञ्चं प्रोहणादिकं कर्त्तुं शक्येतेति ॥ २० ॥

उभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत् "त्र्यायुषञ्जमदग्नेरि-"ति२१

(मं० ब्रा० १।६।८)

मूर्द्धानं-मस्तकं, कुमारस्य । "मूर्द्धा ना मस्तकोऽस्त्रियामि"-त्यमरः ॥ ऋज्वन्यत्। मन्त्रस्तु—

"त्र्यायुषञ्जमदग्नेः कश्यपस्य त्र्यायुषमगस्त्यस्य त्र्यायुषम्।
यद्देवानान्त्र्यायुषन्तत्ते अस्तु त्र्यायुषम्" ॥ ८ ॥ इति ।

अस्यार्थः-'जमदग्ने'र्म्महर्षेर्ऋचीकपुत्रस्य कश्यपस्य 'अगस्त्यस्य' 'देवानाम्' इन्द्रादीनाञ्च'यत्त्र्यायुष्यम्' त्रीण्यायूंषि समाहृतानीति समाहारद्वन्द्वे "अचतुरे" (पा० ५।४।७७) त्यादिनाऽच्समासान्तः। बालयुवस्थविरत्वानि। यद्वा "शतं वै पुरुषस्यायुरि-"ति श्रुतेः शतत्रयवर्षात्मकमायुः। 'तत्' त्र्यायुषम्। हेभद्रक! (कृतचूड़!) 'ते' तव 'अस्तु' भवतु । इत्याशास्यते ॥ ८ ॥ इति ॥ २१ ॥

एतयैवाऽऽवृता स्त्रियास्तूष्णीम् ॥ २२ ॥

एतया-प्रकृतया । आवृता-प्रक्रिययास्त्रियाः कन्यकाया अपिसर्वेऽधस्तनोक्ताः संस्कारा भवन्ति। न पुनरानन्तर्य्याच्चूड़ाकरणाभिप्रायमेव।एवकारेण व्याप्त्यवगमात्। "अमन्त्रिका तु कार्येयं स्त्रीणामावृदशेषत" इति मनुवचनाच्च। किन्त्वेतावान्विशेषोयदस्यास्तूष्णी(ममन्त्रक)मिति ॥ २२ ॥

अत्र प्रतिप्रसवमाह—

मन्त्रेण तु होमः ॥ २३ ॥

तुशब्दः समुच्चये भिन्नक्रमश्च । तेन वृद्धिश्राद्धमपि समन्त्रकमेव भव-

तीत्यर्थः ॥ २३ ॥

उदगग्नेरुत्सृप्य कुशलीकारयन्ति यथागोत्र-कुल-कल्पम् ॥ २४ ॥

अग्नेः । उदक्-उत्तरतः । उत्सृप्य-गत्वा । कुशलीकारयन्ति-नापितेन मुण्डयन्ति । "कुमारमिति" शेषः । कर्त्तुरनियमः । कुशलभद्रशब्दयोः पर्य्यायेपाठात् कुशलीकरणं भद्राकरणमित्यनर्थान्तरम् । तथाचामरः "क्षौरन्तु भद्राकरणं मुण्डनं वपनन्त्रिषु" इति । कथमित्यपेक्षायामाह-यथेति । गोत्रे यथा-"वासिष्ठाः पञ्चचूडाः स्युस्त्रिचूडाः कुण्डपायिनः" इत्यादि । कुले यथा-"भद्रा(१)दित्यानां सूर्य्यायतनसन्निधौ" इति । कल्पे यथा-"सशिखं कौथुमादीनां वपनं समुदाहृतम्" इत्यादि । एवञ्च कौथुमवारायणादीनां समावर्त्तनात्प्राङ्मुण्डनं सशिखमेवेति । तथाच समावर्त्तनान्ते-"केशश्मश्रुलोमनखान्वापयतिशिखावर्ज्जम्" (३।४।२४) इति सूत्रम् ॥ परिशिष्टमपि—

"सशिखं वपनं कार्य्यमास्नानाद्ब्रह्मचारिणाम् ।
आशरीरविमोक्षाय ब्रह्मचर्य्यन्न चेद्भवेत् ॥"

इति भाष्यकृतः । आशरीरेति । नैष्ठिकब्रह्मचारिणां स्नानात्पागपि शिखाधर्त्तव्येत्यर्थः ॥ २४ ॥

आनडुहे गोमये केशान्कृत्वाऽरण्यं हृत्वा(२)निखनन्ति ॥२५॥

पूर्वमासादिते आनडुहे गोमये समस्तान्केशान्कृत्वा—निधाय । अरण्यं हृत्वा-नीत्वा तत्रैव निखनन्ति । बहुवचनादनियतः कर्त्ता ॥ २५ ॥

स्तम्बे हैके निदधाति ॥ २६ ॥

हेत्यैतिह्यार्थोनिपातः । एके किलाचार्याः । व्रीहियवादिस्तम्बे(३) तान् केशान्निखनन्ति ॥ २६ ॥

यथार्थम् ॥ २७ ॥

तन्त्रसमापनङ्कर्त्तव्यमित्यर्थः । अपरे तु मन्यन्ते—यथार्थमिति—यस्य येनार्थः प्रयोजनं स तं कुर्यात् । इति । कथन्नाम ? त्र्यायुषमित्यादिना मूर्द्धपरिग्रहे कृते उत्तरतोऽग्नेः कुशलीकारयन्ति । असावपि कर्म्मशेषं समापयेदिति चन्द्रकान्तः ॥ २६ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ २८ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रे द्वि०प्र०स्य नवमी कण्डिका ॥२॥९॥॥

---

(१) भद्रादित्या-भगादयः । भगाः शाकद्वीपिनः । एवमन्येऽपि ॥

(२) अरण्यं (ण्ये) गत्वा इति पाठान्तरम् ॥

(३) "अप्रकाण्डे स्तम्बगुल्माविं"त्यमरः । प्रकाण्डस्तरोर्मूलस्कन्धयोरन्तरम् । तथाचामरः "अस्त्री प्रकाण्डं स्कन्धः स्यान्मुलाच्छाखावधिस्तरोः" इति । "स्तम्बो गुच्छस्तृणादिनः" इति च ॥

चूड़ाकरणकर्म्मणः ।। २८ ।।

अत्र सूत्रकाराऽनुक्तोऽपि कर्णवेधः (पूर्वमकृत(१)श्चेत्) आवश्यक एवेति गार्हस्थ्यधर्मे कुण्डलधारणस्य मन्वाद्युक्तस्यान्यथाऽनुपपत्त्या कल्प्यते । तथाच मनुः—

"वैणवीन्धारयेद्यष्टिं सोदकञ्च कमण्डलुम् ।
यज्ञोपवीतं वेदञ्च शुभे रौक्मे च कुण्डले ।।"

इति । वेदम्-कुशमुष्टिम् । तदेतद्दीक्षाकाले । श्रुतिश्च—"दीक्षायां कुण्डली भवती-"ति । परन्तु-न संस्कारान्तर्गतः । तन्मध्येऽस्य(२)पाठाभावात् । क्रमस्तत्र पारस्करोक्त एव । "यन्नाम्नातं स्वशाखायाम्पारक्यमविरोधि चे"ति कातीयपरिभाषणात् ।।

अत्र यथोचितकालाकृता नामकरणादिसंस्कारा व्याहृतिहोमानन्तरंक्रमाविरोधेनोपनयनात् पूर्वमनुष्ठेयाः । इति द्रष्टव्यम् । तथाच महाव्याहृतिहोमानां सर्वप्रायश्चित्तत्वमुक्त्वा-कात्यायनः—

"संस्कारा अतिपद्येरन्स्वकालाच्चेत्कथञ्चन ।
हुत्वैतदेव कर्त्तव्या ये तूपनयनादधः ।।" इति ।

अत्रोपनयनादध इत्युक्त्योपनयनकालातिक्रमे नेदम्प्रायश्चित्तमपि तु व्रात्यस्तोमादीत्यनुपदं व्यक्तीभविष्यति ।। २८ ।।

इतिश्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्याया"म्मृदुला"ख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां द्वितीयप्रपाठकस्य नवमी कण्डिका ।। २ ।। ९ ।। * ।।

---

(१) मुण्डनाख्योऽपि कर्मविशेषश्चूड़ाकर्मण एवानुरूपः (शिखाधारणाय) कुमाराणाङ्कुमारीणां चाधुनातनैः कुलीनैराजानिकाचारसिद्धतया क्रियते । तत्र कर्णवेधोऽपि यथाविहितकालमनुष्ठेयेति । सचेदकृतइत्यर्थः ।।

(२) तत्र (संस्कारेषु) गौतमेनचत्वारिंशदभिहितास्तत्रमुख्या (एका) दश । "गर्भाधानं-पुंसवनं-सीमन्तोन्नयनं—जातकर्म-नामकरण--निष्क्रमणा-न्नप्राशन-चौलोपनयनं (चत्वारिवेदव्रतानि स्नानं) सहधर्म्मचारिणीसंयोगः" । इति । सहधर्म्मचारिणीसंयोगोविवाहः । सुमन्तुना च "ब्राह्मणक्षत्रियविशां वृत्तिः-"गर्भाधान-पुंसवन-सीमन्तोन्नयन-जातकर्म-नामकरण-निष्क्रमणा-न्नप्राशन-चौलो-पनयन-व्रतचर्या-ध्ययन-समावर्त्तन-विवाह-सोष्यन्ती-यज्ञदारानी-"ति षोड़शोक्ताः । वृत्तिः—संस्क्रिया । सोष्यन्ती-सुखप्रसवार्थङ्कर्म्म । कैश्चित्त्वन्यथैव स्मर्यते । यथा—

"गर्भाधानमतश्च पुंसवनकं सीमन्तजाताभिधे नामाख्यं सह निष्क्रमेण च तथान्नप्राशनंकर्म्म च । चूड़ाख्यं व्रतबन्धकोऽप्यथ चतुर्वेदव्रतानां पुरः केशान्तः सविसर्गकः परिणयः स्यात्षोड़शी कर्म्मणाम् ।।" इति । अङ्गिरसा च पञ्चविंशतिरुक्ताः । तदत्र गौतमोक्तेषु-चत्वारिवेदव्रतानि स्नानञ्चेत्यंशः पूर्वैरेवाऽशक्यतया परिहृतः । शेषा दश पूर्वैरेव परिसं-

(अथोपन(१)यनम्-)

अथ दशमीकण्डिका-

अत ऊर्ध्वमुपनयनलिङ्गा मन्त्रा ब्राह्मणे श्रूयन्ते तेषां विनियोगविवक्षुरिदमाह—

गर्भाष्टमेषु ब्राह्मणमुपनयेत् ॥ १ ॥

ख्याता। यथा—

"गर्भाधानं-पुंसवनं-सीमन्तोन्नयनन्तथा।
जातकर्म्म-नामकर्म्म-निष्क्रमोऽन्नाशनं परम् ॥
चौलकर्म्मोपनयनं-विवाहोदशमः स्मृतः।
संस्काराश्च दशैवैते प्रोक्तागृह्येषु कर्म्मिणाम्" ॥

इति। अत्रापि चत्वारोमुख्या इति मुरारिमिश्रादिमतमुपक्रम एव दर्शितन्तत्र द्रष्टव्यम्॥

(१) अथोपनयनपूर्वं प्रतिषिद्धाप्रतिषिद्धानि प्रसङ्गादुपन्यस्यन्ते-तत्रमनुः(कुमारमधिकृत्य)—

"नाभिव्याहारयेद्ब्रह्म स्वधानिनयनादृते।
शूद्रेण हि समस्तावद्यावद्वेदे न जायते ॥"

इति। स्वधानिनयनात् श्राद्धमन्त्रात् ऋते-विना। वेदे-वेदोदितकर्मणि। निमित्तेसप्तमी। यद्योग्योयावन्नभवतीत्यर्थः। गौतमः-"प्रागुपनयनात्कामचार-भक्ष-कामवादाः। नास्याचमनकल्पोविद्यते" इति। कामेति त्रिषु सम्बध्यते। यथेष्टगमन-भक्षण-भाषणः स्यादित्यर्थः। अनेन-वृथायानाश्लीलभाषण-पर्युषितान्नभक्षणादीनि न निषिद्धानि। इति प्रतिपादितम्। यानि पुनरत्यन्तपतनीयानि सुरायानादीनि तानि निषिद्धान्येव। प्रायश्चित्तोपदेशात्। कल्पग्रहणादाचमनमात्रमस्तीति गम्यते। गौतमः। "मद्यं नित्यं ब्राह्मणोवर्जयेत्" इति। अत्र ब्राह्मणशब्दोजातिवचनः। जातिस्तु-जन्मनैवेतिस्थितम्। तथाच भगवता महाभाष्यकारेणस्मृतम्—

"तपः श्रुतञ्च योनिश्चेत्येतद्ब्राह्मणकारकम्।
तपःश्रुताभ्यांयोहीनोजातिब्राह्मणएवसः" ॥

वामनोऽपि "जननेन याप्राप्यते सा जातिरि"ति। तथा पतञ्जलिरपि-स्मरति-"सति मूले तद्विपाकोजात्यायुर्भोगाः"। इति। मूले-पूर्वजन्मानुष्ठितकर्म्मशेषे प्रारब्धापरनामके-इत्यर्थः। वसिष्ठः "न ह्यस्य विद्यते कर्म्म किञ्चिद्वाऽऽमौञ्जीबन्धनात्। अन्यत्रोदककर्म्म-स्वधा-पितृसम्बन्धेभ्यः" इति। उदककर्म्म-पितृतर्पणम्। स्वधा श्राद्धम्। पितृसम्बन्धं भूमिच्छत्रादिदानम्। दक्षः—

"जातमात्रःशिशुस्तावद्यावदष्टौ समा वयः।
स हि गर्भसमोज्ञेयोव्यक्तिमात्रप्रदर्शकः ॥"

इति। समा वर्षाणि। व्यक्तिमात्रेण नतु कर्म्माधिकारित्वेन। ब्रह्मपुराणे "मातापित्रोरथोच्छिष्टं बालोभुञ्जन्भवेत्सुधीरि"-ति। एतेनान्यदीयोच्छिष्टभोजने दोष एव। दक्षः—

"उपनीतस्य दोषोऽस्ति क्रियमाणैर्विगर्हितैः।
अप्राप्तव्यवहारोऽसौ बालः षोडशवार्षिकः ॥"

इति। एतेन धनप्रयोगेऽस्वातन्त्र्यमस्य दर्शितम्। न तु प्रायश्चित्ताभावः।

गर्भाष्टमेषु-गर्भत आरभ्य गणनया येऽष्टमा वर्षा(१)स्तेषु। बहुवचनव्यक्तिभेदाभिप्रायेण। यदोदगय(२)नादीनां समुच्चयस्तदैव। ब्राह्मणमुपनयेत्। उपनयनकर्म्मणा योजयेत्। उपनयनन्नामाध्ययनार्थमाचार्यसमीपे येन कर्म्मणा नीयते-(३)तदुच्यते। तथाचाहुः—

"गृह्योक्तकर्म्मणा येन समीपं नीयते गुरोः।
बालो वेदाय तद्योगाद्बालस्योपनयं विदुः॥"

इति। गर्भाष्टम इत्युपलक्षणम्। तथाच याज्ञवल्क्यः—

"गर्भाष्टमेऽष्टमे वाऽब्दे ब्राह्मणस्योपनायनम्॥"
राज्ञामेकादशे सैके विशामेके यथाकुलम्॥

इति। गर्भाष्टम इत्याधानकालापेक्षया। अष्टम इतिजननापेक्षया। पृथगुपादानात्। अत्रेच्छया विकल्पमाहुः। उपनयनमेवोपनायनम्। स्वार्थे णिच्। सैके इत्येकादश इत्यनुषक्तेनान्वितम्। विशान्द्वादश इत्यर्थः। अत्रोभयत्रापि समस्तगुणभूतोऽपि गर्भशब्दोऽनुवर्त्तनीयः। गोभिलसम्वादात्। यथाकुलम्। कुलस्थित्या(४) केचिदुपनयनमिच्छन्ति। विशेषकालमाह आपस्तम्बः "वसन्ते ब्राह्मणमुपनयीत। ग्रीष्मे राजन्यम्। शरदि वैश्यम्।" इति। वसन्त इत्याद्यधिकफलार्थम्। मनुरुपनयनमुपक्रम्य—

"ब्रह्मवर्च्चसकामस्य कार्य्यो विप्रस्य पञ्चमे।
राज्ञोबलार्थिनः षष्ठे वैश्यस्येहार्थिनोऽष्टमे॥"

इति। ब्रह्मवर्च्चसं वृत्त-स्वाध्याययोः सम्पत्तिः। इहार्थिनः। ऐहिकार्थकामुकस्य। एवमापस्तम्बः—"सप्तमे ब्रह्मवर्च्चसकाम, नवमे तेजस्कामं, दशमेऽन्नाद्यकाम, मेकादश इन्द्रियकामं, द्वादशे पशुकामम्"इति। गौतमः "उपनयनं ब्राह्मणस्याष्टमे, नवमे पञ्चमे वा काम्यम्" इति। अत्राष्टमे नित्यामित्यर्थतः। अत्र विशेषः शुभकर्म्मनिर्णये—यथाह पौलस्त्यः।

"पञ्चमे षष्ठवर्षे तु सगर्भे सप्तमेऽपि वा।
गुरुशुक्रशशाङ्कानां विशुद्ध्याऽऽरम्भयेद्व्रतम्॥

---

(१) "वर्णोऽस्त्री भारतादौ च जम्बूद्वीपाब्दवृष्टिषु। प्रावृट् काले स्त्रियाम्भूम्नी"-ति मेदिनी॥ "वत्सरे वर्षमस्त्रियाम्" इत्यमरश्च॥

(२) तथाचाश्वलायनः-"उदगयन आपूर्षमाणपक्षे चौलकर्म्मोपनयनविवाहाः। सार्वकालिकमेके विवाहम्" इति। व्याख्यातमेतदधस्तात् (२।९।१)॥

(३) येन कर्म्मणाऽध्ययनार्होभवति। तदुपनयनम्। अत्र देवलः-प्रथमं मातापितृभ्याङ्गर्भाधानादिभिः संस्कृतोगर्भाष्टमे वर्षे तूपनयनार्होभवति। तत्रोपाध्यायः पिता। गायत्री माता। एवमुपनीतोद्विपितृको द्विजातिरि"ति। द्विपितृकः-द्विमातापितृकः। एकशेषादुपक्रमेद्वयकीर्त्तनात्॥

(४) स्थितिर्म्मर्य्यादा। मर्यादा धारणा स्थितिरि"-त्यमरः।

यदागर्भाष्टमे वर्षे शुद्धिर्नास्ति वृहस्पतेः ।
अष्टमे वा, तथाप्येवं व्रतन्तत्र न कारयेत् ॥"

इत्येवं गोचरशुद्ध्यादिकमत्रोपयुक्तं बहूपपादितमेवमहामहो०हर्षनाथशर्म्मकृते संस्कारदीपकेऽपीति ततएवावगन्तव्यं, ग्रन्थविस्तरभिया च नेहोपन्यस्तम् ॥ १ ॥

गर्भैकादशेषु क्षत्रियम् ॥ २ ॥

उपनयेदित्यनुवर्त्तते ऽन्यदुक्तमधस्तात् ॥ २ ॥ एवम्—

गर्भद्वादशेषु वैश्यम् ॥ ३ ॥

स्पष्टम् ॥ ३ ॥

यथोक्तकालेषूपनयनासम्भवे त्वाह—

आषोडशाद्वर्षाद्ब्राह्मणस्यानतीतः कालोभवत्याद्वाविंशात् क्षत्रियस्याचतुर्विंशाद्वैश्यस्य ॥ ४ ॥

अत्राभिविधावाङ् न मर्यादायाम् ॥ "तेन(१) विना मर्य्यादा तेन सहेत्य·

---

(१) तच्छब्देनात्रावधिरुच्यते । तेन मर्य्यादार्थकत्वे पञ्चदशवर्षान्तादिरेवगौणकालोऽवगम्येत । न चैतदिष्टम् । यच्च यमवचनम्—

"पतिता यस्य सावित्री दशवर्षाणि पञ्च च ।
ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्यवैश्ययोः ॥
प्रायश्चित्तम्भवेदेषां प्रोवाच वदताम्वरः ।
विवस्वतः सुतःश्रीमान्यमोधर्म्मार्थतत्त्ववित् ॥
सशिखं वपनङ्कृत्वा व्रतङ्कुर्यात् समाहितः ।
हविष्यं भक्षयेदन्नं ब्राह्मणान्पञ्च सप्त वा ॥
एकविंशतिरात्रन्तु पिबेत्प्रसृतियावकम् ।
अतोयावकशुद्धस्य तस्योपनयनं स्मृतम् ॥"

इति । तत्पतितसावित्रीकत्वाभावेऽपि पञ्चदशवर्षोपरि प्रायश्चित्तविशेषोपदेशार्थम् । न पुनः पञ्च दशवर्षोपरि पतितसावित्रीकत्वमस्यार्थः । तथाविधवचनव्यक्तेरभावात् । लघुनः प्रायश्चित्तस्योपदेशाच्च । पतितसावित्रीकाणां हि व्रात्यस्तोमः क्रतुःप्रायश्चित्तम्मन्वादिभिरुक्तम् । राजन्यवैश्ययोश्चा विशेषात् । अत्रापि तथैवेत्याह—तथाराजन्यवैश्ययोरिति । तस्मात्पतिता यस्य सावित्रीत्यस्य यस्य सावित्रीग्रहणन्न सम्पन्नमित्यर्थः । अत्र सपादधेनुत्रयदानं, व्रात्यस्तोमे तु सपादनवधेनूनामिति विवेचितमन्यत्र । अत्र विशेषश्चन्द्रकान्तभाष्ये द्रष्टव्यः ॥ स्वतन्त्रास्त्वाचक्षते-ब्राह्मणादीनामष्टमादिवर्षोपरि (गौणकाले) महाव्याहृतिहोमरूप एव प्रायश्चित्तन्तथाच छन्दोगपरिशिष्टे कात्यायनः—

"गौणेषु तेषु कालेषु कर्म्मचोदितमाचरेत् ।
प्रायश्चित्तप्रकरणप्रोक्तान्निष्कृतिमाचरेत ॥"

इति । प्रायश्चित्तञ्च व्यस्तैः समस्तैश्च महाव्याहृतिभिर्होम एव प्रायश्चित्तप्रकरणे एवं

भिविधि" रिति परिभाषणादिह षोड़शादिवर्षान्तः कालो गौणः । तथाच

"औपनायनिकः कालः परः षोड़शवार्षिकः ।
द्वाविंशतिः परोऽन्यस्य स्याच्चतुर्विंशतिः परः ॥"

इति ।

"विप्रस्य षोड़शाद्वर्षाद्राज्ञो द्वाविंशतेः परम् ।
वैश्यस्याष्टत्रिकादब्दात्सावित्रीपतनं भवेत् ॥"

इति ।

"षोड़शाब्दोहि विप्रस्य राजन्यस्य द्विविंशतिः ।
विंशतिः स चतुर्थीच वैश्यस्य परिकीर्त्तिता ॥

इति चैवमादि ॥ ४ ॥

अतऊर्ध्वं पतितसावित्रीका भवन्ति ॥ ५ ॥

अतएतस्मात्कालादूर्ध्वन्त्रयोऽप्येते पतितसावित्रीका भवन्ति । स्वकाले सावित्र्या-(गायत्र्या-) मनुच्यमानायां ये पतन्ति-प्रायश्चित्तविशेषभागिनो भवन्ति ते पतितसावित्रीका व्रात्याश्चभण्यन्ते ॥ ५ ॥

नैतानुपनयेयुर्नाध्यापयेयुर्न्नयाजयेयुर्नैभिर्विवहेयुः ॥ ६ ॥

एतान्–पतितसावित्रीकान् । त्रयाणां प्रकृतत्वाद्बहुवचनम् । एनानिति पाठे एनः प्रकृत्यत्यन्तरम् । नोपनयेयुः—व्रात्यस्तोमात् क्रतोर्विना । तथाच स्मृत्यन्तरम्—

"अत ऊर्ध्वन्त्रयोऽप्येते यथाकालमसंस्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥"

इति । उपनयेयुरिति बहुवचनं तत्कर्त्तृसंसर्गिणामपि प्रायश्चित्तप्रज्ञापना-

---

जातीयके उक्तः । यत्तु—

"संस्कारा अतिपत्येरन् स्वकालाच्चेत्कथञ्चन ।
हुत्वैतदेव कुर्वीत येतूपनयनादधः ॥"

इति कर्म्मप्रदीपे उपनयनादध इतिकरणादुपनयनकालातिपाते न महाव्याहृतिहोमः प्रायश्चित्तमिति प्रतीयते तद्गौणकालस्याप्यतिपाते बोद्धव्यम् । तथाच हुत्वैतदेवेत्यत्रै तत्पदमहाव्याहृतिहोमकर्म्मपरम् । गौणकालस्याप्यतिपाते व्रात्यस्तोम एवेति । यमोक्तप्रायश्चित्तन्तु शाखान्तरविषयम् । एवं "द्वादशषोड़शविंशतीश्चेदतीता अवरुद्धकाला भवन्ती"ति पैठीनसिवचनमपि । तदित्थं सामञ्जस्येऽत्र (गो० गृ० सू०) आहोमर्यादार्थंकृत्वाभिधानं केषाञ्चिदनवबोधमूलकमेव । कात्यायनस्य गोभिलोक्तास्पष्टविधिप्रदर्शकत्वप्रतिज्ञानात् । यथाचोक्तम्—

"अथातो गोभिलोक्तानामन्येषाञ्चैव कर्म्मणाम् ।
अस्पष्टानां विधिं सम्यग्दर्शयिष्ये प्रदीपवदि-"ति ॥

र्थम् । तथाच स्मरणम्—

"व्रात्यांचार्य्यस्य भुक्त्वान्नं कृच्छ्रपादेन शुद्ध्यति ।
यश्चोपनयते व्रात्यान् त्रिभिः कृच्छ्रैः स शुद्ध्यति ॥"

इति । एवमुत्तरत्रापि बोद्धव्यम् । न याजयेयुरित्यविशेषात्पाकयज्ञैरपि । नैभिः सह विवहेयु-र्विवाह(सम्बन्धं)कुर्युः । विवाहयेयुरिति पाठे एभिः सह विवाहसम्बन्धं न कारयेयुरिति व्याख्येयम् । एष्वपि कालेष्वनुपनीता एते त्रयो-प्यकृतप्रायश्चित्ता उपनयनाद्यनर्हा भवन्तीति(१) परमार्थः । उपनयनप्रतिषेधादेव सर्वत्र प्रतिषेधे सिद्धे यदिकेन चिल्लोभादज्ञानाद्वोपनीताः स्युस्तथापि नोत्तराणि कर्म्माणि पतितसावित्रीकाणाङ्कुर्य्यादिति सर्वेषाम्पाठः क्रियते ॥ ६ ॥

यदहरुपैष्यन्माणवकोभवति प्रग एवैनन्तदहर्भोजयन्ति कुशलीकारयन्त्याप्लावयन्त्यलङ्कुर्वन्त्यहतेन वाससाऽऽच्छादयन्ति ॥७॥

यदहर्यस्मिन्नहनि । अत्यन्तसंयोगे(२) द्वितीया (पा० २।३।५) उपैष्यन्-उपनयनं कारयिष्यन् । माणवको माणवोऽनधीतवेदः । स्वार्थेकन् । तथा च कात्यायनः—

"अनूचोमाणवो ज्ञेय एणः कृष्णमृगः स्मृतः ।
रुरुर्गौरमृगः प्रोक्तस्तमुनिः शण उच्यते ॥"

---

(१) तथाच श्रुतिः "स्वकालेऽनुच्यमानया सावित्र्या ये पतन्ति प्रायश्चित्तिनो भवन्ती"ति । स्मृतिः "पतितसावित्रीकेषूपपातकम्" इति । याज्ञवल्क्यः—

"आषोडशादाविशाच्चतुर्विंशाच्च वत्सरात् ।
ब्रह्मक्षत्रविशाङ्काल औपनायनिकः स्मृतः ॥
अत ऊर्ध्वम्पतन्त्येते सर्वधर्म्मबहिष्कृताः ।
सावित्रीपतिता व्रात्या व्रात्यस्तोमादृते क्रतोः ॥"

इति । मनुः—

"नैतैरपूतैर्विधिवदापद्यपि हि कर्हिचित् ।
ब्राह्मान्यौनांश्च सम्बन्धानाचरेद्ब्राह्मणः सह" ॥

इति । विधिवद्यथाशास्त्रमपूतैरकृतप्रायश्चित्तैः । ब्राह्मान्वेदाध्यापनकृतान् । यौनान् । विवाहादीन् । एवञ्च व्रात्यस्तोमनामके यागे कृते उपनयनाद्यधिकारो नतूपनयनस्थान एवात्र व्रात्यस्तोम इति युक्तम् । तस्य प्रायश्चित्तरूपस्य संस्कारकत्वेमानाभावादिति । आपस्तम्बः "अशूद्राणामदुष्टकर्म्मणामुपनयनम्" इति । अदुष्टकर्म्मणां पतनीयकर्म्मभिर-दूषितानाम् ।

(२) कालाध्वनोरत्यन्तसंयोगे द्वि सा विधीयते । तत्र च गुणक्रियाद्रव्यैरभावेन चेति सूत्रशेषो भाष्यादौ । तेषु गुणेन-मासङ्कल्याणो, क्रियया-मासमधीते, द्रव्येण-मासङ्गुड-धाना अभावेन मासम्भोजनाभाव इत्युदाहृतानि ॥ अत्यन्तसंयोगो निरन्तरसम्बन्धः ।

इति। अनूचो वेदशून्यः। प्रग एव प्रातरेव। "सायं साये प्रगे प्रातरि"-त्यमरः। एनं-माणवकं, भोजयन्ति-इत्युक्त्याऽत्र शङ्का न कार्य्येत्युपदिशति। भोजनश्चात्र गोदुग्धादेरेव। तथा च श्रुतिः "पयोव्रतो ब्राह्मणो भवति यवागूव्रतो राजन्य आमिक्षाव्रतोवैश्यः" इति। व्रतमाहारः। तथा च गृह्यान्तरम्—"पयोयवाग्वामिक्षाहाराः क्रमशोद्विजातीनाम्" इति। यवागूक्ता (१-७-२०) आमिक्षा शृतोष्णे क्षीरे दधियोगेन कठिनं द्रव्यम्। तथा च श्रुतिः "तप्ते पयसि दध्यानयति सा वैश्वदेव्यामिक्षा भवति वाजिभ्योवाजिनम्" इति। अभिधानञ्च "आमिक्षा सा शृतोष्णे या क्षीरे स्याद्दधियोगतः" इति (अमरः) वाजिनमतिरिच्यमानं तत्पय उच्यते॥ कुशलीकारयन्ति मुण्डयन्ति "क्षौरन्तु भद्राकरणम्मुण्डन वपनन्त्रिषु"इत्यमरः। भद्राकरणं कुशलीकरणमित्यनर्थान्तरम्। अत्र शिखा न धार्य्या—

"एते लूनशिखास्तस्थ कोमलैर्दन्तकुड्मलैः।
कुशकाशा विराजन्ते वटवः सामगा इव॥"

इति विष्णुपुरणपर्य्यालोचनात्। समावर्त्तने "शिखावर्ज्जमि"ति विशेषोपदेशाच्च। आप्लावयन्ति-स्नापयन्ति। आप्लावनञ्चेदं घटत्रयाम्बुना। तथा च गृह्यासङ्ग्रहः "स्नानञ्चतुर्भिः कलशैः प्लावनन्तु त्रिभिर्घटैरि"ति। अलङ्कुर्वन्तिकेयूरकटककुण्डलादिभिर्य्यथालाभम्। अहतेनेति। अत्र गृह्यासङ्ग्रहः—

"सकृद्धौतं नवं श्वेतं सदशं यन्न धारितम्।
अहतन्तद्विजानीयाद्दैवे पैत्रे च पावनम्"॥

इति। वाससेत्येकवचनादिदमधरीयमिति द्रष्टव्यम्। उत्तरीयन्तु उपरिष्टाद्यदजिनं सूत्रयिष्यति तदेव स्यात्। सर्वत्र बहुवचननिर्द्देशात्कर्त्तुरनियमः। अत्र भाष्यकृतः—"अग्निहोत्रञ्जुहोति यवागूम्पचती"ति वत् अत्राप्यार्थक्रमेण शाब्दक्रमोल्लङ्घनमिति प्रथमं वपनमनन्तरं स्नानमथभोजनमिति क्रमः। ज्यौतिषे भोजनानन्तरं वपननिषेधात्। तथाहि—

"न स्नानमात्रगमनोन्मुखभूषितानामभ्यक्तभुक्तरणकालविवासनानाम्। सन्ध्यानिशाकुजदिने च तिथौ च रिक्ते क्षौरं हितं न नवमेऽह्नि न चापि षष्ठ्याम्" इत्याहुस्तन्न—अदृष्टार्थक्रमस्य ज्योतिश्शास्त्रविरोधेनानपवादात्। दृष्टान्ते त्वन्यथाऽनुपपत्त्या तथा कल्प्यते। प्रकृते निषेधस्यान्यक्षौरविषयत्वेनाप्युपपत्तेरन्यथा रोहिण्यादौ नववस्त्रधारणनिषेधात्तत्र विवाहविधेरानर्थक्यं स्यान्न स्याच्च रविवारादौ उपनयनन्तत्र क्षौरनिषेधात्। अत एव "ब्राह्मणान् भोजयेत्तं च पर्य्युप्तशिरसमलङ्कृतमानयन्ती"ति पारस्करेऽपि भोजनानन्तरमेव मुण्डनन्दर्शितमिति। धीरपद्धतिस्वरसोऽप्येवमेवेति महामहो० मुरारिमिश्राः प्राहुः॥७॥

वाससाऽऽच्छादयन्तीत्युक्तमतोवासोविशेषं सूत्रयति—

क्षौम-शाण-कार्पासौ-र्णान्येषां वसनानि ॥ ८ ॥

क्षुमा-अतसी "अतसी स्यादुमा क्षुमा" इत्यमरः । तया निर्वृत्तं क्षौमम् । तेन निर्वृत्तमित्यर्थे (पा० ४।२।६८) अणप्रत्यय आदिवृद्धिरेवमग्रेऽपि । शणस्तमुनिरुक्तः । कर्पासः प्रसिद्ध एव । ऊर्णा-मेषरोम । एतान्येषां ब्राह्मणादीनां वसनान्यधरीयाणि भवन्ति । अत्र वसनानां चतुष्ट्वाद्यथासंख्यान्वयोनेष्यते । एषां विषयव्यवस्थामुपदेक्ष्यति (२।१०।१२) अनुपदम् ॥ ८ ॥

एणेयरौरवाजान्याजिनानि ॥ ९ ॥

एतानि ब्राह्मणादीनां यथाक्रममजिनानि-उत्तरीयतया ग्राह्याणीत्यर्थः । तथा च स्मृतिः-"उत्तरीयं समाख्यातं वासः कृष्णाजिनं शुभम्" इति । पारस्करगृह्यमपि "ऐणेयमजिनमुत्तरीयं ब्राह्मणस्य, रौरवं राजन्यस्याजं गव्यं वा वैश्यस्ये"-ति । एणी कृष्णसारमृगी तस्या इदमैणेयम् । "स्त्रीभ्योढगि" (पा० ४।१।१२०) ति ढस्येयादेशः (पा० ७।१।२) आदिवृद्धिः (पा० ७।२। ११७) । अत एव "ऐणेयमेण्याश्चर्म्माद्यमेणस्यैणमुभे त्रिष्वि"त्यमरोऽपि । एतेनैणस्येदमैणेयमिति भाष्य(१)कारीयव्याख्यानमपास्तमिति वेदितव्यम् ॥ न च "एणः कृष्णमृगः स्मृतः" इति तद्व्याख्यापककात्यायनवचनादार्ष एवायं प्रयोग इति वाच्यम् तस्य परम्प(२)रया एण्यालक्षकत्वेनोपपत्तेस्तथाकल्पनायाम्मानाभावात् । रुरुश्च गौरवपुर्मृगः । "झंखार" इति प्रसिद्धः । अजश्छागः । अजिनञ्चर्म्म । मनुः—

"कार्ष्ण-रौरव-वास्तानि चर्म्माणि ब्रह्मचारिणः ।
वसीरन्नानुपूर्व्येण शाणक्षौमाविकानि च ॥"

कृष्णाया इदं कार्ष्णं, पृथायाः पार्थ इति वत् । कृष्णः कृष्णसारः । (तस्य स्त्री कृष्णा तस्याः) वस्त-श्छागः । यमः "सर्वेषां रौरवाजिनम्"इति । तदेत- "दितरासम्भवे" इति शेषपूरणेन व्याख्येयम् । स्मृतिः ।

"मेखला सप्तहस्ता स्यादजिनञ्च द्विहस्तकम् ।
बहिर्लोम त्र्यङ्गुलञ्च अखण्डं वा त्रिखण्डकम् ।
चतुर्विंशाष्टषोडशा-ङ्गुलैः खण्डानि कारयेत् ॥"

---

(१) भट्टनारायणीयम् ।

(२) पत्नीद्वारकन्तस्यौ-(णस्यौ)-वेदमिति जातिभेदाभिधायकं कातीयं वचनम् । जातिभेदाश्चामरेणैवानन्तरमुक्ताः "कृष्णसाररुरुन्यङ्कुरङ्कुसंवररौहिषाः । गोकर्णपृषतैणर्श्य-रोहिताश्चमरोमृगाः" इति । तत्र एणश्चारुनेत्र इत्येवं जातिभेदव्यापकन्तद्व्याख्यानञ्चामरविवेके महेश्वरेण कृतम् ॥

इति। विकल्पः शक्त्यपेक्षया कुलकल्पापेक्षया वा ॥ ९ ॥

मुञ्ज-काश-तामुन्योरशनाः ॥ १० ॥

तमुनिः शणः। रशना मेखला। "रशना मेखला काञ्ची"त्यमरः। अन्यत्पूर्ववत्। मनुः—

"मौञ्जी त्रिवृत्समा श्लक्ष्णा कार्य्या विप्रस्य मेखला।
क्षत्रियस्य तु मौर्वी ज्या वैश्यस्य शणतान्तवी ॥
मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाश्मन्तकवल्वजैः।
त्रिवृता ग्रन्थिनैकेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥"

इति। त्रिवृत् नवगुणीकृता त्रिवृतेति प्रथमान्तम् "आपञ्चैव हलन्तानाम्" इति टाप्। एकेन ग्रन्थिनेत्यादीच्छया विकल्पः। उपलक्षणे तृतीया (पा० २।३।२१) अत्र श्लक्ष्णा—मसृणस्पर्शा। मुर्वा—वल्लीविशेष. "दुग्ध (ध) मरुरि"ति प्रसिद्धा। तेन निर्म्मिता मौर्वी ज्या। [धनुर्गुणः] तस्यैव सतो मेखलायां विनियोगः। मुञ्जालाभे—मुञ्जाद्यभावे। अश्मन्तकः कुशसदृशतृणविशेषः। बल्वजाः "शावय" इति प्रसिद्धाः। ग्रन्थौ प्रवरसाम्येन व्यवस्थितोविकल्प इति मुरारिमिश्राः (१)प्राहुः ॥ १० ॥

पार्ण—बैल्वा—ऽऽश्वत्था दण्डाः ॥ ११ ॥

पार्णः पालाशः "पलाशे किंशुकः पर्णोवातपोत" इत्यमरः। बिल्वाश्वत्थौ प्रसिद्धौ। पालाशादयः क्रमेण ब्राह्मणादीनान्दण्डाः प्रशस्ता इत्यर्थः। तथा च पारस्करः "पालाशो ब्राह्मणस्य दण्डो बैल्वो राजन्यस्यौदुम्बरो वैश्यस्य सर्वे वा सर्वेषाम्"। इति। एषामभावे सर्वेषां सर्वे यज्ञियाः। औदुम्बर इति कुलकल्पभेदेन। स्मृतिः—

"धारयेद्बैल्वपालाशौ दण्डौ केशान्तिकौ द्विजः।
यज्ञार्हवृक्षजं वाऽथ सौम्यमव्रणमेव च ॥"

इति। मनुः—

"केशान्तिको ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः प्रमाणतः।
ललाटसम्मितो राज्ञः स्यान्नासासम्मितो विशः ॥"

इति। केशस्य ललाटोर्ध्वकेशजन्मस्थानस्यान्तः केशान्तः। एवञ्चोर्ध्वस्थितस्य पुरुषस्य भूमितस्तत्पर्य्यन्तपरिमाणतो ब्राह्मणस्य दण्डः कार्य्यः। भ्रूमध्यसम्मितो राज्ञः। नासाग्रसम्मितो वैश्यस्येत्यर्थः। यत्तु—केशान्तिकः कर्णसमीप-

---

(१) अत्र कुल्लूकभट्टः। अत्र च वाशब्दनिर्देशाद्ग्रन्थीनां न विप्रादिभिः क्रमेण सम्बन्धः। किन्तु सर्वत्र यथाकुलाचारं विकल्पः। ग्रन्थिभेदश्चायं मुख्यामुख्यापेक्षासम्भवाद्ग्रहीतव्यः ॥ इति ॥

प्राङ्मुखः अवतिष्ठते—ऊर्ध्वस्थितोभवेत्। "हुत्वाऽऽचार्य्योऽवतिष्ठते"इति क्त्वा श्रवणात् कर्त्रन्तरानुपदेशाच्च होमोऽयमाचार्यकर्तृक एव। मन्त्रास्तु माणवकपठनीया "व्रतञ्चरिष्यामी"ति मन्त्रलिङ्गात्। नचेदानीं वेदपाठे तस्यानधिकारः। उपनयनकर्म्मणः पूर्वमेव तथास्यान्न तूपनयनकर्म्मण्यपि। मेखलामन्त्रे तत्कर्तृकपाठस्य सर्वसम्मतत्वात्। अन्यपठितमन्त्रेणान्यकर्तृकक्रियायाश्चाश्मारोहादौ बहुत्र दर्शनान्न किञ्चिदेतत्। कौमुदी—नारायण—शूलपाणि—हारिलप्रभृतयोऽप्येवम् [१] ॥ १६ ॥

अन्तरेणाग्न्याचार्य्यौ माणवकोऽञ्जलिकृतोऽभिमुख आचार्य्यमुदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १७ ॥

अत्रावतिष्ठत इत्यनुषञ्जनीयम्। अन्तरेणेति मध्यार्थेऽव्ययम्। तथाचामरः "अन्तरेण च मध्ये स्युः"इति। तद्योगेऽग्न्याचार्यौ—इति षष्ठ्यर्थे द्वितीया (पा० २।३।४) (२)एवञ्चाग्न्याचार्य्ययोर्म्मध्ये माणवकः अञ्जलिकृतः(३) कृताञ्जलिराचार्याभिमुख उत्तराग्रेषु कुशेषूर्ध्वस्थितोभवेदित्यर्थः। मन्त्रोयथा—

अग्नेव्रतपते व्रतञ्चरिष्यामि तत्ते प्रब्रवीमि तच्छकेयम्।
तेनर्ध्यासमिदमहमनृतात्सत्यमुपैमि स्वाहा ॥ ९ ॥

अस्यार्थः—हे 'अग्ने!' 'व्रतपते!' शास्त्रीयनियमपालक!। यदिदं 'व्रतम्' उपनयनाख्यम् 'चरिष्यामि' अहमनुष्ठास्यामि 'तत्' व्रतं 'ते' तुभ्यम् 'प्रब्रवीमि' निवेदयामि। येन 'तत्' व्रतमहंत्वत्प्रसादात् सुखेन चरितुं 'शकेयम्' शक्नुयाम् "लिङ्याशिष्यङ्" (पा० ३।१।८५) इत्यङ्। व्रतचरणस्य फलमाह—'तेन' उपनयनव्रतेन करणभूतेनाहम् 'ऋद्ध्या, ऋद्धिम् अध्ययनलक्षणां समृद्धिम्। अमोडा (पा ४।७।१।३९) "प्राप्नुयामि"ति शेषः। तथा 'अहम्' 'अनृतात्' अलीकवचनात्। अस्माज्जगतोवा मिथ्याभूतात् पृथग्भूत्वा 'इदम्' एतद् व्रतं 'सत्यं' सत्यवचनस्वरूपम्। यद्वा इदमनिर्द्देश्यंसत्यं ब्रह्म। 'समुपैमि' सम्यक् प्राप्नोमि उपसर्गस्य व्यवहितप्रयोगश्छान्दसः (पा०१।४।८२) अयमर्थः—योऽहं प्रागुपनयनाद्यथेष्टाचार आसंसोऽहमधुना परित्यक्तानृतवादः सत्यभूतमिदं व्रतं चरिष्या-

---

(१) अत्र च "व्रतञ्चरिष्यामी"तिमन्त्रस्य साकाङ्क्षत्वान्निराकाङ्क्षीकरणाय व्रतनामकालपरिमाणयोरादेशः कर्त्तव्यः। एतद्व्रतमियत्कालिकमिति। कुतः? "ब्रह्मचारी व्रतादेशे व्रतनाम प्रवाचयेत्।,चरिष्ये यावदन्ताय सावित्रेचान्तकीर्त्तनम्" इतिगृह्यासंग्रहवचनादिति चन्द्रकान्तभाष्यम् ॥

(२) सा चोपपदविभक्तिरिति "उपपदविभक्तीनां सम्बन्धोऽर्थः षष्ठ्यपवादत्वादि—"ति महाभाष्यवचनात्षष्ठ्याऽत्र विधियते।

(३) "आहिताग्न्यादित्वात्" (पा० २।२।३७) कृतस्य पूर्वनिपातः ॥

मीति । यद्वा उपनयनव्रतजनितया ऋध्या ब्रह्मवर्चसलक्षणयाऽनृतादस्मादिदमनिर्देश्यंसत्यं ब्रह्म समुपैमि निष्कामयथोक्तकर्म्मानुष्ठानेनेति । तस्मैतेऽग्नये 'स्वाहा' सुहुतमस्तु ॥ ९ ॥ एवम्—

"वायो व्रतपते ! ००स्वाहा ॥" १० ॥

"सूर्य्य! व्रतपते !०० स्वाहा ॥ ११ ॥

"चन्द्र! व्रतपते !०० स्वाहा ॥ १२

"व्रतानां व्रतपते !०० स्वाहा" ॥ १३ ॥

इति । 'व्रतानां—'कर्मणां (यज्ञानां) (निघं० २।१।७) 'व्रतपते!' नियमपालक! इन्द्र ! । शेषोऽर्थः स्पष्टः ॥ १०।११।१२।१३ ॥

अञ्जलिश्चात्र प्रसारितोनतु मुकुलितः । उपरिष्टात्तस्यापाम्पूरणोपदेशादिति द्रष्टव्यम् ॥ १७ ॥

तस्य दक्षिणतोऽवस्थाय मन्त्रवान्ब्राह्मणोऽपामञ्जलिम्पूरयति ॥१८॥

तस्यानन्तरोक्तस्य माणवकस्य । दक्षिणतः । दक्षिणदिशि । "आद्यादित्वात् (पा० ५।४।४४ वा०) सार्वविभक्तिकस्तसिः । न तु दक्षिणपार्श्वे । मङ्गल्ये दक्षिणाभिमुखेन क्रियापत्तेरिति भाष्यकृतः । अवस्थाय । ऊर्ध्वःस्थित्वा । मन्त्रवान्-अध्ययनयुक्तः । अधीतवेद इति यावत् । अपामिति तृतीयार्थे शेषे षष्ठी । (पा० २।३।५०) । अत्र मन्त्रानुपदेशाद्व्याहृतिभिरिति चन्द्रकान्तः । पद्धतौ तन्नास्ति ॥ १८ ॥

उपरिष्टाच्चाचार्यस्य ॥ १९ ॥

उपरिष्टात्—पश्चात् । अञ्जलिम्पूरयतीत्यनुषञ्जनार्थश्चकारः ॥ १९ ॥

प्रेक्षमाणोजप-"त्यागन्त्रा समगन्मही-"ति ॥ २० ॥

(मं० ब्रा० १।६।१४-१५)

"माणवकमाचार्य" इति शेषः । स्वस्ति चरतादयमिति मन्त्रलिङ्गात् । अत्रापीतिशब्दश्चाद्यर्थस्तेन मन्त्रद्वयम् । (१)तथाचमन्त्रः—

"आगन्त्रा समगन्महि प्रसुमर्त्त्य युजोतन ।

अरिष्टाः सञ्चरेमहि स्वस्ति चरतादयम् ॥" १४ ॥

इति । अस्यार्थः-हे अग्न्यादयः ! यूयमेतमुपनीयमानं 'सुमर्त्त्यं' शोभनमनुष्यम् । 'प्रयुजोतन' अस्माभिः सह प्रकर्षेण मिश्रयत(२) । यथाऽनेन 'आग-

---

(१) अत्र "परस्मात्सिंहावलोकितन्यायेनानुषङ्गाच्चेति हेत्वन्तरपूरणं चन्द्रकान्तभाष्ये ॥

(२) "युमिश्रणे" (अ० प०) लोटि शपः लुग्बाहुलकात (पा० २।४।७६) "तप्तनप्तनथनाश्च" (पा० ७।१।४५) इति तस्य तनादेशः ॥

न्त्रा' आगमनशीलेन(१) ब्रह्मचारिणा। वयं 'समगन्महि' सङ्गच्छेमहि(२)। तथाऽस्माभिस्सह 'अयं' ब्रह्मचारी 'स्वस्ति' कल्याणेन 'चरतात्' गच्छतु॥१४॥ इति। अत्र "अग्निष्ट" इत्यादिमन्त्रो ब्राह्मणे सहपठितोऽपि "देवस्यते" इति वक्ष्यमाणमन्त्रान्ते द्रष्टव्यः। "शब्दक्रमादर्थक्रमोबलीयानि"–तिन्यायात्। इदानीं ह्युदकपूर्णाऽञ्जल्योर्माणवकाचार्ययोः साङ्गुष्ठहस्तग्रहणस्यासुकरत्वात्। आचार्येणाऽपि तथैवाग्रे सूत्रणात्। संस्कारतत्त्वे रघुनन्दनेनापि तत्रैवायम्मन्त्रोधृतः। अयमेवार्थोभवदेवभट्ट–गुणविष्णवाद्यनुमतः। पद्धतिकृद्भिर्वीरेश्वरादिभिरपि समादृतः॥

मन्त्रोयथा–

"अग्निष्टे(३) हस्तमग्रहीत्सविता हस्तमग्रहीत्।
अर्यमा हस्तमग्रहीन्मित्त्रस्त्वमसि कर्मणाऽग्निराचार्यस्तव" ॥ १५ ॥

इति। अस्यार्थः–हेब्रह्मचारिन्! येऽयन्ते हस्तोऽद्य मया गृहीतोऽतः पूर्वमग्न्यादयः क्रमेण ते हस्तमग्रहीत्। क्रियाकारकावृत्तिरादरार्थो। अतः 'कर्म्मणा' गुरुशुश्रूषादिना 'त्वं' मम 'मित्त्रः' मित्त्र(४)भूतः (प्रियहितकारी) 'असि' भवसि। 'अग्नि' श्चभगवान् 'तव' 'आचार्यः' गुरुः। (परिचरणीयः) अतः तत्परिचरणेनाहमेव परिचरितः स्यामिति भावः॥ १५॥ इति॥ २०॥

"ब्रह्मचर्यमागामि"–ति वाचयति ॥ २१ ॥

(मं० ब्रा० १।६।१६)

जपित्वा चाचार्य्यः "ब्राह्मचर्यमागामुप मा नयस्व" १६ इति मन्त्रं, वाचयति। माणवकं पाठयति। मन्त्रार्थस्तु—हेगुरो !। अहं 'ब्रह्मचर्य्यम्' तद्व्रतम् 'आगाम्, स्वीकृतवानस्मि यतोऽतो–'मा' माम्। 'उपनयस्व' छान्दसोव्यवहितोपसर्गप्रयोगः। (पा० १।४।८२) १६ ॥ २१ ॥

"कोनामासी"ति नामधेयम्पृच्छति तस्याचार्यः ॥ २२ ॥

(मं० ब्रा० १।६।१७)

"कोनामासी" १७ इति एवं तस्यमाणवकस्य। नामधेयं–नाम। आचार्य्यः

---

(१) आङ्पूर्वाद्गमेस्ताच्छीलिकस्तृन्प्रत्ययः। (पा० ३।२।१३५) कर्त्तरि॥

(२) अत्राङ्पूर्वाद्गमेर्लिङर्थे लुङ् (पा० ३।४।६) "मन्त्रे घसे" (पा० २।४।८०) त्यादिना च्लेर्लुकि "म्वोश्च" (पा० ८।२।६५) इति मस्य नत्वम्॥

(३) अत्राकृतषत्वनिर्देशोऽन्यत्र (पुस्तकान्तरे) 'यजुष्येकेषाम्' (पा० ८।३।१०४) इति विभाषित इति॥

(४) अत्र मित्त्रमिवेत्यर्थे विहितस्य कनः (पा० ५।३।९६) "लुम्मनुष्ये" (पा० ५।३।९८) इति लुप्। आर्षं वा पुंस्त्वम् (पा० ३।१।८५) व्यत्ययेन। सुहृदि मित्त्र शब्दस्य नित्यनपुंसकत्वादेवमुक्तम्॥

पृच्छति। अत्र क इति नामविषयकः प्रश्नः। नामेति प्रसिद्धार्थकमव्ययम्। तथा च प्रसिद्धं नाम पृच्छति। कोऽसीति सूत्रार्थः ॥ २२ ॥

किं कृत्वा—

अभिवादनीयं नामधेयङ्कल्पयित्वा ॥ २३ ॥

अभिवादनं-पादोपसङ्ग्रहणम्। सम्भाषणं वेति चन्द्रकान्तः। "सभे तु पादग्रहणमभिवादनमित्युभे" इत्यमरः। तदर्थमभिवादनीयम। नामधेयत्वेन (पा० १।१।७५ वा०) वृद्धत्वाच्छः (पा० ४।२।११४) तस्यानीयर (पा० ७।४।२) कल्पयित्वेति वचनात्तदानीमेवाचार्येण तत्कल्पनमायाति। अभिवादनीयमितिकरणात्सर्वत्रैवाभिवादने ब्रह्मचारिणाऽऽचार्यकल्पितेनैव नाम्ना व्यवहरणीयमिति बोधयति ॥ २३ ॥

अभिवादनीयन्नाम विशिनष्टि—

देवताश्रयं वा नक्षत्राश्रयं वा ॥ २४ ॥

आद्यं यथा—"विष्णुशर्म्मनामा(१)सी"ति। द्वितीयं यथा—"फाल्गुनश(२)-र्म्मनामासी"ति ॥ २४ ॥

गोत्राश्रयमप्येके ॥ २५ ॥

तद्यथा "कौशिकशर्म्मनामासी-"ति ॥ २५ ॥

ततो माणव(३)केन "ॐ अमुकनामाऽस्मी—"त्याचार्यकल्पिते नाम्नि कथिते—

उत्सृज्यापामञ्जलिमाचार्योदक्षिणेन पाणिना दक्षिणं पाणिं साङ्गुष्ठं गृह्णाति—"देवस्यते सवितुः प्रसवेऽश्विनोर्बाहुभ्याम्पूष्णोहस्ताभ्याᳪंहस्तं गृभ्णाम्यसा(४)-वि"-ति ॥ २६ ॥

(मं० ब्रा० १।६।१८)

---

(१) अत्र नामधेये "शर्मान्तं ब्राह्मणस्ये"ति मानवं वचनं मानं, विशेषविचारस्तु-नामद्वैतप्रकरणे द्वैतनिर्णये द्रष्टव्यः।

(२) नक्षत्रपदेन यन्मास्युपनयनन्तत्समाख्यापकमेवेति केचिदाचक्षते ॥ केचित्तु शतपदचक्रानुसारिजन्मनक्षत्राश्रयन्नामाहुस्तत्तुच्छं तस्यगुह्यत्वस्यागमेऽभ्यभिधानात्। तथाचशारदातिलकटीकायां राघवभट्टोद्धृतम् "जन्मनक्षत्रयोन्या वै मारणानि यथातथम्। कृतानि न चिरेणैव सिद्धिदानि महेश्वरी" तिवचनम् ॥

(३) अत्र "कोनामासि"? "असौनामास्मी"त्येवं ब्राह्मणे सहैव द्वयं पठ्यते। विनियोगोऽपि पृथगेव बोरेश्वरादिपद्धतिषु पठ्यते। "ॐ विष्णुशर्म्मनामास्मी"त्येवं वाक्याभिलापश्च। सूत्रकृता तूत्तरवाक्यस्यानभिधाने कारणं मृग्यम् ॥

(४) अत्र ह्रस्व भश्छान्दसः (पा० ८।२।३२ वा०) ॥

पाणिं "माणवकस्ये"ति शेषः । ग्रहणमन्त्रमाह "देवस्यत" इति । अत्रासाविति स्थाने माणवकस्य स्वकल्पितन्नाम सम्बोधनान्तं प्रयोज्यम् । एवमग्रेऽपि । नारायणधीरेश्वरादयोऽप्येवम् । अत्र माणवकस्यापि जलाञ्जल्युत्सर्ग आचार्यस्येवावगन्तव्योऽविशेषेणोपदेशात् । मन्त्रार्थस्तु—हे 'असौ ! विष्णुशर्म्मन् ! 'तव' हस्तं 'सवितुर्देवस्य' 'प्रसवे' अभ्यनुज्ञाने (१)सति । 'अश्विनो'र्देवभिषजोः । 'बाहुभ्यां' 'पूष्णः' पूषापिष्टाद(२)इत्येवं ख्यातस्य देवविशेषस्य 'हस्ताभ्याम्' अहम् आचार्यस्तव 'हस्तं' करं 'प्रतिगृह्णामि' । अत्र सर्वत्र स्वत्वं(३)षष्ठ्यर्थस्तत्प्रत्ताभ्यामित्यर्थः ॥ १८ ॥ इति ॥ अत्र मन्त्रपाठानन्तरं हस्तग्रहणं बोद्धव्यमिति (४)भाष्यकारः ॥ २६ ॥

अथैनम्प्रदक्षिणमावर्त्तयति 'सूर्यस्यावृतमन्वावर्त्तस्वासावि"-ति२७

(मं० ब्रा० १।६।१९)

अथेति—तद्देशनियमार्थम् । अथ तस्मिन्नेव देशे प्रत्यङ्मुखमवस्थितम् । एनं माणवकम् । असाविति सम्बोधनान्तं क्लृप्तनामग्रहणमिति प्रागुक्तन्न विस्मर्त्तव्यम् । मन्त्रार्थस्तु–हे 'असौ !' विष्णुशर्म्मन्! 'सूर्यस्य' 'प्रावृतम्' आवर्त्तनम् 'अनु' लक्षीकृत्य 'आवर्त्तस्व' तिष्ठ । अयमर्थः । यावद्भानोरावर्त्तनन्त्वमत्रतिष्ठ । यद्वा यावत्सूर्य आवर्त्तते परभ्रमति । तावत्त्वमपि यतस्ततः सञ्चर । पुनस्तस्मिन्नस्तं जिगमिषौ गते वा त्वमप्यस्तं(५) (गृहं) प्रत्यावर्त्तस्वेति ॥ १९ ॥ २७ ॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंꣳसमन्ववमृश्यानन्तर्हितान्नाभिमभिमृशेत् "प्राणानां ग्रन्थिरसी-"ति ॥ २८ ॥

(मं० ब्रा० १।६।२०)

आचार्योदक्षिणहस्तेन माणवकस्य दक्षिणमंसन्तूष्णीममन्त्रकमन्ववमृश्य–अनुस्पृश्य । अनन्तर्हिताम् अन्तर्द्धानरहितां व्यक्तां नाभिमभिमृशेत् स्पृशेदित्यर्थः । तत्र मन्त्रमाह–"प्राणानामि"ति । अत्रामुमित्येतस्मिन्स्सर्वनाम्नि द्वितीयान्तम्मा-

---

(१) "प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम्" इतिवृत्तिकृतः प्राहुः।तथाच तदभ्यनुज्ञातोऽहमित्य र्थः ।

(२) दक्षयज्ञविध्वंसने।शिवेन प्रहितोवीरभद्रः—"पूष्णश्चापातयद्दन्तान्योऽहसद्दिदृशेद्विजैरि-"ति भागवतादौ स्मर्यते । ततश्चानुगृहीतः शिवेन पिष्टादः कृत इति च ।

(३) अत्राश्विनोः प्रसादान्नैरुज्यम् । पूष्णश्च पुष्टिं बाह्वोर्हस्तयोश्च क्रमेणावेद्यते । ततश्च

(४) वस्तुतस्तु–सूत्रान्ते इति करणेन इति अनेन मन्त्रेण गृह्णातीत्यन्वितोऽर्थस्तेन हस्तग्रहणे मन्त्रपूर्वकत्वेऽभिहिते भाष्यकृदुक्तार्थ आपाततः प्रतीयमानोऽपि मन्त्रार्थपर्यालोचनया गृहीत्वा जपतीत्यर्थ एव सूत्रकारेणानुक्तोऽपि भवदेव-गुणविष्णु—वीरेश्वरादिभिरभ्युपगतः। चन्द्रकान्तस्तु–अत्र प्रमाणम्मृग्यमिति वदन्ननेन समाहितोवेदितव्यः ॥

(५) अस्तमिति गृहनामसु (निघं०३।४।६) पठ्यते ।

णवकस्य नाम गृह्णीयात् । एवमग्रेऽपि (३२सू०) असावित्यत्र प्रथमान्तमिति विशेषः । मन्त्रोयथा—"प्राणानाङ्ग्रन्थिरसि माविस्रसोऽन्तक इदन्ते परिददाम्यमुम्" इति ॥ २० ॥ अस्यार्थः ।

हेनाभे ! अस्य ब्रह्मचारिणस्त्वं 'मा विस्रसः'(१) मा विस्रंसिष्यसि । स्वस्थानान्न चलिष्यसि । यस्त्वं 'प्राणानां' देहधारकवायूनां 'ग्रन्थिः' प्रतिबन्धः । 'असि' भवसि । तथा हे 'अन्तक !' यम ! 'इदम्' अस्य ब्रह्मचारिणः शरीरम् 'अमुम्' ब्रह्मचारिणञ्च 'ते' तुभ्यं 'परिददामि' समर्पयामि । त्वयि समर्पित एष रोगजरामरणादिकन्नानुप्राप्नुयादिति ॥ २० ॥ २९ ॥

उत्सृष्य नाभिदेश-"महुर" इति ॥ २६ ॥

(मं० ब्रा० १।६।२१)

उत्सृष्य—नाभेरूर्ध्वङ्करन्नीत्वा नाभिदेशं-तत्समीपदेशम्(२) । जठरमिति तदर्थः । मन्त्रलिङ्गात् । अहुरशब्दस्य जठराग्निवाचकत्वाम्नानात्तमभिमृशेदित्यनुवर्त्तते । एवमग्रेऽपि । मन्त्रस्तु—

"अहुर इदन्ते परिददाम्यमुम्" ॥ २१ ॥ इति । अस्यार्थः । हे 'अहुर' जठराग्ने ! इदमित्यादिपूर्ववत् । गुणविष्णुस्तु-अहुरिर्नाम वायुः । तस्यामन्त्रणे हे अहुरे । इत्येवं व्याख्यात्(३) ॥ २१ ॥ २७ ॥

उत्सृष्य हृदयदेशं "कृशन" इति ॥ ३० ॥

(मं० ब्रा० १।६।२२)

कृशनोहृच्छयः पुरुषः । तथाच श्रुतिः । "स चापर आत्मा हृदी-"ति । मन्त्रस्तु-"कृशन इदन्ते परिददाम्यमुम्" इति ॥ २२ ॥ अर्थः पूर्ववत् ॥३०॥

दक्षिणेन पाणिना दक्षिणमंसमन्वालभ्य "प्रजापतये त्वा परिददाम्यसावि"-ति ॥ ३१ ॥

(मं० ब्रा० १।६।२३)

असाविति-सम्बोधनान्तनामग्रहणम् । एवमग्रेऽपि । मन्त्रार्थः स्पष्ट एव ३१

सव्येन सव्यं "देवाय त्वा सावित्रे परिदाम्यसावि-"ति ॥ ३२ ॥

(मं० ब्रा० १।६।२४)

---

(१) "स्रंसुअधः पतने" (भ्वा०आ०) द्युतादिः । "माङि लुङ्-" (पा० ३।३। १७५) सर्वलकारापवादः । "द्युद्भ्योलुङि" (पा० १ । ३ । ९१) इति परस्मपदे द्युतादित्वात् (पा० ३।१।५५) च्लेरङि नलोपः (पा० ६।४।२४) ।

(२) सामीप्यलक्षणया "वटे गावः सुशेरत" इति वत्प्रयोगोऽयम् । तेन नाभ्युपरिदेश उक्तो भवति मध्यमपदलोपिसमासात् ।

(३) अत्र पक्षेऽयादेशो यलोपः । (पा० ८।३।१९) ।

सव्यमित्यत्रांसमित्यनुषज्यते। स्पष्टमन्यत् ॥ मन्त्रार्थोऽपि स्पष्ट एव ॥३२॥

अथैनꣳसम्प्रेष्यति-"ब्रह्मचार्यस्यसावि-"ति ॥ ३३ ॥

(मं० ब्रा० १।७।२५)

अथेति पूर्वप्रकृतार्थम् । अथ पूर्वकृतमंसयोर्गृहीतमेवैनं माणवकं सम्प्रेष्यति समादिशत्याचार्यः । किं ? "ब्रह्मचार्यस्यसावि"ति । अस्यार्थः हे असौ ! माणवक ! इतः प्रभृति त्वं 'ब्रह्मचारी' तन्नामानुरूपकर्मा(१) 'असि' भवसि । अतोब्रह्मचर्यनियमं मधुमांसवर्जनादिकं त्वया आ ब्रह्मचर्यपरिसमाप्तेः पालनीयमिति ॥ ३३ ॥

अथापरमतिदिशति—

समिधमाधेह्य-पोऽशान-कर्म्मकुरु-मा दिवा स्वाप्सीरिति ॥ ३४ ॥

(मं० ब्रा० १।६।२६)

यत्तु वक्ष्यति अस्तमिते समिधमादधातीति । तां समिधं सायं प्रातराधेहि। अग्नयेऽर्पय । यच्च श्रुतावभिहितं "तस्माद्वा-एतदन्नमशिष्यन्पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्चाद्भिः परिदधा(२)ति" इति । तदिदमादिशति "अपोऽशाने"ति । अप-उदकम् । अशान-भक्षय । भोजनात्पुरस्तादुपरिष्टाच्चेत्यर्थः । मन्त्रौ तु-शाखान्तरादुपादेयौ "अमृतोपस्तरणमसि स्वाहे"ति पुरस्तात् । "अमृतापिधानमसि स्वाहे" त्युपरिष्टात् । अन्यच्च-यत्किञ्चिद्विहितं गुरुशुश्रूषादि कर्म्मतत्कुरु । इत्यपर आदेशः । दिवा-दिवसे । मा स्वाप्सीः । शयनम्मा कार्षीरिति । गुरुणा ह्येवमादिष्टो ब्रह्मचारी सर्वत्रैव "बाढमि"ति "ओमि"ति वा ब्रूयात् । एनञ्चादेशमनुपालयेदाब्रह्मचर्यम् । तदाहकर्म्मप्रदीपः-

"ब्रह्मचारी समादिष्टोगुरुणा व्रतकर्म्मणि ।
बाढमोमिति वा ब्रूयात्तत्तथैवानुपालयेत् ॥" इति ॥ ३४ ॥

उदगग्नेरुत्सृप्य प्राङाचार्य उपविशत्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥३५॥

उदक्-उत्तरस्यान्दिशि । प्राक्-प्राङ्मुखः । एवमग्रेऽपि ॥ ३५ ॥

प्रत्यङ् माणवकोदक्षिणजान्वक्तोऽभिमुख आचार्यमुदगग्रेष्वेव दर्भेषु ॥ ३६ ॥

माणवकस्तु-दक्षिणजान्वक्तः । दक्षिणं जानु अक्तं भूमिगतं यस्य स तथाभूतः । "अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु" (रु० प०) गत्यर्थत्वात्कर्त्त-

---

(१) ब्रह्मवेदस्तदध्ययनार्थं व्रतमपि लक्षणया ब्रह्मोच्यते । तच्चरत्यनुतिष्ठतीति ब्रह्मचारी । ताच्छील्यार्थे (पा०३।२।७८) णिनिप्रत्ययः । उपधावृद्धिः (पा०७।२।११६) सततकरणञ्च ताच्छील्यम् ।

(२) परिधानमिहोपस्तरणमावरणञ्च मन्त्रलिङ्गादेव ।

रिक्तः (पा० ३।४।७२) भूगतदक्षिणजानुः। आचार्य्योऽभिमुखः। प्रत्यङ्मुखः। उदगग्रेषु दर्भेषूपविशति। उदङ्-अग्नेरुत्तरत एव ॥ ३६ ॥

अथैनं त्रिः प्रदक्षिणं मुञ्जमेखलां परिहरन् वाचयती-"यं दुरुत्परिबाधमाने-"ति। "ऋतस्य गोप्त्रीति च ॥३७॥

(मं० ब्रा० १।६।२७-२८)

अथ-अनन्तरमेव। उपविष्टमेव। एनं-माणवकं परिहरन्-परिवेष्टयन् कटिप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिर्वेष्टयन्(१)। परिवेष्टनावृत्तावपि मन्त्रवाचनं सकृदेव "एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवाचनमि"-त्युपनिषद्दर्शनात्। मन्त्रौ यथा-

"इयन्दुरुक्तात्परिबाधमाना वर्णं पवित्रं पुनतीम आगात्।
प्राणापानाभ्यां बलमाहरन्ती स्वसा देवी सुभगा मेखलेयम् ॥२७॥
ऋतस्य गोप्त्री तपसः परस्वी घ्नती रक्षः सहमाना अरातीः।
सा मा समन्तमभिपर्य्येहि भद्रे! धर्त्तारस्ते मेखले मा रिषाम" ॥२८॥

इति। अनयोरर्थः-ब्रह्मचारी ब्रूते-'इयं' प्रत्यक्षा मेखला मौञ्जी(२) 'नः' अस्मान्। 'आगात्' आगता। किङ्कुर्वती? 'दुरुक्तात्' असम्बद्धप्रलापादितः बाल्यकृतात् 'परि' सर्वतो 'बाधमाना' निवारयन्ती। 'पवित्रम्' अपि 'वर्णं' ब्राह्मणादिकं 'पुनती' द्विजत्वसम्पादनेन पावयन्ती। तथाच स्मृतिः-"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्" इति। पुनश्च प्राणापनाभ्यां' प्राणापा-

---

(१) अत्र "मेखलां बध्नीते" (पा० २।२।८।१०) इत्यादि परशाखीयगृह्यसूत्रव्याख्यायां हरिहरमिश्राः। "ततोमेखलाम्मौञ्ज्यादिकां वक्ष्यमाणलक्षणां बध्नीते (आचार्यः) कटिप्रदेशे त्रिवृतां प्रवरसंख्याग्रन्थियुतां प्रादक्षिण्येन परिवेष्टयति। इयमित्यादिमन्त्रेण माणवकपठितेन। (मन्त्रलिङ्गात्) एवं गदाधरभाष्येऽपि-तत अचार्योमाणवककट्यां मेखलां रसनां बध्नीते। अत्रैवं बन्धनम्। अचार्यस्त्रिगुणाम्मेखलामादाय माणवकस्य वटोः कटिप्रदेशे प्रादक्षिण्येन त्रिर्वेष्टयति। तृतीये वेष्टने ग्रन्थयस्त्रयः पञ्च सप्त वा कार्याः। तदुक्तम्—"त्रिवृता मेखला कार्या त्रिवारं स्यात्समावृता। तद्ग्रन्थयस्त्रयः कार्य्याः पञ्च वा सप्त वा पुनः॥" इति। अत्र प्रवरसंख्यायां नियमः। त्र्यार्षेयस्य ग्रन्थित्रयं, पञ्चार्षेयस्य पञ्च। सप्तार्षेयस्य सप्तेति गर्गपद्धतौ। वृद्धाचारोऽप्येवमेव। आचार्यकर्तृकं मेखलाबन्धनं, कुमारस्य मन्त्रपाठः इति वासुदेव-मुरारिमिश्र-जयराम-हरिहराः। इत्यादि॥ तदित्थं कटिशब्दस्य स्कन्धपरत्वं व्यवस्थापयन्तस्तदर्थं मुधा क्लिश्यन्तः प्रतिसमाहिता वेदितव्याः।

(२) उपलक्षणमेषा यथावर्णं मौर्व्यादेः। मेखलेति कटिप्रदेशस्थाया रसनायाः नाम तथाच हैमः "मेखलाऽद्रिनितम्बे स्याद्रशनाखड्गबन्धयोरि"ति। "स्त्री कट्यां मेखला काञ्ची"त्यमरश्च। स्त्री-स्त्रीलिङ्गाभिधायि। तथाच कटिबन्धनं मेखलेति सर्वसम्मतम्॥तत्र तत्र सप्तकीति समाख्यया सप्तहस्ता सा भवति माणवकहस्तेनेति बोध्यम्। तथाच स्मरन्त्यपि-"मेखला सप्तहस्ता स्यात्" इति।

नयोः(१)। 'बलम्' वीर्यम् 'आहरन्ती' आनयन्ती। (आहृत्य स्थापयन्ती) 'स्वसा' स्वसृवद्धिता(२)। 'देवी' दीप्तिमती। अत एव 'सुभगा' सौभाग्यप्रदा। सर्वलोककाम्येति गुणविष्णुः ॥ २७ ॥

हे 'भद्रे !' शोभने ! 'मेखले !' या त्वं ब्रह्मचारिसम्बन्धिनः 'ऋतस्य' सत्यस्य यज्ञस्य(३) वा 'गोप्त्री' पालयित्री 'तपसः' ब्रह्मचर्यस्य 'परस्वी' सर्वस्वभूता(४) 'रक्षः' रक्षांसि । जातावेकवचनम् । 'घ्नती' विनाशयन्ती । अरातीः(५)शत्रून्। 'सहमानाः' (६)अभिभवन्ती । सा एवम्भूतात्वं 'मा' मां 'समन्तम्' समन्तात्(७) (सर्वतः) 'अभिपर्येहि' आभिमुख्येनागच्छ(८)। वेष्टयेत्यर्थः। यथा 'ते' तव 'धर्त्तारः' कटौ धारयितारोवयम् केनचित् 'मा रिषाम' (९)मा हिंसिष्महि। (हिंसिता मा भवेम) इति ॥ २८ ॥

अथ कौपीनपरिधानं यज्ञोपवीतधारणञ्च। तत्र प्रथममाचम्य-ब्राह्मणेभ्यः सपूगयज्ञोपवीतभाण्डाष्टतयदानमाजानिकाचारात् अत्र मानमुपनिषत्सु "अष्टौ ब्राह्मणान्ग्राहयित्वा विद्या सिद्धिर्भवती" त्यसकृदाम्नायते। तदेतदत्रापि ब्राह्मणेभ्यः पूर्वम्प्रदाय विद्यासिद्ध्यै यज्ञोपवीतधारणमिति मम प्रतिभाति। एतच्च यज्ञोपवीतधारण सूत्रानुक्तकालमपि(१०) इदानीमेव। अन्यत्र तथादर्शनात्।

तथाच मेखलाबन्धनानन्तरं जातकर्णः—"पवित्रञ्चास्मै प्रयच्छति ।

---

(१) षष्ठ्यर्थे चतुर्थी (पा० २।३।६२)।

(२) परार्थे प्रयुज्यमानाः शब्दाः साहश्यङ्गमयन्तीति गुणविष्णुः।

(३) तथाच निरुक्तम् "ऋतमिति सत्यं वा यज्ञं वे"ति (४।१९)।

(४) "गौरादित्वात्" (पा० ४।१।४१) ङीष् ॥

(५) तथाच श्रुतिः "या नोदूरे तडितो या अरातयोऽभिसन्ति जम्भया ता अनप्नसः" (ऋ० सं० २।६।३०) इति । अत्रारातयः शात्रवीः सेना इति दुर्गाचार्याः। कोशे तु पुल्लिङ्गोऽपि "रिपौ वैरिसपत्नारि······अभिघातिपरारातिप्रत्यर्थिपरिपन्थिनः" इत्यमरः।

(६) "षहमर्षणे" (भ्वा० आ०) लटः शानच्। मर्षणं क्षमा अभिभवश्चेति (सि० कौ०) दीक्षितचरणाः प्राहुः।

(७) क्सोऽत्राऽमादेशः। (पा० ३।१।८९) व्यत्ययेन ॥

(८) परिरनर्थकः। कुतः पर्यगच्छतीत्यत्र यथा। तथाच पाणिनिः स्मरति "अधिपरी अनर्थकौ" (१।४।९३) इति।

(९) कर्म्मणि लुङ् माङ्योगे अड्भावश्च (पा० ६।४।७४) इति।

(१०) यज्ञोपवीतधारणन्तूपक्रम एवं सूत्रकारेणोक्तम् "यज्ञोपवीतिनाऽऽचान्तोदकेन च कृत्यम्" (१।१।२) इति। कालस्तु नोक्त इत्यन्यत्रोक्तोऽत्रोद्ध्रियते। जातूकर्णवचनम्। मनुरपि मेखलानन्तरं "कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्ध्ववृतन्त्रिवृदि"-त्याह। याज्ञवल्क्योऽपि "दण्डाजिनोपवीतानि मेखलाञ्चैव धारयेदि"-ति ब्रह्मचारिकर्तव्यतया स्मरति ॥

"यज्ञोपवीतम्परमं पवित्रमिति" इति। अपि च–"सदा मन्त्रवदाधार्यमुपवीतन्द्विजातिभिरि"-ति देवलवाक्याद्‌द्विजत्वसम्पत्त्यनन्तरमेवोपवीतधारणमायाति। अत्राङ्मर्यादार्थः। मर्यादयेति तदर्थः। मर्यादा तूक्ता प्राक् (२।१।१–३) द्विजत्वञ्च मेखलाबन्धनादनन्तरमेव। तथाच याज्ञवल्क्यः—

"मातुर्यदग्रे जायन्ते द्वितीयं मौञ्जिबन्धनात्।
ब्राह्मणक्षत्रियविशस्तस्मादेते द्विजातयः॥"

इति। अत्रोक्तदेवलवचने मनौ च—

"मेखलामजिनन्दण्डमुपवीतङ्कमण्डलुम्।
अप्सु प्रास्य विनष्टानि गृह्णीतान्यानि मन्त्रवत्॥"

इत्येवं समन्त्रकत्वन्तद्‌ग्रहणे स्मर्यते। तदत्रानुपदेशा(१)च्छाखान्तरोक्तमन्त्रमुपाददीत। यथा–

"यज्ञोपवीतमसि यज्ञस्य त्वोपवीतेनोपनह्यामी"ति! अस्यार्थः। हे उपवीत त्वं 'यज्ञोपवीतम्' तन्नाम'असि' भवसि। अतः 'त्वा' त्वाम् 'यज्ञस्य' यज्ञसम्बन्धिना। तृतीयार्थे षष्ठी (पा० ३।१।८५) 'उपवीतेन' ब्रह्म(२)सूत्रेण 'उपनह्यामि' परिदधामि। यज्ञोपवीतलक्षणमुक्तमधस्तात्। (१।२।१–३) अथोक्तम् (२।१०।९) अजिनमपोदानीमेव। "मित्रस्य चक्षुरि"ति तैत्तिरीयशाखीयमन्त्रेण परिधापयेत्। तदेतत्सर्वम् "यन्नाम्नातं स्वशाखायामि"-ति कातीयपरिभाषणाद्‌बोध्यम्। तथाचाश्वलायनः "यज्ञोपवीतमजिनञ्चे"ति। एवञ्च द्रव्यकथनसूत्रक्रमेण नैतद्धारणम्। तत्र क्रमेऽपि तात्पर्यकल्पने दण्डेऽपि तदापत्तेरित्याश्वलायनोक्तक्रम एवग्राह्यः। पद्धतिरप्येवम्। अजिनधारणे मन्त्रस्तैत्तिरीयशाखायामुक्त उपादीयते पद्धतिकृद्भिर्म्महामहत्तकबीरेश्वरैर्यथा—

"ॐ मित्रस्यचक्षुर्द्धरुणं बलीयस्तेजो यशस्वि स्थविरं समिद्धम्।
अनाहनस्यं वसनञ्जरिष्णुपरीदं वाज्यजिनन्दधेऽहम्॥ १॥"

अस्यार्थः–'अहमिदमजिनं' मृगचर्म्म'परिदधे' सर्वतोधारयामि(उत्तरीयभूतम्) कथम्भूतम्? 'मित्रस्य'–मित्राख्यदेवस्य 'चक्षु'र्न्नेत्ररूपम्। पुनःकथम्भूतम्? 'तरुणम्' धारणार्हम्। पुनः कथम्भूतम्? 'बलीयः'अतिशयेन बलवत् शीतनिवृत्तिकारणम्। पुनःकथम्भूतम्? 'तेजः'। पापतनूकरणसमर्थम्। "तिजनिशाने"(भ्वा० प०) औणादिकोऽसुन्। पुनः कथम्भूतम? 'यशस्वि'धारणेन यशोदानयोग्यम्।

---

(१) शाखापदेनात्र साम्न एव बोध्यम् याजुषाम्मन्त्रान्तराम्नानात्।

(२) तथाचाग्नेयकोशः "उपवीतं ब्रह्मसूत्रं प्रोद्धृते दक्षिणे करे" इति। उपवीतेनेति प्रकारित्वन्तृतीयार्थः। प्रकारस्तु सूत्रकृता (१।२।२) उक्त एव। यथा चाभिधानेऽपि "प्रोद्धृते दक्षिणे करे" इति॥ तथाच भर्तृहरिः। "प्रकृत्यादि (पा० २।३।१८) गणाञ्जाता तृतीया तु तदात्मताम्। अवच्छेदकताबुद्धिप्रकारत्वादि शंसती"ति।

पुनः कथं भूतं 'स्थविरम्'। जीर्णं बहुदिनधारणयोग्यम् । पुनः कथम्भूतं 'समिद्धम्' अत्यन्तदीप्तिकारकम्। पुनः क०? 'अनाहनस्यम्' छेदान्यभोगक्षालनरहितम्। पुनः क०? 'वसनम्' आच्छादनयोग्यं 'जरिष्णु' कालान्तरेण वार्द्धक्यधर्म्मविशिष्टम्। 'वाजि' उद्वेजनम भयदात्परेषामित्यर्थः। वाजीशब्दः पृषोदरादित्वात्सिद्धः। अत्र "ओविजीभयचलनयोरि"ति धातुः। (मन्त्रप्रश्नाख्यपरिशिष्टमन्त्रविभागस्यरामाण्डारभाष्ये समासादितेयं व्याख्या) ॥ ३७ ॥

अथोपसीदत्य-"धीहि भोः सावित्रीं मां भवाननु ब्रवीत्वि"-ति ॥ ३८ ॥

अथेति पूर्वोक्तविशिष्टानन्तर्यद्योतनार्थः । अथ यज्ञोपवीतधारणानन्तरं माणवक आचार्यमुपसीदति। कृताञ्जलिपुटआचार्यगतचक्षुरुपसन्नो(१)भवति "अधीहि" इत्यनेन। अधीहि अध्यापय(२) अन्तर्भावितण्यर्थः। भोः! इत्याचार्यस्यसम्बोधनम्। अध्यापनस्यानेकविधत्वाद्विशेषप्रतिपत्तये पुनः स्पष्टमुच्यते-सावित्रीं-सवितृदेवताकाङ्गायत्रीम् ॥ ३८ ॥

माणवकेनैवमभिहितः आचार्यः—

तस्मा अन्वाह-पच्छोऽर्द्धर्चश ऋक्छ इति ॥ ३९ ॥

तस्मै-माणवकाय अन्वाह-अनुक्रमेण ब्रूयात्। प्रकारमाह-पच्छ इति। अत्र द्वितीयैकवचनान्तात्पादशब्दाद्वीप्सायां (पा० ५।२।५) शस्प्रत्यय "ऋचः शे" (पा० ६।३।५५) इति पादशब्दस्य पद्भावः। प्रथमं पादं, ततोऽर्द्धर्चशः। ऋचोऽर्द्धमर्द्धङ्कृत्वा। (प्रथमं पादद्वयं, तत एकम्पादम्) तत ऋक्छः। समस्तामृचं गायत्रीमित्यर्थः। (मं० बा० १।६।२९) अर्द्धर्चश इति कृतसमासाच्छः(३)। अत्र पारस्करः-"अथास्मै सावित्रीमन्वाहोत्तरतोऽग्नेः प्रत्यङ्मुखायोपविष्टायोपसन्नाय समीक्षमाणाय समीक्षिताय, दक्षिणतस्तिष्ठत आसीनाये(४)त्येके, पच्छोऽर्द्धर्चशः। कृत्स्नाञ्च तृतीयेन सहानुवर्त्तयन्"। इति। सावित्रीन्तत्सवितुरिति त्यृचम। उपसन्नाय कृतपादोपसङ्-

(१) अत्रोपसत्तिर्नाम पादोपसङ्ग्रहणम्। उपसन्न इति कर्तृक्तान्तम्। सीदतेर्गत्यर्थत्वात् "गत्यर्थाकर्म्मके" (पा० ३।४।७२) त्यादिना क्तः।

(२) वस्तुतस्त्वध्यापनं वेदस्य पुरःस्वयमधीत्य पश्चादन्तेवासिना सह पठनं वदिकसमयप्रसिद्धमिति पुरोऽध्ययनं प्रार्थ्यतेऽधीहिभो इति।

(३) ऋचोर्द्धमर्द्धर्चमिति षष्ठीसमासः (पा० २।२।२) अत्रार्द्धंशब्दस्य समांशवाचित्वाभावेऽपि आर्ष एव समासः। ततश्चाप्रत्ययः। (पा० ६।४।७४) समासान्तः।

(४) वेके इति पाठः साधीयान्। दक्षिणतो-दक्षिणस्यां दिशि तिष्ठते ऊर्ध्वंभूताय। आसीनायोपविष्टाय। अत्रैकशब्दः प्रधानार्थः। उत्तरतस्तिष्ठतोदक्षिणकर्णे गायत्र्युपदेशो दक्षिणाभिमुखतामन्तराऽसम्भवी वेदाभ्यासश्च दक्षिणमुखस्यामङ्गलतयापि निषिद्धइति।

ग्रहणाय । सहानुवर्तयन् । तृतीयवारे माणवकेन सह पठन् । एतच्च शक्त्यपेक्षयाभिधानम् । यदि माणवकोमन्दमेधत्वाद्य(१)थावदध्येतुन्न शक्नुयात्तदा यथाशक्त्यस्याध्यापयेत् । तथाचाश्वलायनगृह्यम् "सावित्रीमन्वाह पच्छोऽर्द्धर्चशः सर्वय्यँथाशक्ति वाचयीते"ति । अत्रेतिशब्दः क्रमप्रकारज्ञापनार्थः ॥ ३९ ॥

महाव्याहृतीश्च विहृता ॐकारान्ताः ॥ ४० ॥

[म० ब्रा० १।६।३०]

विहृताः । विकृष्य हृताः पृथक्कृताः । विहिता इतिपाठे प्रयुक्ता इत्यर्थः । विहृता इति पाठे पृथग्भूता न संहृता इति यावत् । केचिद्विकृता इति पठन्ति । तत्रापि पृथग्भाव एवविकार इति तुल्योऽर्थः । ओंकारान्ताः । ओंकारः अन्ते यासान्ताः । तेन विहृतानामेवोंकारान्तत्वम् । एवञ्च भूरों भुवरों स्वरों । इति प्रयोगः सिध्यति । इति नारायण-मुरारिमिश्रादयः । भवदेवभट्टस्तु ॐभूरित्येवम्प्रायुङ्क्त । तस्य मतेऽन्तशब्द आद्यर्थः । "पर्युक्षणान्तान्व्यतिहरन्" १।३।५ इत्यत्रय यथा । बीरेश्वरस्तु तदुभयमनुसरन्ॐभूरों, ॐभुवरों, ॐस्वरों, इत्येवं स्वपद्धतौ प्रायुङ्क्त । तत्र मन्त्रादौ प्रणवदानं सम्प्रदायसिद्धमन्ते च सूत्र(२)विहितमिति बोध्यम् ॥ ४० ॥

वार्क्षश्चास्मै दण्डम्प्रयच्छन्वाचयति "सुश्रवः सुश्रवसम्मा कुर्वि"-ति ॥ ४१ ॥

(मं० ब्रा० १।६।३१)

वृक्षस्येदं वार्क्षम् । प्राप्तदण्डानुवादेन प्रदानमात्रविधानात्पार्णा(३)दिरूपमित्यर्थः । अत्र चन्द्रकान्तः । वार्क्षश्चेतिचशब्दादजिनमपीदानीमेवप्रयच्छतीतिव्याचक्षा-

---

(१) सकृन्मात्रोपदेशेन ।

(२) यत्तु-"ब्रह्मणः प्रणवङ्कुर्यादादावन्ते च सर्वदा । क्षरत्यनोङ्कृतम्पूर्वम्परस्ताच्च विशीर्यते" इति मनुवचनन्तद्वेदपारायणविषयन्न तु महाव्याहृतेः सावित्र्या वा प्रदानविषयम् । जपविषये तु गायत्र्या एव योगियाज्ञवल्क्येनाद्यन्तयोः प्रणवयोग उक्तः "ॐकारः पूर्वमुच्चार्योभूर्भुवः स्वस्ततः परम् । गायत्री प्रणवश्चान्ते जप्येच्चैवमुदाहृतम्॥" इति। एतेन "एतदक्षरमेताञ्चजपेद्व्याहृतिपूर्विकाम् । सन्ध्ययोर्वेदविद्विप्रोवेदपुण्येन युज्यते ॥" इति मनुवचने जपपदं पाठपरम् । वेदपुण्येन युज्यत इतिफलाभिधानात् । वेदपदमत्र वेदपारायणपरम् । "जपव्यक्तार्थां वाची" (भ्या० प०) ति स्मरणात् पूर्वत्र तु "जपमानसे चे"-(भ्वा० प०) ति विशेषः । एतदक्षरम्प्रणवरूपम् "अकारञ्चाप्युकारञ्च मकारञ्च प्रजापतिः । वेदत्रयान्निरदुहद्भूर्भुवःस्वरितीति चे"ति तदुक्तेः । एतां गायत्रीम् । व्याहृतिपूर्विकां भूर्भुवःस्वरितित्येतत्पूर्विकाम् ।

(३) पर्णः पलाशः तस्यायं पार्णः । "पलाशः किंशुकः पर्णोवातपोतः" इत्यमरः । आदिनाप्यथासूत्रितम् (२।१०।११) ।

णोदण्डधारणोत्तरमजिनधारणमभिप्रैति सदाचारविरुद्धम्। मनुनाऽपि "मेखला-मजिनन्दण्डम्" इति क्रमएवाभ्यधायि। एवमाश्वलायनेनापि मेखलामुपक्रम्य "यज्ञोपपीतमजिनं चे"त्युक्तमित्युक्तमनुपदम्। तमिमन्दण्डमस्मै ब्रह्मचारिणे। प्रयच्छन्—ददत् "सुश्रवः" इत्यादिमन्त्रं वाचयति ब्रह्मचारिणमेव। मन्त्रोयथा—

"सुश्रवः सुश्रवसं मा कुरु। यथा त्वमग्ने सुश्रवःसुश्रवा देवे-ष्वेवमहं सुश्रवः सुश्रवा ब्राह्मणेषु भूयासम्" ॥ ३१ ॥ इति।

अस्यार्थः—दण्डं गृह्णन्ब्रह्मचारी तमग्निञ्चप्रार्थयते—हे सुश्रवः ? शोभनं श्रवोयशःप्रशंसा(१)यस्य ससुश्रवास्तत्संबोधने। हे शोभनकीर्त्ते दण्ड ! यथात्वं वेदधारणार्थज्ञानादिना(२) लोके प्रख्यातयशाः। एवं 'मा'माम् अपि 'सुश्रवसं' सुयशसं 'कुरु'। एवन्दण्डं प्रार्थ्याग्निमपि प्रार्थयते-हे अग्ने ! 'सुश्रवः शोभन-कीर्त्ते !' 'यथात्वं' 'देवेषु' देवमध्ये 'सुश्रवाः' शोभनयशाः' [सुयशाः] असि। 'एवमहम्' अपि 'हेसुश्रवः(३) !' शोभनकीर्त्ते। 'ब्राह्मणेषु' मनुष्येषु(४)'सुश्रवाः' सुयशाः 'भूयासम्' भवेम। प्रशंसायामाशिषि लिङ्। ॥ ३१ ॥ इति ॥ ४१ ॥

अथ भैक्षञ्चरति ॥ ४२ ॥

अथ शब्दोऽयं विशिष्टमानन्तर्यं द्योतयति—यद्दण्डमजिनञ्च प्रतिगृह्या-देशञ्च गुरोरङ्गीकृत्य भास्करमुपस्थायाग्निं प्रदक्षिणीकृत्य अथ-अनन्तरं भैक्षं भिक्षासमूहम्। "भिक्षादिभ्योऽण्" (पा० ४।२।३८) इति सामूहिकोऽणादि-वृद्धिः। "भैक्षं भिक्षाकदम्बकम्" इत्यमरः। चरति-चरेत्-आहरेदित्यर्थः। तथाच मनुः—

"प्रतिगृह्येप्सितन्दण्डमुपस्थाय च भास्करम्।
प्रदक्षिणं परीत्याग्निञ्चरेद्भैक्षं यथाविधि ॥"

इति। उपस्थाय-अभिमुखमवस्थाय ॥ ४२ ॥

मातरमेवाग्रे, द्वे चान्ये सुहृदौ, यावत्योवा सन्निहिताः स्युः ॥४३॥

मातरम्—स्वजननीमेवाग्रे-प्रथमं, "प्रार्थयेदि"ति शेषः। सुहृदौ-स्निग्धहृदये। यावत्योवा योषितः। सन्निहिताः। सन्निधौ स्थिताः। स्यु-र्भवेयुः। नचैनं

(१) शृणोतेः कर्मण्यसुन् (उ० ४।८८) श्रूयेमहीति श्रवः। यशः प्रशंसा वा। "श्रवश्राच्छा पशुमच यूथम्"। (ऋ० सं० ३।७।११।६) इति। "प्रशंसाश्च यूयश्चे"ति (४।२४) निरुक्तम्।

(२) दण्डस्यार्थज्ञानहेतुता व्रतसम्पादनद्वारा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं श्रुत्याऽभिहिता।

(३) पुनरामन्त्रणेन दण्डादग्नेः सुश्रवस्त्वातिशयःख्याप्यते।

(४) अत्र विशेषाभिधायिनोऽपि सामान्यपरत्वं गुणविष्ण्वादिभिरुक्तम्।

विमानयेयुस्तावतीर्वा प्रार्थयेत् । तथाच मनुः—

"मातरं वा स्वसारं वा मातुर्वा भगिनीं निजाम् ।
भिक्षेत भिक्षां प्रथमं याचैनं न विमानयेत् ॥"

इति । भविष्यपुराणे चोक्तमनुवचनान्ते—"सुवर्णं रजतं रत्नं सा पात्रेऽस्य विनिःक्षिपेत्" इति पठ्यते । सा-भिक्षादात्री मात्रादिः । निजां—सोदर्याम् । प्रथम-मुपनयनकालिक(१)भिक्षायाम् ॥ सन्निहिता इत्युक्त्या तत्रस्था एव भिक्षेत् न पुनः स्थानान्तरं गत्वेति बोद्धव्यम् । तत्प्रकारमाह-मनुः—

"भवत्पूर्वञ्चरेद्भैक्षमुपनीतोद्विजोत्तमः ।
भवन्मध्यन्तु राजन्योवैश्यस्तु भवदुत्तरम् ॥"

इति । एवञ्च "भवति ! भिक्षान्देही"—ति वाक्येन ब्राह्मणेन, "भिक्षां भवति ! देही-"ति क्षत्रियेण । "भिक्षां देहि भवती"-ति वैश्येन भिक्षाचरण-ङ्कर्त्तव्यमित्यायाति । हारीतः—

"सप्ताक्षराञ्चरेद्भिक्षां क्षाञ्च हिञ्च न वर्जयेदि"-ति ।

क्षाञ्च हिञ्चेत्यनेन भिक्षान्देहीति पदयोःप्रयोगोऽप्यावश्यक एवेति कल्प-तरुः । गौतमः-"आदिमध्यान्तेषु भवच्छब्दः प्रयोज्योवर्णाऽनुपूर्व्येणे"-ति । यमः—

"हस्तदत्ता च या भिक्षा सलितं व्यञ्जनानि च ।
भोक्ता त्वशुचितां याति दाता स्वर्गन्न गच्छति ॥" इति ॥ ४३ ॥

आचार्याय भैक्षं निवेदयति ॥ ४४ ॥

आचार्यायोपनेत्रे । भैक्षं-लब्धभिक्षानिचयम् । "भिक्षादिभ्योऽण्" (पा०४। २।३८) इति सामूहिकेऽणि आदिवृद्धिः । "भैक्षं भिक्षाकदम्बकमि"त्यमरः ।

---

(१) शौनकः । "अप्रत्याख्यायिनमग्रेभिक्षेत् । अप्रत्याख्यायिनीं वा" इति । मनुः

"गुरोःकुले न भिक्षेत न ज्ञातिकुलबन्धुषु ।
अलाभे त्वन्यगेहानां पूर्वंपूर्वं विवर्जयेत् ॥"

इति । पारस्करः "तिस्रोऽप्रत्याख्यायिन्यः । षड्द्वादशाऽपरिमिता वे"ति । "याच-नीया" इतिशेषः । यद्वा प्रथमा द्वितीयार्थे । भिक्षेतेति क्रियापदं पूर्वसूत्रादनुषज्यते । न प्रत्याख्यातुंशीलं यासान्ता अप्रत्याख्यायिन्यः । तास्तिस्रः षड् वा द्वादश वा अपरिमिता असंख्या वा स्त्रियोभिक्षेतेत्यर्थः । एते भिक्षाविकल्पा आहारपर्याप्त्यपेक्षयेति हरिहरादयः। तथाच याज्ञवल्क्यः—

"ब्राह्मणेषु चरेद्भैक्षमनिन्द्येष्वात्मवृत्तये" ।

इति । आत्मनः शरीरस्य वृत्तये जीवनोपयोगायैव भिक्षेत नाधिकमिति तदर्थः । ब्राह्मणेषु चरेदिति च ब्राह्मणविषय एव । अत एव व्यासः—"ब्राह्मणक्षत्रियविशश्चरेयुर्भै-क्षमन्वहम् । सजातीयगृहेष्वेव, सार्ववर्णिकमेव वे"ति । तदेतत्सर्वन्दिनान्तरसाधारण-मिति द्रष्टव्यम् ॥

निवेदयति । निवेदये–दर्पयेत् । निवेदनप्रकारश्च "भेक्षम्भोः" इत्याचार्याय निवेद्य तद्दत्तं प्रतिगृह्णीयात् इति । आचार्येण तद्दानञ्च "भुङ्क्ष्वे"त्यनुज्ञानरूपम् । अत्राचार्यः प्रथमां भिक्षां गृहीत्वा द्वितीयादिकां "भुङ्क्ष्वे"त्यभिधाय ब्रह्मचारिण एव दद्यात् । स च तामादाय धारयेत्(१) ॥ ४४ ॥

स्वयञ्च तद्दिने—

तिष्ठत्यहः शेषं वाग्यतः ॥ ४५ ॥

अहश्शेषमासायम्मौनी तिष्ठेदित्यर्थः । वक्ष्यमाणकर्म्मार्थमेतत् । तेनान्यदिने–मनुः—

"समाहृत्य तु तद्भैक्षं यावदर्थममायया ।
निवेद्य गुरवेऽश्नीयादाचम्य प्राङ्मुखः शुचिः ॥"

इति ॥ यावदिति । यावद(२)र्थजातमुपात्तन्तदनपह्नवेन । एवञ्चाचार्यायादृष्टार्थमिदन्निवेदन(३)मात्रन्न तु दानमेवेति द्रष्टव्यम् ॥ ४५ ॥

अस्तमिते समिधमादधाति "अग्नये समिधमाहार्षम्" इति ॥ ४६ ॥

(मं० ब्रा० १।६।३२)

अस्तमिते–अस्तङ्गते सवितरि । "अग्नये समिधमि"–ति मन्त्रेण समिधमुक्तलक्षणम् (१।१।७) आदधाति–आदध्यादग्नौ प्रक्षिपेत् । मन्त्रोयथा—

"अग्नये समिधमाहार्षं बृहते जातवेदसे । यथात्वमग्ने ! समिधा समिध्यस्येवमहमायुषा मेधया वर्च्चसा प्रजया पशुभिर्ब्रह्मवर्चसेन धनेनान्नाद्येन समेधिषीय स्वाहा" ॥ ३२ ॥ इति ॥

अस्यार्थः—ब्रह्मचारीब्रूते—अहम् 'अग्नये' 'समिधम्' उक्तलक्षणम् ।

---

(१) आचार्यश्च कर्म्मशेषं समापयेत । अत्र चन्द्रकान्तभाष्ये हेतुरुक्तः । "परतोब्रह्मचारिण एव कर्मोपदेशादिदानीमाचार्यकर्म्मणोऽवसानावगते"रिति । अतः परञ्चाग्रिमसूत्रमवतारयंस्तत्रैवाह–अवसितमुपनयनकर्म्म, प्रासङ्गिकमिदानीं ब्रह्मचारिणः कर्त्तव्यमनुवर्त्तामहे–स खल्वयं ब्रह्मचारी–"त्यादि ॥

(२) अर्थजात इति पूर्वव्याख्यातृभिरुक्तन्तद् "जातिर्जातञ्च सामान्यमि" त्यभिधानविरुद्धं प्रतिभाति । अर्थशब्दोऽत्र वस्तुवचनः "अर्थोऽभिधेयरैवस्तुप्रयोजननिवृत्तिषु" इत्यमरात् । "यावदवधारणे" (पा० २।१।८) इत्यव्ययीभावः समास इति च पूर्वैर्व्याख्यातं, वस्तुतस्तु प्रयोजनवचनत्वेऽपि न क्षतिः । यावता गुरोः प्रयोजनन्तावत्तस्मै निवेदनीयमकपटवृत्त्या । अवशिष्टञ्च "भुङ्क्ष्वे"–ति तेनाभ्यनुज्ञातं स्वयम्भक्षयेद्यथालब्धमिति तदर्थः । अत्र नाव्ययीभावः किन्तु तृतीयासमासः । अत्र "यावदन्नममायये"ति पाठः कुल्लूकेन धृतः । व्याख्यातश्च तद्भैक्ष्यं बहुभ्य आहृत्य यावदन्नं तृप्तिमात्रोचितं गुरवे निवेद्य–निवेदनङ्कृत्वा अमायया न कदन्नेन सदन्नं प्रच्छाद्यैवमेतद्गुरुर्ग्रहीष्यतीत्यादिमायाव्यतिरेकेण तदनुज्ञात आचमनं कृत्वा शुचिः सम्भुञ्जीत प्राङ्मुख इति ॥

(३) निवेदनफलन्तु हितमितपथ्यालोचनं, येनास्य ब्रह्मचर्यन्न स्खलेदिति ॥

'आहार्षम्' आहृतवान् । किंभूताय ? 'बृहते' महते (निघं० ३।३।४) 'जातवेदसे' जातप्रज्ञानाय—जातधनाय(१) वा । इति परोक्षमुक्त्वा प्रत्यक्षमाह—हे 'अग्ने !' 'यथा त्वम्' अनया मदाहृतया 'समिधा' 'समिध्यसि'(२) दीप्यसे। 'एवमहम्' 'आयुषा' जीवितकालेन(३) । 'मेधया' धारणावत्या बुध्या 'वर्चसा' तेजसा(४) 'प्रजया' पुत्रपौत्रादिरूपया सन्तत्या(५) । 'पशुभिः' गवादिभिः 'ब्रह्मवर्चसेन' ब्राह्मणतेजसा(६) 'धनेन' व्रीहियवादिना 'समेधिषीय' वृद्धिमाप्नुयाम् इति ॥ ३२ ॥

अत्र मनुः—

"अग्न्याधानं भैक्षचर्यामधः शय्यां गुरोर्हितम् ।
आसमावर्त्तनात्कुर्यात्कृतोपनयनोद्विजः ॥"

इति । तथा चात्रास्तमिते अस्तमिते इति वीप्सया विरोधः परिहर्त्तव्यः । हारीतोऽपि—

"पुरा जग्राह वै मृत्युर्हिंसन्वै ब्रह्मचारिणम् ।
अग्निस्तम्मोचयामास तस्मात्परिचरेत्सदा ॥
ब्रह्मचारी यदा त्वग्नावादध्यात्समिधन्नहि ।
गृह्णीयात्तन्तदा मृत्युरादध्यात्समिधन्ततः ॥"

इति । अयमपि चोपरिष्टाद्वक्ष्यति-"मेखलाधारणं भैक्षचर्या दण्डसमिदाधानोपस्पर्शन-प्रातरभिवादा इत्येते नित्यवदर्थाः" इति । य"स्त्वस्तमित" इत्यभिधानात्प्रातः समिदाधानं न कर्त्तव्यमिति केचित्तन्न "सायमादिप्रातरन्तमेकङ्कर्म्म प्रचक्षते" इति कर्म्मप्रदीपात् । सायमारब्धस्य प्रातरेवापवर्ग इत्यर्थादुक्तमिति लाघवार्थं कण्ठरवेण नोक्तं सूत्रकृता । न तु कर्त्तव्यताविरहादेवेति बोध्यम् । तथाच मनुः—

"दूरादाहृत्य समिधः सन्निदध्याद्विहायसि ।
सायं प्रातश्च जुहुयात्ताभिरग्निमतन्द्रितः ॥"

इति । अत्र दूरादपीत्यप्यर्थोऽनुप्रवेश्यः । श्रुतिश्च "ततः सायं प्रातः समिधमादध्यादि"-ति । अत्रेयमेवैषां (सामगानां) प्रधानाहुतिरित्यस्याः पुरस्ता-

---

(१) वेद इति वेत्तेर्ज्ञानार्थात् (अ० प०) धन(लाभा)र्थाद्वा (निघं० ३।३।४) भावेऽसुनि (उ० ४।८८) ततश्च जातं वेदोयेनेति बहुव्रीहिः ॥

(२) "ञिइन्धीदीप्तौ" (रु० आ०) कर्मणि लट् । व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) परस्मैपदम् ॥ यकि (पा० ३।१।६७) "अनिदितामि" (पा० ६।४।२४) ति नलोपः ॥

(३) "आयुर्जीवितकालोने"त्यमरः ॥ (४) "तेजः पुरीषयोर्वर्चः" इत्यमरः ।

(५) "प्रजा स्यात्सन्ततौ जने" इत्यमरः ॥

(६) ब्रह्मणोवर्च्चं इति षष्ठीसमासे "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः" (पा० ५।४।७८) इति टच्समासान्तः ।

चोपरिष्टाच्चेन्धनार्थं समिद्धवतीति कात्यायनःस्मरति—

"समिदादिषु होमेषु मन्त्रदैवतवर्जिता।
पुरस्ताच्चोपरिष्टाच्च इन्धनार्थं समिद्भवेत् ॥"

इति। क्षिप्रहोमोऽयमिति न न्यञ्चकरणादाति भाष्यकृतोनारायणभट्टाः प्राहुः ॥ इदञ्च समिदाधानं सन्ध्ययोः सन्ध्योपासनानन्तरमेव। तथाच कात्यायनः—

"ततः परं प्रवक्ष्यामि सन्ध्योपासनिकं विधम्।
अनर्हः कर्म्मणां विप्रः सन्ध्याहीनोयतः स्मृतः ॥"

इति। विप्र इति कर्तृमात्रोपलक्षणम् ॥ दक्षः—

"सन्ध्याहीनोऽशुचिर्न्नित्यमनर्हः सर्वकर्म्मसु।
यदन्यत्कुरुते कर्म्म न तस्य फलभाग्भवेत् ॥

इति। तदनन्तरं सन्ध्ययोरग्निमभिवाद्य गुरुमप्यभिवादयेत्। तथा च गृह्यान्तरम्—"उभयत्राग्निं समिध्य गोत्रनामनी प्रोच्याभिवाद्याचार्यमभिवादयेदि"ति ॥ ४६ ॥

अथेदानीं ब्रह्मचारिणो भोजनकालः।
"कृताग्निकार्यो भुञ्जीत वाग्यतोगुर्वनुज्ञया ॥"

इति स्मरणात्। स खल्वयं ब्रह्मचारी–उपनयनकर्म्मण ऊर्ध्वम्—

त्रिरात्रमक्षारलवणाशी भवति ॥ ४७ ॥

उपनीतश्चाहोरात्रत्रयमक्षारलवणं भुञ्जीतेत्यर्थः। अक्षारलवणं यथापरिभाषितमुक्तमधस्तात (२।३।१५) ॥ ४७ ॥

तस्यान्ते सावित्रश्चरुः ॥४८॥

तस्य–व्रतस्य। न पुनरुपनयनकर्म्मणः न वा सन्निधानात् त्रिरात्रस्य। "अव्यक्तं प्रधानगामी"ति न्यायात्। अन्यथा–अस्यान्त इति ब्रूयात्। तथा च गृह्यान्तरम्—

"व्रतान्ते सावित्रश्चरुर्गोदानादीन्यनुप्रवचनीयानि व्रतान्यैन्द्रस्थालीपाकान्तानि भवन्ती"–ति। सविता देवताऽस्येति सावित्रः। (२)तेन "सवित्रे त्वा जुष्टं निर्वपामि" इति निर्वापः। "सवित्रे स्वाहे"ति प्रधानहोमः ॥ ४८ ॥

(१) अत्र वीरपद्धतौ आचार्याय भैक्षसमर्पणानन्तरम्–"अथ समिदाधानं यदि तस्मिन्नेव क्षणे क्रियते तदा तत्रैवाग्नावाचारात्कर्त्तव्यम्। अथ सन्ध्यामुपास्यास्तङ्गते सवितरि यदा क्रियते तदा कुशण्डिकामनुसन्धाय व्याहृतिहोमङ्कृत्वा प्रयोग इति। तत्र प्रथमं समन्त्रां समिधमाधाय अपरां समिधममन्त्रां क्षिपेत्ततोवामदेव्यगानान्तं तन्त्रं समापयेदिति चोक्तम् ॥

(२) एतत्प्रकारश्चोक्तोऽधस्तात्। "अथोखलमुशले" इत्यादि (१।७।१) तत्रा-

अवसिना प्रासङ्गिकी कथा प्रकृतमिदानीमुच्यते--

यथार्थम् ॥ ४६ ॥

उपनयनकर्म्मणः परिसमाप्तिरनेनोच्यते ॥ ४९ ॥

गौर्दक्षिणा ॥ ५० ॥

इति श्रीमद्गोभिलीये गृह्यसूत्रे द्वि·प्र·स्य दशमी कण्डिका ॥ २ ॥१०॥❁॥

उपनयनकर्म्मण एव । नोपनयनव्रतस्य । उपनयनकर्म्मणोऽनन्तरमा·"चार्याय वरोदक्षिणा" इति गृह्यान्तरसूत्रणात्(१) "गौर्वरोब्राह्मणस्ये"-( ) ति च वक्ष्यति । (२)मुरारिमिश्रास्तु-यथार्थङ्गौर्दक्षिणेत्येकमेव सूत्रं लिखन्ति· स्म । व्याचक्षत च-इयञ्चोपनयनकर्म्मदक्षिणा, न तु व्रतान्तदक्षिणा । यथा· र्थशब्दस्यानन्तरोक्तकर्म्मशेषसमापनार्थत्वात् । "कर्म्मशेषसमाप्तौ गौराचार्याय· देया ब्रह्मणे पूर्णपात्रादीनी"-ति गृह्यान्तरवचनाच्च । नारायण-शूलपाणि-प्रभृ· तयोऽप्येवम् । इति । अत्रान्ते यथार्थमित्यादेरभ्यासः प्रपाठकसमाप्तिद्योतकमः पठ्यतेऽन्यत्र(३) ॥ ५० ॥

इति श्री मद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायाम्मृदुलाख्यायां मुकुन्दशर्म्मकृतसङ्कलितायां द्वि·प्र·स्य दशमी कण्डिका । प्रपाठकश्चायं समाप्तः ॥ २ ॥ १० ॥

(इत्युपनयनम्)

व्रयोवेतिस्थाने ऊह इहाभिहितः । एवमुक्तसूत्रादष्टसूत्री । ततः पुनः "यद्युवा (१।८।३) इत्यारभ्य "महाव्याहृतिभिराज्येनाभिजुहुयात" (१।८।१९) इत्यन्तम् । पुन"र्हुत्वैतन्" (१।८।१९) इत्यादिसूत्रद्वयं सावित्रचरुहोमसूत्रतया मुरारिमिश्रैर्योजितम् । एतदन्ते च ततस्तन्त्रसमापनम् । व्रतान्तविहितस्याप्यस्य व्रताकाङ्क्षस्योपनयनदिन एव समावर्त्तनपक्षे तत्पूर्वङ्करणं, समावर्त्तनपूर्वकालविहितत्वादिति द्रष्टव्यम् । पद्धतिरप्येवमित्युक्तम् ॥

(१) अत्र चन्द्रकान्तभाष्ये-तस्माच्च गृह्यान्तराद्दक्षिणेयमाचार्याय दातव्या । त· स्माद्ब्रह्मचारिणे भैक्षदानानन्तरमेवाचार्यः कर्मशेषं समापयेदिति भट्टनारायणाद्यनुमतं समीचीनमवोचाम । समिदाधानस्य प्रधानकर्म्मान्तरतयोपनयनकर्म्मानङ्गत्वात् । अङ्गः शेषस्थितेस्तादर्थ्याच्चेत्युक्तम् ॥

(२) तथाचोक्तम् "गौर्विशिष्टतमा विप्रैर्वेदेष्वपि निगद्यते । न ततोऽन्यद्वरं यस्मा· त्तस्माद्गौर्वरमुच्यते" इति ।

(३) चन्द्रकान्तभाष्यादौ । तत्र द्वितीयस्यार्थान्तरयोजना च क्रियते । अन्ते च- परन्तु सावित्रचरोः कर्म्मक्रमस्यासूत्रणाद्यथार्थमित्यस्य कर्मापवर्गपरत्वावगतेश्च पूर्वैव योजना समीचीनेति प्रतिपद्यामहे । अतिक्रान्तसम्बन्धश्चाचार्यानुमत इति चेति ततउपर· तमस्माभिः ।

(अथ समावर्त्तनम्)

तृतीयप्रपाठकस्य चतुर्थीकण्डिका-

ब्रह्मचारी वेदमधीत्य ॥ १ ॥

वेदमित्यावश्यकत्वाभिप्रायेण । तथा च मनुः—

"वेदानधीत्य वेदौ वा वेदं वापि यथाक्रमम् ।
अविप्लुतब्रह्मचर्योगृहस्थाश्रममाविशेत् ॥"

इति । वेदशब्दोऽयं साङ्गस्य वेदस्याभिधायकोऽङ्गानामेवं वेति स्वभाष्ये चन्द्रकान्त आहान्यमतोपन्यासेन ॥ १ ॥

उपन्याहृत्य गुरवे ॥ २ ॥

उप--गुरुसमीपे । नि भृतं विनीतं (१)यथास्यात्तथा । गुरवे-गुर्वर्थम् । तादर्थ्ये चतुर्थी(२) । (पा० १।४।४४) आहृत्य-आनीय । "दक्षिणामि"-ति शेषः । अस्योत्तरेण (दारान्कुर्वीतेत्यनेन) सम्बन्धः ॥

अत्र मनुः—

न पूर्वङ्गुरवे किञ्चिदुपकुर्वीत धर्म्मवित् ।
स्नास्यंस्तु गुरुणाऽऽज्ञप्तः शक्त्या गुर्वर्थमाहरेत् ॥"

इति । धर्म्मवित् गुरुदक्षिणादानधर्म्मज्ञोब्रह्मचारी स्नानात्पूर्वङ्किञ्चिद्गोवस्त्रादिधनं गुरवे नावश्यन्दद्यात् । यदि तु यदृच्छातोलभते तदा गुरवे दद्यादेव । अत एवस्नानात्पूर्वङ्गुरवे दानमाहापस्तम्बः । "यदन्यानि द्रव्याणि यथा(३)लाभमपहरति दक्षिणा एव ताः । स एव ब्रह्मचारिणोयज्ञो नित्यव्रतमि"-ति । स्नास्यन्पुनर्गुरुणाऽऽज्ञप्तो यथाशक्ति धनिनं याचित्वाऽपि प्रतिग्रहादिनापि गुरवेऽर्थमाहृत्यावश्यन्दद्यादित्यर्थः । उपकुर्वाणस्यायं विधिः । नैष्ठिकस्य स्नानासम्भवादिति बोध्यम् ॥ २ ॥

अनुज्ञातोदारान् कुर्वीत ॥ ३ ॥

गुरुणा गृहवासाय-अनुज्ञातः । तथाच मनुः—

"गुरुणानुमतः स्नात्वा समावृत्तो यथाविधि ।
उद्वहेत द्विजोभार्यां सवर्णां लक्षणान्विताम् ॥"

---

(१) "निभृतविनीतप्रश्रिताः समाः" इत्यमरः ।

(२) उपकार्योपकारकभावसम्बन्धस्तादर्थ्यम् । "कृत्तद्धितसमासैः सम्बन्धाभिधानं भावप्रत्ययेने"-ति महाभाष्यकारवचनात् ॥

(३) अत्र योग्यतालक्षणे यथार्थेऽव्ययीभावः । योग्यतावार्थाबाध एव । तथाच लाभस्य योग्यं यथालाभमित्यर्थः ।

इति । दारानिति(१) । स्नानात्प्रागेव कन्यां प्रार्थयेदित्यर्थः । तेन नाश्रमक्रम(२)विरोधस्सम्भवति । तथाच कात्यायनः—

"यदि दत्ता भवेत्कन्या वाचा सत्येन केन चित् ।
सोऽन्त्यां समिधमाधास्यन्नादधीतैव नान्यथा ॥"

इति । अन्यथा—कन्यामप्राप्य । समावर्त्तने कृते तदुत्तरं कन्यालाभविलम्बेऽनाश्रमित्वं स्यात्तच्चानिष्टम् । तथाच मनुः—

"अनाश्रमी न तिष्ठेत दिनमात्रमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥" इति ।

तस्माद्व्रतस्थ एव कुतश्चित्कन्यां प्राप्य पुण्यदिने स्नात्वा तदुत्तरदिने विवाहं कुर्यादिति वर्त्तुलार्थः । कात्यायनः—

"अनूढैव तु सा कन्या पञ्चत्वं यदि गच्छति ।
न तदा व्रतलोपः स्यात्तेनैवान्यां समुद्वहेत् ॥"
अथ चेन्न लभेतान्यां याचमानोऽपि कन्यकाम् ।
तमग्निमात्मसात्कृत्वा क्षिप्रं स्यादुत्तराश्रमी ॥"

इति । तेनैव—कृतान्तिमसमिदाधाग्निनैव ॥ ३ ॥

कीदृशान्दारान्कुर्वीत ? इत्युच्यते—

असगोत्रान् ॥ ४ ॥

गोत्रं—प्रसिद्धम् । (३)समानं गोत्रं येषान्ते सगोत्रास्तद्भिन्नान् असगोत्रान् । दारान्कुर्वीतेति गतेन सम्बन्धः । एवमग्रेऽपि ॥ ४४ ॥

मातुरसपिण्डान् ॥ ५ ॥

मातुः सपिण्डा ये न भवन्ति तान् । सापिण्ड्यमुक्तपूर्वमनुसन्धेयम् ॥ ५ ॥

नाग्निकातु श्रेष्ठा ॥ ६ ॥

नाग्निकेत्यनागतार्त्तवोच्यते । "नाग्निकाऽनागतार्त्तवे"त्यमरात् । सा तु श्रेष्ठेति तादृशान्दारानुद्वहेदिति केचिद्व्याचक्षते । नैतत्सुन्दरम् । दारानित्युपात्त-

---

(१) उक्तमपि (२।१।१ सू०) दारकरणमिहानुज्ञातत्वादिरूपगुणविधानार्थम्पुनरुच्यते । दारार्थं वा । अथवा दारान् कुर्वीत । कर्त्तुं प्रयतेतेत्यर्थः । तद्नेन दारकरणाय प्रयत्नो विधीयते न तु दारकरणम् । तस्य दानोत्तरभावित्वात् । इत्युक्तमनुवचनादवसीयते ॥

(२) ब्रह्मचारी-गृही भूत्वा वनी भवेद्वनीभूत्वा प्रव्रजेत् इति श्रुतेः । "आश्रमादाश्रमं गच्छेदि"ति स्मृतेश्च ॥

(३) समानता वरगोत्रेण । "समभिव्याहृतपदेनोत्थिताकाङ्क्षा प्रधानक्रियाकर्त्रा साम्यतीॆ"ति नियमात् । तेन "समातरं पितरं नमस्करोती"–त्यत्र नमस्कर्तृनिरूपितमेव मातृत्वमिति सिद्धम् ॥

विभक्तिवचनातिक्रमात् । तस्माद्दारकरणेन सहास्य न सम्बन्धोऽपि तु—

"एष्टव्या बहवः पुत्रा यद्येकोऽपि गयां व्रजेत् ।
गौरीं वाप्युद्वहेद्भार्य्यां नीलं वा वृषमुत्सृजेत् ।"

इति वचनाद्दारान्करिष्यता तावद्गौरी प्राप्तैव यतनीयं, दातुस्तु नग्निका श्रेष्ठेति(१)सूत्रार्थः । तथाचवसिष्ठः—"तस्मान्नग्निका दातव्ये-"ति ॥ ६ ॥

अथाप्लवनम् ॥ ७ ॥

अथेत्या(२)नन्तर्यार्थम् । व्रतान्तबोधितैन्द्रस्थालीपाकादिकर्म्मानन्तरम् । ब्रह्मचारी आप्लवनम्—स्नानम् । "आप्लाव आप्लवः स्नानम्" इत्यमरात् । "कुर्यादि"-ति शेषः ॥ ७ ॥

तद्विधिविवक्षयेदमाह—

उत्तरतः पुरस्ताद्वाऽऽचार्यकुलस्य परिवृतम्भवति ॥ ८ ॥

---

(१) अत्र चन्द्रकान्तः । नग्निका तत्र "यावन्न लज्जयाङ्गानि कन्या पुरुषसन्निधौ । योन्यादीन्युपगूहेत तावद्भवति नग्निका" इत्युक्तलक्षणा वा ग्राह्या । यच्च वचनान्तरम्—

"सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः सार्ववर्णिकः ।
कन्यायाः शस्यते राजन्नन्यथा धर्मगर्हितः ॥"

इति । तद्विवाहयितुः कन्यायाः सप्तसंवत्सरादूर्ध्वं विवाहः शस्यते । इत्येतत्परं, न पुनर्दातुरभिप्रायम् । "अष्टवर्षाभवेद्गौरी"-ति वचनात् । मनुरप्याह—

"त्रिंशद्वर्षोवहेद्भार्यां हृद्यां द्वादशवार्षिकीम् ।
त्र्यष्टवर्षोऽष्टवर्षां वा धर्मे सीदति सत्वरः ॥" इति ।

यत्पुनः स्मरणम्—

"सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुगं फलम् ।
हाटकक्षितिगौरीणां सप्तजन्मानुगं फलम् ॥"

इति । नैतेन गौरीदानं विधीयते । किन्तर्हि ? यदृच्छया कृतं गौरीदानमनेन स्तूयते । तस्माददोषः । विधीयतां वा गौरीप्रदानं तथापि नानुपपत्तिः । कथम् ? गौरीप्रदाने तावत्सप्तजन्मानुगं फलम्भवति । नग्निका पुनरतोऽपि विशिष्टफलदात्रीति वचनव्यक्तेः सम्भवात् । स खल्वयमर्थः सूत्रे तुशब्दं प्रयुञ्जताऽऽचार्येण सूचितः । इयञ्च पूर्वेषामाचार्याणाम्मतानुसारिणी व्याख्या । अस्मच्छास्त्रे तु अव्यञ्जनाऽरजस्काऽपयोधरा सोमाद्यैरभुक्ता कन्या आचार्येण प्रशस्यते तथाच गृह्यासङ्ग्रहे-"नग्निकां तु वदेत्कन्यां × × × प्रशस्यते" इति (२।१।८७ सू०) सुव्यक्तमुक्तवताऽऽचार्यपुत्रेण (कात्यायनेन) इदमेव सूत्रं व्याख्यातमित्यवगच्छामः । तस्मान्नात्र स्मृत्यन्तरविरोधः शङ्कनीयः । गौर्या अपि निरुक्तनग्निकात्वानपायात् । अथापि स्याद्दारकरणेन सममस्य सम्बन्धः । तथापि नानुपपत्तिः । अनियतत्वाद्विभक्तिवचनातिक्रमोपपत्तेः । नियता खलु असगोत्रा स्वस्य मातुरसपिण्डा च दारकरणे । नाग्निका पुनरनियता । श्रेष्ठत्वात् । अतोऽत्र विभक्तिवचनातिक्रमः क्रियते सूत्रकृतेति न किञ्चिदनुचितम् । अस्याञ्च वर्णनायामापातविरुद्धानि स्मृत्यन्तरवचनानि बुद्धिमद्भिर्व्याख्येयानि । ग्रन्थगौरवभयादुपरम्यतेऽस्माभिरिति ॥

(२) कन्याप्रार्थनानन्तरं, कन्यायां वाचा दत्तायां सत्यामित्येव केचिद्वर्णयन्ति ।

आचार्यकुलस्य-गुरुगृहस्य "कुलं जनपदे गोत्रे सजातीयगणेऽपि च । भवने च तनौ क्लीबम्" इति मेदिनी । उत्तरतः । उत्तरस्यां दिशि । सार्वविभक्तिकस्तसिः । (पा० ५।४।४४ वा०) पुरस्तात्-पूर्वस्यां वा । परि-सर्वतोभावेन [मण्डपादिरूपेण] वृत-मा(१)वृतमाच्छादितम्भवति । किञ्चित्स्थानम् ॥ ८ ॥

तत्र प्रागग्रेषु दर्भेषूदङ्ङाचार्य उपविशति ॥ ९ ॥

तत्र-तस्मिन्परिवृते स्थाने । उदङ्-उत्तराभिमुखः ॥ ९ ॥

तस्मिन्नेव परिवृते स्थाने-आचार्यसन्निधौ—

प्राग् ब्रह्मचार्य्युदगग्रेषु दर्भेषु ॥ १० ॥

उपविशतीत्यनुवर्त्तते । प्राक्-प्राङ्मुखः ॥ १० ॥

सर्वौषधिविफाण्टिताभिरद्भिर्गन्धवतीभिः शीतोष्णाभिराचार्योऽभिषिञ्चति ॥ ११ ॥

व्रीह्यादिसर्वौषधीभिः(२) सह या आपोविफाण्टिता(३) विपक्वाः । उष्णीकृता इति यावत् । ताभिर्गन्धवतीभिः । सुगन्धिद्रव्यसुवासिताभिः । शीतोष्णाभिः । शीतोदकमिश्राभिरुष्णाभिः । यद्वा शीताश्च ता उष्णाश्चेति शीतोष्णास्ताभिः । नातिशीताभिर्नाप्यत्युष्णाभिः । अद्भिर्जलैः । "ब्रह्मचारिणम्" इतिशेषः । सोऽयं परमतोपन्यासः ॥ ११ ॥

स्वमतमभिधीयते—

स्वयमिव तु ॥ १२ ॥

तु-शब्दात्पक्षोविपरिवर्त्तते । इवशब्द एवार्थः । स्वयमेव ब्रह्मचार्य्यात्मानमभिषिञ्चेन्न पुनराचार्यः । अत एव वक्ष्यति-"आत्मानमभिषिञ्चति" (३।४।१६) इति । तस्मादाचार्योऽभिषिञ्चेदित्येतत्परमतमिति तत्त्वकारादयः । मुरारिमिश्रास्तु-इवशब्दोऽत्रैवार्थे । तु शब्दोवार्थे । तथाच स्वयमेववा ब्रह्मचार्यात्मानमभिषिञ्चेत् ॥ १२ ॥

अत्रहेतुमाह—

मन्त्रवर्णोभवति ॥ १३ ॥

---

(१) उपसर्गार्थस्य धातुनान्तर्भावादुपसर्गा अर्थविशेषद्योतका एवेति राद्धान्तो व्याकृतिविदाम् ॥ उपेत्य धातून्सृजन्त्यनेकार्थान्द्योतयन्त इत्युपसर्गा उच्यन्ते ।

(२) कात्यायनः "व्रीहयः शालयोमुद्गागोधूमाः सर्षपास्तिलाः । यवाश्चौषधयः सप्तविपदोघ्नन्ति धारिताः ॥" इति ॥

(३) ईषत्पक्वः क्वाथविशेष फाण्टम् । फणन्तेः क्ते (पा० ३।२।१०२) निपातितः । तत इतचि (पा० ५।२।३६) फाण्टिताईषत्क्वथिता आपः । अत्रौषधियोगविशेष इति ता अत्र विफाण्टिता उक्ताः ।

मन्त्रवर्णोऽभिषेकमन्त्रलिङ्गम्। तत्स्वरसादित्यर्थः। तद्यथा—"तेनाहम्माम-भिषिञ्चामि" इति। "तेनमामभिषिञ्चतम्" इति च। एवञ्च द्वितीयपक्षे हेतूपदर्शनात् सूत्रकारसम्मति रपि तत्रैव। अतएव बीरेश्वरोपाध्यायाः स्वपद्धतौ तथैव लिखितवन्तः। वस्तुतस्तु—आचार्योब्रह्मचारिणमभिषिञ्चति। ब्रह्मचारी वा स्वयमेवात्मानमभिषिञ्चति। इति। तथाच पठन्ति—

"ब्रह्मचारी अनुज्ञातो गुरुणा गुरुरेव वा।
सर्वौषधिविमिश्राभिः शीतोष्णाभिः सुगन्धिभिः"॥

इत्येवमादि॥ १३॥

अभिषेकप्रकार इदानीमभिधीयते—

"येऽश्चन्तरग्नयः प्रविष्टाः" इत्यपाञ्जलिमवसिञ्चति॥१४॥

(मं० ब्रा० १।७।१)

अपां प्रकृतानामेव। अञ्जलिम्। अञ्जल्यवच्छिन्ना आपः। अवसिञ्चति—अवाचीनं (अधः) सिञ्चति। त्यजति ब्रह्मचारी। "भूमावि"—त्यर्थः। एवञ्च "अतितान्सृजामी—"ति मन्त्रलिङ्गमनुगृह्यते। एवमुत्तरत्रापि। मन्त्रो यथा—

"येऽश्चन्तरग्नयः प्रविष्टा गोह्य उपगोह्योमनौकोमनोहाः।
खलोविरुजस्तुनुदुषिरिन्द्रियहा अतितान्सृजामि"॥ १॥

इति। अस्यार्थः—हे 'अग्नयः'! वक्ष्यमाणा अष्टौ 'अप्सु' जलेषु 'अन्तः' मध्ये 'प्रविष्टाः' जलं दूषयितुं 'तान्' एतान् जलदूषकान्। 'अति सृजामि' त्यजामि(१)। केपुनस्ते? गोह्यादयः। तत्र 'गोह्यः'(२) संवार्यः। शरीरान्तर्विद्यमानः। 'उपगोह्यः' अङ्गसन्तापकः। 'मनौकः' मन एवओको(३)निवासस्थानं यस्य सः। 'मनोहाः'(४) मनः (मनस उत्साहं) हन्तीति मनोहाः। 'खलः' सञ्चेता(५)। 'तुनुदुषिः' तुदन्तं (व्यथयन्तं) नुदन्तं (प्रेरयन्तं) च दुष्यति

---

(१) अतिसर्गोदानम्। "सृजविसर्गे" (सु० प०) इत्यस्माद्भावे घञि कुत्ते विसर्गोविसर्जनन्दानमित्यनर्थान्तरम्। तथाचामरः "त्यागोविहापितन्दानमुत्सर्जनविसर्जन" इति। सोऽयमतिपूर्वस्त्यगेऽत्र प्रयुक्तः॥

(२) "गुहू संवरणे" (भ्वा० उ०) कर्म्मणि "ऋहलोर्ण्यत्" (पा० ३।१।२४) इतिण्यत्प्रत्ययः। उपधागुणः। एवमुपगोह्योऽपि।

(३) "ओकः सद्माश्रयश्चौकाः" इत्यमरे ओकशब्दोऽकारान्तोऽपि "ओक उचः के" (पा० ७।३।६४) इति निपातितः। मनःशब्दोऽत्र "ये सान्तास्तेऽदन्ता" इति न्यायेनादन्तः।

(४) मनोहन्तीत्यर्थे बाहुलकाद्विट्। "विड्वनोरि"—(पा० ६।४।४१) इत्यात्वम्। एवमग्रेऽपि (इन्द्रियहाइत्यत्र) बोध्यम्॥

(५) "खलसञ्चये" (भ्वा० प०) पचाद्यच् (पा० ३।१।१३४)॥

विकृतिङ्गमयतीति तुतुदुषिः(१) । 'इन्द्रियहाः' इन्द्रियाणि हन्तीति इन्द्रियहाः ॥ १ ॥ इति ॥ १४ ॥

"यदपां घोरं यदपां क्रूरं यदपामशान्तामि"ति च ॥१५॥

(मं० ब्रा० १।७।२)

अस्य "अति तत्सृजामी"-ति शेषः । 'अपां' सम्बन्धि 'यद्' 'घोरं' भयानकम् । 'यत्' च 'अपां' सम्बन्धि । 'क्रूरम्' निष्ठुरम् । 'यत्' च 'अपां' सम्बन्धि 'अशान्तम्' रुजाकरम् 'तत्' अतिसृजामि । त्यजामीत्यर्थः ॥ २ ॥ इति । अनेनाप्यपामञ्जलिमवसिञ्चति । तस्मादत्रापि भूमावेवाञ्जलिपरित्याग इति कर्मन्द्रियापदयोरनुषङ्गार्थश्चकारः ॥ १५ ॥

"योरोचनस्तमिह गृह्णामि" इत्यात्मानमभिषिञ्चति ॥१६॥

(मं० ब्रा० १।७।३)

"योरोचन" इति मन्त्रेण ब्रह्मचारी आत्मानमभिषिञ्चति । अभिषिञ्चेत् । अभीति सर्वतोभावे । अयमभिषेकः "अङ्गानां शिरः प्रधानमि"ति शिरसि कर्त्तव्यः । "अव्यक्तं प्रधानगा(२)मी"ति न्यायादप्या(३)प्लावनमित्यधिकाराच्च । अस्य "तेनाहम्मामभिषिञ्चामि" इतिशेषः ॥ अस्यार्थः । गोह्यादिषु त्यक्तेषु । 'यो' ऽन्यो 'रोचनः' तदाख्योऽग्निर्दीप्तिकरः(४) । 'तम' अहम् 'इह' स्थितम् । गृह्णामि । तथाच 'तेन' जलान्तवर्त्तिना रोचनेन 'अहं' 'माम्' आत्मानम् 'अभिषिञ्चामि' इति ॥ ३ ॥ किमर्थमित्युत्तरेणान्वितम् ॥ १६ ॥

"यशसे तेजस" इति च ॥ १७ ॥

(मं० ब्रा० १।७।४)

"यशसे" इत्यादिना मन्त्रेण च पूर्ववदात्मानमभिषिञ्चति । ब्रह्मचारी । प्रकृतानामपामञ्जलिना ॥ मन्त्रोयथा—

"यशसे तेजसे ब्रह्मवर्च्चसाय बलायेन्द्रियाय वीर्यायान्नाद्याय रायस्पोषाय त्विष्टया अपचित्यै" ॥ ४ ॥

---

(१) "इक्कृष्यादिभ्यः" (पा० ३।३।१०८ वा०) इतीकप्रत्यये गुणाभावः । दलोपः पृषोदरादित्वात् (पा० ६।३।१०९) ॥

(२) सन्देहे इह प्रधानानुसरणं कर्त्तव्यमिति हि न्यायाशयः ।

(३) यद्यपि "स्नानञ्चतुर्भिः कलशैस्त्रिभिराप्लवनं स्मृतम्" इति कात्यायनेन परिभाषितन्तथापि स्नानमात्रं जहदजहल्लक्षणया भाष्यकृद्भिरत्राप्लवनं व्याख्यातम् । तथाच मन्त्रेण योऽयमभिषेकस्तदेवाप्लवनापरपर्यायं स्नानं प्रधानकर्म्मेतिप्रतिपादयिष्यते ॥

(४) "रुचदीप्तावभिप्रीतौच" (भ्वा० आ०) नन्द्यादित्वाल्ल्युः (पा० ३।१।१३४) योरनः । (पा० ७।१।१) ॥

इति । अस्यार्थः । अत्र सर्वत्र तादर्थ्ये चतुर्थी (पा० ११४१४४ वा०) 'ब्रह्मवर्च्चसाय'(१) याजनाध्यापनोत्कर्षजतेजसे । 'रायस्पोषाय'(२) धनसमृद्ध्यै । 'त्विष्यै'(३) दीप्तये । 'अपचित्यै'(४) पूजायै । अन्यत्सुगमम् ४॥१७

"येन स्त्रियमकृणुतमि"–ति च ॥ १८ ॥

[मं० ब्रा० ११७१५]

"येन स्त्रियमि"–तिमन्त्रेण चात्मानमभिषिञ्चति । मन्त्रो यथा—

"येन स्त्रियमकृणुतं येनापामृशतं सुराम् । येनाक्षावभ्यषिञ्चतं ये चेमाम्पृथिवीम्महीम् । यद्वान्तदश्विना यशस्तेन मामभ्यषिञ्चतम्" ॥५॥

इति । अस्यार्थः–अनेन देववैद्यावश्विनौ कर्म्मणामधिष्ठातारौ संस्तूयप्रार्थ्येते हे 'अश्विना!' अश्विनौ!(५)'येन' कर्म्मणा युवां 'स्त्रियं' विपुराण्याख्याम् 'अकृणुतम्' (६)हिंसितवन्तौ । 'येन' च 'सुराम्' मदिराम्(७) 'अपामृशतं' खण्डितवन्तौ (नेयंपातव्येति) 'येन' वा 'अक्षान्' (८)पाशकानपि अपामृशतमित्येव । 'ये' येन 'च' 'इमां' 'महीं' महतीं(९) 'पृथिवीम्' भूमिम् 'अभ्यषिञ्चतम्' अभिषिक्तवन्तौ (शस्यप्ररोहणादिद्वारा सर्व्वर्द्धितवन्तौ) एवं भूतं 'यद्' 'वां' युवयोः 'यशः' शोभनङ्कर्म्म 'तेन' यशसापुरस्कृतौ युवां 'माम्' अपि 'अभ्यषिञ्चतम्' अभिषिक्तं (सर्व्वर्द्धितं) कुरुतम् । यथायुवाभ्यामभिषिक्तः कृतकृत्योभवानीति ॥ ५ ॥ १८ ॥

एवं मन्त्रेण त्रिः—

तूष्णीञ्चतुर्थम् ॥ १९ ॥

तूष्णीम्–अमन्त्रंचतुर्थम्मार्जनम् कुर्यादित्यर्थः ॥ १९ ॥

---

(१) ब्रह्मणोवर्च्चोब्रह्मवर्च्चसन्तस्मै । "ब्रह्महस्तिभ्यां वर्च्चसः" (पा० ५१४१७८) इति समासान्तः ।

(२) रैइतिधननाम "अर्थरैविभवाअपी"त्यमरात् । "षष्ठ्याः प्रतिपुत्रपयस्पोषेषु" (पा० ८।३।५३) इतिसत्वम् ।

(३) त्विषिर्दीप्त्यर्थः । "इक् कृष्यादिभ्यः" (पा० ३।३।१०८ वा०) इतीक्प्रत्ययोभावे । कित्वाद्गुणाभावः । गुणविष्णुमते त्विष्टया इति पाठः। तत्र त्विषेः क्तिन् (पा० ३।३।९४) भावे स्त्रियां बोध्यः ॥

(४) "पूजानमस्याऽपचितिरि–"त्यमरः ।

(५) "सुपां सुलुक्०" (पा० ७।१।३९) इत्यादिनाऔङआत ।

(६) "कृविहिंसाकरणयोश्च" (भ्वा० प०) लङ् । "धिन्विकृण्व्योरच" (पा० ३।१।८०) इत्युप्रत्ययः ।

(७) "सुराहलिप्रियाहालापरिस्रुद्वरुणात्मजे" तिमद्यपर्यायेऽमरः ।

(८) "अक्षास्तुदेवनाः पाशकाश्चते" इत्यमरः ॥

(९) "पृषोदरादित्वात" (पा० ६।३।१०९) अच्छब्दस्यलोपः ॥

उपोत्थायाऽऽदित्यमुपतिष्ठेतो-"द्यन्भ्राजभृष्टिभिरि"-त्येतत्प्रभृतिना मन्त्रेण ॥ २० ॥

(मं० ब्रा० १।७।६-९)

उप-आचार्यसमीपात् । मन्त्रेण-उद्यन्नित्यादि-मा मा हिंसीरित्यन्तेन ४ मन्त्रकदम्बेन । वक्ष्यमाण (२२) सूत्रस्वरसात् । उपतिष्ठेत-तदभिमुखः सन्नाराधयेत् । अत्र देवपूजायामुपात्तिष्ठते- (पा० १।३।२५ वा०) रात्मनेपदं बोध्यम् मन्त्रो (मन्त्रकदम्बो) यथा—

"उद्यन्भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्प्रातर्यावभिरस्थात् ।
दशसनिरसि नशसनिम्माकुर्वात्वाविशाम्यामाविश ॥ ६ ॥
उद्यन्भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्सान्तपनेभिरस्थात् ।
शतशनिरसि शतशनिम्मा कुर्वात्त्वाविशाम्या माविश ॥ ७ ॥
उद्यन्भ्राजभृष्टिभिरिन्द्रोमरुद्भिरस्थात्सायर्य्यावभिरस्थात् ।
सहस्रसनिरसि सहस्रसनिम्माकुर्वात्वाविशाम्यामाविश ॥ ८ ॥

चक्षुष्ट्रमस्यव मे पाप्मानं जहि । सोमस्त्वाराजाऽवतु नमस्ते अस्तु मा माहिꣳसीः ॥ ९ ॥

इति । अस्यार्थः । अत्रनिस्रऋचोयजूंषि चतुर्थी अनुष्टुप् । 'इन्द्रः' परमैश्वर्ययोगादादित्यः । 'उद्यन्' उदीयमानः । 'मरुद्भिः' एकोनपञ्चाशत्संख्यैर्वायुभिर्द्देवैर्वा(१) । सह 'अस्थात्' स्थितवान् । किं भूतैः ? 'भ्राजभृष्टिभिः' (२)भृष्टिर्दीप्तिः । भ्राजाभृष्टिर्येषान्तैर्भर्जनसाधनदीप्तिमद्भिः । न केवलं मरुद्भिरेव किन्तु 'प्रातर्यावभिः' प्रातर्यावानोदेवविशेषास्तैस्सह(३) । 'अस्थात्' तिष्ठति(४) । एवम्परोक्षयाऽभिष्टूय-प्रत्यक्षीकृत्येवाचष्टे-हे इन्द्र ! त्वं 'दश-

---

(१) "मरुतौपवनामरौ" इत्यमरः । अत्र सह शब्दयोगं विनापि तृतीया "वृद्धोयूने"-(पा० १।२।६५) तिनिर्देशात् ॥

(२) भ्राजर्तेदीप्त्यर्थात (भ्वा० आ०) भावे क्तिन् (पा० ३।३।१०४) भ्राजाशब्दोधात्वर्थमभिदधदिह तत्साध्यम्भर्जनमभिधाय पुनस्तत्करणमाह शब्दस्वाभाव्यात्क्लिगमत्थत्वाच्च ॥

(३) केचित्तु-प्रातः सवने यावभिर्गमनशीलैर्ऋष्यादिभिः । "याप्रापणे" (अ० प०) वनिप् । (पा० ३।२।७४) सप्तकगणैः "सेवित" इति शेषः । तेच-"मध्वादिषु द्वादशसुभगवान् कालरूपधृक् । लोकतन्त्राय चरति पृथग्द्वादशभिर्गणैः ॥ धाताकृतस्थलीहेति-र्वासुकीरथकृन्मुने । पुलस्त्यस्तुम्बुरुरितिमधुमासन्नयन्त्यमी" ॥ इत्यादिना श्रीमद्भागवते (स्कं० १२ अ० ११) उक्ताः ॥

(४) वर्त्तमानेलङ्वौलुङ् (पा० ३।४।६) ॥

सनिः' दशानां गवादिधनानां सनि(१)र्दाता 'असि' भवसि। अतः 'मा' माम् अपि 'दशसनिं' दशानां दातारं 'कुरु'। अहं 'त्वा' त्वाम् 'आविशामि' अर्थित्वेनोपगच्छामि। अतस्त्वमपि 'मा' माम्। 'आविश' अभिमतफलदानेनाभिमुखोभव ॥ ६ ॥

'सान्तपनेभिः' (२)देवविशेषैः ॥ ७ ॥

एवं "सायं यावानो देवविशेषा" इति गुणविष्णुः ॥ ८ ॥

हेसूर्य्य ! त्वं 'मे' मम 'पाप्मानम्' (३) पापमनिष्टम्। 'अपजहि' (४)अपनय। यस्त्वं त्रिलोक्याः 'चक्षुः' दर्शकः(५) 'असि' भवसि। तं 'त्वा' त्वाम् 'सोमः' देवानामन्तर्भूत इति कृत्वा 'अवतु' आप्याययतु। योह्यस्माकं ब्राह्मणानामोषधीनाञ्च 'राजा' भवति। तथा च श्रुतिः "सोमोऽस्माकं ब्राह्मणाꣳराजे"ति। अभिधानमप्याग्नेयमस्मिन् विषये "ओषधीशोनिशापतिरि"-ति। एवम्भूताय 'ते' तुभ्यं 'नमः' नमस्कारः 'अस्तु' भवतु। त्वं 'मा' मां 'माहिंसीः' मा जहि। किन्तुसर्वतोरक्षेत्यर्थः। चक्षुष्ट्वमित्यत्र "युष्मत्तदि" (पा० ८।३।१०३) त्यादिना षत्वम्। तत्र युष्मदिति-युष्मदादेशास्त्वं त्वा ते तवोच्यन्ते ॥ ९ ॥ तदेतदविहारपक्षेबोध्यम् ॥ १८ ॥

अथ विहारपक्षमाह—

यथालिङ्गं वा विहरन्॥ २१ ॥

वा-अथवा। तस्मिन्नेव दिने यथालिङ्गम् (६)यथालिङ्गेन मन्त्रेण। प्रातर्लिङ्गेन मन्त्रेण प्रातः। सान्तपनलिङ्गेन मध्याह्ने। सायंलिङ्गेन सायाह्ने। उपतिष्ठेतेत्यर्थः। विहरन्निति। एतत्कालत्रये मन्त्रान्विभजन्। (७)विहारो-विकर्षणं-पृथक्करणमित्यनर्थान्तरम् ॥ २१ ॥

"चक्षुरसी"त्यनुबध्नीयात् ॥ २२ ॥

(मं० ब्रा० १।७।९)

---

(१) "षणुदाने" (त० उ०) "छन्दसिवनसनरक्षिमथ्याम्" (पा० ३।३।२१) इतीन्प्रत्ययः ॥

(२) "बहुलं छन्दसि" (पा० ७।१।१०) इति भिसऐसभावे एत्वम् (पा० ७।३।१०३) केषाञ्चिन्मते सान्तपनानाममाध्यन्दिनसवनं देवाः। इति व्याख्येयम् ॥

(३) "अस्त्रीपङ्कं पुमान्पाप्मा पापं किल्विककल्मषम् ॥ इत्यमरः ॥

(४) उपसर्गस्य पृथक्कृतिश्छान्दसी ।(पा० १।४।८२)।

(५) अथ चास्य सर्वस्यालोकस्य चक्षुर्दर्शनेन्द्रियम्। (चिच्छक्तिः)।

(६) "तृतीयासप्तम्योर्बहुलम्" (पा०२।४।८४) इत्यव्ययीभावात्परं तृतीयाविभक्तेर्वाऽम्भावः। इत्येवं व्याख्यातम् ॥

(७) अस्योत्तरसूत्रेणाभिसम्बन्धः। सन्नन्तमेतत्। मुरारिमिश्रमते एकमेवैतत्सूत्रद्वयम् ॥

त्रिष्वपि (१)"चक्षुरसी"ति मन्त्रमनु(२)बध्नीयादित्यर्थः ॥ २२ ॥

मेखलामवमुञ्चते "उदुत्तमं मरुणपाशमि"-ति ॥२३॥

(मं० ब्रा० १।७।१०)

अवमुञ्चते—अवाचीनं मुञ्चति । "उदुत्तमम्" इति मन्त्रेण । मुञ्चत इति वच्छेदनप्रतिषेधार्थम् । अव इत्यधस्तान्मोचनार्थम् । अस्मिन्नेवावसरेऽजिनपरित्यागोऽपि । स्नानोत्तरं तद्धारणानौचित्यात् । "स्नानादूर्ध्वं गृही भवेदि"-ति वचनात् । पद्धतिरप्येवम् ॥

मन्त्रोयथा—

"उदुत्तमम्वरुणपाशमस्मदवाधमं विमध्यमꣳश्रथाय ।
अथादित्यव्रते वयन्तवानागसोअदितयेस्याम ॥" १० ॥

इति । अस्यार्थः । हे 'वरुण' देव ! 'उत्तमम्' उत्तमाङ्गे (शिरसि) स्थापितं त्वदीयं पाशम् । 'अस्मत्' अस्मत्तः सकाशात् । 'उत्-श्रथाय(३) । उत्कृष्योन्मुच्य विनाशय । एवम् 'अधमम्' अधमाङ्गे (पादप्रदेशे) स्थापितन्त्वदीयं पाशम् 'अव' (४)अवाचीनं कृत्वा (ऽस्मत्तोऽपकृष्य) विनाशय । 'मध्यमं' मध्यमप्रदेशे स्थितं पाशं 'वि' विश्रथाय । विमोचय (विच्छेदय) 'अथा' अथ (५)पाशत्रयविमोचनानन्तरम् । हे 'आदित्य' आदितिपुत्र वरुण ! 'अनागसः' अनपराधाः । (निष्पापाः) वयं 'तव' 'व्रते' कर्मणि(६) । (निघं० १।७) वर्त्तमानाः सन्तः 'अदितये' अदीनतायै । (७)'स्याम' भवेम । (अखण्डित(८)

---

(१) विहारपक्षे।तावत्त्रयाणाम्मन्त्राणामेकैकस्व मन्त्रस्य खल्वेवमेकैकस्मिन् उपस्थाने विनियोगः सम्पन्नः । चतुर्थस्य तु मन्त्रस्य सन्ध्यात्रयेऽपि अत्र विनियोगोऽनेन सूत्रेण क्रियते ॥

(२ अनु-प्रातरादिमन्त्राणां पश्चात् । बध्नीयाद्-ग्रथयेदित्यर्थः । तथा च यथालिङ्गं मन्त्रमुच्चार्य चक्षुरसीति च पश्चादुत्का सर्वत्रोपतिष्ठेत ॥

(३) "श्रथमोक्षणे" (चु०उ०) णिचिमित्त्वाद्ध्रस्वः । लोटि मध्यमपुरुषैकवचनेरूपम् । श्रथायेतिदीर्घश्छान्दसः । (पा० ६।३।१३७) यद्वाश्रन्थविमोचनप्रतिहर्षयोः" (क्या० प०) लोटि मध्यस्यैकचने "छन्दसि शायजपी" (पा० ३।४।८४)-ति नः शायजादेशे तस्य ङित्वान्न लोपे श्रथाये तिरूपम् ॥

(४) उपसर्गस्यपृथग्भावश्छान्दसः । (पा० १।४।८२) उपसर्गबलाद्योग्यक्रियाध्याहारे प्रसक्ते प्रकान्त एवाध्याहृतः । एवमग्रेऽपि ॥

(५) "निपातस्य चे"-(पा० ६।३।१३६)-ति दीर्घः ॥

(६) तथा च निरुक्तम् "व्रतमिति कर्म्मनाम वृणोतीतिसतः" (२।१३) इति ॥

(७) तथा च निरुक्तम् "अदितिरदीना देवमाता चे"ति (४।४।२२) अत्र च "वृध्येकयोरि" (पा० १।४।२२) ति वद्भावप्रधानोनिर्देशो दीनतेति ॥

(८) "दो अवखण्डने" (दि०प०) क्तिन्भावे "द्यतिस्यतिमास्थामितिकिति" (पा० ७।४।४) इतीत्वेदितिस्ततो नञ्समासः । भावप्रधानश्च निर्देश इतीत्थं व्याख्यातम् ॥

त्वाय योग्या भवेम्) ॥ १० ॥ इति ॥ २३ ॥

ब्राह्मणान्भोजयित्वा स्वयञ्चभुक्त्वा केशश्मश्रुलोमनखानि वापयति शिखावर्जम् ॥ २४ ॥

ब्राह्मणान् भोजयित्वेति । अभ्युदयिकश्राद्धङ्कृत्वेत्यर्थ इति भट्टनारायणः । यत्तु कर्म्मसमाप्तिनिमित्तकमेवेदं ब्राह्मणभोजनमितिस्नानात्प्रागे(१)वैतच्छ्राद्धम् । इदानीं ब्राह्मणभोजनमात्रमिति च मतं तन्न इदानीङ्कर्म्मसमाप्त्यभावादुपरिष्टादपि कर्म्मान्तरोपदेशात् । वस्तुतो ब्राह्मणभोजन(२)न्तरमेवेदम् । स्वयञ्चेति । "दधितिलान्वे"तिशेषः । तथाच पारस्करः "दधितिलान्वाप्राश्ये"-ति । पद्धतिरप्येवम् । कश्चित्तु परकीयग्रहणे आकाङ्क्षाविरहात् ब्राह्मणभोजनसाहचर्य्याच्च यथेष्टमेवभोक्तव्यमित्याह ।

अत्र शिखावर्जमित्यभिधानात्प्राक्सशिखं वपनं कर्त्तव्यमितिदर्शितम् । (२।९।२५) उपनिषच्च "भ्रूप्रकोष्ठशिखावर्जं सर्वगात्राणि वापयेत्" इति॥२४॥

स्नात्वालङ्कृत्याहते वाससी परिधाय स्रजमाबन्धीत "श्रीरसि मयि रमस्वे"ति ॥ २५ ॥

(मं० ब्रा० १।७।११)

अलङ्कृत्य-कुण्डलादिभिरात्मानम् । अहते-"ईषद्धौतन्नवमि"त्याद्युक्तलक्षणे । वाससी वस्त्रयुगम् । (अन्तरीय-मुत्तरीयञ्च) परिधाय । स्रजम्-पुष्पमालाम् आ-उपरि-शिरसि । बध्नीत । तत्रमन्त्रमाह "श्रीरसी"ति(३) । अस्यार्थः । हे माले ! त्वं 'श्रीः' लक्ष्मीः । 'असि' भवसि । सात्वं 'मयि' विषये । 'रमस्व' अवस्थानं कुरु । इति । यज्ञोपवीतद्वितयपरिधानमप्यदानीमेवाचारादितिमुरारिमिश्राः प्राहुः ॥ २५ ॥

"नेत्र्यौ स्थोनयतं मामि"-त्युपानहौ ॥ २६ ॥

(मं० ब्रा० १।७।१२)

---

(१) अभिषेकात्मकं स्नानं प्रधानकर्मेतिप्रतिपन्नम् । अग्रिमसूत्रे(२५)स्नात्वा इति तुवपनोत्थाप्रायत्यापनोदनार्थंस्नानमुच्यते । नत्वेतत्प्रधानङ्कर्म्म । न हि भुक्ताप्रधानङ्कर्म्मक्रियते । न वा प्रधानं स्नानममन्त्रकं तदङ्गस्त्वभिषेकोमन्त्रवानितिसाम्प्रतं तस्मात्प्रधानकर्म्मणः पश्चादाभ्युदयिकं श्राद्धमितिवर्णनं भाष्यकृतोऽनुपपन्नमेव । तत्खलुपुरस्तादेवकर्म्मणो यथाप्राप्तङ्कर्त्तुमुचितम् । "यच्छ्राद्धं कर्मणामादौ अन्वाहार्यन्तदुच्यत" इति वृद्धिश्राद्धमधिकृत्यकर्म्मप्रदीपवचनात् । अतएकस्मिन्दिनेऽनेककर्म्मानुष्ठितावेकदैवतदनुष्ठानं व्यवस्थापितमधस्तात् ।

(२) "सम्भोज्यभिप्रान्भुञ्जीते"-ति प्रतिविशिष्टभोजनस्य मेवात्रमूलम् ।

(३) अत्रापि "सर्वेषु गात्रेषु शिरःप्रधानम्" इति न्यायोऽनुसृतः ।

"नेत्र्यौस्थ" इतिमन्त्रेण। उपानहौ आबध्नीतेत्यनुषज्यते। अत्राकधोऽर्थे योग्यतावशात्तेनपादयोः। "नानार्थाह्यव्ययाः परे" इत्याग्नेयमभिधानम्। मन्त्रार्थस्तु—

हे उपानहौ! यतो युवां 'नेत्र्यौ' नयन-(गमन-) शक्तिप्रदे 'स्थः' भवथः। अतो 'माम्' इष्टं देशान्तरम 'नयतम्' प्रापयतम्। प्रार्थनायां लोट्॥ २६॥

"गन्धर्वोऽसी"-ति वैणवदण्डं गृह्णाति॥ २७॥

(मं० ब्रा० १।७।१३)

वैणवम्। वेणुर्वंशस्तन्मयम्। दण्डादिधारणे स्मृत्यन्तरोक्तम्मानान्तरमाहुर्मुरारिमिश्राः—

"वैणवीन्धारयेद्यष्टिमन्तर्वासस्तथोत्तरम्।
यज्ञोपवीतद्वितयं सोदकञ्च कमण्डलुम्॥
छत्रञ्चोष्णीषममलं पादयोश्चाप्युपानहौ।
रौक्मे च कुण्डले चैवं कृत्तकेशनखोद्विजः॥" इति॥ २७॥

आचार्यंसपरिषत्कमभ्येत्याचार्यपरिषदमीक्षते-
"यक्षमिव चक्षुषः प्रियोवोभूयासमि"ति॥ २८॥

(मं० ब्रा० १।७।१४)

सपरिषत्कम्। परिषदा सभया सहितम्। "समज्यापरिषद्गोष्ठीसभासमितिसंसदः" इत्यमरः। सा च शिष्यादेः। अभ्येत्य-आभिमुख्येन गत्वा पुनराचार्यवचनमाचार्यसहितायाः परिषद ईक्षणार्थम्। मन्त्रार्थस्तु-हे सपरिषत्काचार्याः! गुरुत्वादत्र बहुवचनम(१)। 'चक्षुष' इति जात्येकवचनम्। 'यक्ष इव' यक्षो यथा दर्शनीयतया प्रियो भवति तथाहं 'वः' युष्माकं 'प्रियः' 'भूयासम्' भवेयमिति॥ १४॥ २८॥

उपोपविश्य मुख्यान्प्राणान्संमृशन् "ओष्ठापिधाना नकुली-"ति॥२९॥

(मं० ब्रा० १।७।१५)

उप-आचार्य्यसमीपे। मुख्यान्-मुखेभवान्। प्राणान्-वायून्। तेषाममूर्त्तत्वात् तदायतनानि संमृशन्-स्पृशन्। "ओष्ठापिधाना" इत्येतदादिकं मन्त्रं "जपेदि"-ति शेषः सर्वत्र। मन्त्रो यथा—

"ओष्ठापिधाना नकुली दन्तपरिमितः पविः।
जिह्वे मा विह्वलो वाचं चारु मायेह वादय॥ १५॥" इति।

अस्यार्थः-स्नातकेन जिह्वा स्वा प्रार्थ्यते-हे 'जिह्वे' 'इह' प्रस्तुते कर्म्मणि।

---

(१) तथाच स्मर्यते-"एकत्वं न प्रयुञ्जीतगुरावात्मनि चेश्वरे" इति। एकत्वमेकवचनम्।

'अद्य' त्वं 'मा विह्वल' विश्लथसञ्चलनं मा विधेहि । उ: (१)पादपूरणे । किन्तु 'मा' माम् । 'चारु' शोभनं यथा स्यात्तथा 'वाचं'(२) 'वादय' । यतस्त्वम् 'ओष्ठापिधाना' ओष्ठावपिधान(३)मावरणं यस्याः सा । तथा 'नकुली' कुक्कुटीव । नकुलपत्नीव वा चञ्चलस्वभावा(४) । अत्र सादृश्यमूलकस्तत्वारोपः । एवमग्रेऽपि । तथा 'दन्तपरिमितः पविः' (५)दन्तावरणभूता वज्रवत्त्वंभवसि ॥१५॥

अत्रैनमाचार्योऽर्हयेत् ॥ ३० ॥

अत्र–एतस्मिन्नवसरे । एनं–स्नातकम् । अचार्य "उत्तरतोगाम्" (४।१०।१ सू०) इत्यादिना वक्ष्यमाणेन विधिना अर्हयेत्–पूजयेत् । तथाच मनुः—

"तं प्रतीतं स्वधर्मेण ब्रह्मदायहरं पितुः ।
स्रग्विणन्तल्प आसीनमर्हयेत्प्रथमं गवा ॥"

इति । तं स्नातकम् । स्वधर्म्मेण स्वधर्म्मानुष्ठानेन प्रतीतं–ब्रह्मचर्यमारभ्य-(६)ख्यातम् । पितुः–पितृतः। दीयत इति दायः। ब्रह्म एव दायो ब्रह्मदायस्तस्य हरम् । पितृतो(७)गृहीतवेदमित्यर्थः । स्रग्विणं–मालयाऽलङ्कृतं तल्पे–उत्कृष्टशय्यायाम्(८) । आसीनमुपविष्टम् कृत्वा प्रथमं विवाहात्प्राक् । गवा–गोसाधनमधुपर्केण । पिता अन्यो वा वरयिता अर्हयेत्-पूजयेत् । इत्यर्थः । अत्र केचित् "कर्म्मणःकरणसंज्ञासम्प्रदानस्य च कर्म्मसंज्ञा" (पा० ।२३।१३ वा०) इति विभक्तिव्यत्ययदर्शकेन गान्तस्मैद(९)द्यादित्यप्यर्थमाहुः ॥ ३० ॥

गोयुक्तꣳरथमुपसङ्क्रम्य पक्षसी कूबरं बाहुं(१०)वाऽभिमृशेत् । "वनस्पते वीड्वङ्गोहिभूया"इति ॥३१॥

(मं० ब्रा० १।७।१६)

---

(१) तथा च निरुक्तम् । "अथापि पदपूरणः । इदमु·तदु" (२–२–९) इति ।

(२) ब्रुविणा समानार्थत्वाद्द्विकर्म्मकता (पा० १।४।५१) ।

(३) "तथाचामरः अपिधानतिरोधानपिधानाच्छादनानि चे"ति ।

(४) "नकुली कुक्कुटीमांस्योः पशुपाण्डवयोः पुमान्" इति मेदिनी । अत्र पशुश्चतुष्पाज्जन्तुविशेषएव ।

(५) "ह्रादिनी वज्रमस्त्रीस्यात्कुलिशम्भिदुरं पविः" इत्यमरः ।

(६) "प्रतीते निपुणख्यातवित्तविज्ञातविश्रुताः" इत्यमरः ।

(७) उपलक्षणमेतदाचार्यादेः । "पितैवोपनयेत्पुत्रम्" इत्यादिना पितुरेवोपनयने मुख्यः अधिकारः। "उपनीयगुरुःशिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः । आचार्यमग्निकार्यञ्च सन्ध्योपासनमेव चे"ति च मनुःस्मरति । पितुरभावेऽन्योऽपि तत्स्थानीयः सगोत्रः ।

(८) "तल्पन्तु शयनीये स्यादि"ति विश्वः ।

(९) गोदानमन्त्रगार्हस्थ्यधर्म्मप्रतिपालनार्थम् तां विनाऽग्निकार्याद्यसम्भवतीति ।

(१०) अत्र कूबरबाहु वेति चन्द्रकान्तभाष्यकृद्भिर्धृतः पाठः । कूबरो युगन्धरः ।

गोभिर्युक्तं रथम्। उपसङ्क्रम्य–सम्यगुपेत्य। पक्षसी(१)–चक्रे। कूबरं–रथिस्थानम्। बाहुं–चक्रालम्बिकीलकं वा। अभिमृशेत्–स्पृशेत्। "वनस्पते" इति मन्त्रेण पादत्रयेण।

मन्त्रोयथा—

"वनस्पते वीड्वङ्गोहि भूया अस्मत्सखा प्रतरणः सुवीरः।
गोभिः सन्नद्धो असि वीडयस्वास्थाते जयतु जेत्वानि॥" १६॥

इति। अस्यार्थः। हे 'वनस्पते'! वनस्पति–(वृक्ष–) (१)विकाररथ! त्वं 'वीड्वङ्गः' संस्तब्धाङ्गोदृढावयवः। वीडयतिः संस्तम्भनकर्म्मा नैरुक्तो· धातुः। ततो "भृमृशी"त्यादिना (उ० १।७।) उप्रत्ययो बाहुलकात्। संस्त-ब्धोदृढाभवत्यनेनेति। संस्तभ्यन्ते शत्रवोऽनेनेति वा वीडु–बलिष्ठम् (निघं० २।९।१५) वीडूनि–दृढानि महाभारसहानि अङ्गानि चक्रकूबर(२)प्रभृतीनि य-स्यसः। तथा 'अस्मत्सखा' वयंसखायोयस्य तादृशश्च 'भूयाः' भव। किञ्च 'प्रतरणः' प्रकर्षेण तर(३)न्ति दुर्गाणि येन सः। 'सुवीरः' शोभनाः वीराः शूरभटाः पुत्रादयोवा यस्मा(४)त्सः। एवम्भूतोभव। त्वं 'गोभिः' वृषभैः 'सन्नद्धः' संयुक्तः (५)'असि' भवसि। अतस्त्व(६)मस्मानपि 'वीड-यस्व' दृढीकुरु(७)। किञ्च 'ते' तव 'आस्थाता' आरोढा (त्वय्यवस्थि-तोरथी) 'जेत्वानि' जेतव्यानि द्विषद्वृन्दानि(८) 'जयतु' अभिभव-तु(९)॥ १६॥ इति॥ ३१॥

(यत्र रथस्याश्वा वध्यन्ते तत्काष्ठम्। युगकाष्ठवन्धनस्थानम् वा) युगं वोढुर्बन्धनकाष्ठ-न्धारयतीति युगन्धरः। तस्य बाहू इव बाहू। कूबरबाहू–कूबरपार्श्वौ। तौ वा। कूबरोर-थिस्थानं, तस्य बाहू कूबरबाहू-रथस्येषे इतिकेचिदित्येवं तद्व्याख्यानञ्च तत्रैव भाष्ये।

(१) अमरकोशे वृक्षपर्याये "वानस्पत्यः फलैः पुष्पात्तैरपुष्पाद्वनस्पतिरि–"त्युक्तम्। तदत्र तद्विकारेऽपि तच्छब्दप्रयोगः फलवत्॥

(१) "पक्षसी च स्मृतौ पक्षौ" इति अमरटीकायां व्याख्यासुधायां शुभाङ्कः।

(२) "कूबरस्तु युगन्धरः" इत्यमरः।

(३) प्रवर्द्धयितेतिसायणः। करणे ल्युट्। (पा० ३।३।११७) योरनः (पा० ७।१।१)।

(४) एतद्विशेषणेनास्य शुभावहत्वमाशास्यते। अत्र–सुसारथिरिति गुणविष्णुः।

(५) सायणस्तु–गोभिर्गोविकारैश्चर्मभिः। सन्नद्धः सम्यग्बद्धः। तथाच निरुक्तम्। "अथापि चर्म च श्लेष्मा च गोशब्देनोच्यते। पृथगोभिः सम्बद्ध इति" इति। (२।५)

(६) यतस्त्वं वीड्वङ्गः। (७) दृढावयवान्कुरु।

(८) शत्रुसैन्यानि। "जिजये" (भ्वा० प०) "कृत्यार्थेतवैकेन्केन्यत्वनः" (पा० ३।४।१४) इति तव्यार्थे त्वन्प्रत्ययः।

(९) "जिचि अभिभवे" (भ्वा०प०) अभिभवोन्यूनीकरणं न्यूनीभवनञ्च। आद्ये-सकर्म्मकोद्वितीयेऽकर्मकः।

ततोरथमारुह्य—

"आस्थाता ते जयतुजेत्वानी"-त्यातिष्ठति ॥ ३२ ॥

"आस्थाता ते" इतिमन्त्रचतुर्थपादेनर थमातिष्ठति-आरोहति(१) ॥३२॥

प्राङ्वोदङ्वा अभिप्रयाय प्रदक्षिणमावर्त्योपयाति ॥ ३३ ॥

ततः प्राङ्-मुख-उदङ्मुखोवा । अभिप्रयाय-सर्वतोभावेन प्रकर्षेण गत्वा प्रदक्षिणं दक्षिणेन प्रगतं यथास्यात्तथा आवृत्त्य-आवर्त्तनङ्कृत्वा । उपयाति-उपयायादाचार्यसमीपमागच्छेत् ॥ ३३ ॥

उपयातायार्घ्यमिति कौहलीयाः ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रस्यतृ० प्र० के चतुर्थी कण्डिका ॥३॥४॥*॥

कौहलीयाः । शाखाविशेषाध्यायिनस्तु-रथादवरुह्याचार्यसमीपमुपयातायोपागताय स्नातकाय अर्घ्यमर्हण-माचार्येण पित्रा वा कर्त्तव्यन्न तु पूर्वमिति मन्यन्ते ॥ ३४ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायाम्मृदुलाख्यायां मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां तृतीयस्य प्रपाठकस्य चतुर्थी कण्डिका ॥ ३ ॥ ४ ॥*॥

(इति समावर्त्तनम्)

अथार्हणाविधिप्रदर्शनाय चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका

उत्तरतोगां बध्वोपोत्तिष्ठेरन्-"अर्हणात्पुत्रवाससे"-ति ॥१॥

(मं० ब्रा० १।८।१)

अथ क्रमप्राप्तानामर्हणामन्त्राणां विनियोगं वक्तुमुपक्रमते-उत्तरत इति । उत्तरतः । उत्तरस्यांदिशि । सार्वविभक्तिकस्तसिः (पा० ५।४।४४ वा०) अर्थात् अर्हणप्रदेशस्य । "यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः" (४।१०।२) इत्युत्तरसूत्रात् । गां स्त्रीगवीम् । धेनुरित्यादिमन्त्रलिङ्गात् । उपतिष्ठेरन् । आराधयेयुः । उपात्तिष्ठतेर्देवपूजायामात्मनेपदविधानात् । (पा० १।३।२५ वा०) अत्रदेवेत्युपलक्षणं पूज्यमात्रस्येति गामेव । के ? येऽर्हयिष्यन्तः स्युः । तथा च सर्वैरेव गृहस्थितैरर्हणीयार्हणार्थमप्रमत्तैर्भवितव्यमिति तात्पर्यार्थः । मुरारिमिश्रास्तु—

अर्हणीयपरित्राणार्थमुपतिष्ठेरन्नित्युक्त्वा वाजसनेयश्रुतिन्दर्शयाम्बभूवुः-"यत्रचार्हन्नागच्छति सर्वे गृह्या इतरे तत्रतथेह परित्रातोभवती"-ति । गृह्या यजमानदायादाः । उपस्थानञ्चेदमूर्ध्वस्थितेनैव कार्यम् । आचारात् । न्यायाच्च । नह्यर्हणीये ऊर्ध्वस्थिते स्वयमुपविश्यत इति युज्यते । इति ॥ उप-

---

(१) रथे सम्यक्तिष्ठति । आङत्र मर्यादायाम् ।

स्थानमन्त्रमाह—"अर्हणे"ति। यथा

"अर्हणा पुत्रवाससा धेनुरभवद्य मे।
सा नः पयस्वती दुहामुत्तरामुत्तरां समाम्" ॥ १ ॥

इति। अस्यार्थः 'य' (१)या 'इयं' अर्हणा (२)पूजा साधनभूता। 'पुत्रवाससा' (३)पुत्रवासानुगामिनी। 'मे' मम। 'धेनुः' सर्वार्थसाधिनी(४) 'अभवत्' भवति। 'सा' 'पयस्वती',प्रशस्तपयाः(५)। 'नः' 'अस्माकम्। "मनोरथान्" इति शेषः(६)। उत्तरामुत्तरां 'समाम्'(७) उत्तरोत्तरवर्षं व्याप्य 'दुहाम्' दुग्धाम्(८) ॥ १ ॥ इति ॥ १ ॥

एवमर्हणीयेषूपतिष्ठमानेषु स खल्वयमर्हणीयः—

"इदमहमिमां पद्यां विराजमन्नाद्यायाधितिष्ठामी"ति प्रतितिष्ठमानोजपेत् ॥ २ ॥

(मं० ब्रा० २।८।२)

प्रतितिष्ठमानः। ऊर्ध्वस्तिष्ठन् "इदमहमि"ति मन्त्रंजपेत्। अर्थाज्जपानन्तरमासन(९)उपविशेत्। अर्हणीय इत्यर्थात्। समस्तमन्त्राम्नानं स्वनामाध्याहारप्रतिषेधार्थम्। "अकर्मकाच्च" (पा० १।३।२६) इत्यात्मनेपदम्। मन्त्रार्थस्तु—अर्हणीयोवदति-'अहम्' 'इदम्' आसनम्। 'इमां' च 'पद्याम्' पादा-

---

(१) "ङ्यापोः संज्ञाच्छन्दसोर्बहुलम्" (पा० ६।३।६३) इति ह्रस्वः।

(२) अर्ह्यते पूज्यतेऽनयेत्यर्थो "अर्हपूजायाम्" (चु० उ०) इत्यस्मात् "ण्यासश्रन्थोयुच्" (पा० ३।३।१०७) इति करणे युच्। योरनादेशः (पा० ७।१।१) स्त्रियां टाप् (पा० ४।१।४) सुलोपः। पूजासम्पादिनी।

(३) पुत्रवासम्प्रति सीदतिगच्छतीति षद्लृधातोर्गत्यर्थात् (भ्वा०प०) "अन्येष्वपि दृश्यते" (पा०३।२।१०१) इति डप्रत्ये टिलोपः। (पा० ६।४।१४३) नवप्रसूतत्वात्।

(४) दधातेर्धारणपोषणार्थस्य (जु०उ०) "धेन्वादयश्चे"-ति मुकुटेन निपातितः।

(५) प्रशंसायामत्र मतुप्। (पा० ५।२।९४) मस्यवः। (पा० ८।२।९) तथा चोक्तम् "भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशायने। सम्बन्धेऽस्तिविवक्षायां भवन्ति मतुबादयः" इति।

(६) "सम्बन्धिशब्दः सम्बन्धिनमाक्षिपती"तिन्यायात्।

(७) अत्यन्तसंयोगे द्वितीया। (पा० २।३।५) "संवत्सरोवत्सरोऽब्दोहायनोऽस्त्रीशरत्समाः" इत्यमरः। यद्यपि समाशब्दो नित्यबहुवचनान्ततया कोशे पठ्यते तथापि "समां समां विजायते" (पा० ५।३।२२) इति पाणिनिनैकवचनान्तोऽपि स्मृतः। श्रुतश्चाऽपि। (८) "लोपस्त आत्मने पदेषु" (पा० ७।१।४१) इति तलोपः।

(९) इदमासनमधितिष्ठामीतिमन्त्रलिङ्गात्। उपवेशनञ्चेदम्प्राङ्मुखत्वन्तत एव। साम्मुख्याय। विवाहाङ्गेऽर्हणे तथोक्तत्वाच्च। (२।१।१७) अत्र "पूज्यपूजकयोर्मध्ये प्राची"-ति तन्त्रान्तरसम्वादात्प्रत्यङ्मुखता दातुर्न दोषायेत्यवगन्तव्यम्।

र्ह्यम् । (१)कथम्भूताम् ? 'विराजम्' विराजमानाम् । क्विबन्तमेतत् । 'अन्न-
श्चतदाद्यमदनीयश्चेतिकर्म्मधारयः । यद्वा-अन्नाद्याय-(२) अन्नादोभवाय
सुखाय । 'अधितिष्ठामि' आक्रामामि ॥ २ ॥ इति ॥ २ ॥

कुत्र प्रतितिष्ठमानोजपेदित्यपेक्षायामाह—

यत्रैनमर्हयिष्यन्तः स्युः ॥ ३ ॥

यत्र-यस्मिन्प्रदेशे । एनम् अर्हणीयम् । अर्हयिष्यन्तः। अर्हयितुमिच्छन्तः। अर्हणकर्तारः । उपस्थिताः । स्युर्भवेयुः । तत्रेत्यर्थः ॥ ३ ॥

यदावाऽर्हयेयुः ॥ ४ ॥

यदा यस्मिन्काले । अर्हयेयु-रर्हणङ्कर्त्तुमारभेरन्नित्यर्थः । अत्र वाकारः समुच्चय इति मुरारि(३)मिश्राः ॥ ४ ॥

अथेदानीमर्हणाविधिविवक्षयेदमाह—

विष्टरपाद्यार्घ्याचमनीयमधुपर्कानेकैकशस्त्रिर्वेदयेरन् ॥ ५ ॥

विष्टरः-पूर्वोक्तः । (४)"वृक्षासनयोर्विष्टरः" (पा० ८।३।९३) इत्यासनार्थे निपातितः । पाद्यं-(५) पादार्थमुदकम् । एवमर्घ्यम् । "पादार्घाभ्याञ्च"-(पा०५।४।२५)-ति तादर्थ्ये यत प्रत्ययः । तदेतद्दधितण्डुलपुष्पयुक्तमुदकम् ।

---

(१) पादवद्ध्रीमिति गुणविष्णुः । "पादार्घाभ्यां च" (पा० ५।४।२५) इति तादर्थ्यो यत्प्रत्ययः ।

(२) अत्र "भवेच्छन्दसि" (पा० ४।४।११०) इति यत्प्रत्ययः ।

(३) तथा चास्य गतेनाभिसम्बन्धः । तदा वा प्रतितिष्ठमानोजपेदिति । न तु अर्हणकर्तृषु कार्यान्तरव्यग्रेषु प्रत्युपस्थानमेवेति । चन्द्रकान्तस्तु-वा शब्दस्तुशब्दार्थे । यदा पुनरेनमर्हयेयुस्तदा विष्टरादीनि वेदयेरन्नित्यनागतेनाभिसम्बन्ध इत्यर्थम्मतान्तरेण वर्णयाञ्चकार ।

(४) अत्र दर्भसंख्यानियमोनादृतः । छन्दोगपरिशिष्टेकात्यायनेन "दर्भसंख्यानविहिता विष्टरास्तरणेष्वपी"ति तदुक्तेः । गृह्यासङ्ग्रहे तु "पञ्चाशद्भिः कुशैर्ब्रह्मा तदर्द्धेन तु विष्टरः" इत्युक्तपूर्वन्द्रष्टव्यम् । एवमङ्गिरसापि। तदनयोर्विकल्पः। अतएव भट्टनारायणः स्वभाष्ये-"सम्भवे पञ्चाशदर्द्धैरसम्भवे पुनरपरिमितैरपि कुशैर्विष्टरोभवती"त्युक्तवान् । अत्र कुशैरित्युपलक्षणम्। कुशपत्रैरपि । अत एव पद्धतिकृतोऽपि तथैव लिखन्ति । अय न्तार्णः पार्णोपोति स्मृत्यन्तरावगतमित्यवोचाम ।

(५) तदेतद्विवृतमुखतैजसबृहत्पात्रस्थं, यतोऽञ्जलिनाऽपआदातुं शक्यते । तथाच वीरपद्धतिः । "ततो भाजनस्था अप उपनीय पाद्याः ३ इति त्रिरन्यैरुक्ते ॐ पाद्याः प्रतिगृह्यतामिति यजमानेनोक्ते ॐ यतो देवीः × × × रागच्छतु" इतिभाजने अपःप्रेक्षते "ततस्ताभ्योऽञ्जलिङ्गृहीत्वे"ति ॥ अत्र पाद्याः इति अप्सम्बन्धात्स्त्रीबहुवचपूनम् । "अपःप्रेक्षते"-(९)इतिसूत्रदर्शनात् । एवमेव भवदेवभट्टादयोऽपि । अतएव गृह्यान्तरवत् पाद्यमित्यसमस्तमिहसूत्रितम् ।

तथा च गृह्यासङ्ग्रहे कात्यायनः ॥

"दध्यक्षतं सुमनस आपएतच्चतुष्टयम् ।
अर्घ्यमेतत्प्रदातव्यं गृह्येऽर्घ्यार्हाः स्मृतास्तुये ॥"

इति। अत्र "तेभ्य" इति शेषः। एतच्च न पात्रानवस्थितं, न चैकेन पाणिना गृह्णीयात्।

"कांस्येनैवार्हणीयस्य (१)निनयेदर्घ्यमञ्जलौ।"

इति कात्यायनवचनात्। आचमनीयम्-आचमनार्थमुदकम्(२)। "वृद्धाच्छः" (पा० ४।२।११४) इति छस्तस्येयादेशः। (पा० ७।१।२) मधुपर्कश्च-"साक्षतं सुमनोयुक्तमुदकन्दधिसंयुतम्। अर्घान्। "दधिमधुभ्याञ्चमधुपर्को विधीयते" इति छन्दोगपरिशिष्टोक्तेः। तत्र चकारोवस्त्वन्तरसमुच्चायकः। तथा च दधिमधुयुक्तमुदकम्। दधिमधुघृतंवा। दधिमधुदुग्धंवा (३)मधुपर्कः। स्मृतिः—

"सर्पिषा मधुना दध्ना चार्घ्यार्हानर्हयेत्सदा।
दधिक्षौद्रपयोभिर्वामधुदध्युदकेन वा ॥"

इति। ऐच्छिकोऽत्र विकल्पोऽव्यवस्थापकाभावात्। गृह्यासंग्रहे—

"कांस्ये त्रितयमादाय कांस्येन परिबृंहितम्।
परिग्रहेषु देयं स्यान्मधुपर्क इति ध्रुवम् ॥"

इति। परिबृंहितं-संवृतमाच्छादितमितियावत्। ऋष्यश्रृङ्गः—

"कांस्यापिधानं कांस्यस्थं मधुपर्कं समर्पयेत्।

इति। पिधानपात्रमत्राधारपात्रापेक्षया बृहत्कार्षम्-"वर्षीयसा पात्रे णापिहि-

---

(१) कांस्यपदमत्र प्रशस्तपात्रमात्रपरम्। "सा तस्यै प्रददौ कांस्यं सपिधानं हिरण्मयम्" इति विराटपर्व (भा०) दर्शनेन तथा निर्णयात्। सा-सुदेष्णा। तस्यै-सैरन्ध्र्यै। अतएव पद्धतिरपि जलादियुक्तं पात्रं गृहीत्वेति। इतिमुरारिः। विवाहेतु शङ्खस्थ दूर्वाक्षत जलफलचन्दनयुतार्घ्यपात्रं गृहीत्वेति वीरेश्वरादयोलिखन्ति। तत्रार्हणीयस्य विष्णुरूपत्वाभिधानमत्रमूलत्। विष्णोश्चार्घ्यंशङ्खेनैव भवतीति निर्विवादम्।

(२) अत्र कालिकापुराणम्—

"दद्यादाचमनीयन्तु सुगन्धिसलिलैः शुभैः।
कर्पूरवासितैर्वापि कृष्णागुरुविधूपितैः ॥
यथातथासुगन्धैर्वा प्रसन्नैः फेनवर्जितैः। तत्तैजसेन पात्रेण शङ्खेनापि प्रदापयेदि"-ति।
"केवलन्तोयमात्रेण तद्वा दद्यान्न मिश्रितम्।
वासितन्तु सुगन्धाद्यैः कर्त्तव्यं यदिलभ्यते॥"

इति च। प्रदापयेत्-प्रदद्यात्। शङ्खेनेति विष्णुपूजाविषयम्। इति द्रष्टव्यम् ॥

(३) अत्र तुरीयभेदं मधुपर्कस्य कृतान्ने मधु चेति व्याचक्षते। न तत्र कांस्यापेक्षा। एवम्मधुपर्कस्यपीति ॥

तमि"–त्याश्वलायनगृह्यात् । दध्यादिकञ्च तुल्यपरिमाणं ग्राह्यम् । "समंस्यादश्रुतत्वात्" (जै० सू० १०।३।१३) इति न्यायात् । केचित्तु—

"आज्यमेकपलं ग्राह्यन्दध्नस्त्रिपलमेव च ।
मधुनः पलमेकन्तु मधुपर्कः सउच्यते ॥"

इति मैत्रावरुणीयशाखापरिशिष्टोक्तं परिमाणमत्रापि ग्राह्यमित्याहुः । ताने-तान् विष्टरादीन्मधुपर्कान्तान् पञ्चद्रव्यविशेषान् । एकैकशः । प्रत्येकं, त्रिः । त्रिरुच्चार्य । वेदयेरन्–ज्ञापयेयुरर्हयितुरात्मीयाः (१) । ततश्चार्हयिता द्रव्यमुक्त्वा(२) "प्रतिगृह्णतामि"ति सर्वत्र सकृद्वाक्यशेषं कुर्यादित्यर्थः ॥ ५ ॥

"याओषधीरि"–त्युदञ्चं विष्टरमास्तीर्य्याध्युपविशेत् ॥ ६ ॥

(मं० ब्रा० २।८।३-४)

"याओषधीरि-"ति–अनया ऋचा उदञ्चम्–उत्तराग्रमर्हयित्रा प्रदत्तं विष्टरमास्तीर्य । आस्तरणञ्चासनेऽधः । "ता मह्यमस्मिन्नासने" इतिमन्त्रलिङ्गात् । अधि–तदुपरि । उपविशेत् । अर्थादर्हणीयः । अत्रोपवेशनस्य पूर्वतएव सिद्धत्वादधः करणरूपविष्टरस्यास्तरणेऽयम्मन्त्रोविनियुक्त इतिव्याख्यातारः ॥६॥

द्वौ चेत्पृथगृग्भ्याम् ॥ ७ ॥

आस्तीर्याध्युपविशेदित्यनुवर्त्तते । चेद्यदि । द्वौ विष्टरावर्हयित्रा प्रदत्तौ स्यातां तदा पृथक्–नाना ऋग्भ्याम् । "याओषधीरि"–त्येताभ्याम्(३) । अत्रचेदितिवचनान्नातीव द्वयोरावश्यकत्वमिति प्रतीयते । तथाच ऋचौ—

"या ओषधीस्सोमराज्ञीर्बह्वीःशतविचक्षणाः ।
ता मह्यमस्मिन्नासने अच्छिद्राः शर्म्म यच्छत ॥ ३ ॥
या ओषधीः सोमराज्ञीर्विष्ठिताः पृथिवीमनु ।
ता मह्यमस्मिन्पादयोरच्छिद्राः शर्म्म यच्छत ॥ ४ ॥"

इति । अनयोरर्थः । हे 'ओषधीः' ओषध्यः(४) ! 'याः' यूयं 'सोमराज्ञीः'

---

(१) नत्वर्हयिता । बहुवचननिर्देशात् । अत्र मुरारिमिश्राः । "सूत्रे बहुवचननिर्देशाद्विष्टरादिनिवेदनकर्तृनियमालाभात्तन्नियामकं "पारक्यमविरोधि यदि"–ति । न्यायेन "अन्यस्त्रिस्त्रिःप्राह विष्टरादीनी"–ति पारस्करगृह्यमेव । अतएव कौमुद्यादौ ज्ञापयेयुरिति बहुवचनेनानियतकर्तृकत्वं वेदनस्य दर्शयित्वा प्रतिगृह्यतामिति सकृद्वाक्यशेषङ्कुर्यात । इत्येकवचनेनात्र नियतकर्तृत्वन्दर्शितम् ; इति । एवञ्च विष्टरादिनिवेदनमन्यकर्तृकमेवेति तात्पर्यंगत्या पद्धतिकृतोधीरेश्वरादयः । तदुक्तं त्रिरन्यैरुक्त इति ॥

(२) विष्टरादिष्वन्यतमम् ॥

(३) अत्रमन्त्रवर्णे द्वितीयपादयोर्भेदः सर्वथा । तृतीययोस्तु।आसने । पादयोरिति क्रमेण भेदः पठ्यते । समानमन्यत् । अत्र पृथक्–इति करणान्निवेदनय्युँगपदवगम्यत इति चन्द्रकान्तः ।

(४) अत्र "वाच्छन्दसी"ति (पा०६।१।१०६) वा पूर्वसवर्णदीर्घः । एवमग्रेऽपि बोध्यम् ।

ततस्ताभ्योऽञ्जलिं(१) गृहीत्वाऽर्हणीयः-

"सव्यं पादमवनेनिजे" इतिसव्यंपादं प्रक्षालयेत् ।

(मं० ब्रा० २।८।६)

"दक्षिणं पादमवनेनिजे" इति दक्षिणं पादम्प्रक्षालयेत् ॥ १० ॥

(मं० ब्रा० २।८।७)

सव्यम्—वामम् । "वामं शरीरं सव्यं स्यादपसव्यन्तु दक्षिणमि"त्यमरः । प्रक्षालयेदिति क्रियाभ्यासः निर्देशक्रमेणैव पादप्रक्षालनार्थः । यथा चान्यत्रापि स्मर्यते—

"पादं प्रक्षालयेद्विप्रोदक्षिणं प्रथमं सदा ।
शूद्रस्तु वामं प्रथमं, सामवेदी, तथा वधूः ॥"

इति । "सामगः क्षालयेत्सव्यपामन्यश्च दक्षिणम् ॥" इति चैवमादि ।

पूर्वत्र विप्रइति क्षत्रियवैश्ययोरप्युपलक्षणम् । एवमपपरत्रान्यइति ॥ "तेनोदकेने"—तिशेषः । मन्त्रौ यथा—

"सव्यं पादमवनेनिजेऽस्मिन्राष्ट्रे श्रियन्दधे" ॥ ६ ॥ इति ।
"दक्षिणं पादमवनेनिजेऽस्मिन्राष्ट्रे श्रियमावेशयामि ॥ ७ ॥

इतिच । अनयोरर्थः । अहं 'सव्यं' वामं 'पादं' चरणम् । 'अवनेनिजे' शोधयामि(२) । (प्रक्षालयामि) 'अस्मिन्' 'राष्ट्रे'(३) देशे (यत्राहंवर्त्ते) 'श्रियं' लक्ष्मीं 'दधे' स्थापयामि ॥ ६ ॥ इति ॥ 'आवेशयामि' आदधामि । (स्थापयामि ॥ ७ ॥ इति ॥ १० ॥

ततःपुनरुदकाञ्जलिङ्गृहीत्वा—

"पूर्वमन्य-मपरमन्य-मि"त्युभौ शेषेण ॥ ११ ॥

(मं० ब्रा० २।८।८)

शेषेण—अवशिष्टोदकेन । उभौ—पादौ । संहतीकृत्य(४) । पूर्वमन्यमि"—तिमन्त्रेण । प्रक्षालयेदित्यनुवर्त्तते । अर्हणीयएव । मन्त्रस्तु—
"पूर्वमन्य-मपरमन्य-मुभौ पादाववनेनिजे राष्ट्रस्यास्याद्धयोऽभयस्यावरुद्धयै"८

इति । अस्यार्थः । अहं 'पूर्वं' प्रथमम् । 'अन्यं' सव्यम् 'अपरं' पश्चात

---

(१) अञ्जल्यवच्छिन्नमुदकम् ॥

(२) "निजिरशौचपोषणयोः" (जु०उ०) लट् ।

(३) "राष्ट्रं स्त्रोदुपवर्त्तने" इतिमेदिनी । "देशविषयौ तूपवर्त्तनमि"त्तिचामरः ॥

(४) पूर्वमन्यमित्युभौ शेषेणेति वक्तव्ये गुरुकरणेनैतत्प्रज्ञाप्यते । मन्त्रे पूर्वशब्दोऽग्रिमवचनः । अपरशब्दश्चपश्चाद्वचनः । तथाचाग्रिमप्रक्षालितमन्यं सव्यं, पश्चात्प्रक्षालितमन्यन्दक्षिणमित्युभौ पादौ युगपदवनेनिजे।प्रक्षालयामीति मन्त्रार्थपर्यवसानात् । वीरपद्धतावप्येवमेव पठ्यते ॥

'अन्यं' दक्षिणम् एवमेतौ 'उभौ पादौ' 'अवनेनिजे' प्रक्षालयामि । 'अस्य' 'राष्ट्रस्य' देशस्य'ऋद्ध्यै' (१)वृद्ध्यर्थम् । 'अभयस्य' भयाभावस्य 'अवरुद्ध्यै' परिग्रहाय ॥ ८ ॥ इति ॥ १२ ॥

"अन्नस्य राष्ट्रिरसी"-त्यर्घ्यं प्रतिगृह्णीयात् ॥ १२ ॥

(मं० ब्रा० २।८।९)

अर्घ्यं-यथोक्तलक्षणम् । "अन्नस्य राष्ट्रिरसी"-ति मन्त्रेण । 'प्रतिगृह्णीयादिति । यजमानहस्तादर्घ्यमादाय स्तोकं जलं शिरसि निदध्यादित्यर्थः । बीरपद्धतिरप्येवम् ॥ मन्त्रोयथा—

"अन्नस्य राष्ट्रिरसि राष्ट्रिस्ते भूयासम्" ॥९॥

इति । अस्यार्थः । हे अर्घ्य ! जलरूप ! त्वम् अन्नस्य ब्रीह्यादेः । 'राष्ट्रिः' दीप्तिः(२) । 'असि'—भवसि । अहमपि'ते' तव (प्रसादात्) 'राष्ट्रिः' (३)दीप्तिमान् 'भूयासम्' भवेयम् । इत्याशंसायां लिङ् ॥ ९ ॥ इति ॥ १२ ॥

"यशोऽसी"त्याचमनीयमाचामेत् ॥ १३ ॥

(मं० ब्रा० २।८।१०)

आचमनीयम्-आचमनार्थमुपकल्पितमुदकम् गोकर्णाकृतिदक्षिणहस्ते"नाशब्दमनवस्रा (१-१-२) वमि"—ति यथोक्तेन विधिना "यसोऽसी"—तिमन्त्रेणाचामेदर्हणीयः । मन्त्रोयथा—

"यशोऽसि यशोमयि धेहि" ॥ १० ॥

इति । अस्यार्थः । हे आचमनीय ! यतस्त्वं 'यशोऽसि' कीर्त्तिरूपं भवसि । अतः 'मयि' विषये 'यशोधेहि' मां यशस्विनङ्कुर्विति ॥ १० ॥

तदेतदाचमनं सकृन्मन्त्रेण । द्विस्तूष्णीमेवेति।त्रिः । "एकक्रियायामावृत्तौ सकृन्मन्त्रान्वय" इतिवचनात् ॥ तत इन्द्रियाण्युपस्पृशेत् ।

"त्रिराचामेदपः पूर्वं-द्विः प्रमृज्यात्ततोमुखम् ।

खानि चैवस्पृशेदद्भिरि"-त्येवंमनुनाऽचमनविधानात् । खानीन्द्रियाणि । "खमिन्द्रिये खमाकाशे" इत्यभिधानात् ॥ १३ ॥

"यशसोयशोऽसी"ति मधुपर्कम्प्रतिगृह्णीयात् ॥ १४ ॥

(मं० ब्रा० २।८।१२)

मधुपर्क-मुक्तलक्षणम् । "यशसोयशोऽसी"-ति मन्त्रेण 'प्रतिगृह्णीयात्' ।

---

(१) आयादेशे यलोपः । (पा० ८।३।१९) "पूर्वत्रासिद्धम्" (पा० ८।२।१) इति तस्यासिद्धत्वान्नदीर्घः ॥

(२) "राजृदीप्तौ" (भ्वा०आ०) क्त्रिन् बाहुलकात्करणे । (पा० ३।३।१) जश्त्वषत्वम् (पा० ८।२।३६) ष्टुत्वम् । (३) कर्त्र्यंत्रक्त्रिन् ॥

प्रतिगृह्य वामहस्ततले तत्पात्रं स्थापयेत्। अग्रे क्रियोपदेशात्। मन्त्रार्थस्तु–हेमधुपर्क्क! यतस्त्वं 'यशोऽसि' कीर्त्तिरिव मधुरोऽसि। अतस्त्वद्योगादहमपि 'यशसः' कीर्त्तिमान्(१) "भवेयमि"ति शेषः ॥ ११ ॥ इति ॥ १४ ॥

तस्य खल्वस्य मधुपर्कस्य—

"यशसोभक्षोऽसि महसोभक्षोऽसि श्रीभक्षोऽसि श्रियम्मयि धेहि" इतित्रिः पिबेत् ॥ १५ ॥

(मं० ब्रा० २।८।१२)

त्रिः। त्रिवारम्। क्रियाऽभ्यावृत्तिगणनेऽत्रासुच्प्रत्ययः। (पा० ५।४।१८) 'यशसेभक्षोऽसी"–ति समस्तेन मन्त्रेणार्हणीयः पिबेत्। मन्त्रो यथा—

"यशसेभक्षोऽसि, महसेभक्षोसि, श्रीभक्षोसि श्रियम्मयि धेहि" ॥ १२ ॥

इति। अस्यार्थः। हेमधुपर्क्क! यतस्त्वं 'यशसः' यशसे(२)। यशोऽर्थं 'भक्षः' (३)भक्षणीयः। 'असि' भवसि। तथा 'महसः' महसे तेजोऽर्थम् 'भक्षः' 'भक्षणीयः' 'असि' भवसि। तथा 'श्रीः'(४) भक्षोऽसि' तेन त्वद्भक्षणात्कीर्त्तिस्तेजोलक्ष्मीश्च भवति। अतस्त्वं 'श्रियं' त्रितयस्यापि सम्पदं(५) 'मयि' (६)विषये 'धेहि' अर्पय। मह्यन्देहीतियावत् ॥ १२ ॥ इति।

अत्र मन्त्रेण त्रिर्भक्षणोपदेशात्पानञ्चेदं भक्षणरूपमेव। द्रवद्द्रव्यसंयोगाच्च पिबतिशब्दप्रयोगः। मुरारिमिश्रास्तु–"अत्र मधुसंयोगाद्द्रवश्चेन्मधुपर्क्कस्स्यात्तदा पात्रेण पातव्योऽथ दध्नः काठिन्यात्पानानुपपत्तिस्तदा हस्तेन भक्षणीय इति। तेन मन्त्रे भक्षशब्दस्य सूत्रे पिबतिशब्दस्य च श्रुतिरुपपद्यते। इतिद्रष्टव्यम्"। इति। पानञ्चेदमनामिकाङ्गुष्ठाभ्याम्भक्षयेदिति वीरपद्धतिदर्शनतस्तथैवावगन्तव्यम। तत्र प्रतिप्राशनं मन्त्रपाठः "चतुर्थन्तूष्णीमि"त्यग्रिमसूत्रात्। यत्तु—हारिलपद्धतौ प्रथमङ्कनिष्ठाङ्गुष्ठयोगेन, मधुपर्कप्राशनमिति लिखितं तच्छाखान्तरविषयमित्यनुपदं स्फुटीभविष्यति। समस्तमन्त्राम्नानञ्च सूत्रात्रिःपानविधानम्मन्त्रे च स्थानत्रये भक्षशब्दसत्त्वात्तदन्तेनैव मधुपर्क्कप्राशनम्माभूत्किन्तु मन्त्रान्तेनेति ज्ञापनार्थम्। येषान्तु "श्रियेभक्षोऽसी"ति मन्त्रपाठस्तेषां मन्त्रावयवैरेव पानं स्यात्। तथाच छन्दोगगृह्यान्तरम् "मधुपर्क्कन्त्रिष्पिबेत् यशसोमहसःश्रिय इति तूष्णीं चतुर्थम्"इति। तदत्र मन्त्रप्रतीकोपादानप्र-

---

(१) अर्शआदित्वान्मत्वर्थायाऽच्प्रत्ययः। (पा० ५।२।१२७) ॥

(२) तादर्थ्येचतुर्थ्यर्थे षष्ठी (पा० २।३।६२)।

(३) "भक्षअदने" (चु०प०) कर्मणिघञ् (पा० ३।३।१९) अत्रभक्ष्यइत्यपपाठः।

(४) ङेः सुः (पा० ७।१।३९) ॥

(५) "सम्पत्तिः श्रीश्च लक्ष्मीश्चे"त्यमरः। सम्पत्तिः सम्पदित्यनर्थान्तरम् ॥

(६) "सममब्राह्मणे दानमि"–ति वत्सम्प्रदानेऽधिकरणत्वविवक्षाऽत्र बोध्या ॥

तीकैरेव पानमवगम्यते। "श्रीर्भक्षोऽसी"-ति खल्वस्मच्छाखायाम्मन्त्रपाठः। अतस्तत्रैव होरिलपद्धतेरुक्तिर्योजनीया। तत्र प्रमाणञ्च—

"यशसोयशोऽसीति त्रि-स्तूष्णीं बहुचतुर्थकम्।
कनिष्ठादिभिरङ्गुष्ठयोगेन तिसृभिः क्रमात्॥
मधुपर्कप्रयोगेतु प्राशने विधिरिष्यते॥"

इति परिशिष्टान्तरवचनमिति बोध्यम्॥ १५॥

तूष्णीञ्चतुर्थम्॥ १६॥

मधुपर्कस्य पिबेत्॥ १६॥

भूयएवाभिपाय शेषं ब्राह्मणाय दद्यात्॥ १७॥

भूयः। पुनरपि। एवकारकरणात्तूष्णीमेव। अभिपाय आभिमुख्येन पीत्वा शेषमवशिष्टम्। ब्राह्मणायेति। ब्राह्मणपदं पुत्रादिपरम्। "नोच्छिष्टं कस्यचिद्दद्याद न्यत्र जायापुत्रशिष्येभ्यः" इति स्मरणात्। "उच्छिष्टमगुरोरभोज्यमि"-ति वसिष्ठवचनाच्च। तदभावे पुनरब्राह्मणायापि दद्यात। तच्चाद्भिः प्रोक्ष्येतिविशेष। तथा च द्राह्यायणसूत्रम् "तदभावेऽद्भिः संप्रोक्ष्या-(१)ब्राह्मणाये"-(१।२।२१) ति। लाट्यायनोऽप्येवमेव। (१।३।११) सर्वाभावे "प्रागवाऽसञ्चरे निनयेदि"-ति पारस्करीयैव गतिरन्यशाखीयाऽप्यविरोधिनीति। वीरपद्धतिरप्येवमेव। "मधुपर्कशेषमसञ्च(२)रदेशे धारयेदि"ति॥ १६॥

आचान्तोदकाय गौरितिनापितस्त्रिर्ब्रूयात्॥ १८॥

अत्र सप्तम्यर्थे चतुर्थी। अर्हणीये कृताचमने सति। यद्वा तादर्थ्ये चतुर्थी। यथा स शृणोति तथेति (तदर्थम्) अनेनोच्चैस्त्वं वचनस्य व्यनक्ति। क्रियाग्रहणाद्वा चतुर्थी (पा० १।४।३२ वा०) मधुपर्कभक्षणेनोच्छिष्टतापहत्या आचमनं विधीयते नचानेन (भोजनेन) भुक्त्वा कर्म्माचरणदोष इत्युक्तमधस्तात् (२।३।१७)॥ १८॥

नापितेन त्रिर्गौरित्युक्ते खल्वयमर्हणीयस्तमेव नापितमुद्दिश्य—

"मुञ्च गां वरुणपाशाद्द्विषन्तं मेऽभिधेहीति। तञ्जह्यमुष्यचोभयोरुत्सृज गामत्तु तृणानि पिबतूदकामि"-तिब्रूयात् १९

(मं ब्रा २।८।१३)

"मुञ्चगामि"ति मन्त्रं ब्रूयात्। मन्त्रार्थस्तु--अर्हणीयोनापितं वदति—एतां

---

(१) अत्र शूद्रवर्जमिति तद्भाष्यात्क्षत्रियवैश्ययोरन्यतरायेति प्रतीयते। युक्तञ्चैतत्। 'नञिवयुक्तमन्यसदृशाधिकरणे, तथाह्यर्थगतिः' इतिपाणिनीयपरिभाषणात्। महाभाष्येऽपि "नह्यब्राह्मणमानयेत्युक्ते लोष्टमानीयकृतीभवती"-त्युक्तन्तेन तद्भिन्नस्य तत्सदृशस्यैव ग्रहणम्भवतीति॥ (२) जनसञ्चारवर्जिते॥

'गां' 'वरुणपाशात्' विशिष्टबन्धनात् 'मुञ्च' मोचय। ततश्च 'उत्सृज' विसर्जय। सेयं विसृष्टा सती 'तृणानि' घासान् 'अत्तु' भक्षयतु। 'उदकंच 'पिबतु' एवं नापितमुक्ताऽर्हणीयामाह—हे अर्हणीये! (१) (पूजनीये!) एवम्मोचिता त्वम् 'मे' ममार्चनीयस्य। 'अमुष्य' अर्हयितुः 'च' 'उभयोः' 'द्विषन्तं' द्वेष्टारं तं तवाऽऽनेतारम् 'अभिधेहि' बधान। (२) 'जहि' विनाशय च ॥ १३ ॥ इति।

अत्रामुष्येतिपदस्थाने प्रकृतत्वादर्हयितुर्यजमानस्य नाम गृह्णीयात्। अदः पदस्थाने नामादेशस्याचार्यसम्मतेः कर्मप्रदीपे कात्यायनेनोक्तत्वात्। तथाच छन्दोगगृह्यान्तरमपि—"सम्वोदितामनुमन्त्रयते मुञ्च गामित्यमुष्य चेत्यर्हयितुर्नामब्रूयादि"-तिचन्द्रकान्तः। समस्तमन्त्राम्नानञ्च तञ्जह्यमुष्येतिपदयोर्मध्ये मम देवदत्तस्यचैवमध्याहारशङ्कानिवृत्त्यर्थम् ॥ मन्त्रमध्ये इतिकारकरणं पूर्वपदानां यथावस्थितानामेव पाठार्थम्। इतिमुरारिमिश्राः। अतएव(३)तमिति पदे नोहः। तस्येतिकारात्प्राक्तनेन द्विषन्तमित्यनेन सम्बन्धादिति च चन्द्रकान्तः१९

"माता रुद्राणामि"-त्यनुमन्त्रयेत् ॥ २० ॥

(मं ब्रा० २।८।१४)

गामित्यनुवर्त्तते। अनुमन्त्रणमिहालोचनम्। तथचगृह्यासङ्ग्रहः—

"स्पृशन्ननामिकाग्रेण क्वचिदालोकयन्नपि।
आमन्त्रणीये सर्वत्र सदैवमनुमन्त्रयेत् ॥"

इति। मन्त्रोयथा

"माता रुद्राणां दुहिता वसूनां स्वसाऽऽदित्यानाममृतस्य नाभिः।
प्र णु वोचं चिकितुषे जनाय मा गामनागामदितिं वधिष्ट"॥१४॥इति।

अस्यार्थः—येयमर्हणार्थ-(मालम्भननिमित्त-) क्षौरानीता सा 'रुद्राणां' 'माता' मातृवन्मान्या 'वसूनां' देवविशेषाणां 'दुहिता' दुहितृवत्पाल्या 'आदित्यानां 'स्वसा' स्वसृवदनुकम्प्या 'अमृतस्य' दुग्धदध्यादेः 'नाभिः' उत्पत्तिस्थानम्। अतएताम् 'गाम्' 'अनागाम्' (४) सर्वथाऽनपराधिनीम्। अतएव 'अदितिम्'

---

(१) अत्रार्हणसाधनभूते इत्यर्थः। "अर्हणापुत्रवाससे"ति पूर्वोपन्यस्त श्रुतौ तथैवार्थावगतेः। यद्यपि कृत्यप्रत्ययोभावकर्म्मणोरेव विहितस्तथापि "कृत्यल्युटोबहुलम्" (पा० ३।३।११३) इति बहुलग्रहणादत्रानीयञ्चूर्णमिति वदिहकरणेऽनीयर् ॥

(२) अत्राभिपूर्वोदधातिर्बन्धने गुणविष्णवादिभिर्व्याख्यातः ॥

(३) वस्तुतस्तु (सूत्रे) इतिकारो यथास्थितस्वरूपपरामर्शार्थको मध्यमणिन्याये नोभयोरपि सम्बध्नन्नविकृतस्वरूपं परामृशति। वीरपत्न्युत्यादिष्वेवमेव पाठात्। गृह्यान्तरवचनन्तु शाखान्तरविषयम्। भवदेवभट्ट-भट्टनारायणादयस्तु-अत्रपठ्यमानमन्त्रके मध्ये "इति" पदं न पठ्यते। केवलमाचार्येणैवोक्तमर्थम्प्रतिपिपादयिषुणा प्रक्षिप्तन्तदित्याहुः॥

(४) "ये सान्तास्तेऽदन्ताः" इतिन्यायेन "आगोऽपराधे" इत्यभिधाने सान्तोऽदन्तश्च पठ्यते। तेनात्र बहुव्रीहिः ॥

अनवखण्डनीयां देवमातरं वा (१)। हेयजमानपरिचारकाः! यूयम् 'मा वधिष्ट' मा ब्रूत । अहमेव 'नु' भोः (२)'चिकितुषे' ज्ञानसम्पन्नाय (३)'जनाय' अस्मै (४)यजमानाय 'प्रवाचम्' प्रोक्तवानस्मि(५) अनागां गां मा वधिष्टेति ॥ १४ ॥ इति ॥ २० ॥

अत्र (नापितोक्त्यनन्तरं तत्प्रतिवचनादिस्थाने) विशेषमाह—

अन्यत्र यज्ञात् ॥ २१ ॥

यज्ञोज्योतिष्टोमादिः । ततोऽन्यत्रैवङ्कुर्यात्(६) ॥ २१ ॥

यज्ञेहि किङ्कुर्यादित्युच्यते—

कुरुतेत्यधियज्ञम् ॥ २२ ॥

अधियज्ञम् । (७) यज्ञे पुनर्नापितेन गौरित्युच्चैस्त्रिरुक्ते खल्वयमर्हणीयः । कुरुत । आलम्भध्वमित्यग्निस्वामिप्रभृतयः । तथाचलाट्यायनश्रौतसूत्रम् "कुरुतेति गवि प्रोक्तायां ब्रूयादि (१।२।१२) ति । अस्यालम्भनादि श्रपणान्तं कर्म कुरुतेति व्याख्यानन्द्राह्यायणीये श्रौतसूत्रभाष्ये धन्वीप्राह । तदेतत्कलिवर्ज्यप्रकरणे पाराशरीये स्मर्यते—

"यज्ञाधानङ्गवालम्भं सन्यासं पलपैतृकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिङ्कलौ पञ्च विवर्जयेत् ॥"

इति । यज्ञाधानम्--अग्निहोत्रम् । अत्र "अश्वालम्भमि"-तिः केचित्पठन्ति । पलपैतृकं (८) मांसेन पितृश्राद्धम् । विवाहादिगृह्यकर्म्मणि मधुपर्के तु

(१) "दो अवखण्डने" (दि० प०) इत्यस्मात्कर्म्मणि क्तिनि । "द्यतिस्यतिमास्थामि-त्ति किती" (पा० ३।३।१७४) ति धातोरित्वे दिति-शब्दोनञसमसितः । निरुक्तेषु तु "अदितिरदीना देवमाते"ति (४।२२) पठ्यते । तत्र कर्त्तरि संज्ञत्वा यांक्तिज् (पा० ७।४।४०) बोध्यः ।

(२) नुशब्दः "नुपृच्छायां विकल्पे चे"त्यमरेण प्रश्ने प्रयुक्त इहसम्बुध्यर्थे प्रयुक्तोयोग्यतावशात । तथा च निरुक्तम् "नुइत्येषोऽनेककर्म्मा" ।(१-२-२) अनेककर्म्माऽनेकार्थं इति दुर्गः ॥

(३) "कितज्ञाने" (भ्वा० प०) तस्मात्क्कसौ चतुर्थ्येकवचनम् ॥

(४) "जनोलोके, महर्लोकात्परलोके च पामरे" इति विश्वः ॥

(५) अत्र "बहुलं छन्दस्यमाङ्योगेऽपी"ति (पा० ६।४।७५) अडागमप्रतिषेधः । व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) नत्ययणः ।

(६) गवानुमन्त्रणादि ॥

(७) यज्ञे इतीत्यर्थेऽव्ययीभावः समासः (पा० २।१।६) अन्येतु यज्ञमधिकृत्येत्यधियज्ञम् । यदर्हणङ्क्रियते तत्रेति व्याचक्षते ॥

(८) "पलमुन्मानमांसयोरि"ति रुद्राभिधानात्पलेन मांसेन केवलेन पैतृकं श्राद्धम्पलपैतृकमुच्यते ॥ "सहान्नेनोत्तरास्तर्पयन्तो"ति मत्स्यादीन्युपक्रम्य श्राद्धकल्पे सर्वैरेव सूत्रणात् ॥

आचार्येणाऽपि यथोक्तं गोर्मोचणमनुमन्त्रणञ्चेति द्वयमप्यभिहितम्॥ २२ ॥

षड्र्घ्या भवन्ति ॥ २३ ॥

अर्घम्पूजाविधिमर्हन्तीत्यर्घ्याः। "मूल्ये पूजाविधावर्घः" इत्यमरः। "दण्डादिभ्योयत्" (पा० ५।१।६६) इति यत्प्रत्ययः। ते खल्विमे षड्भवन्ति ॥२३॥

ते खल्विमे षड़र्हणीया नामतोनिर्दिश्यन्ते—

आचार्य ऋत्विक्–स्नातको–राजा–विवाह्यः प्रियोऽतिथिरिति॥२४॥

तत्राचार्योमनुनोक्तः—

"उपनीय तु यः शिष्यं वेदमध्यापयेद्द्विजः।
सकल्पं सरहस्यञ्च तमाचार्य्यं प्रचक्षते ॥"

इति। योब्राह्मणः शिष्यमुपनीय कल्परहस्यसहितां वेदशाखां सर्वामध्यापयति तमाचार्यम्पूर्वे मुनयोवदन्ति। कल्पो–यज्ञविद्या। श्रौतगृह्य–भेदभिन्नो, रहस्यमुपनिषत्। वेदत्वेऽप्युपनिषदां प्राधान्यविवक्षया पृथगुनिर्देशोगोबली(१)वर्द्दन्यायेन बोध्यः। ऋत्विगपि तेनैवाभिहितः—

"अग्न्याधेयं पाकजज्ञमग्निष्टोमादिकान्मखान्।
यः करोति वृतोयस्य स तस्यर्त्विगिहोच्यते ॥" इति।

आहवनीयाद्यग्न्युत्पादनमग्न्याधेयम्। अष्टकादीन्पाकयज्ञान्। अग्निष्टोमादीन् यज्ञान्। कृतवरणोयोयस्य करोति स तस्य ऋत्विगिह शास्त्रेऽभिधीयते। वेदमधीत्य यः स्नाति स स्नातः। स्नात एव स्नातकः। ते च स्नातकादयो व्याख्याताः पारस्करेण–"समाप्य वेदमसमाप्य व्रतंयः स्नाति स विद्यास्नातकः। समाप्य व्रतमसमाप्य वेदं यः स्नाति स व्रतस्नातकः। उभयं समाप्य यः स्नाति स विद्याव्रतस्नातकः"। इति। राजाअभिषेकादिगुणगणयुक्तोजनेश्वरः। विवाह्यो–विवाहयितव्योवरः। प्रियः। विद्यातपः प्रभृतिभिर्गुणैः प्रीतिविषयः। अतिथिः (१।४।१ सू०) यथोक्तलक्षणः॥

मनुः—

"एकरात्रं हि निवसन्नतिथिर्ब्राह्मणः स्मृतः।
अनित्यं हि स्थितोयस्मात्तस्मादतिथिरुच्यते ॥"

इति। प्रियश्चायं वृत्तस्वाध्यायगुणयोगाद्भवतीत्याह—

"विद्यातपः समृद्धेषु हुतं विप्रमुखाग्निषु।
निस्तारयति दुर्गाच्च महतश्चैव किल्विषात् ॥"

---

(१) गामानय–बलीवर्दञ्चानयेत्युक्ते बलीवर्दोऽपि गौरेवेति पृथक् तस्याभिधानं प्राधान्यख्यापनाय। एष एव ब्राह्मणवशिष्ठन्यायार्थः॥

इति । प्रियइति विशेषणाद्विद्यादिगुणवानेवातितिरर्घ्येणार्हणीयोनपुनर्यः कश्चिदिति दर्शयति ॥ २४ ॥

किमेतानाचार्यादीन्सकृदेवार्हयेत् ? नेत्याह—

परिसम्वँत्सरानर्हयेयुः ॥ २२ ॥

परिसम्वँत्सरान्-परिगतः सम्वँत्सरोयेषांस्तानिमानाचार्यादीन् अर्हयेयुः । पुनरिति परतस्तनं काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्रापि सम्बध्यते । तेन वत्सरात्पूर्व्वमेतानागतान्पुनः पुनरर्हयेयुरित्यर्थः ॥ २५ ॥

पुनर्यज्ञविवाहयोश्चपुनर्यज्ञविवाहयोश्च ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रे चतुर्थप्रपाठकस्यदशमी कण्डिका ॥४॥१०॥❀

(प्रपाठकश्चायं समाप्तः)

यज्ञविवाहौ-व्यख्यातौ । तयोर्निमित्तभूतयोः सम्वँत्सरमध्येऽप्यागतानाचार्यादीन्पुनरर्हयेयुरित्यर्थः । चकारः परिसम्वँत्सरकालं समुच्चिनोति ॥ अन्तेऽभ्यासः प्रपाठकपरिसमाप्तिद्योतनार्थो, मङ्गलार्थइतिमुरारिमिश्राः प्राहुः ॥ २६ ॥

इति श्रीमद्गोभिलीयगृह्यसूत्रव्याख्यायाम्मृदुलाख्यायाम्मुकुन्दशर्म्मसङ्कलितायां चतुर्थप्रपाठकस्य दशमी कण्डिका प्रपाठकश्च समाप्तः ॥ ४ ॥ १० ॥ * ॥

(अथ संस्कार कुशण्डिका परिशिष्टम्—)

चतुर्थप्रपाठके पञ्चमी कण्डिका--

काम्येष्वतऊर्ध्वम् ॥ १ ॥

अत ऊर्ध्वङ्काम्येषु "विधिमुपदेक्ष्याम" इति सूत्रशेषः ॥ १ ॥

पूर्वेषु चैके ॥ २ ॥

पूर्वेषु–नित्य–नैमित्तिकेष्वपि वक्ष्यमाणोविधिर्भवति । इति चैके आचार्यामन्यन्ते ॥ २ ॥

कोऽसौ विधिरित्युच्यते—

पश्चादग्नेर्भूमौ न्यञ्चौ पाणी प्रतिष्ठाप्ये–"दम्भूमेर्भजामह" इति॥३॥

(मं० ब्रा० २।४।१)

न्यञ्चावधोमुखौ । तथाचच्छन्दोगपरिशिष्टम्—

"दक्षिणं वामतोबाह्यमात्माभिमुखमेव च ।
करङ्करस्य कुर्वीत करणेन्यञ्चकर्म्मणः ॥

कृत्वाऽग्न्यभिमुखौ(१)पाणी स्वस्थानस्थौ सु (२) संयतौ ॥"

इति। वामत इति षष्ठीसमर्थात्तसिः। (पा० ५।४।४४ वा०) तेन वामस्य करस्य बाह्यमुपरिस्थम्। आत्माभिमुख-मग्न्यभिमुखं दक्षिणङ्करङ्कुर्वीतेति सम्बन्धः। एवञ्चोपरिकृतदक्षिणहस्तः करद्वयमधोमुखमग्न्यभिमुखञ्च भूमावारोप्य भूमिजपङ्कुर्यादिति पर्यवसितोऽर्थः॥ मन्त्रमाह-इदमिति। यथा—

"इदम्भूमेर्भजामह इदम्भद्रं सुमङ्गलम्।
परा सपत्नान्बाधस्वान्येषां विन्दते धनम्॥"

इति। अस्यार्थः। हे अग्ने! यदेतद् 'भूमेः' सम्बन्धि स्थण्डिलम्। (भवताधिष्ठितम्) 'इदं' वयं 'भजामहे' सेवामहे। "भजसेवायाम्" (भ्वा० आ०) लट्। गृह्णीम इति यावत्। किम्भूतम्? 'भद्रं' कल्याणकरम्(३) भजनीयं वा। 'सुमङ्गलम्' प्रशस्ततरम्। इदमिति पुनर्वचनमादरार्थम्। किञ्च हे अग्ने! 'सपत्नान्' शत्रूनस्माकम् 'पराबाधस्व' सुष्ठु (४)पीड़य। किञ्च (५)योऽप्यनेन मन्त्रेण विवाहादियज्ञकर्म्मणि भवदधिष्ठितम्भूमेरवयवं गृह्णाति सोऽपि 'अन्येषाम्' ईश्वराणां (धनिनाम्) सम्बन्धि। 'धनं' विन्दते' प्राप्नोति॥१॥

इति॥ ३॥

वस्वन्तꣳरात्रौ, धनमिति दिवा ॥ ४ ॥

रात्रौ क्रियमाणे कर्म्मणि। वसुशब्दान्तोमन्त्रः पठनीयः। दिवा-दिवसे धन शब्दान्त इत्यर्थः॥ ४॥

"इमꣳस्तोममि"ति तृचेन परिसमूहेत् ॥ ५ ॥

(मं० ब्रा० २।४।२-४)

'इमं स्तोमम्" इति-एवमादिना। तृचेन। तिसृणामृचां समाहारस्तृचम् "ऋचित्रेरुत्तरपदादिलोपश्चच्छन्दसि" (पा० ६।१।३४ वा०) इति सम्प्रसारणादौ,कृते रूपम्। "छन्दोवत्सूत्राणि भवन्ती"ति महाभाष्यम्। तेन "इमं" "भराम" "शकेम"-ति ऋक्त्रयेणेत्यर्थः॥

ऋचोयथा—

"इमं स्तोममर्हते जातवेदसे रथमिव सम्महेमा मनीषया।
भद्रा हि नः प्रमतिरस्य संसद्यग्ने सख्ये मारिषारिषामा वयन्तव॥ २॥

(१) 'हस्तौ' इति मुद्रितपुस्तकपाठः। (२) "सुसंहतौ" इति मु० पु० पाठः।

(३) "स्वः श्रेयसं शिवं भद्रं कल्याणं मङ्गलं शुभमि"त्यमरः॥

(४) "बाधृविलोड़ने" (भ्वा० आ०) विलोडनं प्रतीघातः। प्रार्थनायां लोट्। "व्यवहिताश्च" (पा० १।४।८२) इत्युपसर्गस्य व्यवहित प्रयोगः॥

(५) एषोऽर्थस्तात्पर्यगत्या गुणविष्णवादिभिर्व्याख्यात इहोद्धृतः॥

भरामेध्मं कृणवामा हवींषिते चितयन्तः पर्वणा पर्वणा वयम् ॥
जीवातवे प्रतरां साधया धियोऽग्ने सख्ये मारिषामा वयन्तव ॥ ३ ॥
शकेम त्वा समिधं साधया धियस्ते देवा हविरदन्त्याहुतम् ॥
त्वमादित्याँ२॥ आवहताँ२॥ ह्युश्मस्यग्ने सख्येमारिषामा वयन्तव ॥४॥

इति । आसामर्थाः । वयम् 'इमं' (१)स्तुतिविशेषं 'सम्महेमा' सम्महेम । सम्यक् पूजोपकरणयुक्तं कुर्याम । छान्दसोदीर्घः (पा० ६।३।१०७) एवमग्रेऽपि । 'हि' यतः । 'नः' अस्माकम् । 'अस्य' अग्नेः सकाशात् । 'भद्रा' कल्याणी 'प्रमतिः' प्रकृष्टा बुद्धिः । 'संसदि' सभायां(२) (जनसमाजे) "जायते" इति शेषः । जया वयमपि स्तोतुं प्रभवाम इति भावः । तस्मात् हे 'अग्ने' ! 'तव' 'सख्ये' मित्रत्वे स्थिता 'वयम्' केनचिदपि दुरात्मना 'मा रिषाम' माहिंसि(३)ष्महि (हिंसितामा भावेम) २ ॥ हे 'अग्ने 'ते' त्वदर्थम् । 'वयम्' इध्मं' यज्ञियदारुसमिधं 'आभराम' आहराम(४) । तथा 'पर्वणा(५)पर्वणा' प्रतिपर्व (पर्वणि पर्वणि) 'हवींषि' हवनीयानि चरुप्रभृतीनि । 'चितयन्तः' सञ्चितानि कुर्वन्तः । 'कृणवाम' कृणवाम । सम्पादयाम (निर्वपामेति यावत्) किमर्थम् ? 'प्रतराम्' (६)प्रकृष्ट-(दीर्घ-) तरकालम् 'जीवातवे' जीवनाय(७) । किञ्च हे 'अग्ने' 'धियः' कर्माणि (निघं० २।१।२१) अस्माभिः क्रियमाणानि । 'साधया' साधय । सफलानि कुरु । 'तव' 'सख्ये' मित्रत्वेस्थिता 'वयं' केनचिद्दुरात्मना 'मा रिषाम' माहिंसिष्महि (हिंसितामा भवेम) ॥ ३ ॥

हे अग्ने ! त्वमस्माकं धियः बुद्धीः कर्म्माणि (निघं० २।१।२१) वा । 'साधया' साधय । त्वदाराधनयोग्या (-नि) निष्पादय । पूर्ववद्दीर्घश्छान्दसः । यथा 'वयं' 'समिधं' समिन्धयितुं(८) 'शकेम' शुक्नुयाम(९) । 'देवाः' इन्द्रादयः । 'ते' त्वयि । (१०)'आहुतं' प्रहुतं 'हविः' हवनीयं चरुपुरोडाशादिकम् ।

---

(१) सोमसाध्येषु यागेषु छन्दोगैः क्रियमाणा पृष्ठयादिसंज्ञिका स्तुतिस्तोमः ।

(२) "सभासमितिसंसदः" इत्यमरः ॥

(३) "रिषहिंसायाम्" (भ्वा० दि० प०) कर्म्मणि लुङ् ॥

(४) "हृग्रहोर्भश्छन्दसि" (पा० ३।१।८४ वा०) इति हस्यभः । हरतिरत्रसोपसृष्टार्थेवर्तते ॥

(५) प्रतिदर्शपौर्णमासादि ॥

(६) अत्रो-"प्रसंगबलेन योग्यक्रियाध्याहार" इति । "किमेत्तिङव्ययघादाम्वद्रव्यप्रकर्षे" (पा०५।४।११) इति आमप्रान्तात् । "तरप्तमपौघः" (पा०१।१।२२) इति घसंज्ञा ॥

(७) "जीवेरातुः" (उ० १।७९) इति भावे आतुः प्रत्ययः ॥

(८) "शकिणमुल्कमुलौ" (पा० ३।४।१२) इति तुमर्थे कमुलप्रत्ययः ॥

(९) "लिङ्याशिष्यङ्" (पा० ३।१।८६) इत्यङ् ॥

(१०) व्यत्ययेन (पा० ३।१।८५) सप्तम्यर्थे षष्ठी ॥

'अदन्ति' भक्षयन्ति । त्वन्मुखत्वात्तेषाम्(१) । अतस्त्वं 'तान्' 'आदित्यान्' अदितिपुत्रान्(२) देवान् । 'आवह' आवाहय । अन्तर्भावितण्यर्थोऽत्रावहतिः । 'हि' यस्मात् । 'वयं' 'तान्' 'उश्मसि' (३)उश्मि । कामयामः । हे 'अग्ने' 'तव' 'सख्ये' मित्रत्वे स्थिता वयं केनचिदपि 'मा रिषाम' हिंसिता मा(४)भवेम ॥ ४ ॥ इति ॥

परिसमूहेत् । विक्षिप्तानग्न्यवयवानेकीकुर्यात् । अन्यत्र क्षिप्रहोमेभ्यः । तथोक्तम्–(छ० प०) "न कुर्यात्क्षिप्रहोमेषु द्विजः परिसमूहनम् ॥" इति । परिसमूहनञ्चेदं दक्षिणहस्तेन । "यत्रकर्त्तुरङ्गं नचोच्यते । दक्षिणस्तत्रविज्ञेय" इतिकातीयपरिभाषणात् । कुशत्रयेण चेतिवीरेश्वरादयः । तत्प्रकारमाह–कर्म्मप्रदीपः—

"प्रदक्षिणन्तथासीनः कुर्यात्परिसमूहनम् ।"

इति । एवञ्चोत्तरपूर्वदक्षिणक्रमेणैकैकयर्चा दक्षिणहस्तेन कुशत्रयङ्गृहीत्वा परिसमूहनङ्कर्त्तव्यमिति द्रष्टव्यम् ॥ ५ ॥

वैरूपाक्षः पुरस्ताद्धोमानाम् ॥ ६ ॥

(म० ब्रा० २।४।५)

वैरूपाक्षः । विरूपाक्षशब्दोयस्मिन्वर्त्तते स विरूपाक्षः । अर्शादित्वान्मत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः (पा० ५।२।१२७) । ततस्स्वार्थेऽण् (पा० ५।४।३८) प्रत्ययः । होमानाम्–होमयुक्तमन्त्राणाम् । अयमप्यर्शादिरेवावगन्तव्यः । पुरस्तात्–पूर्वम् । "भवतो–"तिशेषः । अत्राप्यन्यत्रक्षिप्रहोमेभ्य इति द्रष्टव्यम् । मन्त्रो यथा—

"भूर्भुवःस्वरों महान्तमात्मानं प्रपद्ये विरूपाक्षोऽसि दन्ताञ्जिस्तस्यते शय्या पर्णेगृहान्तरिक्षे विमतꣳहिरण्मयं तद्देवानाꣳहृदयान्ययस्मये कुम्भेऽअन्तः सन्निहितानि तानि बलभृञ्च बलसाञ्च रक्षतोऽप्रमनी अनिमिषतत्सत्यं यत्रे द्वादश पुत्रास्ते त्वा सꣳवत्सरे सꣳवत्सरे कामप्रेण यज्ञेन याजयित्वा पुनर्ब्रह्मचर्यमुप-

---

(१) तथाचश्रुतिः "अग्निमुखा वैदेवा" इति ॥

(२) अपत्यार्थो ण्प्रत्ययः (पा० ४।१।८५) "यस्येति च"ती (पा० ६।४।१४८) कारलोपः ॥

(३) "वशकान्तौ" (अ०प०) लटोमसि "ग्रहिज्ये०" (पा० ६।१।१६) त्याविना सम्प्रसारणे "इदन्तो मसि" (पा० ७।१।४६) इतिमसइगागमः ॥

(४) अत्रादित्याँ ताँ इति "दीर्घादटिसमानपादे" (पा० ८।३।९) इतिनस्यरुत्वे यत्वयलोपौ । "आतोऽटिनित्यम्" (पा० ८।३।३) इत्यनुनासिकः ।

(५) अत्र (४–५) एतदभिधानेनातः प्राक्तनानामग्न्याधानादिकर्म्मणां यथोक्तानां नित्यनैमित्तिकत्वे यथायथं विज्ञायेते । किन्त्वेतत्परिशिष्टभूतमिति उपक्रमोक्ता नित्यकाम्यव्यवस्था नानुपपद्यते ॥

यन्ति। त्वं देवेषु ब्राह्मणोऽस्यहं मनुष्येषु ब्राह्मणोवै ब्राह्मणमुपधावत्युपत्वा धावामि। जपन्तं मा मा प्रतिजापीर्जुह्वन्तं मा मा प्रतिहौषीः कुर्वन्तं मा मा प्रतिकार्षीस्त्वां प्रपद्ये त्वया प्रसूत इदङ्कर्म्मकरिष्यामि तन्मे राध्यतान्तन्मे समृद्ध्यतान्तन्म उपपद्यतां समुद्रोमा विश्वव्यचा ब्रह्माऽनुजानातु तुथोमा विश्ववेदा ब्रह्मणः पुत्रोऽनुजानातु श्वात्रोमा प्रचेता मैत्रावरुणोऽनुजानातु। तस्मै विरूपाक्षाय दन्ताञ्जये समुद्राय विश्वव्यचसे तुथाय विश्ववेदसे श्वात्राय प्रचेतसे सहस्राक्षाय ब्रह्मणः पुत्राय नमः॥ ५॥" इति॥

अस्यार्थः। 'भूः' पृथिवी 'भुवः' अन्तरिक्षम् 'स्वः' द्यौः 'ॐ' ॐकार आत्मा। एतेयदात्मानः। ततोऽपि 'महान्त' रुद्राग्निरूपम् 'आत्मानम्' 'प्रपद्ये' प्रपन्नोभवामि। हे भगवंस्त्वं 'विरूपाक्षोऽसि' विविध(नाना)रूपनेत्रोभवति। तथाचश्रुतिः "सर्वतः पाणिपादान्तः सर्वतोऽक्षिशिरोमुखः। विश्वरूपोमहानग्निःप्रणीतः सर्वकर्म्मसु" इति। किञ्च 'दन्ताञ्जिः' दन्तानानक्ति व्यञ्जय(१)तीति। 'तस्य' एवम्भूतस्य 'ते' तव 'शय्या' शयनस्थानम्। 'पर्णे' पर्णतुल्ये उपलेपनाभ्युक्षणादिभिः संस्कृते स्थण्डिले "भूमौ स्थानमग्नेः" इतिश्रुतेः। 'गृह' गृहश्च। सोर्लुक् (पा० ७।१।३९) 'अन्तरिक्षे' भुवर्लोके। 'विमित' निर्म्मितं, हिरण्यगर्भप्रभृतिभिः। कीदृशं! हिरण्मयम्' हिरण्यम(२)यम्। 'तत्' तस्मिन्। ङेर्लुक् (पा० ७।१।३९) गृहे 'देवानाम्' इन्द्रादीनां 'हृदयानि' "तिष्ठन्तीति"(३)शेषः। कस्मिन्निव ? 'अयस्मये' लौहमये(४) 'कुम्भे' "इवे-"तिशेषः। 'अन्तःमध्ये' 'सन्निहितानि' एकीभूतानि 'तानि' देवताहृदयानि। 'बलभृच्च' बलमुपचयात्मकं बिभर्त्तीतिक्विप्। 'बलसाच' बलंविपक्षाणां सादयतिस्फोटयतीतिक्विप्। एतन्नामकौ अग्नेः प्रतीहारौ तौ 'अप्रमनी'(५) अप्रमादिनौ। 'अनिमिषत्' अनिमिषन्तौ(६) सन्तौ यदेतौ 'रक्षतः' त्वाम् (अग्निम्) 'तत्सत्यं' ताभ्यांहि रक्षितेअक्षनौयजमानः पशुपुरोडाशादि जुहोति। 'यत्' 'ते' तव 'द्वाद-

---

(१) "अञ्जूव्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु" (रु० प०) अत औणादिक इन् (उ० ४।१।१६)

(२) सुवर्णमयम्। "दाण्डिनायने०" (पा०६।४।१७४) त्यादिना विपातः। तथाच श्रुतिः "ज्वलितमग्निं प्रविशन्तमन्तरिक्षम्" इति॥

(३) लौहृदयैक्यस्थिताऽग्निः प्रार्थ्यते कदापुनस्त्वमस्माकमग्ने हविरानविष्यसीति॥

(४) "अयस्मयादीनि च्छन्दसि" (पा० १।४।२०) इतिनिपातितः॥

(५) "ये सान्तास्तेअदन्ता" इतिन्यायेन। प्रगतमनः शब्दादकारान्तान्मत्वर्थ्ये ई-(पा० ५।२।१२२) प्रत्यये भत्वादल्लोपः। (पा० ६।४।१४८) प्रमनी प्रमादी॥ ततो नञ्समासः। "वाच्छन्दसा-" (पा० ६।१।१०६) ति वा पूर्वसवर्णदीर्घः॥

(६) अमोक्षिताक्षौ। औत्तोर्लुक् (पा० ७।१।३९)॥

शपुत्राः । अग्न्याख्याएव । 'ते' 'सव्वँत्सरे' श्प्रत्यब्दम् । 'कामप्रेण' (१)अभिलाषपूरकेण 'यज्ञेन' ज्योतिष्टोमादिना । यजमानं 'याजयित्वा' यागेन सम्पाद्य 'पुनः' 'ब्रह्मचर्यम्' ब्रह्मभूतं 'त्वाम्' 'उपयन्ति'। प्रविशन्ति । हे अग्ने ! 'त्वं' 'देवेषु' देवलोकेषु 'ब्राह्मणोऽसि' 'अहं' 'मनुष्येषु' मनुष्यलोकेषु 'ब्राह्मणः' 'वै' निश्चयेन । लोकः 'ब्राह्मणम्' एव 'उपधावति' आश्रयत्वेन ढौकते । (सेवते) अतः 'त्वा' त्वाम् 'उपधावामि' परिचरामि(२)। उपधावनकारणमाह— "जपन्तं(३)×××कार्षीः' इति । एदुक्तंभवति–जपहोमकर्म्मकाले ममप्रातिकूल्यम्भागाइति । अतः 'त्वां' 'प्रपद्ये' प्रपन्नोऽस्मि(४)। 'त्वया' 'प्रसूतः' अभ्यनुज्ञातः । 'इदं' प्रस्तुतं 'कर्म्म' करिष्यामि । यतएवमतः 'तत्' एतत्कर्म्म 'मे' मम 'राध्यताम्' (५)संसिध्यतु । 'तन्मे' 'समृद्ध्यताम्'(६) संवर्द्धताम् । 'तन्मे' 'उपपद्यताम्' फलप्रदानसमर्थं जायताम् । अत्र "तन्मे" इत्यादरातिशये भूयस्त्वम् । अथ यत्ते द्वादशपुत्रा इत्युक्तन्तान्नामतः कतिचन प्रयोगतोनिर्द्दिशति–'समुद्रः' समुद्रइव 'विश्वव्यचाः' विश्वंव्यचति विविधं गच्छ(७)तीति विश्वव्यचाः । 'ब्रह्मा' तन्नामा अग्निश्च 'मा' माम् । अत्रकर्म्मणि प्रवृत्तम् 'अनुजानातु' अनुज्ञापयतु । तथा 'तुर्थः' तन्नामा 'विश्ववेदाः' सर्वस्यकर्म्मजातस्यवेदिता । 'ब्राह्मणः' उक्तरूपस्य 'पुत्रः' 'मा' माम् 'अनुजानातु' । तथा 'श्वात्रः' तन्नामा 'प्रचेताः' प्रकृष्टमनाअग्निः एवं 'मैत्रावरुणः' मित्रवरुणदेव(८)त्यश्च 'मानुजानातु' पूर्ववदर्थः । हे अग्ने ! यतस्त्वमेवमनेकभेदः । तस्मै तुभ्यं "विरू×××त्रायनमः" ॥ ६ ॥ इति ॥

काम्येषु च प्रपदः ॥ ७ ॥

(मं० ब्रा० २।४।५)

---

(१) "प्रापूरणे" (अ०प०) "आतोऽनुपसर्गेकः" (पा० ३।२।३) इति के आतोलोपः (पा० ६।४।६४) ॥

(२) "व्यवहिताश्च" (पा०१।४।८२) इत्युपोव्यवहितस्य प्रयोगः ॥

(३) अत्र जुह्वन्तमिति छान्दसोनुम् । (पा० ६।३।१०९) वर्णागमरूपोनैरुक्तसमयेन । "नाभ्यस्ताच्छतुरि-" (पा० ७।१।७८) इति नुमोभावस्य बोधनात ।

(४) "प्रपन्नः शरणागतः" इत्यभिधानम् ॥

(५) "राधसाधसंसिद्धौ" (दि० प०) लोट् प्रार्थनायाम् । श्यन् । अत्रपदव्यस्यय आर्षः । (पा० ३।१।८५)

(६) "ऋधुवृद्धौ" (दि० प०) लोट् पूर्ववत् ॥

(७) "अचुगतौ" (भ्वा उ०) ततोऽसुन् (उ० ४।१८८) एवमग्रेऽपि ।

(८) अत्र "सास्यदेवता" (पा० ४।२।२४) इत्यणादिवृद्धिः ॥ "देवताद्वन्द्वेच" (पा० ६।३।२६) इति पूर्वपदस्यानङ् ॥

काम्येषु–होमवत्कर्म्मसु(१)। प्रपदश्च। "तपश्च तेजश्चे"त्यादि–"मामव-न्तु" इत्यन्तोमन्त्रोऽपि जप्तव्यः पुरस्तादेव। मन्त्रोयथा—

"तपश्च तेतश्च श्रद्धा च ह्रीश्च सत्यञ्चाक्रोधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च।

सत्त्वञ्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि माभवन्तु" ॥५॥

अस्यार्थः—'तपः' उपवासादि। 'तेजः' प्रकाशात्मकं 'श्रद्धा' कालुष्यापगमश्चित्तस्य धर्म्मः। 'ह्रीः' लज्जा। 'सत्यं' यथा–(स्थिता)ऽर्थवादित्वम्। 'अक्रोधः' प्रतिकूलविषयेऽपि मनसः प्रसादः। 'त्यागः' न्यायागतस्य धनस्य विधिना-विसर्गः। 'धृतिः' संमौनस्यम्। 'धर्म्मः' यज्ञकर्म्म 'सत्त्वम्' आत्मनि प्रकाशात्मकोगुणः। 'वाक्' वचनम्। 'मनः' सङ्कल्पविकल्पकवृत्तिमानिन्द्रियविशेषः। 'आत्मा' क्षेत्रज्ञः(२) 'ब्रह्म' परन्तत्त्वम्। चकारः सर्वे परस्परापेक्षया समुच्चयार्थाः। 'तानि' तपःप्रभृतीनि 'प्रपद्ये' शरणंगच्छामि। अतः 'तानि' इमंयज्ञं कुर्वन्तं 'माम्' 'अवन्तु' रक्षन्तु ॥ ५ ॥ इति ॥

चन्द्रकान्तस्तु–द्विविधानि तावत्काम्यानि(कर्माणि)भवन्ति होमसंयुक्तानि अहोमकानिच। तत्र वैरूपाक्षो होमसंयुक्तेष्वेव, प्रपदस्तुसर्वत्रैव स्यादिति। चशब्दएवकारार्थ इतितत्त्वकारः। अस्य प्रपदसमाख्याबीजन्तु वैरूपाक्षस्य प्रथमंपदंस्थानमस्येति। "पदंव्यवसितत्राणस्थानलक्ष्माङ्घ्रिवस्तुषु" इत्यभिधानात् ॥ ७ ॥

अथेदानीम्प्रपदवैरूपाक्षयोर्जपप्रकारोऽभिधीयते—

"तपश्चतेजश्चे"तिजपित्वा प्राणाना(३)यम्यार्थमना वैरूपाक्ष-मारभ्योच्छ्वसेत् ॥ ८ ॥

"तपश्चतेजश्चे"–त्युक्तमन्त्रं (प्रपदरूपं) जपित्वा तत्परिसमाप्तौ प्राणान् आयम्य–नियम्यानुच्छ्वसन्नेव। अर्थमनाः। योऽर्थः साधयितुमिष्टस्तन्मनास्त ध्यायन् वैरूपाक्षं–विरूपाक्षोऽसीत्यादिपदघटितम् आरभ्य–आवृत्त्य। उच्छ्वसेत्। श्वासमुत्सृजेत्। तदुक्तं छन्दोगपरिशिष्टे—

"वैरूपाक्षंजप्तुमनाः प्राणानायम्य शक्तितः।
भूराद्यारभ्य उच्छ्वसेदेवंसोममतेन तु॥
मतेनाजातशत्रोस्तु जपित्वा भूर्भुवःस्वरोम्"

इति। क्षिप्रहोमोऽ–नुदितहोमः। एवञ्चात्र निषेधात्तयोर्विधिरन्यत्रायाति। "विशेषविधेःशेषनिषेधाभ्यनुज्ञाफलकत्वस्य तुल्यवित्तिवेद्यन्यायेन कल्पनात्।

(१) अत्रमत्वर्थीयोऽच्प्रत्ययः। "अर्श आदित्वात्" (पा० ५।२।१२७)॥

(२) "क्षेत्रज्ञ आत्मा पुरुषः" इत्यमरः॥

(३) अत्र प्राणायाममायम्येति चन्द्रकान्तभाष्ये पाठः। प्राणानामायमनं समन्तात्संयमः प्राणायामः। "त्रिरभ्यस्तः पूरककुम्भकरेचकाख्यः प्राणायाम" इतिसन्ध्यासूत्राभ्यलक्षणः। तमायम्य कृत्वेतितदर्थः॥

जपोऽयं समिधमेकाङ्कुशफलपुष्पसहितां गृहीत्वाकार्यः । जपान्ते च कुशमैशान्यां परित्यज्य फलपुष्पं ब्रह्मणे निवेद्य समिधन्तूष्णीमग्नौ क्षिपेत् । तथैवाचारात् । पद्धतिकृतोऽप्येवम् ॥ अङ्गिराः—

"वैरूपाक्षंजपेन्मन्त्रं प्रपद्ञ्चैव यज्ञवित्" ।

इति । यज्ञवित्पदन्तदाचारलाभाय । इदमपि समिदादिग्रहणे प्रमाणमिति द्रष्टव्यम् ॥ ८ ॥

अथ यज्ञवास्त्वन्ते पूर्णहोमः (१।८।२६)

तत्रशौनकः—

"अथ पूर्णाहुतिन्दद्याद्गन्धपुष्पफलान्विताम् ।
साक्षतामूर्ध्वकायश्च समपाच्छकदिङ्मुखः ॥"

इति । अथ-यज्ञवास्तन्ते ऊर्ध्वकायः । तिष्ठन् । कात्यायनः ।

"ततः पूर्णाहुतिङ्कृत्वा सर्वतन्त्रसमन्विताम ।
गान्दद्याद्यज्ञवास्त्वन्ते ब्रह्मणे वाससी तथा ॥

इति । ततो-यज्ञवास्त्वन्ते । पूर्णाहुतिङ्कृत्वेत्यन्वयः । वस्त्रदक्षिणाच विशेषोपदेशस्थलएव । अन्यथा पूर्णपात्रादिकमेव । "ब्रह्मणे दक्षिणादेया या यत्रपरिकीर्त्तिते"ति वचनात् ।

गोभिलीये—

"पूर्णाहुतिश्च "मूर्द्धानन्दिव" इत्यभिपातयेत्" इति । पद्धतौ तु-"पूर्णहोमं यशसे जुहोमी"ति मन्त्रेणायं पूर्णहोमउक्तः । मन्त्रलिङ्गात्तदप्यविरुद्धमेवेतिदिक् ॥

ततो "वसुभ्यः स्वाहे"-त्यविच्छिन्नामाज्यधाराममौ दद्यात् ।

तत्रगृह्यासङ्ग्रहकारः—

"यज्ञवास्तुक्रियाङ्गत्वाद् विधिदृष्टेन कर्म्मणा ।
आज्यधारामविच्छिन्नाम्पातयेदनलोपरि ॥"

इति । ततःस्रुवलग्नसघृतभस्मना त्र्यायुषकरणम् । तत्रच—

"ततोऽनामिकया कुर्याद्बिन्दुं सघृतभस्मना ।
हृद्यंसयोर्ललाटे च त्र्यायुषेतिपदैः क्रमात् ॥"

इतिवचनं प्रमाणयन्ति शिष्टाः । ततः-वसुभ्यः स्वाहेति होमानन्तरम् ॥ एतत्प्रकारउक्तोऽधस्तात्समन्त्रकः (२।९।२१) ॥

इति श्रीः ॥

अथ-सर्वगृह्य(१)कर्म्माङ्गाभ्युदयिकसूत्रम्--

(श्राद्धकल्पचतुर्थखण्डस्थम्)

अथाभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेत्। प्रदक्षिणमुपचारः। ऋजवोदर्भाः। यवैस्तिलार्थः। सम्पन्नमितितृप्तिप्रश्नः। दधिबदराक्षतमिश्रान्पिण्डान्। नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामिति वाचयेदिति पितृभ्यः पितामहेभ्यः प्रपितामहेभ्योमातामहेभ्यः प्रमातामहेभ्यो वृद्धप्रमातामहेभ्यः स्वाहोच्यतामिति। अस्तु स्वाहेत्युक्ते न स्वधाम्प्रयुञ्जीत ॥ ४-१-१० ॥ इति ॥

गो० गृ० सूत्रम्—

वृद्धिपूर्त्ते युग्मानाशयेत्। प्रदक्षिणमुपचारः। यवैस्तिलार्थः।(४।३।३५-३७)

इतिच'॥ अथेत्या(२)रम्भार्थकमपि मुखतोमङ्गलार्थम्। आभ्युदयिके अभ्युदयप्रयोजनके "तदस्ये-"त्यधिकृत्य "प्रयोजनम्" (पा० ५।१।१०९) इतिविहितस्यठञ्इकादेशेन (पा० ७।३।५) पदसिद्धेरुपपादनात्। अभ्युदयः समृद्धिरित्यनर्थान्तरम्। "नान्दी समृद्धिरिति कथ्यते" इति शुभकर्म्मनिर्णयधृतं भविष्यपुराणम्। तथा च नान्दीपदस्य चतुर्थीसमासबलेन तदर्थपरतया नान्दीश्राद्धमप्येतदेवात एवात्र पितरोऽपि नान्दीमुखा एव सूत्रेऽन्यत्रचाभिहिताः। तदिदं श्राद्धंमातृकापूजा-वसोर्द्धाराऽऽयुष्यमन्त्रजपान्कृत्वा कार्यम्।

तथाच कर्म्मप्रदीपे कात्यायनः—

कर्म्मादिषु च सर्वेषु मातरः सगणाऽधिपाः।
पूजनीयाः प्रयत्नेन;पूजिताः पूजयन्ति ताः॥
प्रतिमासु च शुभ्रा-(द्धा)-सु लिखिता वा पटादिषु।
अपिवाऽक्षतपुञ्जेषु नैवेद्यैश्च पृथग्विधैः॥
कुड्यलग्नां वसोर्द्धारां सप्तवारान्घृतेन तु।
कारयेत्पञ्चवारान्वा नातिनीचां नचोच्छ्रिताम्॥

---

(१) तथा च सूत्रम्-"सर्वाण्येवान्वाहार्यवन्ति" (१।१।८) इति। अन्वाहार्यमेतन्मते नान्दीमुखमिति तत्रैवावोचाम ॥

(२) तथा चामरः "मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्नकार्त्स्न्येष्वथो अथ" इति। तत्रसकृदुच्चरितन्यायेनैकस्यैकत्रानेकार्थत्वमनुपपन्नमिति मुखत इत्युक्तम्। उच्चारणेनैवायं यात्रायां मृदङ्गादिध्वनिवन्मङ्गलं जनयति। तथाचोक्तं "ॐ कारश्चाथशब्दश्चद्वावेतौ ब्रह्मणः पुरा। कण्ठं भित्त्वा विनिर्यातौ तस्मान्माङ्गलिकावुभौ" इति। माङ्गलिकौ-मङ्गलप्रयोजनकौ॥ "प्रयोजनम्" (पा० ५।१।१०९) इति ठक्। तस्येकः। अत्र "तदस्ये" त्यनुवर्त्तते।

आयुष्याणि च शान्त्यर्थं जप्त्वा तत्र समाहितः ।
षड्भ्यः पितृभ्यस्तदनु श्राद्धदानमुपक्रमेत् ॥" इति ॥

कर्म्मादिषु–कर्म्मणामादिषु । सर्वेषु–श्राद्धवत्सु ।

"मातॄः सम्पूजयित्वा तु पितृभ्यः सुसमाहितः ।
वृद्धिश्राद्धन्ततः कुर्यात्सदाऽभ्युदयकारकम्(१) ॥"

इत्यादिवचनेषु सर्वत्राभ्युदयिकसहभावेनैतद्विधानात्तदेकमूलकत्वकल्पनालाघवात् ।

"यत्र यत्र भवेच्छ्राद्धन्तत्र तत्रैव मातरः"

इति कात्यायनोक्तेश्च । तेन यत्राभ्युदयिकश्राद्धन्न विहितं, यथा निष्क्रमणान्नप्राशनयोस्तत्रैतदपि न भवति । सगणाधिपाः । गणेशपूर्विकाः । "पूर्वं(२)विनायकः पूज्योमातरस्तदनन्तरम्" ॥ इति वचनात् ।

मातरस्तु–यथाह बह्वृचपरिशिष्टम् ।

"गौरी पद्मा शची मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना स्वधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥
धृष्टिः पुष्टिस्तथा तुष्टिरथात्मकुलदेवता"॥ इति ।
"गणेशेनाधिकास्त्वेता वृद्धौ पूज्याश्चषोडश ।" इति च ।

अत्र प्रयत्नेनेत्यनेनावश्यकता दर्शिता । अत एव शातातपः—

"अकृत्वा मातृकायागं यः श्राद्धे परिवेषयेत् ।
तस्य क्रोधसमाविष्टा हिंसाभिच्छन्ति मातरः ॥"

इति । अत्र–पूजयन्तीत्यस्य–पुत्रधनसमृध्या वर्द्धयन्तीत्यर्थः । अभ्युदय दानेन प्रीणयन्तीति गौड़ाः । प्रतिमासु–रजतादिमयीषु । "प्रतिष्ठिता" इति शेषः । शुभ्रा–(द्धा)–सु शुक्लासु । पटादिषु लिखितावेत्यन्वयः । वर्णिकाभिश्चित्रिता इत्यर्थः । आदिपदाद्भित्तिकुड्यादिपरिग्रहः । अक्षतपुञ्जेषु–"आवाहिता"

---

(१) अत्र केचित्–सदाभ्युदयकारकमित्यर्थवादेन सफलत्वेनोपस्थितश्राद्धसमीपे "मातॄः सम्पूजयित्वे"–ति निष्फलनिर्देशाद्विश्वजिन्न्यायेन फलकल्पने गौरवात्काश्रुतेश्च मातृपूजनस्य श्राद्धाङ्गत्वनिर्णयात "फलवत्सन्निधावफलन्तदङ्गमि"ति न्यायेन श्राद्धफलेनैव फलवत्त्वात आभ्युदयिकसङ्कल्पानन्तरं मातृपूजनमुचितमित्याहु–स्तन्न–"पूजिताः पूजयन्तिताः" इति कात्यायनेन सफलत्व बोधनात्कश्राङ्गत्वानभिधायकत्वात् । एवञ्च मातृपूजनं प्रधानं, नैमित्तिकञ्च । "कर्मादिष्वि"ति वचनात् । अत एवात्र "ॐ अद्यामुककर्मणि गणपतिदुर्गाश्रीसहिताः षोडशमातॄरहं पूजयिष्ये" इति पृथक्सङ्कल्पकरणसाजनिकाचारसिद्धम् । अत एव च देवाद्याभ्युदयिकाकरणे–एतन्मात्रकरणञ्च विरुद्ध्यते ।

(२) तथा च बह्वृचपरिशिष्टम्—

"आदौ विनायकः पूज्योह्यन्ते च कुलदेवताः" इति ।
"सर्वकामसमृध्यर्थमादौ पूज्योविनायकः" इति लिङ्गपुराणञ्च ॥

इति शेषः।

अत्र "भूमावप्सु तथाऽग्नौ चे"त्याद्युक्तसामान्याधारव्यावृत्तिर्विशेषाभिधान-स्वरसादिति मुरारिः। अत्र दूर्वासहितगोमयनिर्म्मितरक्षिकादौ पूजनमा(१) चारादेवेति निबन्धारः। नैवेद्यैश्चपृथग्विधैः। अत्रपूर्ववाक्यस्थं पूजनीया इति सम्बध्यते। चकारादुपचारान्तरपरिग्रहः।

अत्र गणपतिपूजानन्तरं दुर्गापूजनमाचारादेव। सर्वान्तेश्रारपि पूज्या। "श्रियञ्च पूजयेत्पश्चात्ततः कर्म्म समारभेत्" इति वचनात्। एवञ्च प्रत्येक-ङ्गन्धाक्षतैः प्राणप्रतिष्ठाम्(२) "ॐ गणपतिरसी"त्येवं स्पृष्ट्वा "ॐ वाङ्मनः प्राणोऽपानोव्यानश्चक्षुः श्रोत्रं शर्म्म वर्म्म भूतिः प्रतिष्ठा" इति मन्त्रेण विधाय ॐ कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्तस्वस्वनाम्ना गन्धादिभिरभ्यर्च्चनीयाः। केचि-दत्र "बलिहीने तु दुर्भिक्षं गन्धहीने त्वयाज्यता। धूपहीने तथोद्वेगोवस्त्रहीने-धनक्षय" इति भविष्यपुराणाद्वस्त्रदानमपि नियतमाहुः॥

इत्थं पूजां विधाय कुडचलग्नाम्-उपलक्षणमेतद्भित्तेरपि। नातिनीचाम्। स्थापितगोमयरक्षिकातः। नचोच्छ्रिताम्। ततएव। सप्तवारान्पञ्चवारान्वा घृतेन-गव्येन वसोर्द्धारा(३)न्तन्नाम्नीं घृतधारां कारयेत् कुर्यात्। स्वार्थे णिच्। "रामोराज्यमचीकरदि-"तिवत्। अत्र सवृन्तकदलीफलेन फलान्तरेण वा धाराप्रतीक्षणं संस्करणीयमात्रे तत्फलसमर्पणञ्चेति समाचारः। वारत्रयं धाराकरणमिति रूपनारायणादयः। तत्राचारएवशरणम्। यद्यपि धाराणां प्राद-क्षिण्यं शास्त्रार्थः। दैवत्वात्। तथापि प्रवामदानमाचारादिति केचित्। आशा-दित्येन तु धाराणामुत्तरोत्तरत्वे "प्राञ्च्युदञ्चिवा कर्माणि सन्तिष्ठेरन्" इतिश्रु-तिरेव मूलत्वेनोपन्यस्ता। "दक्षिणाद्युत्तरापवर्गं पश्चिमादि प्रागपवर्गं वा धाराः

---

(१) "नातिनीचां नचोच्छ्रिताम्" इति ह्यवधिसापेक्षनिर्द्देश एव एतत्करणे मूलं प्रतिभाति॥

(२) अस्य विधायेत्यनेनान्वयः। चित्रादौतु प्रतिष्ठाकरणन्दुराचारः मूलाभावेना-न्धपरम्परानुपातित्वात्। सुतरान्त्वेकदेतिमुरारिमिश्राः प्राहुः॥

(३) अत्र समाख्ययां चेदिराजो वसुरुद्देश्य इति मूलम्। तथाच मोक्षधर्म्मे (भार-ते) वसुम्प्रति चेदिवाक्यम्—

"यज्ञेषु जुह्वतां विप्रैर्वसोर्द्धारां महात्मभिः।
प्राप्स्यसेऽस्मदनुध्यानान्मा च त्वां ग्लानिराविशेत्॥"

इतिवाचस्पतिमिश्राः। वस्तुतस्तु-अग्नेः सर्वदेवमुखत्वात्सएवात्रोद्देश्यः। तस्यापि वसुपदार्थत्वात्। तथा च मेदिनी "वसु-र्नादेवभेदाऽग्नि-भा-योक्त्र-बक-राजसु। क्लीबे वृद्ध्यौषधेऽस्येव-रै-रत्न-मधुरे त्रिषु" इति। "वसु रत्नं वसु द्रव्यं वसवोऽष्टौ धरा-दयः" इति चान्यत्र। मोक्षधर्म्मवचनं तु "वसुभ्यः स्वाहे"-ति यज्ञान्ते घृतधारापरत्वेन भिन्नविषयत्वात्। अत एव "यज्ञेषु जुह्वतामि"त्यपि सङ्गच्छते॥

पातयेदि"–ति दानोद्योतलिखनमपि तदभिप्रायकमेवेति द्रष्टव्यम्। इति महा· महो० हर्षनाथशर्म्मणः संस्कारदीपकेप्राहुः।

सा च धारा "ॐ एतमुत्यमि"त्यादि वसुप्रकाशकमन्त्रेण कार्या। न तु "वसोः पवित्रमि"ति पारक्येण। अक्रिया(१)पत्तेः। मन्त्रस्यतु सकृदेवपाठो-नत्वावृत्त्या। बीजाभावात्। इतिमुरारिमिश्राः। वाचस्पतिमिश्रादयोऽप्येवम्।

यद्यप्येकजातीयत्वेऽपि धाराकर्म्मणाम्भेदात्सर्वत्र मन्त्रान्वयोयुक्तः। "मन्त्रा· न्तैः कर्म्मादिः सान्निपात्यः" इति कात्यायनसूत्रात्। तथापि गोशतादौ संख्या-विशेषस्य देवतावच्छेदकत्ववत् इहापि सप्तादेरवच्छेदकत्वात्। सप्तत्वाद्यवच्छिन्न-धारादानमेकमेवकर्म्मेति सकृदेवपाठो मन्त्रस्य। तथा च परिभाषाध्याये का-त्यायनः–"एकद्रव्ये कर्म्मावृत्तौ सकृन्मन्त्रवचनं कृतार्थत्वात्" इति क्रियादौ, मन्त्रवचनमुक्तं, किया च साभ्यासा एकैवेति न पुनर्वचनम्। "सत्कृते कृतः शास्त्रार्थः" इति न्यायादिति तदर्थ इति दिक्॥

इत्थन्धाराकरणानन्तरम् आयुष्याणि(२)–आयुर्वृद्धिकराणि "आयुष्यं ब्रह्मवर्च्चस्यम्" इत्यादीनि सूक्तानि। शान्त्यर्थम्–अमङ्गलनिवृत्त्यर्थम्। अत एव नैतज्जपस्य श्राद्धाङ्गत्वं, फलश्रुत्या प्रधानत्वावगमात्। तदनु–तत्पश्चात्। षड्भ्य इति। मात्रादीनामप्युलक्षणम्। तथा च शातातपः—

"मातॄणां प्रथमं श्राद्धं पितॄणां तदनन्तरम्।
ततोमातामहानाञ्च वृद्धौ श्राद्धत्रयं भवेत्॥"

इति। मत्स्यपुराणम्—

"उत्सवानन्दसन्ताने यज्ञोद्वाहादिमङ्गले।
मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम्॥
ततोमातामहानाञ्च विश्वेदेवास्तथैव च॥"

इति। उत्सवानन्दहेतौ सन्ताने। सत्पुत्रोत्पत्ताविति यावत्। अत्रोद्वाहपद-मुभ्यन्तरोक्तकन्यापुत्रविवाहपरम्।। एकमूलकत्वकल्पनालाघवात्। एतेन यज्ञवत् स्वीयविवाहोऽप्याभ्युदयिकनिमित्तमित्यपास्तम्। "स्वपितृभ्यः पिता द-द्यादि"–ति वचनात् पितुरभावे स्वविवाहस्यापि निमित्तत्वम्। न तु पितरि सत्य· पीति श्राद्धकल्पस्मृतिसारादयः। "अपरे च नान्दीमुखेभ्यः श्राद्धन्तु पितृभ्यः कार्यमृद्धये। ततोविवाहः कर्त्तव्यः शुद्धः शुभफलप्रदः" इति ब्रह्मपुराणवचना-त्स्वविवाहे काम्यमाभ्युदयिकं न तु नित्यमित्याहुः। प्रथमविवाहेऽपि पितुरन्ये·

(१) तथा च कात्यायनः।
"अक्रिया त्रिविधा प्रोक्ता विद्वद्भिः कर्मकारिणाम्।
अक्रिया च परोक्ताच तृतीयाचायथाक्रिये"–ति॥

(२) आयुषेहितानीत्यर्थे "गवादित्वात्" (पा० ५।१।२) यत्प्रत्ययः॥

नाभ्युदयिकन्नकर्त्तव्यम् । पुत्रविवाहस्यैव निमित्तत्वेनान्यस्यानधिकारात् । आदिपदेन ऋष्यन्तरोक्तमङ्गलपरिग्रहः । ततोमातामहानाञ्च पूजेत्यन्वयेोऽध्याहृतेन । विश्वेदेवैः सह पाठिकक्रमोनादेयः ।

"तेषामारक्षभूतन्तु पूर्वं दैवं निवेदयेत् ।
रक्षांसि हि विलुम्पन्ति श्राद्धमारक्षवर्जितम् ॥"

इति मनूक्तेः । वायुपुराणम्—

"अन्वष्टकायां वृद्धौ च गयायाञ्च क्षयाहनि ।
मातुः श्राद्धं पृथक्कुर्यादन्यत्र पतिना सह ॥" इति ॥

अत्र श्राद्धत्रयेऽपि(१) ।

"तिस्रोऽपिमातरः पूर्वम्पूजनीयाः प्रयत्नतः" इति च ॥

विश्वेदेवसम्बन्धः । अविशेषात् । "मातृश्राद्धन्तु युग्मैः स्यात्सदैवं प्राङ्मुखैः सहे"ति लघुहारीतवचनाच्च । विश्वेदेवविहीनन्तु केचिदिच्छन्ति सत्तमाः" इति मातृश्राद्धे मार्कण्डेयपुराणीयोदेवश्राद्धनिषेधस्तु शाखान्तरविषयः । अत एव केचिदित्युक्तम् ।

अत्र कात्यायनेन—

"वसिष्ठोक्तोविधिः कृत्स्नोद्रष्टव्योऽत्र निरामिषः"

इत्युक्तम् । वसिष्ठेन पार्वणे योविधिरुक्तः सोऽत्रामिषव्युदासेन बोध्य इति तदर्थः। तथा च मधुदानं निषिद्धम्। आमिषत्वात्। अत्र श्रीदत्तादिभि"र्नात्रामिषप्रयोग" इति सिद्धवल्लिखितम् । यत्तु-"पिण्डांश्च दधिमध्वक्तान्वदराणि यवांस्तथा" इति ब्रह्मपुराणीयवचनेन-पिण्डे मधुदानविधानात् पिण्डस्य च श्राद्धविहितद्रव्यशेषकर्त्तव्यता विधानेन श्राद्धेऽपि तद्द्रव्यमायाति फल(१)चमसन्यायादिति मध्वत्र देयमेवेतिश्राद्धप्रदीपादिलिखनं-तदयुक्तम्-वैषम्यात् । दृष्टान्तेहि राजन्यकर्तृके ज्योतिष्टोमयागे "फलचमसमस्मैभक्षं ददाती"ति श्रुत्याभ्रक्षविग्भक्ष्यत्वेन दधिमिश्रितवटप्ररोहचूर्णरूपस्य फलचमसस्य विधानादृत्विग्भक्षस्य च परिशेषात्प्रतिपत्तिरूपतया होमीयद्रव्यशेषत्वात् फलचमसस्य होमीयद्रव्यत्वमायाति । अत्र तु पिण्डस्य श्राद्धशेषान्नकर्त्तव्यतया श्राद्धस्य पिण्डद्रव्यसजातीयद्रव्यकत्वं तद्वत्सिध्यतु न तु पिण्डविशेषणीभूतमधुद्रव्यकत्वमपि । अन्यथावदरादीनामपि श्राद्धेऽवश्यन्देयतापत्तिरिति ।

अत एवात्र मधुमन्त्रपाठोऽपि न । किन्तु अग्नेोत्सर्गोनन्तरं मधु ३ इति त्रिर्जपमात्रमित्युपरिष्टाद्व्यक्तीभविष्यति । एवं विशेषोऽत्र गोभिलेनाभिहितः "आभ्युदयिके श्राद्धे युग्मानाशयेदि"त्यादिना सूत्रदशकेन ।

---

(१) त्रयोऽत्रविश्वेदेवाः । तत्रैकोमात्रादित्रिकसम्बन्धी । द्वितीयः पित्रादित्रिकसम्बन्धी । तृतीयश्च मातामहादित्रिकसम्बन्धीति बोध्यम् ॥

"अतः परं प्रवक्ष्यामि विशेष इह योऽभवेत् ।
प्रातरामन्त्रितान्विप्रान् युग्मानुभयतः स्थितान् ।
उपवेश्य कुशान्दद्यादृजुनैव हि पाणिना ॥"

इति । प्रातरिति । तथाचात्र (वृद्धिश्राद्धे) श्राद्धदिने प्रातरेवामन्त्रणं, न तु विकृतिन्यायप्राप्त–पाक्षिक–पूर्वदिने । वैकृतविशेषविधेरधिकबलत्वात् । युग्मानिति । तथा च चतुर्विंशतिरत्रश्राद्धिन इति मुख्यः कल्पः । ऋजुनैवेति । पित्र्यतीर्थनिषेधः ॥

तथा—

"निपातोनहि सव्यस्य जानुनोविद्यते क्वचित् ।
सदा परिचरेद्भक्त्या पितॄनप्यत्र देवत् ॥" इति ।

सव्यस्य–वामस्य । देववत्–दक्षिणजानुपातेन । प्राङ्मुखोपवेशनेन च ॥

तथा—

"नात्रापसव्यकरणं न पित्र्यन्तीर्थमिष्यते ।
पात्राणां पूरणादीनि दैवेनैव हि कारयेत् ॥" इति ।

पित्र्यतीर्थम्–तर्जन्यङ्गुष्ठयोर्म्मध्यरूपम् । दैवेन–अङ्गुल्यग्ररूपदेवतीर्थेन । अत्रैतदनन्तरं "सव्येन सोपवीतेन ऋजुदर्भैश्चधोमता । पितॄणां रूपमास्थाय देवाह्यन्नं समश्नुते ॥ तस्मात्सव्येन दातव्यं वृद्धिश्राद्धेषु नित्यशः" । इति शुभकर्म्मनिर्णये मुरारिमिश्राः प्राहुः ॥ केचिदत्रभूस्वाम्यन्नदानेऽपि दैवविधिमिच्छन्ति । तन्न । तस्याभ्युदयिकबहिर्भूतत्वेन दैवविधौ प्रमाणभावात् । तस्मात्पित्र्यविधिनैव तत्कर्त्तव्यम् ।

आभ्युदयिकबहिर्भावादेव तत्रामिष–(मध्वादि–)प्रयोगोऽपिन निषिद्धः ॥

तथा—

"ज्येष्ठोत्तरकरान्युग्मान्कराग्राग्रपवित्रकान् ।
कृत्वाऽर्घ्यं संप्रदातव्यं नैकैकस्यात्र दीयते ॥" इति ।

ज्येष्ठोत्तरकरान्–पूर्वोपवेशितोज्येष्ठस्तदुत्तरकरान्–तत्प्रधानकरान् । ज्येष्ठस्योत्तरे उपरि कारा येषान्तादृशानिति वा । युग्मब्राह्मणपक्षे योयदपेक्षया पश्चादुपवेशितस्तद्दक्षिणकरोपरि पूर्वोपवेशितदक्षिणकरो यथाभवति तथाऽवस्थितानिति यावत् । कराग्राग्रपवित्रकान्–कराग्रेऽग्रं यस्य तथाभूतं पवित्रं येषान्तादृशान् । कराग्रेऽग्रपवित्रकं पवित्राग्रं येषामिति गौडीयव्याख्यानन्तु न युक्तम् । अग्रपदस्य परनिपातापत्तेः । आर्षत्वानुसरणन्तुसत्याङ्गत्यामयुक्तम् । नैकैकस्येति । तथा च युग्मब्राह्मणपक्षे मिलितहस्त एवार्घ्यं देयम् ।

तथा—

"मधुमध्विति यस्तत्र त्रिर्जपोऽशितुमिच्छताम् ।
गायत्र्यनन्तरं, सोऽत्र मधुमन्त्रविवर्जितः ॥" इति ॥

मधुमध्विति । त्रिरभ्यस्तो योजपस्तत्र–प्रकृतौ–पार्वणे । अन्नोत्सर्गानन्तरम् । भोजनपूर्वकाले गायत्रीमधुपाठानन्तरं, स इह विकृतौ आभ्युदयिके मधुमन्त्रविवर्जितः कार्य इत्यर्थः । एवञ्च नेदानीम्मधुमती(१) पाठः । अन्यदातु तत् पाठ एवेति परिशिष्टप्रकाशः । तेनान्नाभिमन्त्रण एव मधुमन्त्रपाठोनान्यत्रेति निर्बाधा एवेति श्रीदत्तापाध्याय–वर्द्धमानोपाध्यायादयः ।

अत एव पितृभक्तौ "नात्रमधुव्वाता पाठः" इति सामान्यत एवोक्तम् । प्रयोगे च तदुल्लेखोनकृतः रुद्रधरीयश्राद्धविवेकेऽथेवम् ॥

किन्तु कात्यायनेन तथानोक्तमिति गोभिलीयैरन्नाभिमन्त्रणे मधुमन्त्रः पाठ्य इति मे प्रतिभातीति महामहो०हर्षनाथशर्म्मणः संस्कारदीपके प्राहुः ॥

तथा—

"नचाश्नत्सु जपेदत्र कदाचित्पितृसंहिताम् ।
अन्यएव जपः कार्यः सोमसामादिकः शुभः ॥
यस्तत्र प्रकरोऽन्नस्य तिलवद्यववत्तथा ।
उच्छिष्टसन्निधौ सोऽत्र (२)तृप्तेषु विपरीतकः ॥" इति ॥
"सम्पन्नमिति तृप्तास्थ ! प्रश्नस्थाने विधीयते ।
सुसम्पन्नमिति प्रोक्ते शेषमन्नं निवेदयेत् ॥" इति ॥
"प्रागग्रेष्वथदर्भेषु आद्यमामन्त्र्य पूर्ववत् ।
अपः क्षिपेन्मूलदेशेऽवनेनिक्ष्वेति निस्तिलाः(३) ॥
द्वितीयञ्चतृतीयञ्च मध्यदेशाग्रदेशयोः ।
मातामहप्रभृतींस्तु तेषामेव हि वामतः ॥
सर्वस्मादन्नमुद्धृत्य व्यञ्जनैरुपसिच्य च ।
संयोज्ययवकर्कन्धूदधिभिः प्राङ्मुखस्तथा ॥
अवनेजनवत्पिण्डान्दत्त्वा बिल्वप्रमाणकान् ।
तत्पात्रक्षालनेनाथपुनरप्यवनेजयेत् ॥" इति च ॥

पितृसंहितामिति । पितृमहत्त्वप्रकाशकमन्त्रमात्रोपलक्षणम् । तथा च पारस्करः "पितृमन्त्रवर्जञ्जपः" इति । पितृमन्त्र उदीरतामित्यादिः । तं वर्जयित्वाऽन्येषाम्पवित्राणाञ्जपः कार्य इत्यर्थः । सोमसामादिक इति । आदिपदात्पुरुषसूक्तादीनि पवित्राणि विशेषतोवाजसनेयिभिः सोमसामस्थानेजप्यानि । यस्तत्रेति । तत्र–प्रकृतौ (पार्वणे) । तृप्तेषु–ब्राह्मणेषु सत्सु । अन्नस्य । प्रकरः विकिरणम् । उच्छिष्टसन्निधौ तिलवत्–तिलवान् । आर्षमपुंसक

(१) मधुमन्त्र एव मधुमती शब्देन ऋक्परतयाऽभिहितः ।
(२) अत्र "कर्त्तव्योविपरीतक" इति संस्कारदीपके पाठः ।
(३) अत्र "पात्रत" इति मुद्रितपुस्तके (कात्यायनस्मृतौ) पाठः ।

त्वम क्रियाविशेषणं वा। (तिलवद्यथास्यात्तथेति) स अत्र—आभ्युदयिके। विपरीतकः। तृप्तेः प्राक्। यववत्—यववान्कार्यः। अत्र विपरीतकः। देवतीर्थादिनेति प्राञ्चः। सम्पन्नमिति। अत्रेति वर्त्तते। पार्वणे तृप्ताः स्थेति यः प्रश्नस्तत्स्थानेऽत्र सम्पन्नमिति तृप्तिप्रश्नः कार्यः। प्रोक्ते—ब्राह्मणैः कथिते। अत्र मात्रादिपिण्डानां दक्षिणे पित्रादिपिण्डा देयाः। तद्दक्षिणे मातामहादिपिण्डाः। "प्रदक्षिणमुपचार" इति गोभिलसूत्रात्। इति भ्राम्यतः प्रत्याह—प्रागग्रेऽष्विति। आद्यं पितरम्। तदेतत्पार्वणीयकृत्यमनुसन्धायोक्तं, प्रकृते तु, "मातरः प्रथमं पूज्याः पितरस्तदनन्तरम्" इति मात्स्योक्ते "स्तिस्रोऽपि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नत" इति वायवीयात्। "अनिष्ट्वा तु पितॄन्श्राद्धे न कुर्यात्कर्म वैदिकम्। तत्रापि मातरः पूर्वं पूजनीयाः प्रयत्नतः" इति कात्यायनोक्तेश्च। मात्रादिपिण्डापेक्षया पित्रादिपिण्डनाम्प्रवामतेति बोध्यम्। मूलदेशे—दर्भस्येतिशेषः। द्वितीयं पितामहम्। तृतीयं—प्रपितामहम्। मध्यदेशाग्रदेशयोः। दर्भस्य। तेषां—पित्राद्यवनेजनस्थानानां, वामतः(१) उत्तरतः। न च प्रत्यङ्मुखोपविष्टानां पितॄणान्तद्ब्राह्मणानां वामत इत्येव वचनार्थः। तेन प्रादक्षिण्यलाभ इति वाच्यम्—तेषामित्यनेन पूर्वोपक्रान्तानामास्तरणकुशानामवनेजनस्थानानां वा प्रत्यवमर्शौचित्यात्। किञ्च प्रत्यङ्मुखतायां प्रमाणाभावः। "प्राङ्मुखेभ्यउदङ्मुखोदद्यादुदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुख" इत्येवंश्रुतेः। कर्कन्धू—बदरम्। उदङ्मुख इति वचनं यद्यपि लौकिकीं प्रसिद्धिमवगमयति। तथापि(२) साम्मुख्योपपत्तये "पूज्यपूज(३)कयोः प्राची"ति तान्त्रिकीम्प्रसिद्धिमनुसरन्तोमैथिलाः प्रत्यङ्मुखतैव कर्तुरभिप्रयन्ति। सर्व्वेदति चामुमर्थमाजानिकस्तेषामाचारः। "पश्चिमाभिमुखोभूत्वाश्राद्धम्माङ्गलिकञ्चरेदि—"ति शिष्टपरम्परापठितवचनमपि॥

आभ्युदयिककालमाह—ब्रह्मपुराणम्—

"कर्म्मण्यथाभ्युदयिके मङ्गल्यवति शोभने।
जन्मन्यथोपनयने विवाहे पुत्रकस्य च॥
पितॄन्नान्दीमुखान्नाम द्वितर्पयेधिपूर्वकम्॥"

इति। आभ्युदयिके—दृष्टाभ्युदयसाधने ग्रहयागादौ। मङ्गल्यवति—मङ्गलबहुले—कन्याविवाहे। शोभने—प्रकृष्टे। पारलौकिके देवप्रतिष्ठातुलापुरुषादौ।

---

(१) वामत उत्तरतो मातामहाद्यवनेजनस्थाने सिद्धे "यथावनिक्तं पिण्डान्दद्यात्"—ति वचनात्तत्रैव पिण्डदाने नियमिते प्रवामत्वस्यैव सिद्धेः। एवञ्च मात्रादिपिण्डापेक्षया पितृपिण्डानामपि प्रवामत्वैव "एकत्रनिर्णीत" इति न्यायात। पितृभक्ति-कृत्यप्रदीपादयोऽप्येवम्॥

(२) अतएव पूर्वाभिमुखोदेवप्रतिमा पूर्वाभिमुखेनैव पूज्यते॥

(३) तथाचोक्तं मन्त्रमहोदधौ—"देवता पूजनेप्राची मध्ये पूजकपूज्ययोः।" इति।

एवम्मत्स्यपुराणाद्युक्तेऽपि ।

तदित्थञ्छन्दोगपरिशिष्टवचनैर्व्याख्यातप्राये गोभिलीयसूत्रनिचये विशेषतोऽवशिष्टपदानानां व्याख्या प्रस्तूयते-तथा चाश्वलायनः "आभ्युदयिके युग्मा ब्राह्मणाः। समूला दर्भाः प्राङ्मुखेभ्य उदङ्मुखोदद्यादुदङ्मुखेभ्यः प्राङ्मुखोवा। द्वौ दर्भौ पवित्रे। पवित्राणि चत्वारि। शन्नोदेवीत्यनुमन्त्रितास्वप्सु यवानावपति-

"यवोऽसि पितृदेवत्यो गोसवोदेवनिर्म्मितः।

प्रत्नमद्भिः पृक्तःपुष्ट्या नान्दीमुखान्पितॄँल्लोकान्प्रीणाहि नः स्वाहे" ॥

ति। नन्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामित्यपाङ्ग्रहणं विसर्जनञ्च"ति । अत्र-समूलाइति विशेषविधानादत्र (आभ्युदयिके) पिण्डास्तरणेऽपि समूलाएव।

तत्कारिकाऽपि—

"तिलोऽसीतिपदस्थाने यवोऽसीतिपदं वदेत् ।

स्वधयेतिपदस्थाने पुष्ट्याशब्दं वदेदिह ॥

पितनिति पदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानि"ति । अत्र "पितृनितिपदस्थाने पठेन्नान्दीमुखानिति" इति प्राचांसम्मतः पाठः। यवैस्तिलार्थइत्यनेन प्रकृत्युक्तस्य तिलादेर्विकृत्युक्तेन यवादिना बाधः। "शरमयं बर्हिर्भवति" इतिविकृत्युक्तेन शरेण प्रकृत्युक्तानां बर्हिषां बाधवत्। दधीति-मधुनोऽप्युपलक्षणम् । तथा च ब्रह्मपुराणम्—

"शाल्यन्नं दधिमध्वक्तं बदराणि यवाँस्तथा।

मिश्रीकृत्य च चत्वारि पिण्डान् श्रीफलसन्निभान् ॥

दद्यान्नान्दीमुखेभ्यस्तु पितृभ्योविधिपूर्वकम् ।

अर्घ्यम्पुष्पञ्चधूपञ्च प्रशस्तमनुलेपनम् ॥

वासश्चाप्यहतन्तत्र देयञ्चसदृशं समम् ।

द्राक्षामलकमूलानि यवांश्च विनिवेदयेत् ॥

तान्येव(१)दक्षिणाञ्चैव दद्याद्विप्रेषु सर्वदा ॥"

इति। दधिमधुनोर्म्मिलितयोरुपादानाच्चतुष्ट्वसिद्धिः । नान्दीमुखाः पितर इति। तेनात्रमात्रादीनान्नवानामपि नान्दीमुखत्वविशिष्टानान्देवतात्वम्। "दद्यान्नान्दीमुखेभ्यस्त्वि"-त्यादिवचनात् । तेनसर्वत्र त्यागवाक्ये नान्दीमुखपदप्रयोगः कार्यः। आवाहनादौ तु विशेषोपदेशादेव तत्प्रयोगः।

यत्तु-"नान्दीमुखान्पितृगणानभ्यर्च्चत्प्रयतोगृही"—त्यादिवचनात्तेन रूपेण देवतात्वावगमात्सर्वत्रमन्त्रादावपि नान्दीमुखपदं प्रक्षेप्यमिति। तन्न। एवमप्यर्थोप्रयोजकवाक्यएवैतत्प्रयोगलाभात्। अतएव "तिलोऽसी"-तिमन्त्रे "पितृनि-

(१) द्राक्षामलकमूलानि। फलमूले एवात्र दक्षिणा सङ्कल्पवाक्ये तथैव प्राचां वीरेश्वरादीनाम्पद्धतिकृतामुल्लेखोऽपि ॥

तिपदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिती"—त्याश्वलायनविशेषोपदेशः सङ्गच्छते । अन्यथा तद्वैयर्थ्यमापद्येत । अत्रयद्यपि—"नान्दीमुखाः पितरः प्रीयन्तामि—"तिगोभिलसूत्रात् "पितृनितिपदात्पूर्वं वदेन्नान्दीमुखानिती"—त्याश्वलायनवचनादेश्च नान्दीमुखपदस्य पितृपदात्पूर्वनिपात आयाति । तथापि वैदिकपदप्रयोग एवायं नियमोनतु लौकिकत्यागवाक्येऽपि । "पितृन् नान्दीमुखान्नाम तर्पयेद्विधिपूर्वकमि"—ति ब्रह्मपुराणसंवादाच्छिष्टाचाराच्चेति बहवः ।

अत्र पित्रादित्रिकपूर्वाणामेव नान्दीमुखत्वमेवं सङ्कल्पवाक्ये प्रपितामहपूर्वकत्वञ्चेतीनेत्यादि सुबहूपन्यस्य खण्डितं शुभकर्म्मनिर्णये तत्तत्एवावगन्तव्यम् ॥

गो० सूत्रान्ते न स्वधामिति । एतच्च स्वायत्तवाक्ये न तु वैदिकमन्त्रादावपि। अन्यथा स्वधास्थेतिमन्त्रभागेऽपि स्वाहास्थेतिपदोहःस्यात् । न चेष्टापत्तिः शिष्टाचारविरोधात् । एवञ्च"ये चात्रे"—तिमन्त्रः स्वधान्तएवपठनीयोन तु तत्राप्यूहः । हेत्वभावात् । न च त्यागार्थकत्वैव हेतुरितिवाच्यम् । समस्तमन्त्रस्यैव त्यागार्थत्वात् । वाचस्पतिमिश्रादयोऽप्येवम् ॥

इदञ्चनान्दीमुखश्राद्धं पिण्डरहितमपि कर्तुमर्हति ।

तदाह मार्कण्डेयपुराणम्—

"पिण्डनिर्वापणं कुर्यान्न वा कुर्याद्विचक्षणः ।
वृद्धिश्राद्धे कुलाचारदेशकालाद्यपेक्ष्यहि ॥"

इति । परन्त्वस्मिन्कल्पे—आवाहनादिनिवृत्तिरपि । तदुक्तम्—

"अग्नौकरणमर्घञ्च आवाहनावनेजनम् ।
पिण्डश्राद्धे प्रकुर्वीत पिण्डहीने विवर्जयेत् ॥"

इति । इदञ्च श्राद्धङ्कचिदङ्गं तदुक्तं भविष्यपुराणे—

"निषेककाले सोमे च सीमन्तोन्नयने तथा ।
इष्टौ पुंसवने चैव श्राधङ्कर्म्माङ्गमिष्यते ॥" इति ॥

तथा—

"यज्ञे पुंसवने चैव सीमन्तोन्नयने तथा ।
एतेष्वेव प्रधानेषु श्राद्धङ्कर्माङ्गमिष्यते ॥" इति ।

पुत्रजन्मादौ तु नैमित्तिकम् । तथा च मार्कण्डेयपुराणम्—

"नैमित्तिकमथोवक्ष्ये श्राद्धमभ्युदयात्मकम् ।
पुत्रजन्मनि तत्कार्यं जातकर्म्मसमन्वरैः ॥" इति ॥

अत्र जातकर्म्मसमकालविधानादच्छिन्ननाड्यान्तत्कार्यम् ।

एवं—

"कन्यापुत्रविवाहेषु प्रवेशे नववेश्मनः ।
नामकर्म्मणि बालानां चूड़ाकर्म्मादिके तथा ॥

सीमन्तोन्नयने चैव पुत्रादिमुखदर्शने ।
नान्दीमुखं पितृगणं पूजयेत्प्रयतोगृही ॥"

इत्यादिविष्णुपुराणादिवचने भविष्यपुराणोक्तातिरिक्ते कन्यापुत्रविवाहादावपि तन्नैमित्तिकमेव। निमित्तसप्तमीश्रवणात्। एतेष्वेवप्रधानेष्वित्युक्त्याऽन्यत्र नैमित्तिकमिति प्रतीतेश्च। इत्थञ्चाकृतसपिण्डनस्य ज्येष्ठस्यापि कन्यापुत्रविवाहेऽर्हत्येव। आभ्युदयिकस्य विवाहानङ्गत्वेन तदकरणेऽपि वैगुण्यविरहात्। अनधिकारे नैमित्तिकाकरणे विहिताकरणदोषोऽपि नेति बोध्यम् ॥

एवं पितरि देशान्तरस्थे पुत्रविवाहरूपस्याभ्युदयिकनिमित्तस्याज्ञानेन श्राद्धाकरणेऽपि न विवाहवैगुण्यं, न वा नैमित्तिकाकरणात्प्रत्यवायः। निमित्तज्ञानेनानधिकारात्। अधिकारिण एवाकरणे प्रत्यवायात्।

इदम्पुनरत्रावधेयम्। यत्राभ्युदयिकमङ्गं तत्र तदकरणे प्रत्यवायोन तु कर्म्मवैगुण्यमिति।

तथा यत्राङ्गं तत्रामुककर्म्माङ्गभूतमाभ्युदयिकश्राद्धमहङ्करिष्ये इति निमित्तसप्तमीसहितं सङ्कल्पवाक्यङ्करणीयमिति ॥

प्रकृतमनुसरामः। चूड़ाकर्म्मादिकइत्यादिपदादुपनयनादिपरिग्रहः। तेन चूड़ाकरणात्प्राक्तनयोर्न्निष्क्रमणान्नप्राशनयोर्नाभ्युदयिकम्। नामकरणे तु विशेषोपदेशादेवाऽभ्युदयिकानुष्ठानम्। न चादिपदस्य प्रकारार्थत्वान्निष्क्रमणान्नप्राशनयोरपि परिग्रह इति वाच्यम्। नामकरणस्य पृथगुपादानवैयर्थ्यापत्तेः। पुत्रादिमुखदर्शने। पुत्रस्य प्रथममुखदर्शने। अत्र "पुत्राद्यमुखदर्शने" इत्यपि पठन्ति। तेन द्वितीयादिमुखदर्शने न भवति ॥ इति ॥

अत्रसंस्कारदीपके विशेषः—

तत्र कात्यायनः।

"स्वपितृभ्यः पिता दद्यात्सुतसंस्कारकर्म्मणि।
पिण्डानोद्वाहनात्तेषान्तदभा(स्याऽभा)वेतु तत्क्रमात् ॥"

इति। अत्र निष्क्रमणान्नप्राशनातिरिक्तत्वेन सुतसंस्कारपदं सङ्कोचनीयम्। "कन्यापुत्रविवाहेष्वि"—त्याद्युपदर्शितविष्णुपुराणेन सहैकमूलकत्वकल्पनालाघवात्। सुतेति पुंस्त्वमविवक्षितं तेन सुतायाअपि परिग्रहः। सुतापदसुतपदयोः "पुमान्स्त्रिया" (पा० १।२ ६७) इत्येकशेषाद्वा। ओद्वाहनादित्यभिविधावाङ्। वचनान्तरेणैकवाक्यतानुरोधात्। तेन विवाहपर्यन्तमपत्यसंस्कारजनककर्म्मसु पिता स्वपितृभ्यः पिण्डान्दद्यात्। आभ्युदयिकश्राद्धं कुर्य्यादित्यर्थः। अङ्गमुखेन प्रधानविधानात्। पुत्रस्य प्रथमविवाह एवाभ्युदयिकं, संस्कारजनककर्म्मणि प्रकृतवचनेन तद्विधानात्। द्वितीयादेश्च तदजनकत्वात्। संस्कारवति सजातीयसंस्कारान्तरानुत्पत्तेः। इत्थञ्चैतदेकमूलकत्वानुरोधात्

"विवाहे पुत्रकस्यचे"ति ब्रह्मपुराणमपि प्रथमविवाहपरमेव द्रष्टव्यम् । तदभावेत्विति । तदभावे संस्कार्यपितुर(१)भावे । तेषां–पितॄणाङ्कृते दाने प्राप्ते–तत्क्रमात् । संस्कार्यक्रमादित्यर्थः । तथा च संस्करणीयः संस्करणीया वा यथा करोति तथा संस्काराधिकारिणाऽभ्युदयिकङ्कर्त्तव्यमिति कल्पितोऽर्थः ।

इत्थञ्च मातामहादयोऽपि संस्कार्यस्यैवेतिलब्धम् ।(२)

यत्तु—तत्क्रमादित्यस्य संस्कार्यपितृक्रमादित्यर्थ इति । तन्न । तु शब्दप्रतिपाद्यपूर्वोक्तव्यवच्छेदानुपपत्तेः । "स्वपितृभ्यः पितादद्यादि"–त्यनेनैव तल्लाभे "तदभावे तु तत्क्रमादि"ति चतुर्थचरणवैयर्थ्यापत्तेश्चेति सकलनिबन्धसिद्धान्त इति दिक् ।

तथाच पितरि जीवत्यन्यः संस्कर्ता संस्करणीयपितृक्रमेणैवश्राद्धङ्कुर्यात् ।

"अष्टौ संस्कारकर्म्माणि गर्भाधानमिवस्वयम् ।
पिता कुर्यात्तदन्यो वा तस्याभावे तु तत्क्रमात् ॥"

इति वचनात् । वाकारस्वरसेन तस्य पितृवत्कर्त्तव्यप्रतीतेः । यथा गर्भाधानं स्वयमेव कुर्यात्तथा स तदन्यो वा संस्काराष्टकं कुर्यादित्यर्थः ।

शातातपः—"नानिष्ट्वा तु पितॄन् श्राद्धे कर्म्मवैदिकमारभेत्" इति ।

अत्र पितृपदं श्राद्धार्हपितृपरम् । न तु सम्बन्धिकशब्दत्वेन स्वपितृपरम् कर्त्रन्तरेण संस्कार्यपितामहादिश्राद्धकरणप्रसङ्गात् । नचेष्टापत्तिः । शिष्टाचारविरोधात् । "तदभावे तु तत्क्रमादि"तिविधिविरोधाच्च । कर्म्मपदञ्च अत्यन्तरोक्तविशेषविषयकं बोध्यमिति नातिप्रसङ्गः । इति ॥

मातृकापूजाभ्युदयिकापवादमाह कात्यायनः—

"असकृद्यानि कर्म्माणि क्रियन्ते कर्म्मकारिणा ।
प्रतिप्रयोगं नैव स्युर्मातरःश्राद्धमेव च ॥" इति ।

यानि कर्म्माणि–श्रावण्याग्रहायण्यादीनि । असकृद्–वारम्वारम् । आहिताग्निना क्रियन्ते । तेषु प्रथमप्रयोग एव मातृकापूजाभ्युदयिके भवतः । न तु प्रतिप्रयोगमित्यर्थः ।

तथा—"आधाने होमयोश्चैव वैश्वदेवे तथैव च ।
बलिकर्म्मणि दर्शे च पौर्णमासे तथैव च ॥
नवयज्ञे च यज्ञज्ञा वदन्त्येवं महर्षयः ।
एकमेव भवेच्छ्राद्धमेतेषु न पृथक्पृथक् ॥" इति ।

---

(१) अभावोऽत्र जीवतः कर्म्मकर्तृत्वस्य । मरणञ्च । तत्र जीवतः पितृणा कृते पितृसोदरेणाऽपि तत्प्रतिनिधिना तत्कर्म्मकरणे—माणवकपितृपितेत्यादिरूपेणैवाभ्युदयिकं कार्यम् । मरणपक्षेतु माणकपितेत्येवमेवेत्युभयथाप्ययं तत्क्रमशब्दार्थः । किन्तु यो योजीवतितन्त्तं परित्यज्येतिसर्वसम्मतः पन्थाः । (२) तथाचाहुः—"पितरोयस्यपूज्यन्ते तस्यमातामहादयः" इति ।

आधाने—अग्न्याधाने । होमयोः सायं प्रातर्होमयोः । नवयज्ञ आग्रयणेष्टिः । एतेषु आधानादिषु प्रतिकर्म्म न कार्यं, किन्त्वाधानादेरादौ कृते सर्वेष्वेव कृतं स्यादित्यर्थः ।

तथा—"नाष्टकासु भवेच्छ्राद्धं न श्राद्धे श्राद्धमिष्यते ।
न सोष्यन्तीजातकर्म्मप्रोषितागतकर्म्मसु ॥" इति ॥

अष्टकासु—तिसृषु(१) । श्राद्धे-पिण्डपितृयज्ञे । सोष्यन्त्याम्-आसन्नप्रसवायाः सुखप्रसवनिमित्तमतुष्टेये सोष्यन्तीहोमे । जातकर्म्मणि—विप्रकर्षादिना त्वज्ञानवशात्कालान्तरे क्रियमाणे । न तु तत्काल एव क्रियमाणेऽपि । तत्र पुत्रजन्मनिमित्तकस्य विहितत्वेन निषेधानर्थक्यात् । प्रोषितागतकर्मणि । "विप्रोष्य ज्येष्ठस्य पुत्रस्योभाभ्यां पाणिभ्यां मूर्द्धानं परिगृह्य जपेत्" (गो० गृ० २।८।८१) इत्यादिना विहिते प्रवासादागतस्य पितुः पुत्रमूर्द्धादिस्पर्शरूपे च न श्राद्धमित्यर्थः ।

तथा—"विवाहादिः कर्मगणो य उक्तो गर्भाधानं शुश्रुम यस्यचान्ते ।
विवाहादावेकमेवात्र कुर्याच्छ्राद्धं नादौ कर्म्मणः कर्म्मणः स्यात् ॥

इति । अन्ते परसमीपे(२) । विवाहादारभ्य गर्भाधानात्प्राक् यश्चतुर्थीहोमाङ्ग—समशनीयचरुहोम-गृहप्रवेश-यानारोहण-चतुष्पथामन्त्रणा-ऽक्षभङ्गसमाधानहोमादिरूपः कर्म्मगणउक्तः । तत्र विवाहोपक्रम एव श्राद्धन्न तु तत्तत्कर्म्मोपक्रमेऽपीत्यर्थः । एकेनैव श्राद्धेन सर्वाण्यपि तानि श्राद्धवन्तीत्याशयः ॥

तथा—"गणशः क्रियमाणेषु मातृभ्यः पूजनं पृथक् ।
सकृदेव भवेच्छ्राद्धमादौ न पृथगादिषु ॥" इति ।

गणशः । समुदायेन एकस्मिन्दिने । क्रियमाणेषु कर्म्मसु । यथा यजनीयेऽह्नि नवयज्ञ-वास्तुयज्ञ-गोयज्ञा-ऽश्वयज्ञेषु सर्वोद्देशेनैकमेव मातृपूजनमेकमेव चवृद्धिश्राद्धं न तु कर्म्मसमसंख्याकमित्यर्थः । आग्नेयादीनां षण्णामप्युद्देशेन सकृदेव प्रयाजादिवत् तन्त्रेणैव सिद्धिरिति भावः । अतएवैकस्मिन्दिने क्रियमाणेषु चूडाकरणोपनयनादिषु सकृदेवमातृकापूजनमाभ्युदयिकञ्चाचरन्तीति ॥

इत्याभ्युदयिकश्राद्धविचारः ॥ * ॥

---

(१) "ऊर्ध्वमाग्रहायण्यास्तिस्रोऽष्टकाः" इतिप्रतिज्ञासूत्रात् । वस्तुतस्तु-"चतसृषु" इति व्याख्येयम् । ऐन्द्री-वैश्वदेवी-प्राजापत्या-पित्र्येति तदनन्तरसूत्रे देवताभिधाने-चतुर्थ्या अप्युपादानात् । तत्राद्यास्तिस्रोऽष्टकाः पौषादिमासत्रयस्य कृष्णाष्टम्यासु-अपूप मांस-शाकैः क्रमेण होतव्याः । चतुर्थ्यपि आश्विनकृष्णाष्टम्यां कालशाकेन । "तुरीया-शाकाष्टके"ति कण्डिकोपसंहारसूत्रणात् । तुरीया-चतुर्थी ॥

(२) तथाच पाणिनीयैः परिभाष्यते "द्वन्द्वान्ते द्वन्द्वादौ वे"तिवचने परसमीपार्थ-एवान्तशब्दः पठित इति न पाणिपिहितं पाणिनीयानाम् ॥

शाण्डिल्यस्य महामुनेरकलुषे गोत्रे प्रशस्ये सताम् ।
जातः सद्गुणभूषिते करमहावंशे मुकुन्दः सुधीः ॥
व्याकृत्यादिविचक्षणः क्षणमपि प्रेक्षा न यस्याऽभवत् ।
श्रौत-स्मार्त्त-शिवोक्त(१)कर्म्मनिचयादन्यत्र लग्ना क्वचित् ॥ १ ॥
खिन्नः पुत्रकलत्रमित्रनिवहस्यार्थेऽसमर्थोऽपि सन् ।
श्रीष्लक्ष्मीश्वरसिंहभूपतिमणेर्वैदेहभूमीशितुः ॥
आशीताचलसेतु-विस्तृतयशोराशेर्दयासागर—
स्यास्यर्थं कृपयाऽऽप्रसन्नमतिरिति प्रज्ञाय विज्ञापितः(२) ॥
तस्याऽशेषगुणाकरस्यमहतः पत्न्याः प्रशस्यात्मनः ।
ज्येष्ठायाःस्वगुणैःसमा रवि(१२)मिता धर्म्माधिकारेस्थित ।
सेवासक्तमना न जातुचिदपि प्राप्तोऽमतत्वं, सदा ।
सद्धर्म्मं नितराम्मतिन्ददद्मुष्याःसम्मतोऽभूत्ततः ॥
शा०केभ्वब्धिवसुक्षमा(१८४१)परिमिते कस्यापि वश्यात्मनः ।
शश्वत्प्रार्थनया कमश्नरमहाभागैः समाकारितः ॥
धर्म्मोद्धारकृतोमहर्षितुलितस्य श्रीष्परमेशप्रभोः ।
सम्मत्याऽत्र कृतोमुजप्फरपुरे विद्यालयेऽध्यापकः(३)॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥
(विशेषकम्)

श्रीमद्गोभिलगृह्यसूत्रनिवहेऽन्तेवासिनां प्रस्तुते ।
सम्राट्स्थापितसत्परीक्षणविधौ पूर्णोपकारक्षमाम् ॥
व्याख्यां पूर्वकृतिप्रगल्भलिखितच्छायातिहृद्यां व्यधात् ।
नाम्नेमां"मृदुलां"शराब्धिवसुभू (१८४५) शा० के तपस्यर्जुने ॥
वारे भूमिभुवोदिवाकरतिथौ साम्राज्यभाजि प्रभौ ।
जौर्जे पञ्चमके नकेऽत्र सुखिनः स्वे स्वेऽधिकारे स्थिताः ॥
तस्यैवातिगुणे मुजप्फरपुरे संस्थापिते प्रोन्नते ।
नानाशास्त्रिपरिश्रिते ननु महाविद्यालयेऽध्यायन(४) ॥ ५ ॥ ६ ॥
(युग्मम्)

विद्वांसोऽमत्सरा नूत्नां प्रत्नव्याख्याश्रितां पुरा ।
लोकन्ते चेदिमां स्वृद्धां सफलः स्याच्छ्रमोह्ययम् ॥ ७ ॥ इति ॥
यत्नेन गच्छतोमार्गे स्खलनं चेन्महीयसाम् ।
हसन्त्यसाधवस्तत्र समादधति सज्जनाः ॥ १ ॥ इति च ॥

---

(१) आगमशास्त्रं शिवोक्तम् ।
(२) विचार्य ज्ञापितोमहाराज्ञ्या सेवाऽऽसक्तमनाअभूदित्यन्वयः ।
(३) श्रौत-स्मार्त्ता-ऽऽगमकर्मकाण्डस्य ।
(४) अस्य व्यधादिति गतेनाभिसम्बन्धइति युग्मम् ॥

प्राप्तिस्थानम्—

चौखम्बा संस्कृत पुस्तकालय

बनारस सिटी ।

